

BELUSZKY
PÁL

•kézből Másod•

Társadalom-földrajzi tanulmányok

Beluszky Pál
Másodkézből
Társadalom-földrajzi tanulmányok

Beluszky Pál
MÁSODKÉZBŐL
Társadalom-földrajzi tanulmányok

Magyar Tudományos Akadémia
Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont
Regionális Kutatások Intézete
Pécs
2016

Nemzeti Kulturális Alap

A kötet a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült.

Kiadta az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete

Felelős kiadó: Fazekas Károly

Tördelés: Fenyvesi Eleménné

A borítót Fekete Zsolt Vasárnap délután című festményének felhasználásával
Czirfusz Márton tervezte.

Nyomdai munkálatok: Palatia Nyomda és Kiadó Kft., Győr

Felelős vezető: Radek József

ISBN 978-963-9899-92-6 (nyomtatott)

ISBN 978-963-9899-93-3 (PDF)

Előszó

Igazából nem tudok mit felhozni magyarázatul s mentségemre, amiért ezt a 11, korábban már megjelent, „alig használt” tanulmányomat újra megjelentettem. Felhozhatnám persze, hogy meglehetősen eldugott kiadványokban jelentek meg, így esélye sem volt a geográfus társadalom legtöbb tagjának, hogy találkozzon velük. Kissé öntelten remélhetném, hogy egy-két megállapításuk, vizsgálati eredményük részét képezhetné a társadalomföldrajz „törzsanyagának”. Megemlíthetném, hogy a felsőfokú oktatásban is hasznosulhatnának. De talán akkor járok a valósághoz legközelebb, ha „terápiás” célt (is) sejtek cselekedetem hátterében; a hiúság – a tudomány legfőbb előmozdítója! –, a jelt adás vágya, a „vagyok még” daca ösztönözhetett e tetre. De ha emellett valamely olvasójában egyetlen gondolatsort elindítanak a leírtak, ha hozzájárul egy PhD-disszertáció anyagának kiformalódásához, már nem volt felesleges e tanulmányok másodkézből való hasznosítása.

Budapest – Középső-Ferencváros, 2013. november 8.

„...többnyire azt mondom, geográfus vagyok” Interjú Beluszky Pállal

Kutatási eredményeid több tudományterületet is érintenek, így a társadalomföldrajzot és a társadalomtörténetet, a településföldrajzot és a településtörténetet, a szociológiát és a kultúrantropológiát. Látod-e értelmét a tudományos identitásod meghatározásának?

Nem különösebben, nem mintha lusta volnék ezt a feladatot elvégezni, hanem mert a tudományok belső felosztásáról olyan elképzelésem van, hogy nem tulajdonítok jelentőséget a „diszciplína-vitáknak”. Úgy képelem, hogy a tudományterületek felparcellázása – csak a társadalomtudománynál maradván is – valamilyen kényszer szülte állapot: felparcellázzuk a társadalomtudományt, ám a valóságban azt hiszem, hogy egy-egy folyamat nem bontható szét szociológiai, pszichológiai, közgazdasági és egyéb folyamatokra. Egyszerűen az kényszeríthette rá erre a tagolódásra a tudományokat, hogy nem nagyon képes ma már egyetlen ember átfogni és mélységeiben is megérteni és művelni a társadalomtudományok teljes ismeretanyagát.

Néha csodálkoztam is azon, micsoda indulatokat váltottak ki a közelmúltban az Akadémia kereteiben zajlott, úgynevezett „diszciplína-viták”, melyek során az Akadémia felkérésére az egyes tudományágaknak tovább kellett parcellázniuk magukat, illetve beleilleszteni magukat a társadalomtudományok, s egyáltalán a tudományok rendszerébe. Elismerem, hogy ennek a tudományági leosztásnak vannak bizonyos egzisztenciális következményei, nyilván, ha valamelyik új tudományágnak sikerül magát definiálnia, elfogadtatnia, az jelenthet új egyetemei tanszékeket, akadémiai bizottságokat, szerencsés esetben akár akadémikusi tiszteket is. Értem az e mögött meghúzódó érdekeket, de különösebb jelentőséget nem tulajdonítok neki. Az ideálom az lenne, amit nyilvánvalóan elérni nem lehet, ha sikerülne a társadalmi folyamatok térbeli vonatkozásait, annak feltételeit, indítókait, következményeit, s a teljes kapcsolathálót minden vonatkozásban kibontani, a már említett történelmi, szociológiai, pszichológiai, közgazdasági vonatkozásaival együtt. Sajnos nem valószínű, hogy ez sikerülni fog nekem, esetleg másnak se. Ám ilyen megközelítésben különösebb jelentősége nincs annak, hogy az ember mely tudományághoz tartozónak jelöli meg magát. Persze mindezekon túl, ha röviden kell válaszolnom, akkor az ilyen hivatalosan feltett kérdések esetében többnyire azt mondom, geográfus vagyok; az Akadémia földrajzi tudományos bizottságában működöm, ide tartozónak vélem magam.

Ez a „vállalás” az én esetemben nem is valami túl szerencsés dolog. A Regionális Kutatások Központjában dolgozó geográfusként talán az egyik leghátrányosabb helyzetet foglalom el a tudományok hazai rendszerében: mint társadalomföldrajzos az Akadémia X. osztályához tartozom, ahol túlnyomórészt

természettudósok működnek, geológustól geofizikuson és geokémikuson át a meteorológusokig, sőt a műszaki tudományokig, a bányászokig. Ezen belül az egy szem társadalomtudomány, a társadalomföldrajz nincs kedvező helyzetben, ráadásul az intézetem, a Regionális Kutatások Központja a IX. osztályhoz tartozik, tehát, ha bármilyen ítéletet kell alkotni egy kutató munkájáról, akkor az én intézetem nem áll mögöttem, mert elsősorban a IX. osztállyal és a Társadalomtudományi Főosztállyal áll kapcsolatban. S én, mint az Élettelen Természettudományok Főosztályához besorolt kutató, bizony ennek a meghatározásnak a hátrányait érzem elsősorban.

Voltak-e irodalmi ambícióid? Ugyanis írásaid általános vélekedés szerint gyakran a szépirodalom határán mozognak.

1955-ben magyar-újságíró szakra jelentkeztem eredetileg, aztán elég kalandos úton váltam történelem-földrajz szakos hallgatóvá, majd, ahogyan az előbb említettem, geográfussá. Tehát voltak ilyen ambícióim, nem annyira az irodalom művelése foglalkoztatott, hanem inkább az irodalomelmélet. Az akkor még létező újságírósakra történő jelentkezés is azt fejezte ki, hogy ha nem is irodalmi szinten, de íráskészséget igénylő foglalkozást akartam választani.

Életed során gyakorlatilag az egész jelenlegi országterületet belaktad. Milyen állomásai voltak a folytonos migrációdnak?

A család állandó vándorlását az idézte elő, hogy apám egy OMTK nevű cégnél dolgozott a két világháború között műszaki szakemberként; ez az Országos Magyar Tejszövetkezeti Központot jelentette. Ennek a vállalatnak az ország számos városában és nagyobb községében volt tejjüzeme, s mint ahogyan a katonákat helyezik a helyőrségek között, ez volt a gyakorlat ennél a cégnél is: ha valaki a szakmai hierarchián előre lépett, vajmesterből üzemvezető, üzemvezetőből telepvezető lett, ez majdnem mindig telephely-változtatással is járt, és a család akkor még viszonylag könnyen költözött az új munkahelyre. Szolnokon születtem, a várossal gyakorlatilag semmilyen érzelmi kapcsolatom nincs, ugyanis néhány hónapos koromban továbbálltunk Szolnokról. Aztán Orosházára kerültem, amire utólag ráfoghatnám, hogy az Alföld és a mezővárosok iránti érdeklődésemnek a forrásvidéke, ez azonban nem teljesen így van, Orosházán is csak a közvetlen környezetemre, a kertre és a lakásra emlékszem. Majd Szegedre költöztünk, ez még mindig a második világháború előtt, illetve közvetlenül az elején történt. Emlékszem, ekkor indult a Jugoszlávia elleni támadás, gyerekként az utca szélén csodáltuk a városon egymás után átvonuló katonai egységeket. Igazából eleven, a szakmámban is használható emlékeim Devecserről, erről a dunántúli kisvárosról, egykori járási székhelyről vannak, ahol az iskoláimat kezdtem.

Ma is tudom használni azokat a gyerekkori élményeket, melyeket Devecserben szedtem föl, például, hogy milyen volt egy nagybirtok uradalma. A kisvárosban az Esterházy családnak van birtoka, s a város szélén egy uradalmi major, egy pusztá működött. Jó néhány osztálytársam innen járt iskolába, az ő

életüket némiképp megismerve bepillantottam ebbe a világba. Aztán költöztünk Nagykanizsára; ez közvetlenül a második világháború befejezésekor történt, 1945-ben. Itt egy érdekes polgári jellegű városban találtam magam, nem volt megyeszékhely, tehát Nagykanizsát nem annyira a megyei hivatalok, és az adminisztráció élte, mint inkább a kereskedelem, s ennek valami halvány visszfénye még a '40-es évek második felében is érződött a városban. Aztán kerültem rövid budapesti tartózkodás után Tiszafüredre, ahol a középiskolai tanulmányaimat végeztem, s majdhogynem a leghosszabb időt Tiszafüreden töltöttem, legalábbis amíg a családdal együtt éltem. Rá lehetne fogni, hogy ezek a költözések a pályaválasztásomat is befolyásolták, ami nem így volt, hiszen véletlenül kerültem a történelem-földrajz szakra, de tény, hogy a gyerekkori élményeimet mind a mai napig tudom kamatoztatni. Ha egy településről statisztikai adatokat látok, ezek mögött a számok mögött gyakran felvillannak az ifjúkori emlékek. Tehát, ha teszem azt csinállok egy település-tipizálást, s találok egy olyan települést, ahol magas a vasutasok aránya, ez nekem nem csak egy szám, mert az emlékeim között az is szerepel, hogy vasutasnak lenni életforma, egy egészen különös és jól definiálható életmód volt, s ennek még a településekre is lehetett valamilyen hatása. El tudom képzelni, hogy milyen volt egy kisvárosi járási székhely, s így tovább.

Hol szerettél a legjobban lakni?

Ezek közül Piszkén szerettem a legjobban lakni, amit ugyan nem említettem, de Piszkén éltek az anyai nagyszüleim és bő két évtizeden keresztül minden nyaramat Piszkén töltöttem; ha az ott töltött időt összeadom, ez egy, másfél évet is kitehet. Piszke egy rendkívül különleges községe volt Magyarországnak a két világháború között, ugyanis ebben az 1200–1300 lelkes faluban a mezőgazdaságból élők aránya igen alacsony volt, alig néhány család élt agrártevékenységből. De nem ez a különleges, hanem az, hogy a többiek sem valamilyen nagyüzemben dolgoztak, nem bányászok vagy ingázók voltak, hanem elsősorban kézműiparosok, majdhogynem vállalkozók. Ebben a községben, a piszkei márványnak vagy a süttői márványnak a szülőházájában több tucat kőfaragó mester élt, még ma is felbukkan például itt Budapesten néhány olyan családnév a temetők környékén működő kőfaragók között, akik vélhetően Piszkeről származtak el. Például a Vénusz család, Vénuszék Piszkének voltak az őslakosai, s ma is látom az Óbudai temetőnél, hogy van egy Vénusz nevű kőfaragó műhely, vagy a Gerendaiak, akik már valamiféle manufaktúraszzerű üzemet tartottak fenn. Ezek tehát vállalkozók voltak, nagy területen fejtették ki a tevékenységüket, Komárom megye mellett, ahogy visszaemlékszem, Fejér megyére, vagy talán még Veszprém megye északi részére is kiterjedt a vonzáskörzetük vagy piac körzetük. Tehát egy erősen polgárosodott falu volt, olyan falu, ahol a két világháború között például már működött mozi, ahol általánosan elterjedt a rádió a '30-as évek végén. Azt hiszem, nagyon kevés ilyen községe volt az országnak az idő tájt. Mindamellet nem ezek miatt szerettem ott nyaralni akkoriban, hanem azért, mert egy óriási kertje

volt a nagyszüleimnek, szőlőt termeltek, volt borospince, s egyáltalán el lehetett messze csatangolni a Gerecse aljában a szőlőhegyeken és a pincevárosban. A nagyapám, aki kőművesmester volt, és szintén inkább egy vállalkozó típusú valaki volt, az ő hatalmas műhelyében a szerszámok között nagyon szívesen töltöttem az időmet, úgyhogy a legkedvesebb emlékeim, mindamellett, hogy nyolc-tíz helyet végiglaktam, Piskéhez kötnek.

Mit tekintesz a szülőföldnek?

Nem szoktam ezen gondolkodni, de talán azt válaszolnám, hogy dunántúlinak érzem magam, ami az eddig elmondottak alapján furcsa. Ez talán abból következik, hogy anyám mindig nagyon hangsúlyozta dunántúli voltát, s noha ő is végiglakta az Alföldet, mindig azt mondta, hogy amikor hazamegy a nagyszüleimhez, s átlépi a Dunát, fellélegzik, hogy végre otthon van Dunántúlon. Talán ezt vettem át. Sok apróság állhat e mögött, hogy mást nem mondjak, az anyám – ha lehet ezt mondani – dunántúli konyhát vitt. Tiszafüreden élve például, ahol szokás volt disznóölés után kóstolót küldeni, ha megkaptuk a szomszédok, vagy az ismerősök kóstolóit, mindig elmondta, hogy mennyivel jobb ennél a dunántúli hurka, s hogyan kellene ezt igazából csinálni. Mindig azt hallottam a családban, hogy csak átmenetileg és száműzetésben vagyunk az Alföldön, de egy városra, vagy egy tájra nem tudnám rámondani, hogy ez a szülőföldem. Talán még leginkább Piskéhez kötődöm.

Volt-e a családban erős személyiségminta számodra?

A piszkei anyai nagyapám, akiről már korábban is beszéltem, aki joggal nevezhető polgárnak már ebben az időben is, még azt sem mondanám, hogy kispolgárnak, mert noha a vagyoni helyzete természetesen a kispolgárok közé sorolta, de például roppant sokféle társadalmi szerepet vállalt. Egy időben ő volt a piszkei ipartestület elnöke, hosszú-hosszú időn keresztül a piszkei önkéntes tűzoltóságnak a parancsnokaként tevékenykedett, amire lovastüzéri múltja is predestinálta. De például hosszú évekig szerepelt egy iparoskör dalárdájában, amely Esztergomban működött (Piskén úgy látszik nem jött össze egy dalárdára való iparos), s képes volt hetente beutazni a munkája mellett Piskéről a húszegynéhány kilométerre levő Esztergomba, csak azért, hogy ebben a dalárdában szerepelhessen. Még a '20-as, '30-as években működő piszkei Szociáldemokrata Pártnak is jelentős tagja volt, egy ízben képviselőjelöltként is indult a Szociáldemokrata Párt színeiben. Természetesen nem került be a parlamentbe, de ez is jelzi közéleti aktivitását. Neki elvei voltak, elég kemény ember volt, s többször meg is itta ennek a levét mindkét rendszerben. Korábban, mint említettem, a Szociáldemokrata Párt tagja volt, de a Magyar Dolgozók Pártjába nem lépett át, így aztán a fordulat éve után szinte azonnal visszavonták az iparengedélyét. Szomorúan végezte az életét, mivel alkalmazottként a piszkei papírgyár karbantartó kőműveseként kellett még jó néhány évet dolgoznia, hogy a nyugdíjjogosultságot megszerezze. Ő, aki roppant öntudatos vállalkozó és „maga

ura”-ember volt, a végén le kellett húznia tíz évet a piszkei papírgyárban alkalmazottként, s akkor már betegeskedett is. Ezzel az a világ is véget ért, amiben úgy érezte, hogy otthon van és igazán érdemes élni benne. Családi katasztrófák is érték, egy szem fia a második világháborúban ottmaradt. Nagyon sokat beszélgettünk, s azt gondolom, hogy amíg én élek, addig ő is él valahol bennem.

Milyen szerepe volt az iskolaéveidnek abban, hogy nem akartál sem geográfus, sem pedig történész lenni?

Kifejezetten jó emléket őrzök a földrajz tanáromról, Varga Ferencről, aki a tiszafüredi gimnáziumnak az igazgatója is volt. Kedveltem is a földrajzot, a történelmet talán nem annyira, de a történelemmel sem volt semmiféle gondom, sőt az utolsó évben egy kiváló történelem tanár került az iskolába, akit emberileg is tisztelni lehetett, tehát egyik szakmával kapcsolatban sem alakult ki valami ellenérzés az iskolában. Valahogy az irodalom jobban érdekelt. Másrészt én Tiszafüreden érettségiztem, egy kisvárosban az '50-es évek közepén, tehát ropant szűk volt az a horizont, ami egyáltalán az ember szeme előtt lebegett, amikor pályát kellett választani. Volt egy sor olyan szakma, amiről semmilyen közvetlen élményem nem volt, így számba sem jöhetett. Például nem tudtam, hogy mi az a közgazdász; az ember maga körül látott tanárokat, volt a városban néhány orvos, de jogász már nem nagyon, mert akkor még az ügyvédi szakma nem volt divatban. Tehát nagyon szűk szakmai körből próbáltam választani foglalkozást magamnak. Mindenképpen az iskolában tanított tárgyak és a középiskolai tanárság lebegett a szemem előtt, s az iskolai tárgyak közül az irodalom állt legközelebb hozzám.

Miként lettél a KLTE történelem-földrajz szakos hallgatója?

Eredetileg a pesti bölcsészkarra jelentkeztem magyar-újságíró szakra, ahova nem vettek fel. A fellebbezés után átirányítottak a debreceni egyetemre, de nem a földrajz-történelem szakra, mivel Debrecenben magyar-újságíró szak nyilvánvalóan nem volt, de a magyar szakot meghagyták nekem és az orosz tették mellé. Ám az én orosz tudásom oly silány volt 1955-ben, hogy amikor megjelenem a debreceni egyetemen és egy-két órát meghallgattam, rájöttem, hogy nekem ezen a szakon nincs jövőm. Miután további választásom nem volt, mert akkor a debreceni egyetem bölcsészkarán mindössze két szakpárosítás volt, magyar-orosz és történelem-földrajz, semmi egyéb, csak az volt a menekülési út, ha történelem-földrajz szakos leszek, ami igazából nem volt ellenemre, s egy másfél-két hónapos utánjárás után sikerült erre a szakra átjutnom. Ha ezt nézzük, teljesen véletlen, hogy történelem-földrajz szakos lettem. Hosszú ideig élt még bennem az a vágy vagy remény, hogy emellett még megtartom a magyar szakot is, vagy utólag felveszem. Amikor ez valahogy nem sikerült, akkor egy ideig történészként próbáltam helytállni; hogy végül mégis a földrajz szak volt az, amelyet intenzívebben kezdtem művelni, talán a debreceni egyetemen a két intézetnek a hallgatókhoz való eltérő hozzáállása határozta meg. A

földrajzi tanszékek szorosabb kapcsolatot tartottak fenn a hallgatókkal. Néha olyan apróságok is közrejátszottak, hogy a Földrajzi Intézet szemináriumi helyiségében, mivel kevesen voltunk hallgatók, mindenki kapott egy fiókos asztalt, ezért az ember a szabadidejét ott töltötte és nem a történelem tanszékeken. Ez a kacskaringós út vezetett a magyar-újságíró szaktól a magyar- orosz szakon keresztül a földrajz-történelem szakhoz.

Milyen erényei és gyengeségei voltak az '50-es évek debreceni egyetemének?

Azt hiszem az erényei és a gyengeségei is elsősorban a méretből fakadtak; a debreceni egyetem akkor mind a hallgatók létszámát, mind pedig az oktatott tárgyakat tekintve nagyon kis egyetem volt. Már kifutottak azok a felduzzasztott évfolyamok, amelyek közvetlenül 1949/50-ben kezdték el az akkor még négyéves egyetemi tanulmányaikat, viszont a későbbi éveknek a lassú hallgatói létszámemelkedése sem kezdődött el. Az egyetemi éveim alatt az ezer főt nem érte el a hallgatók száma, az előbb már említettem, hogy a bölcsészkaron csak földrajz-történelem és magyar- orosz szak volt. De a természettudományi karon, amikor 1955-ben az egyetemre érkeztem ugyancsak két szakpárosítás volt, fizika-kémia és matematika-ábrázoló geometria, és a mi évfolyamunk bizonyos lemorzsolódás után 16 fővel végzett. Ennek számos előnye is volt. Előnye volt mindenekelőtt a családi hangulat.

Az egyetem kellemes környezetben van Debrecenben, a Nagyerdőben, a diákotthon is ott volt, s a kellemes környezet és a családi hangulat nyilván az előnyére vált az egyetemnek. De az is, hogy így a hallgatók és az oktatók közötti kapcsolat jóval szorosabbá lehetett, mind egy nagy egyetemen. Például mindmáig emlékszem, hogy amikor negyedévesek lettünk, s elkezdtünk szakdolgozatot írni, volt egy úgynevezett szakdolgozati szeminárium, ahol mindenki beszámolt a menet közben elért eredményeiről; amikor erre az órára sor került, a földrajzi tanszék minden oktatója megjelent a szemináriumon Kádár Lászlóval az élen, s részt is vettek ezeken a megbeszéléseken, ami nagyon ösztönző volt. Emlékszem, amikor nem is az én szakdolgozatomról esett szó, de tudtam, hogy milyen téma kerül szóba, csak azért, hogy meg tudjak értelmesen szólalni, nekiálltam, s kicsit körbenéztem abban a témában, s olvastam hozzá valamit, utánanéztem adatoknak. De erre tanulmányi kiránduláson is alkalmunk nyílt, egy sor oktató jött velünk, kevés évfolyam volt, ezért viszonylag sok oktató jutott egy évfolyamra. A későbbi professzorok, tehát Borsy Zoltán, Pinczés Zoltán jöttek velünk a terepgyakorlatra, ez állandó és szoros szakmai kapcsolatot jelentett a hallgatóság és az oktatók között, ami feltétlenül a javára írható az egyetemnek. Ugyanebből fakadt néhány hátrány is. Kiváló oktatóink is voltak, de hát az ő körük meglehetősen szűk volt. Nem volt meg az a lehetőség, ami egy pesti egyetemen gondolom már akkoriban, az '50-es '60-as években is megvolt, hogy ha nem is a saját szakterületén, de számos kiváló egyéniséggel találkozhatott az ember. Még egy dolgot azonban hadd említsek meg az egyetemmel kapcsolatban: a debreceni egyetem könyvtára nemzeti könyvtár, s éppúgy mint a

Széchenyi Könyvtárban, itt is minden megjelenő sajtóterméket beszereztek, vagy megküldtek a könyvtárnak. Nagy élmény volt számomra az a hatalmas tudásanyag, ami ott felhalmozódott az igen nagy szabadpolcos olvasótermekben. Minden együtt volt a debreceni egyetemen, egy épületben volt a könyvtár, az összes tanszék, ez is ezt a szorosabb, mindennapos kapcsolatot erősítette. Debrecenben, ha az embernek volt egy lyukas órája, megtehetette, hogy beszaladt az olvasóterembe és a szabadpolcra leemelt valamit és olvasott.

1956-ban másodéves hallgató voltál, s olyan egyetemi emberek vettek részt a debreceni forradalmi szervezetekben, mint Szabó István vagy Für Lajos. Mit gondoltál akkor a körülötted zajló eseményekről?

Rögtön ki is egészíthetem, amit a debreceni egyetemről mondtam; nemcsak kicsi volt, de távol is esett az országos eseményektől, legalábbis egy ideig. Elsőéves koromban meglehetősen keveset éreztem azokból a politikai változásokból, amit azért '56 legelején már érezni lehetett volna. Az egyetemi élet is eléggé elbűvölt, nem tartozik szorosan ide, de elmondom, hogy igen nagy élményem volt az egyetemre kerülés, hogy a dolgok nem végképp megismertek és lezártak. Tehát, hogy egy-egy szakmai kérdésnek is többféle olvasata van, azokról vitatkozni lehet, többféle vélemény létezik. Nem elsősorban politikai dolgokra gondolok, hanem olyan egyszerű példákra, hogy a középiskolában nagyon lezárt, s úgy véltük, letisztult dolgokat tanítanak az embernek. Ha például az éghajlati tájakról van szó, akkor az ember azt hitte, szentírás, hogy a Földet ezekre a bizonyos éghajlati tájakra lehet felosztani, hogy mérsékelt égöv, óceáni, meg kontinentális éghajlat. Amikor az ember elsőéves korában elkezdett meteorológiát hallgatni, s kézbe vette a tankönyvet, akkor látta, hogy a legkülönbözőbb tipizálások és beosztások születtek, s nem egyetlen, és szentírásként kezelendő éghajlati beosztás létezik, amit mi középiskolában vázlatosan megismertünk. Ilyen, s hasonló szellemi izgalmakért az előbb már feldicsért könyvtárban ültem, amikor csak erre időm jutott. Úgyhogy elsőéves koromban a politikai erjedésről kevés közvetlen élményem volt, nem éreztem azokat igazán. Debrecenben nem működött Petőfi kör, az írók Pesten vitatkoztak arról, amiről a nyilvánosság még nem nagyon tudott. Lehet, hogy oktatóink, vagy a felsőbb évfolyamos hallgatók tájékozottabbak voltak, én kevésbé.

Az első jeleit bizonyos változásnak érdekes módon '56 nyarán a hadseregben észleltem, amikor az akkori rendszer szerint az egyetemi hallgatókat nyaranta behívták egy-két hónapos szolgálatra. Ekkor azt tapasztaltuk, hogy a közvetlenül hozzánk beosztott tisztek kezdtek bratyizni velünk, mintha mentették volna magukat bizonyos dolgok miatt, noha mi keveset tudtunk a ténykedésükről. Volt olyan szakaszzparancsnok, aki saját elmondása szerint a jugoszláv határ mentén szolgált előzőleg, és néhány meleg helyzetbe került, szinte mentegőzött, hogy ő azoknak résztvevője volt, Tehát a rendszeren az első repedéseket '56 nyarán tapasztaltam. Aztán, amikor szeptember elején visszakerültünk az egyetemre, akkor már felgyorsultak az események is; én egy közkatonája

voltam az eseményeknek. Talán ma is érdekes, hogy mit gondoltam ezekről az eseményekről? Nos, hosszú ideig, egészen október 23-ig, még azt is megmondom rögtön, hogy melyik eseményig valahogy én is azt gondoltam, de merem állítani, hogy a hallgatótársaim és az oktatók nagy része is azt gondolta, hogy amit el lehet érni, az valami olyasmi, amit később „emberarcú szocializmusnak” neveztek. A törvénytelenéseket meg kell szüntetni, reméltük, hogy valami szabadabb oktatási rendszer kerülhet az egyetemre; sokféle pontok forogtak akkor közkézen, a legtöbb egyetemnek megvolt a saját követeléslistája, kezdve a kötelező orosz nyelvvoktatás megszüntetésétől a menzai ellátás javításáig. Ezek a pontok, többnyire a szocializmus megtartása mellett, annak a demokratikusabb, kevésbé önkényuralmi formáját próbálták megvalósítani. Nyilvánvalóan egy sor naivítás is volt benne, mert ugye az október 23-i debreceni felvonuláson már mindenki jó szívvvel skandalta, hogy vonják ki a szovjetet, vagy ruszlik haza. Nyilvánvalóan, hogy a szovjet megszállás megszűnésével egy független országban az a rendszer nem maradhatott fenn, de erre nem gondoltunk. Hogy valami más választás is lehet, az már október 23-án kora délután kiderült. Debrecenben ugyanis – ezt büszkén mondhatom – korábban törtek ki az „októberi sajnálatos események”, mint Budapesten.

Az október 23-i tüntetést Budapesten különböző huzavonák előzték meg, s végül is 23-án a késő délutáni, esti órákban történtek az események. Debrecenben viszont, miután állandóan ellentmondó hírek érkeztek a fővárosból, olyan határozat született, hogy függetlenül attól, hogy mi van Pesten, mi 23-án felvonulunk. Még 23-án reggel is bizonytalanság lengte körül az elkövetkezendő eseményeket, de aztán az akkor még független felsőoktatási intézményként működő mezőgazdasági akadémia hallgatói korán kivonultak, nyilván korán kelők voltak a szakmából adódóan. Elkezdődött az oktatás az egyetemen, emlékszem éppen Kádár László professzor tartott a 15-ös teremben előadást, az első óra volt, tehát úgy fél kilenc, háromnegyed kilenckor érkezett meg az egyetem előtti térre a gazdasz hallgatók csoportja, akik jelszavakat kiabálva „zavart okoztak” az egyetemen folyó oktatásban. Tehát már 23-án délelőtt megtörtént a felvonulás és utána, miután eljutottunk a megyei pártbizottság épületéhez, és ott felolvastuk a proklamációt, az egyetemi hallgatóság vezetői tárgyalásba bocsátkoztak a megyei pártbizottsággal, ahol nem akárki, hanem Komócsin elvtárs volt a megyei első titkár. De míg a vezetőink tárgyalásokat folytattak, hogy ne tétlenkedjünk, elindultunk az akkori Debrecen talán legnagyobb ipari üzemébe, a Járműjavítóba. Mikor megérkeztünk oda, kinyílt a kapu, s közülünk néhányan beszélni kezdtek a gyülekező munkásokhoz, felolvasták a különböző pontokat, a Pestről érkezett tizenkét pontot, az egyetemi hallgatóság követeléseit. Lassan körénk gyűltek a munkások, és nagyon egyértelmű választ adtak ezekre a pontokra: hosszú krampácsoló kalapácsokkal jelentek meg, és némi hallgatás után, még a beszédek közben a bejárattal szemben levő nagy dícsőségablakat és vörös csillagokat ezekkel a hosszúnyelű kalapácsokkal felaprították. Mire visszaértünk a belvárosba, a városi tanács épületéről, meg a

debreceni MÁV üzletigazgatóság épületéről a vörös csillagokat már levették, s ott heverték a Piac utcán, a főutcán. Tulajdonképpen akkor fordult meg a fejemben, mint naiv másodéves hallgató fejében, lehet, hogy itt nemcsak az a lehetőség vetődik fel, hogy a szocializmuson javítunk valamit, hanem sok egyéb is. Persze részben a saját gondolkodásomat is, de másokét is korlátozta az, hogy kétféle dolgot tudunk elképzelni, azt a megvalósult szocializmus féjét, ami akkor volt, vagy annak esetleg egy jobb változatát, vagy azt, ami a második világháború előtt volt. Ez egyébként nagy sansza volt az akkori rendszernek, az embereket azzal lehetett rémisztgetni, hogy két választás van, vagy ők, vagy a két világháború közötti rendszer, amit nem mindenki kedvelt. Jóval '56 után, amikor szűk ismerősi, vagy családi körben az ember elégedetlenségét fejezte ki az akkori viszonyokkal szemben, akkor igen gyakran hallottam, hogy „jó kedves fiam, de hát az sem volt ám jó, ami itt a Horthy-korszakban volt”. Az emberek fejében ez a két alternatíva létezett, mivelhogy nem tapasztalták meg például egy nyugati típusú polgári demokráciának a létét, előnyeit, vagy esetleges hátrányait. Én is valahogy így gondolkoztam, de 23-án kora délután, amikor a látogatásról visszatértünk a járműjavítóból, akkor kezdtem azon gondolkodni, hogy lehet más is.

Néhány éve készítettem interjút Gyimesi Sándorral, aki ugyancsak ott volt azokban a tömegekben, ahol Te is, s ő azt mondta, hogy számukra a lelkesedés mellett az egyik legfontosabb dilemmát az jelentette, hogy ha végigtekintettek a magyar történelmen, akkor nem volt győztes forradalom, s azt látták, hogy ugyan nagyon biztató a kezdet, de történetileg ennek nagyon kevés az esélye. S rossz volt azzal szembesülni, hogy nem nagyon nagy annak az esélye, hogy ez a forradalom győzni fog.

Igen, ez nagyon korán bekövetkezett, noha magában Debrecenben különösebb fegyveres összecsapásokra nem került sor. 23-án este, amikor a szervezetesebb egyetemi tömegek visszatértek az egyetemre, s ott nagygyűléseztünk, az alatt spontán tüntetés zajlott a városban, a helybéli ÁVO és rendőrség székháza elé is felvonultak, ott dördültek el lövések, és ha az emlékezetem nem csal, két halott maradt az összecsapás után a helyszínen. Ettől eltekintve aztán egészen november 4-ig nem voltak harcok a városban, ekkor a bevonuló szovjet csapatok rutinból a Posta épületére lőttek ki néhány tankágyú lövedéket. Akkor még az elkerülő utakat nem építették ki, tehát a Záhony felől Budapestre, az ország központja felé tartó szovjet csapatok hosszú páncélos hadoszlopai a város főutcáján vonultak keresztül, s ez azért elgondolkodtatta az embereket.

Gyimesi Sándor a már említett interjúban azt mondta, amikor levették a forradalmat, azt érezték, hogy az ő generációjuk még egyszer ilyen erőfeszítésre nem lesz képes. Tehát a történelmet változtatni képes energiát '56 elvitte, s még egyszer nem lesznek képesek hasonló teljesítményre.

Igen, lehetséges, ugyanakkor én nem emlékszem, hogy ilyen számvetést tettem volna. Arra viszont emlékszem, hogy mikor hosszú szünet után, valamikor március végén indult meg az egyetemi oktatás '57 márciusában, tehát no-

vembertől márciusig négy, négy és fél hónapig nem tartották tanácsosnak visszahívni az egyetemistákat, akik többnyire szétszéledtek, tehát amikor visszatértünk, a Történelmi Tanszéken az első órát Rácz István tartotta. Erre az órára máig emlékszem; amikor októberben félbeszakadtak az egyetemi órák, akkor ő valahol a középkor történeténél járt még, amikor visszajöttünk márciusban, akkor egy nagy ugrással 1711-től kezdte a magyar történelmet előadni. Tehát a levert Rákóczi szabadságharc utáni történelmet, és erről az eseményről beszélt az első órán, a levert Rákóczi szabadságharcról és a 18. századról. Az előadás lényege az volt, hogy egy feladata maradt a magyarságnak 1711 után, a munka és az ország építése, s a nemzeti függetlenség reménye elszállt.

Szabó István tagja volt az egyetemi forradalmi bizottságnak, és ezt követően megelőzendő a más természetű konfliktusokat, a nyugdíjazását kérte, viszont ekkorra már kialakult körülötte egy később Szabó István körnek nevezett tanítványi csoport. Hallgattad-e Szabó István előadásait, illetve kapcsolatba kerültél-e ezzel a körrel?

Ezzel a körrel nem kerültem kapcsolatba, de az óráit hallgattam, és ez igen nagy élményt jelentett. Szabó Istvánt már akkor különös tisztelet övezte, az idősebb hallgatók nyomatékosan felhívták a figyelmünket arra, hogy nagyon figyeljük a Szabó Istvánt, érdemes, tőle sokat tanulhatunk, s emberileg is igen kiváló. De ő sem volt valami túl szerencsés a történelmi korokkal, amiket végigélt, a két világháború között az ő pozitivista történelemszemlélete az akkori kurzus-történetben nem volt valami elismert, s ugyanez jutott számára osztályrészüln az '50-es években is. Ő mindenkit urazott, azt nemrég olvastam egy riportban, hogy Sztálin elvtársról is mint Sztálin úrról emlékezett meg. De hogy én Beluszky úr voltam a számára, az kétségtelen, ami egy 19-20 éves fiatalembernek, aki azt hallotta, hogy a magyar történetírás egy nagyjával áll szemben, s abban a korban, amikor mindenki elvtárs volt, s engem, mint első éves hallgatót úgy szólított meg a vizsgán, hogy „nos Beluszky úr, akkor kezdjen hozzá”, az kétségtelenül különleges élmény, jó érzés volt, apróság, de sokat jelentett. Rendkívül lelkiismeretes ember volt, vizsgán, ha felbosszantottuk tudatlanságunkkal, akkor azt mondta, hogy „jó, most tíz percre abbahagyjuk”, azalatt ő megnyugszik, s akkor nullpontról indulunk. Első indulatában nem döntött. Sajnos csak az első két évben tanított, aztán hamarosan nyugdíjba ment, nem azonnal '57-ben, én 1957-ben voltam másodéves hallgató, és az államvizsgákon, '57 nyarán még államvizsgáztam Szabó Istvánnál.

A Földrajzi Intézet „erős embere” az idő tájt Kádár László volt, akinek megítélése erősen megosztja a honi geográfus társadalmat. Milyen volt Kádár professzor hallgatójának lenni?

Valóban nagyon ellentmondásos az ő megítélése szakmai, s még emberi szempontból is. Ami a szakmai vitákat, az ellenérzéseket kiváltotta, az az életpályájának talán utolsó másfél évtizedében kifejtett munkássága volt. Ezekben az években már többnyire valóban ötleteket dobott fel, s lehetőség szerint olyan ötletekkel foglalkozott, ami ellentmondott minden addigi, esetleg több évtizedes tudományos közmegegyezésnek. Például, hogy nem volt több jégkor-

szak, hanem csak egy, hogy a Föld tengelyforgása időnként megváltozik, és ezzel lehet magyarázni a Biblia számos fontos eseményét. Azt hiszem, jelenleg nem is annyira vitatják ezeket a nézeteket, hanem – amennyire én a természeti földrajzi irodalmat ismerem – eléggé elfelejtődött Kádár László. Alig találni hivatkozást rá, noha pályájának kezdeti évtizedeiben nyilván volt számos, terepmunkán alapuló empirikus vizsgálata: az afrikai expedíció, a homokformák vizsgálata, talán még a folyóvizek eróziós tevékenységének vizsgálata, a löszkutatásai, és így tovább. Ezek bizonyára megállják a helyüket ma is, de nemigen látom, hogy ezeket figyelembe vennék.

Legendák keringenek a Földrajzi Intézet feudális nagyúrként való birtokbavételéről. Érdekes módon mi hallgatók ezt kevéssé érzékeltük, inkább az oktatók, a munkatársai voltak kitéve ezeknek a kisebb-nagyobb atrocitásoknak. Ezek között olyanok szerepeltek, hogy az akkori kommunikációs eszközök lehetőségeihez mérten kézi irányítás alatt tartotta a tanszékét, az asztalán hosszú csengősor volt, és minden szobába, könyvtárba vezettek ezek a drótok, s amikor valami ötlet az eszébe jutott, akkor rátenyerelt a csengősorra, s akkor úgy nézett ki a Földrajzi Tanszék, mint a háborús filmekben, amikor a hadihajó ellenséges tengeralattjárót észlel. Ám a hallgatók ezt kevéssé érzékelték. Érdeklődött a hallgatók iránt, érdekes módon. Emlékszem, első éves korunkban eljött velünk tanulmányi kirándulásra, és a két vagy háromnapos kirándulás végéig alkalmat talált arra, hogy minden hallgató mellé leüljön a buszban, vacsoránál vagy az ebédnél, és részletesen kifaggatta tanáraitól, iskolájától, szándékairól, s ezt számon is tartotta. Kádár professzor úr valóban egyéniség volt; én nem őrzök róla rossz emlékeket. Hozzáteszem kiváló oktató volt; nemcsak bejött az órájára leadni úgymond az anyagot, hanem tanított, megkérdezte, hogy értjük-e az elmondottakat, vitatkozott, ellenőrizte azt, hogy az előadása milyen hatást váltott ki. Végso soron inkább kellemes emlékeket és tiszteletet érzek iránta. Más kérdés, hogy én '59-ben befejeztem az egyetemi pályafutásomat, nem is kerültem aztán semmilyen hivatalos kapcsolatba a debreceni tanszékekkel, és az előbb említett szakmai kacskaringók többnyire ezután következtek, amiket én közvetlenül már nem érzékelttem. De másoknak is, úgy hiszem, ez a véleménye. Én összességében azt mondom, hálás vagyok a sorsnak, hogy ilyen formátumú emberrel összeakadtam a kis debreceni egyetemen, ahol azért szükségszerűen nem volt nagy választék a nagy egyéniségekből, de Kádár László ezek közé tartozott.

A társadalomföldrajzos oktatóid között volt-e olyan, aki hasonlóan nagy hatással volt rád?

Nem. Ez meglehetősen gyenge oldala volt akkoriban a debreceni egyetem földrajzi tanszékeinek. 1961-ben vagy '62-ben került oda Enyedi György, mint félállású tanszékvezető, de mint hallgató vele már nem találkoztam. Jó emléket őrzök ennek ellenére egy Csinády Gerő nevű úrról, azért mondom az ő nevét, mert azt hiszem szinte teljesen elfelejtődött. Székely volt, vagy legalábbis erdélyi, aki viszonylag szerény kutatói munkát fejtett ki, hosszú ideig középiskolában működött, Debrecenbe már a második világháború után Karcagról, a

karcagi gimnáziumból került, viszont nagyon módszeres pedagógus volt. Nekünk, ahogy akkor mondták „világleíró gazdaságföldrajzot” tanított. Ha azt mondják, hogy Spanyolország, Kasztília vagy Szicília, ami ma feldereng bennem, az még mindig jobbára a Csinády Gerőnek az óráin hallottak és a jegyzetéből tanultakból származik. Nem statisztikát adott elő leíró földrajzként, pedig az elég gyakran előfordult az idő tájt, hanem talán nem tévedek, ha azt mondom, hogy a tájféldrajznak a híve volt. Tehát a tájnak azokat a maradandó, vagy legalábbis évszázadokig jellemző vonásait próbálta megismertetni velünk, amelyek időtállóak. Nem azt, hogy az óntermelésben a harmadik helyen áll-e, avagy a hatodik helyen, hanem ha azt hallja valaki, hogy mediterrán táj, vagy teszem azt Katalónia, akkor legyen valami elképzelése erről a hallgatónak. Csinády Gerő igen jó pedagógus volt, noha ma már alig ismert.

Az egyetemet követően teljes három évre középiskolai tanár lett belőled. Tanári karrieredet a berettyóújfalui gimnáziumban kezdted. Hogyan kerülté Berettyóújfaluba?

Ez egy teljesen mindennapi dolog volt. Az egyetemen, amikor végeztünk, egy álláshely volt a Földrajzi Intézetben. Kádár Lászlónak mindvégig az volt a véleménye, és ez többé-kevésbé helytálló vélemény volt, hogy én elsősorban kutatói és nem előadói-oktatói alkat vagyok. Azt mondta, hogy ő majd feltehetően tud szerezni egy akadémiai kutatói helyet, ez nem következett be, úgyhogy erre az egy álláshelyre egy évfolyamtársam került, ennek bizonyos politikai okai is voltak, mert a fiút az akkor már megalakult KISZ támogatta. Elvégeztem az egyetemet, s egyetemi állásom nem volt, akkor még egy geográfusnak olyan lehetőségei, vagy kényszerpályái, mint manapság, nem nagyon voltak, tehát vagy a középiskolai tanárság, vagy esetleg valami egyetemi, főiskolai kutatói állás volt természetes és másban nem is nagyon gondolkodtunk. Amikorra kiderült, hogy ez a kutatói hely nem kerül a debreceni egyetemre az állásosztogatás nagyjából már lezajlott. Kézenfekvő volt, hogy a legközelebbi helyre, a Hajdú-Bihar Megyei Tanács Oktatási Osztályára menjek, és ajánlkozzam. Miután Berettyóújfaluban ezek szerint volt szabad álláshely, így kerültem a berettyóújfalui gimnáziumba. Az egész tantestület jóformán a debreceni egyetemről került ki, tehát ugyanazokat az arcokat találtam ott, akiket az egyetemen már megismertem. Aztán családi okokból, miután a feleségemet Püspökladányba helyezték, s engem árukapcsolásként áthelyeztek a püspökladányi gimnáziumba, egy évet itt töltöttem. Középiskolai pályafutásom tehát három évet tett ki.

Majd a MTA Földrajzi Kutatóintézetének lettél a munkatársa. Mi idézte elő ezt a fordulatot?

Akkoriban a Magyar Földrajzi Társaság még évente meghirdetett egy pályázatot, amelyen elsősorban középiskolai tanárok vehettek részt, a pályázati kiírás a minősített kutatókat ki is zárta a pályázatból. S miután én végeztem az egyetemen, két egymást követő évben adtam be pályázatot a Földrajzi Társasághoz, első alkalommal második, második alkalommal az első díjat nyertem el. Az első dolgozatomban Berettyóújfalú vonzáskörzetét dolgoztam fel, majd, mi-

után közben már elkezdtem írni a doktori disszertációmát a berettyóújfalui járás agrárföldrajzáról, ezt a pályamunkát nyújtottam be a Társaságnak, s ezzel első díjat nyertem. A pályázat eredménye a *Földrajzi Közleményekben* is megjelent. Akkor még talán nagyobb súlya volt a Földrajzi Társaságnak, mindenesetre ez valamiféle ismertséget eredményezett, ami bizonyára közrejátszott a további pályám alakulásában. 1962-ben még nem kerültem be az FKI-ba, csak TMB aspiránsnak vettek fel.

Ki volt a témavezetőd?

Radó Sándor. Amikor a hároméves aspirantúrámmal elkezdődött, én mint jó diák, kétszer-háromszor Debrecenből felkerestem őt; ekkor a Közgazdasági egyetem Gazdaságföldrajzi Tanszékének a vezetője volt. Azt kellett tapasztalnom, hogy a jelenlétem és a kérdéseim zavarták. Ő többé-kevésbé a kartográfiahoz értett, s kiváló szervező volt, ezt el kell ismerni, de a szűkebb társadalomföldrajzi kérdések elég távol estek tőle, úgyhogy nagyon általános és kerülő válaszokat adott a kérdéseimre; ezt tapasztalván el-elmaradoztam, s nem sokszor találkoztunk a későbbiekben sem.

Mi volt a TMB témád?

A TMB témám Magyarország városainak vonzaskörzete volt, ebből született aztán később a *Nyíregyháza vonzaskörzete* című könyvem. Az első nyomtatásban megjelent tanulmányom a „Tiszafüred vonzaskörzete” volt, ezt még egyetemi hallgató koromban készítettem egy egyéni terepgyakorlat eredményeként, és a *Jászkunság* című Szolnok megyei folyóiratban jelent meg, amikor negyedéves voltam. A vonzaskörzet-kutatás jó néhány évig a kutatási témám maradt.

A Földrajzi kutatóintézet igazgatója az idő tájt Pécsi Márton. Milyen volt ekkoriban az FKI-ban dolgozni?

1965-ben került az FKI-ba; amikor oda kerültem, Simon László volt az osztályvezetőm; azt hiszem az ő neve is eléggé kikopott a társadalomföldrajzból, noha akkor nagyon élénk, agilis munkát végzett, az első között volt, akik alkalmazott földrajzzal foglalkoztak. Egészen az aprólékos tervezésig elvitte a földrajzos érdeklődését, öntözéses gazdálkodással foglalkozott, és elsősorban Szabolcs-Szatmár megyével, ahol egészen odáig ment, hogy vízhozamokat mért, és azt próbálta kalkulálni, hogy a kinyerhető víz mekkora terület öntözésére, milyen kultúrák öntözésére, és milyen öntözési formákat használva elegendő.

Kétségtelen, hogy akkor egyértelműen a magyar geográfia fellegvára volt az FKI, elsősorban a természeti földrajzi részlegünk, hisz Pécsi Márton mellett ekkor ott dolgozott Szilárd Jenő, Marosi Sándor, Somogyi Sándor, Góczán László, Ádám László, a valamivel fiatalabb korosztályból Papp Sándor, vagy Nemerényi Antal. De a Gazdaságföldrajzi Osztály sem volt rossz, amikor odakerültem, még az FKI kutatója volt Lettrich Edit vagy Sárfalvi Béla – utóbbi csak néhány évvel az odakerülésem után került át az ELTE-re –, az említett Simon László,

Enyedi György, kollégám volt a nálam két évvel idősebb Berényi István. Tehát valóban jó gárda jött össze, és akkor bármilyen sok korlátja volt a tudományos kutatásnak, a pénzbeli korlátok nem jelentkeztek annyira erőteljesen. Nehezítette viszont a munkánkat például a többéves tervezés kényszere és ezeknek a közép- és hosszú távú kutatási terveknek a korlátai. A publikációs lehetőségek is jóval szerényebbek voltak, mint manapság, emellett viszont valódi kutató-sokra jóval több ideje jutott az embernek. A középtávú tervek kidolgozásánál majdnem mindig volt arra lehetőség, hogy az ember a saját elképzeléseit is befoglalja azokba. Tehát ilyen szempontból nem volt rossz az FKI dolgozójának lenni. A szűkebb mag, ami ott körülvett, szakmailag is sokat adott, kölcsönösen sokat adtunk talán egymásnak, és emberileg is kellemes volt. Ugyanakkor elég sok konfliktus is tarkította az ottani éveket. Pécsi Mártonnal nekem direkt szakmai kapcsolatom kevés volt, érdekes módon egy-két olyan munka kapcsán kerültünk kapcsolatba, amelyek az ő főszerkesztésében készültek, ilyen volt a *Magyarország tájféldrajza* kötetei, vagy a *Nemzeti Atlasz*. Ezekben a kapcsolatokban én úgy éreztem, hogy a véleményemet Pécsi Márton respektálta, tehát ritkán került sor arra, hogy valamilyen szakmai kérdésben eltérő legyen a véleményünk, ami azért szerencse, mert ha eltérő volt a véleményünk, akkor többnyire az ő elképzelése jutott érvényre. A *Nemzeti Atlasz* szerkesztésénél például csupán néhány térképlap esetében tért el a véleményünk, ami aztán „kompromisszumosan” nem is jelent meg a *Nemzeti Atlaszban*. Kissé laza és távolságtartó volt a kapcsolatunk, de amikor szakmai kontaktusba kerültünk, akkor az kevés konfliktust eredményezett.

Amint azt egy 1987-ben megjelent tanulmányodban megfogalmaztad, a földrajzot át-metszi a természet- és a társadalomtudomány határa, így nem tekinthető semmilyen értelemben sem egységes tudománynak. A Földrajzi Kutatóintézet viszont évtizedek óta az egységesnek tekintett földrajz akadémiai kutatási bázisa. Miként volt lehetséges ez?

Jelenleg is ez van, ám amennyire én érzékelem, manapság egyre többen ismét az egységes földrajz híveiül szegődtek. Az '50-es, '60-as években a társadalom és a természetföldrajzi különállásának a hívei és ellenfelei úgy fele-fele arányban oszlottak meg. Azt hiszem ennek az újra feltámadt „unionizmusnak” két oka van, az egyik egyszerűen tradicionális és szervezeti kérdés. Igen nehéz lett volna több évszázados egység után ezt a frigyet felbontani, gondoljunk például arra, hogy a földrajz a középiskolai oktatásban így egységesen is meglehetősen szorongatott helyzetbe került. Ha eközben deklaráltan szétválik a természet- és társadalomföldrajz, feltehetően a középiskolai oktatásban megszűnik, vagy más tudományágakhoz sorolódik a földrajz ismeretanyaga. Meglehetősen nehéz lett volna szétválasztani az egyetemi tanszékeket, intézeteket, vagy magát az FKI-t is. Tehát az egységet részben tradicionális és szervezeti okok magyarázzák. Ám én továbbra is azt vallom, hogy ez két különböző tudományág, még azt sem fogadom el, amivel a legtöbbször és a legtöbben indokolják a földrajz egységét, tudniillik, hogy végső soron a vizsgálati tárgya azonos: a

földrajzi tér. Nem hiszem, hogy ez azonos lenne, egy nagyon egyszerű példát mondok: ha egy község egy kisvárostól 20 km-re van és egy nagyobb várostól 40 vagy 50 km-re, nyilvánvalóan egy objektív térszemlélet esetében ez a község a 20 km-re levő kisvároshoz van közelebb. Ha én ezt valamilyen társadalomföldrajzi szempontból vizsgálom, akkor lehet, hogy ennek a községnek a kapcsolata jóval erősebb a nagyobb kínálatot, többféle városi szolgáltatást nyújtó, 50 km-re lévő, ám mégis vonzóbb városhoz, és akkor azt mondom, hogy ennek a társadalmi távolsága kisebb, mint a jóval közelebb levő kisvároshoz mért társadalmi távolsága. Egy primitív példa, de talán érzékelteti azt, hogy még a vizsgálat „közös tárgyának” a jelenlétét sem tartom feltétlenül bizonyítottnak a természet- és a társadalomföldrajz között. Mindazonáltal ma már nem vagyok harcias híve a két tudományág kettéválasztásának. Pedig az igazamat bizonyítja az is, ha az ember megnézi, hogy a két ágazat művelői kikkel állnak kapcsolatban. Társadalomföldrajzusként kapcsolatban állok közgazdászokkal, szociológusokkal, történészekkel, ők hívnak konferenciákra, ők hivatkoznak rám, én rájuk hivatkozom, s az ő ismeretanyagukat veszem át. Egy természeti földrajzos pedig a geológussal, matematikussal, vegyésszel, meteorológussal áll kapcsolatban, megint csak érthető módon. De azt hiszem, ha ezt a két kört egymás mellé rajzoljuk, akkor eléggé egyértelmű, hogy egymástól távolodó és eléggé izolált tudományok, amelyeket a tradicionális keret tart össze.

A „létező szocializmus” országaiban két párhuzamos kutatási struktúra létezett, egy az egyetemeken, és egy az akadémiai intézetekben. Milyen volt a kapcsolata az egyetemiekkel?

E kapcsolat alakulásához néhány egészen gyakorlatias tényező is hozzájárulhatott, közelebről az, hogy debreceni lakos és debreceni egyetemi hallgatóként nem sokkal az egyetem elvégzése után Budapestre kerültem. Ha helyben maradok, akkor lehet, hogy ez a kapcsolat erősebbé válik. Az ELTE földrajzi tanszékeit nem nagyon ismertem, ők sem ismertek engem, pedig ez lett volna nyilván a legkézenfekvőbb kapcsolat Budapesten élő és budapesti munkahellyel rendelkező geográfus számára. Aztán elhittem és ma is azt gondolom, hogy én írásban jobb vagyok, mint szóban. Igazából soha nem törekedtem arra, hogy valamilyen szorosabb kapcsolatba kerüljek az egyetemekkel. De azt hiszem, hogy miután itt a „létező szocializmus” időszakáról kérdeztél, akkor bizonyos érdeklentét volt az egyetemi oktatók és a kutatóintézeti dolgozók között. Az egyetemi oktatóknak nem igazán lehetett céljuk az, hogy kutatókat csábítsanak az egyetemre, akár óraadóként, akár félállásba, mert ebből a szempontból bizonyos előnyöket élvezett egy kutató. Egy kutató nyilván azt a témát vállalta volna egyetemi előadásként is, amit kutat, tehát alapos ismerője volt az általa előadott tárgyaknak, egy egyetemi embert, ugye a sors a legkülönbözőbb tárgyak oktatására, előadására kényszerítette, hol Magyarország agrárföldrajzáról, hol meg a mediterrán világ leíró földrajzáról, hol esetleg módszertani, vagy tudománytörténeti témákról kellett előadnia. Függetlenül a kvalitásaitól, előadként általában előnyben voltak a kutatók. Úgy éreztem, hogy bizonyos

feszültséget jelentett, ha megjelent egy kutató egy egyetemen. De talán még ezen túl is volt néhány érdekellentét.

Emlékszem, még a '80-as évek második felében, vagy közepe táján egyik vidéki egyetemünkön óraadóként dolgoztam, nappali hallgatókat, rendszeres óraszámú tanítottam és még szemináriumot is vezettem. Nem mondom, hogy tudatosan ellenzéki propagandát folytattam volna, csak elmondtam azokat a problémákat, amelyek a szakmában akkor már jelen voltak. Ilyenek voltak például a településpolitikai viták, amelyek a '80-as években már elég élénken folytak; igaz, hogy a településpolitikai viták keretében az ember szinte mindent elmondhatott a fennálló társadalmi rendszerről is. Én ezt minden gátlás nélkül elmondtam, nem „rossz” szándékkal, és nem a társaság fellazítása céljából; ugyancsak beszéltem azokról a problémákról, amelyek a bős-nagymarosi vízlépcsősorrendszerrel kapcsolatban akkor szintén közszájon forogtak. Az egyik szemináriumon kötetlenebb beszélgetés alakult ki, akkor jegyezték meg, hogy ők ezekről a kérdésekről a saját oktatóiktól semmit nem hallottak, s milyen jó, hogy én ezekről beszélek. Nekem kellett védelmembe vennem a társaságot, mondván, hogy én sokkal könnyebben vagyok, mert ha az egyetem vezetésében nemtetszést vált ki a tevékenységem, akkor legfeljebb azt mondják, hogy ne jöjsek a legközelebbi órára, amit minden további nélkül átvészelek, de ha ugyanezt egy vidéki egyetem kizárólag az egyetemhez kötődő, és más lehetőséggel nem rendelkező oktatójának mondják, ez egzisztenciális kérdés. Megváltozott persze a helyzet az utóbbi időben, amikor az egyetemi oktatói helyek száma rendkívül felduzzadt, s most már sokhelyütt az egyetemeknek szüksége van a kutatók közreműködésére az oktatásban. De a '80-as évek végéig érezhető volt, hogy az egyetemek nem igazán akarták az embert magukhoz csalogatni; engem mindenestre soha nem kérleltek túlságosan ebben az időben, hogy előadjak. Később már előfordult, nem vehemenssen. Érdekes módon ahová hívtak, az az ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete.

Azt hiszem a Nyíregyháza vonzaskörzete című munkád hozta meg számodra szakmai körökben az országos ismertséget. Hogyan született meg ez a munka?

A legelső ilyen vizsgálatot, mint említettem, a „Tiszafüred vonzaskörzetét”, még egyén terepgyakorlat keretében kaptam témául, vagy választottam, igazából már nem is emlékszem rá. Kézenfekvő volt, hiszen Tiszafüreden tartózkodtam a nyári szünetben, és ezalatt a piacon végigkérdeztem az eladókat és a vevőket. Ezután hosszú ideig ez maradt a kutatási területem, feldolgoztam Mátészalka vonzaskörzetét, Szerencsét, Berettyóújfalut, és így adódott az a kézenfekvő lépés, hogy amikor az aspirantúrához témát kellett választanom, akkor ezt a vizsgálatot terjesztettem ki nagyobb területre. Ennek a része volt aztán Nyíregyháza, vagy hát valójában Szabolcs-Szatmár megye városi központjainak a vonzaskörzeti vizsgálata. Érdekes módon ennek Debrecenben nagy hagyománya volt. Mendöl Tibor, aki a második világháború előtt debreceni ok-

tató volt, szintén végzett több vonzaskörzet-vizsgálatot, Debrecen vasútjainak vonzaskörzeteit vizsgálta, a közlekedésen keresztül próbálta meg a város-falu kapcsolatot megragadni. De egy ma már ugyancsak többé-kevésbé elfelejtett geográfusnak, Márton Bélának is voltak ilyen publikált vizsgálatai, például Hajdúnánás vonzaskörzetéről. Azt mondhatom, hogy az oktatók körében ez már előzőleg több évtizede művelt téma volt, Márton Béla vizsgálatait még a két világháború között végezte. E kutatási irányra nyilvánvalóan ösztönzőleg hatott Christaller ekkor még újdonságnak számító munkássága, hiszen a vonzaskörzet-vizsgálatok szorosan kötődnek a városhierarchia feltárásához.

Milyen adatokkal dolgoztál?

Szerencsém is volt, ekkor a Belkereskedelmi Minisztérium végzett egy olyan vizsgálatot, amely azt hiszem példa nélküli a magyar kereskedelem történetében. Egy egyhetes forgalomszámlálást végeztek, ennek során többek között minden vásárlótól megkérdezték a lakhelyét viszonylag sok településen, ez ugyanis egy országos vizsgálat volt. Aztán rendelkezésre álltak az ingázási adatok; az egészségügyi vonzaskörzetekkel viszonylag kevés gond volt, ezek kijelölt ellátási területtel dolgoztak. Más ágazatokban többnyire esettanulmányokra hagyatkoztam, a piacoknak akkor még nagyobb volt a szerepe a falu-város kapcsolatrendszerben, tehát ott lehetett hasonló forgalomszámlálást végezni, vagy egy sor középiskolából megkaptam a tanulók lakhelyét. Akkor még nem számítottak üzleti titoknak a forgalmi adatok, tehát a kiadott statisztikák is közölték évente rendszeresen az akkor még csaknem teljes egészében állami, vagy szövetkezeti kézben levő kereskedelem forgalmi adatait.

1984-ben tagja voltál az FKI-ból kilépő „szakadár” társadalomföldrajzosok csoportjának, s részt vetél a Regionális Kutatások Központjának (RKK) megszervezésében. Milyen megfontolások vezettek?

Ezt a kérdést pontosítom, én ugyanis nem az FKI-ból szakadtam ekkor ki, hanem az ÁSZI-ból, az Államigazgatási Szervezési Intézetből. Oda a '70-es évek legvégén, ha jól emlékszem '79 őszén kerültem, s 1984. április 1-ig dolgoztam ott; ekkor alakult a Regionális Kutatások Központja, talán márciusban és én áprilisban mentem oda.

Miért jöttél el az FKI-ból?

Ez egy sötét foltja az életrajzomnak, ugyanis ha meg akarom indokolni, hogy miért jöttem el, akkor talán egyedül anyagi szempontokkal indokolhatnám. Az előbb mondtam, hogy nem is volt olyan rossz dolgozni az FKI-ban, ehhez hozzáteszem azonban, hogy az akadémiai kutatók fizetése akkor is roppant szerény volt, s egyéb jövedelmi források nem nagyon akadtak. Külön megbízások alig-alig, a pályázati rendszer még nem működött, a publikációkért fizetett összeg roppant szerény volt, egyébként a publikálási lehetőségek szintén korlátozottak voltak. S bizony be kell vallanom, hogy jó néhány hónap végén nagyon

erősen kalkulálni kellett, hogy mit engedhet meg az ember magának, ahhoz, hogy még hónap végén is le tudjon menni a közértbe. Akkor ért az ajánlat az ÁSZI részéről, miután napirendre került a városkörnyékek megszervezése, amihez úgy vélték, helyesen, hogy egy geográfus közreműködése is szükséges.

Az állásajánlat anyagi téren jóval kedvezőbb volt, mint amit a FKI-ben kaptam. Hosszan gondolkodtam rajta, és balszerencsére egy ilyen hó végi állapot is gondolkodási időre esett, ott álltam, emlékszem a konyhában és számoltam, hogy három, vagy öt napig kell kijönni x forintból, s azt mondtam, a fenéért gyötröm én magam, mikor ugyanannyi, vagy talán még kevesebb munkáért lényegesen többet fizetnek. Azt mondhatom, hogy ez volt az elsődleges indok, s hazudnék, ha azt mondanám, hogy elsősorban az a kihívás érdekelt, hogy tevőlegesen részt vehetek egyszer az ország térszerkezetének alakításában azzal, hogy megrajzolom a leendő városkörnyékeknek a területét, kiterjedését és határait. Amit aztán meg is rajzoltam, igaz hogy ennek az eredménye, a kijelölt városkörnyékek hat évig éltek, és egy roppant rövid epizódot jelentettek a magyar közigazgatás történetében. Nem beszélve arról, hogy az eredeti célkitűzés, ami valamiféle komplex, nemcsak közigazgatási, hanem társadalmi-gazdasági-szolgáltatási kapcsolatok egész rendszerét fűzték volna fel a városkörnyékre, időközben úgy módosult, hogy végül a városkörnyék hatósági-ügyintézési szempontból jelentett valamiféle egységet. Tehát a jelentősége jóval csekélyebb volt, mint az induláskor tűnt, s mivel én korábban, mint említettem hosszabb időn keresztül foglalkoztam a vonzásokörzet vizsgálatokkal, ez tulajdonképpen ezeknek a felelevenítését és alkalmazását jelentette volna. Még annak a lehetősége is felcsillant, ez részben valósult csak meg, hogy ennek a keretében valamiféle empirikus adatfelvétellel megismételhetem a korábbi vizsgálataimat, s a '80-as évek elejére vonatkozó átfogó képet rajzolhatok az ország vonzásokörzeteiről. A szakmai kihívás, ha nagyon őszinte vagyok, be kell vallanom, hogy csak másodlagosan jött szóba, vagy ha lágyabb szívű vagyok magammal, azt mondom, hogy az anyagi megfontolások legalább akkora szerepet játszottak, mint a szakmaiak.

A '84-ben színre lépő RKK hogyan tudott elcsábítani? Az RKK bizonyos mértékig visszalépés volt abba az akadémiai állapotba, amelyet korábban már megismertél.

Egyrészt '84-ben, amikor törvényileg is megszüntették a járásokat és a városkörnyéki igazgatás lépett életbe, az a feladat, amire eredetileg szerződtem, s amiben azért bizonyos szakmai kihívást éreztem, befejeződött. Érzékelttem azt is, hogy messze nem a szakmai, legalábbis nem a geográfiai szempontok döntöttek, hanem a politikusok elképzelései. A tervezett városkörnyék-rendszert nem tudnám megmondani hányszor, de rendkívül sokszor átrajzoltam, tudniillik előfordult, hogy pénteken érkezett a telefon, hogy mégse 130 városkörnyék legyen az országban, hanem 115, hétfőn reggel nyolcra ezt kell prezentálnom. Elképzelhető, hogy egy ilyen hétfégi térképrajzolásnak mennyi tudományos háttere volt; tehát rájöttem arra, hogy kifejezetten szakmai szempontok nem in-

dokolják az ottlétemet, ezt a térképrajzolást bárki megejthette volna. Másrészt a Regionális Kutatások Központja valóban bizonyos szakmai kihívást jelentett első-sorban, s régi főnököm, Enyedi György hívott. Talán az is közrejátszott, hogy Debrecenben hallgatótársam voltam Berényi Istvánnak, ő előttem végzett, utána az FKI-ban közel két évtizedet lenyomtunk, s amikor ez a szétválás lezajlott, ami bizonyos ellenérzéseket kiváltó akció volt, tehát mikor ez felmerült, akkor én összeültem Berényi István kollégámmal, s valami olyan megállapodásra jutotunk, hogy az volna célszerű, ha megosztanánk magunkat, tehát valaki az FKI-ba, valaki az újonnan szerveződő RKK-ba menne. Pista idősebb volt nálam, és ő az FKI-t választotta. Nem állítom, hogy csak emiatt kerültem az RKK-ba, de ez egyik mozzanata volt a választásnak. Az ÁSZI-ban ez a négy-négy és fél éves ottlét nem hiszem, hogy kidobott idő lett volna, de nem igazán kívántam tovább ott maradni. Így jól jött a lehetőség, hogy szerveződött az RKK és választási lehetőségem volt, így kerültem az újonnan szerveződő RKK-ba.

Társadalomkutatóként láttad-e a jeleit a „létező-szocializmus” összeomlásának a ’80-as évek derekán?

Most, hogy ezt kérdezed, egy epizód jut eszembe: fiam, aki többek között német szakot végzett az ELTE-n, valamikor a ’80-as évek végén, talán ’87-ben egy félévet a jénai egyetemen hallgatott mint német szakos hallgató, és meglátogattuk. Emlékszem, néhány városba kirándultunk, talán Weimarba is, sétáltunk a valamikori fényüket még helyel-közzel őrző, de az NDK évei alatt hihetetlenül lepusztult, elhanyagolt belvárosú, elszürkült egyenruhába öltöztetett városokban, és a fiammal arról beszélünk, vajon mennyi pénzbe és mennyi időbe fog az telni, amíg az NSzK rendbe teszi ezeket a városokat. De megmondom őszintén, ez nagyon távolinak tűnt, és nem is voltunk teljesen biztosak benne a fiammal, legalábbis én nem voltam biztos benne, hogy az én életemben e „kósza ötlet” realizálódik.

Érdekes módon valahogy az ÁSZI-ban sejtettem meg, hogy ez a rendszer erősen meggyengült. Az ÁSZI-ban ugyanis a legtöbb kollégám a szocializmus híve volt ugyan, de őszintén kívánt mélyreható és alapos reformokat, s miután az ÁSZI a politikához közelebb álló intézmény volt (a főhatóságunk a Minisztertanács Tanácsi Hivatala volt), ez egy szorosabb politikai ellenőrzést is jelentett, mint egy kutatóintézet esetében. Amikor valamilyen nagyobb munka elkészült az ÁSZI-ban, akkor a munkahelyi vitákra többnyire a Tanácsi Hivatalból és a pártközpontból is érkeztek résztvevők, akik a vitát minősítették, irányították. S akkor tapasztaltam, hogy a viszonylag radikálisabb reformelképzeléseket – a ’80-as évek elején vagyunk – amelyek az ÁSZI-ban születtek, nem tudta elnémitani a politika. Ilyen volt például a ’85-ben már működő új választójogi törvény, ami először tette lehetővé több jelölt állítását, persze olyan feltételek mellett, amelyek a valódi választást kizárták, hiszen bárki, aki képviselőjelölt volt, annak a Hazafias Népfront programjára kellett esküt tenni. A kiválasztás mechanizmusa is úgy működött, hogy tulajdonképpen szoros ellenőrzés alatt tartották

ezt a folyamatot. Ennél egy jóval radikálisabb választási törvényjavaslattal állt elő az ÁSZI. Tehát ezek a már-már a rendszer alapjait kikezdő elképzelések hangot kaptak, leíródtak, ha nem is mindig valósultak meg. De láttam azt, hogy néhány „felülről” jött résztvevője ennek a vitának vissza akarta ezeket a lépéseket fogni, és igazából nem sikerült. Akkor derült ki számomra, hogy ez a '80-as évek elején még elég masszívnak tűnő rendszer már egy ilyen politikához közeli intézményen belül sem tudja maradéktalanul az akaratát végrehajtani. Azt nem mondom, hogy ha engem ekkor, tehát '83-84-ben megkérdeznek, mertem volna-e arra fogadni, hogy öt-hat év múlva gyökeres változások következnek be, de valahogy úgy éreztem, hogy nem örök ez a rendszer. S ahogyan előrehaladtunk a '80-as évek közepén, a gazdasági reformok körüli huzakodás már mutatta, hogy a rendszer állandóan hátrálni kényszerült: szinte negyedévenként, két-három-havonta a gazdaságnak újabb és újabb engedményeket tett a politika. A vállalkozásoknak nagyobb teret adott, emelték azt a létszámot, ahány embert foglalkoztathat egy magánvállalkozás és így tovább; akkor már nyilvánvalóvá vált, hogy erősen védekező helyzetbe került az akkori rendszer. S aztán valahogy úgy '88-89 táján tűnt úgy, hogy most már alapvető, számunkra legalábbis alapvető változások is elképzelhetők. A '80-as évek elején, közepén már felsejlett valami, de nem hiszem, hogy annyira optimista voltam, hogy négy-öt-hat éves időszakot jelöltem volna meg, amíg többé-kevésbé tartotta magát a rendszer. Aztán '87-88 táján már jelentős változásoknak a lehetőségét láttam.

1990 és 1994 között a Szabad Demokraták Szövetségének a képviselője voltál Budapest önkormányzati testületében. A politikai szerepvállalás a rendkívüli időknek szólt, vagy illeszkedett szakmai pályafutásodba?

Azt hiszem, inkább a pillanatnyi helyzetnek a következménye volt. Nem illeszkedett, és nem is voltak olyan elképzeléseim, hogy én most, mint a közgyűlés képviselője és esetleg a városfejlesztési bizottság tagja saját képemre és hasonlóságomra formálhatom a várost. Én valamikor '88-ban kezdtem a különféle politikai szerveződésekbe járni, ami akkor még nem kizárólag az SZDSZ-t jelentette, kíváncsi voltam és hallgattam Csurkát is, akkor még természetesen MDF színekben, de a Bajcsy-Zsilinszky társaság ülésein is jártam, s aztán a hallottak és tapasztaltak után kikötöttem az SZDSZ-nél. Akkor én úgy tapasztaltam, hogy a legprofibb társaság az SZDSZ-ben van (később ebben némiképp csalódtam), de akkor az SZDSZ rendezvényeire kezdtem járni, illetve az I. kerületi csoportnál is megjelentem, s ettől fogva már „szabadesszerűen” folytatódott a „politikai pályám”. Bizonyos hiúság is közrejátszott e döntésemben, talán az is, hogy az ember közéleti szerepet alig-alig játszhatott évtizedeken keresztül, s úgy éreztem, hogy életemben ez az utolsó lehetőség ilyen szerep vállalására, tehát szakmai indokaim nem voltak.

Milyen volt képviselőnek lenni?

Képviselőként rá kellett jönnöm, hogy még a fővárosnál is, ami kevésbé elvont, mint az országos politizálás, gyakorlati kérdések vannak, meg kell választani

ni az iskola igazgatóját, a kórház igazgatóját, vagy hasonló teendőket kell elvégezni, ennek ellenére rájöttem, hogy én nem vagyok politikus alkat. Nem voltam nagyon aktív, de néha, ha valami eszembe jutott és javasoltam valamit, amíg egy ilyen javaslat a döntésig eljutott, én már nem ismertem arra rá. Ez elkezdődött azzal, hogy vagy egy bizottság megvitatta, vagy a frakció megvitatta, a frakciónak pedig alkalmazkodnia kellett, mivel az SZDSZ kisebbségben kormányzott, egyéb frakciókra is tekintettel kellett lennie, úgyhogy a legritkább esetben tapasztaltam azt, hogy az én elképzelésem, javaslatom többé-kevésbé abban a formában valósul meg, vagy sehogy sem, vagy annyira megváltozott, hogy azt már nem tekintettem édes gyermekemnek. Tehát tapasztaltam azt, hogy igazából azért még egy ilyen szakmai döntésekhez kapcsolódó testületben is, mennyire nagy a politikai megfontolások és kényszerek szerepe. Valószínűleg nem is voltam kellően szívós e téren, ha azt mondták, hogy mégsem így, bizonyára sokkal szívósabbnak kell lennie egy politikusnak, ha kudarcot vall másodszor-harmadszor, akkor más irányban próbálkozik, ezt nem próbáltam végig.

Aztán akkor, amikor én képviselő voltam, elég jól kivehetően két nagy csoportra oszlott a képviselő testület, abból a szempontból, hogy voltak olyanok, akik bizonyos erős szakmai háttérrel rendelkeztek, azt mondhatnám, hogy volt becsületes foglalkozásuk, s voltak olyanok – ezt nem elítélőleg mondom –, akik helyzetükből adódóan elsősorban a politikában látták az érvényesülési lehetőségeiket. Volt képviselőtársaim között van miniszter, vannak politikai államtitkárok, ez az egyéni stratégia valóban be is jött némelyeknek. Ám úgy gondoltam egy idő után, pláne hogy ekkor már közel voltam a hatvan évhez, én a geográfia-t jobban tudom csinálni, mint a politikát. S az időm már kiszámítható volt, van tíz jó évem, és van néhány olyan feladatam a szakmában, amit meg akarok oldani, s akkor választanom kellett. Nem tartom elfecsérelt négy évnek, noha lehet, hogy ez önámítás és önnyugtató, de úgy érzem ennek ellenére, jól döntöttem, amikor visszatértem a szakmámba. Ennek a tudományágnak a viszonyait, a kapcsolatait jól átlátom, a politikáét azért sokkal kevésbé, tehát ez sokkal otthonosabb terep számomra.

Munkahelyed, a Regionális Kutatások Központja az egyik legsikeresebb akadémiai intézet a szakértői-tanácsadói piacon. Mi az előnye és mi az ára ezeknek a sikereknek?

Amennyire én tudom, körülbelül úgy $\frac{1}{3}$ – $\frac{2}{3}$ a bevételünk megoszlása, a $\frac{2}{3}$ a piaci bevételeket jelenti; valamikor a '80-as évek végén szűkültek radikálisan a központi források, csökkent az akadémiai központi költségvetés juttatása. Az intézet követendő stratégiájáról nagyon eltérő vélemények fogalmazódtak meg az RKK-n belül. Én egyértelműen azt a lehetőséget láttam, hogy az extenzív terjeszkedés helyett (hiszen most kilenc városban működik az RKK) „intenzifikáljuk” tevékenységünket. Hisz egy sor olyan kutató van az intézetben, aki megfelelő tudással, empirikus ismeretanyaggal, kutatási háttérrel rendelkezik; ha összehúzódnak az intézet, ugyanakkor koncentrálja az erőit, szellemi kapacitását, s a meglevő ismeretanyagokat kézikönyvekbe, tankönyvekbe, tanulmányokba fog-

lalja, akkor eredményesen fenn tud maradni. S ez akár azt is jelenthette volna, hogy létszámában is csökken az intézet, de még azt is, hogy vidéki kutatóhelyeinket esetleg feladjuk. Teljesen ellenkező irányba ment el az intézet stratégiája; különösen az első években extenzív terjeszkedés volt a cél, egyre több megbízást kívántunk szerezni, új kutatóhelyek jöttek létre, és előállt az előbb említett állapot, ahol a bevételeinknek talán az egyharmadát adja az akadémiai költségvetés. Ennek a hátrányai egészen kézenfekvőek: miután a bevételünk nagyobb részét külön megbízási munkákból, vagy pályázatokból kell előteremtenünk, ez azt jelenti, hogy az ember nem a saját kutatási elképzeléseit valósítja meg a rendelkezésre álló idő jelentékeny részében, hanem az adott, sokszor pillanatnyilag adott és heteken belül előállítandó munka szabja meg azt, hogy mit csinálunk.

El kell azonban ismerni utólag, hogy az elmúlt néhány évben ez a „stratégia” is gyümölcsözőnek bizonyult: most már a bevételeink olyannyira számságosan, hogy ebből a valódi kutatói munkára is jut pénz, persze nem annyira a kutatásokra, mint inkább eredményeink publikálására. Például az RKK egy pécsi kiadóval kötött megállapodás alapján rövid idő, öt év alatt egy sor monográfiát tudott kiadni, és ez az együttműködés folytatódik. Fenn tudja tartani az egyetlen olyan, ebben a témakörben működő folyóiratot, *Tér és Társadalmat*, amely valóban folyóiratként működik, tehát nem több éves csúszással jelenik meg. Az említettekén kívül majd minden nagyobb kutatási egység jelentkezik önálló kiadványokkal is. Ezeknek a kiadványoknak az előállítási költségeit a megbízási munkákból teremtjük elő. Nemzetközi kapcsolataink fenntartásában is fontos szerepe van intézetünk kedvező anyagi helyzetének. Tehát eljutottunk egy olyan szintre, amikor ezeknek a külső megbízásoknak van már olyan hozadéka, ami a tényleges kutatásokat is támogatja.

A közelmúltban jelent meg a magyar településhálózat történetéről szóló nagyléptékű elemzésed a Dialóg Campus kiadó gondozásában. Hasonló társadalom-, illetve történeti földrajzi összefoglalásra Mendöl Tibor Településföldrajza óta senki nem vállalkozott. Hogyan szántad el magad egy ilyen kockázatos könyv megírására?

Tulajdonképpen egy olyan megbízásban rejlik e vállalkozás magja, ami egy jóval szerényebb, de ugyancsak összefoglaló jellegű munka megírására vonatkozott. Ez a *Magyarország településkörnyezete* című munka volt, az MTA Stratégiai Kutatások sorozatban jelent meg és Enyedi György szerkesztette. Tőle kaptam azt a feladatot, hogy a településhálózatról írjak egy összefoglalót, ami eredetileg egy olyan kétszáz kézirataldalt tett ki, ami a kötetben némileg meghúzva jelent meg, s miután ehhez azért tulajdonképpen mindazt össze kellett hordanom, ami a későbbi kötetbe belekerült, legfeljebb kevésbé kifejtve, kézenfekvőnek tűnt, hogy ezt kibővítve, jóval több településtörténeti áttekintést hozzátéve, készítsek egy összefoglaló munkát.

Tekinthető-e a Magyarország településföldrajza egy kidolgozott fejezetének a 2001-ben megjelent Nagyalföld történeti földrajza, vagy ez egy más genetikájú munka?

Erről ugye a közhely az, hogy is-is. Egészében az Alföld sajátos társadalom- és településtörténete már régóta foglalkoztat. Még 1987-ben „Az Alföld-szindróma eredete” címen jelentettem meg a *Tér és Társadalomban* egy tanulmányt, ennek a kötetnek az alapötlete erre a cikkre megy vissza. Aztán egyébként is foglalkoztam a tanyás-településrendszer kérdéseivel. A *Magyarország településföldrajzához* is átgondoltam ezt a kérdéskört, s anyagot gyűjtöttem hozzá. A *Magyarország településföldrajzában* ha nem is így együtt, hanem korokra széttagolva, de volt már egy vázlatom. A könyv végül nem lett igazán olyan, mint amit elterveztem, főleg azért nem, mert részletesebben csak 1848-ig követtem végig a mezővárosi-tanyai településfejlődést, addig az időpontig, amíg elvileg létjogosultsága volt a mezővárosnak, mint jogi kategóriának; a jobbágyfelszabadítással, a feudális előjogok eltörlésével ez a településkategória jogilag megszűnt. A 19. század második felében még nagyon egyértelműek voltak az alföldi településhálózat fejlődésének a sajátosságai, de ezt az időszakot már csak vázlatosan tekintettem át. Ha egyszer alkalmam adódik, netán valamiféle második kiadás, vagy egyéb kiadási lehetőség révén, lehet hogy még rászánom magam, hogy 1848-tól a közelmúltig kövessem az „alföldi utat”, annak az elhalványulását, vagy azt, hogy mennyire lehet felfedezni ma is a sajátos alföldi társadalom- és településfejlődést.

A Szabó István kör tagjai közül számosan, Rácz István Orosz István, Gyimesi Sándor foglalkoztak valamilyen aspektusból a mezővárosi fejlődés sajátosságaival. Volt-e ezeknek a kutatásoknak közvetlen hatása a munkádra?

Nem volt közvetlen hatása. Sajnos Rácz István egyik munkáját már csak a kötet kéziratának leadását követően olvastam el, mert a leadási határidő nagyon rövid volt. Ez a „Debreceni cívisvagyon” volt, Orosz Istvánnak és Szabó Istvánnak a munkáit viszont használtam.

Mi a kedvenc kutatási módszered?

Egyszer azt találtam mondani, s néhányszor geográfus körökben idézték, hogy a „vak is látja módszer”. De hát a történeti földrajzi munkáknál is elsősorban geográfus módszereket használlok. Tehát statisztikai forrásokat, térképeket, esetleg más feltárásokat hasznosítok másodkézből; levéltári kutatásokat nem folytatok, úgy érzem nem feladatomban, és nem is értek hozzá. Földrajzi módszerek terén talán mondhatom, hogy néhány kísérletezésbe belementem, részt vettem a matematikai-statisztikai módszerek '70-es évekbeli alkalmazásában, s talán a meghonosításában is. Amit a beszélgetés elején mondtam, nem tartom célszerűnek az egyes tudományágak közötti merev határokat, mindig él bennem egy olyan ambíció, hogy lehetőleg más tudományágak eredményeit is hasznosítsam.

Egy alkalommal, a kolozsvári egyetemen tanúja voltam annak, hogy egy fiatal oktatóból a bemutatkozásodat követően a „maga még él” kevéssé udvarias kérdése tört elő. Így azt hiszem minden alapomban megvan hozzá hogy, mint a társadalomföldrajz (és társult tudó-

mányainak) élő klasszikusát kérdezzek: miként értékeled a „földrajz nyomorúságáról” szóló vitacikked óta eltelt másfél évtizedben történeteket?

Talán azzal kezdeném a válaszomat, hogy – s ezt később majd megmagyarázom – úgy gondolom, pillanatnyilag sokkal kevésbé részletes képem van a geográfáról, mint tizenöt évvel ezelőtt. Ettől függetlenül úgy érzem, hogy bizonyos szempontokból kedvezőbb helyzetbe került a geográfia. Akkor a geográfia nyomorúságát részben abból próbáltam magyarázni és kibontani, hogy ez egy nagyon szűk szakma – néhány tucatnyian műveltük akkor –, ezen a téren egyértelmű a változás, hiszen egy sor új földrajzi tanszék, műhely nyílt, a meglévő egyetemi tanszékeken, kutatóhelyeken is egy sor fiatal geográfus kezdett munkához. Tehát elképzelhető, hogy mindaz a következmény, amit a csekély létszámból vezettem le, ami a földrajzi közéletre is rányomta bélyegét, változóban van. A világ is kitárult a geográfia előtt, ma már kezdő kutatók, de akár egyetemi hallgatók is hosszas külföldi tanulmányutakat tehetnek, bekapcsolódhatnak minden további nélkül a nemzetközi tudományos életbe. A publikációs lehetőségek is javultak, mert jóval több kiadvány jelenik meg, mint akár a '80-as években.

Úgy érzem ugyanakkor, hogy valamiféle szétesés, vagy magába zárkózás is van a geográfiában. Ez talán abból is következik, hogy kevésbé érünk rá egymással, egymás produkcióival foglalkozni, kevésbé érünk rá arra, hogy tényleg átgondoljuk azokat a feladatokat, amelyeket esetleg a földrajznak magára kellene vállalni. Nem reflektálunk egymás eredményeire, hosszú idő óta nem volt érdembeli vita a magyar társadalomföldrajzban. Ha szabad egy saját példára hivatkozni – igaz ez nem túl elegáns –, beszéltünk a *Magyarország településföldrajzáról*; a könyv bő két-két és fél éve jelent meg, bármilyen legyen is, de körülbelül 600 oldal, ami egymás után van rakva. Erre a 600 oldalra én az elmúlt évek alatt egyetlen reflexiót láttam az Intézet folyóiratában, a *Tér és Társadalomban*. Mondhatjuk, hogy ez egy olyan muszáj-reflexió, hogy az Intézet munkatársának kiadványát, könyvét ismertessék. Lehet, hogy elkerülte valami a figyelmemet, de ezen kívül érdemi reakció nem történt a könyvre. Más kérdés, hogy én sem reflektálok érdemben, noha ifjú koromban elég lelkes könyvismertetés író voltam, egyszer, még valamikor a '70-es évek végén nyertem is egy akadémiai díjat, amit a könyvismertetések nyomán ítéltek meg a számomra, de ma már én sem nagyon találok időt arra, hogy valakinek a könyvével érdemben foglalkozzak. A *Magyarország településföldrajzára*, vagy amit a történeti földrajz témakörében műveltem, arra a történeti szakirodalom viszonylag gyakran hivatkozik, használja egyes eredményeit olykor egész komoly terjedelemben. A Gyáni-Kövér-féle *Magyarország társadalomtörténete* című kötetben örömmel látom, hogy ábráimat átvették, és az ottani eredményeket beépítik a munkájukba. Ugyancsak a közelmúltban jelent meg Valuch Tibornak az előző kötet folytatását képező, a II. világháború utáni társadalom- és gazdaságtörténettel foglalkozó munkája, megint úgy emlékszem, 3-4 ábrámat láttam benne viszont, s a vizsgálatok rövid bemutatását is. Ugyancsak Kövér György szerkesztésében jelent meg egy egyetemi segédkönyv, szöveggyűjtemény, amelyben a gazdaság-

és társadalomtörténet témakörébe vágó írásokat gyűjtött össze és jelentetett meg, e kötetben is megjelent a századelő magyar településhierarchiájáról készült tanulmányom.

Tehát úgy tűnik, pillanatnyilag a történészek, a történeti szakirodalom tudomást vesz arról, amit eddig műveltem, a geográfia pedig nem igazán. Más kérdés, hogy a földrajzi irodalomban, meg különösen abban a tudományágban, amit regionális tudománynak nevezünk, nagyon sok fiatal kutató kapcsolódik be a munkába, s a legritkább esetben fordul elő, hogy 3-4 évnél korábban jelent munkákra hivatkoznának. Egyszer el is határoztam, hogy valamiféle statisztikai adatgyűjtést végzek, tudniillik került a kezembe olyan folyóiratszám, ahol hosszas keresés után, pedig volt bőven irodalmi hivatkozás, találtam 1997-nél korábbi munkára történő hivatkozást. E folyóiratszám 2000-ben jelent meg, tehát 2-3 évre tekintenek vissza a fiatal kutatók, s előfordul, hogy a témába vágó jelentős tanulmányokat a hivatkozások tanúsága szerint a szerzők nem ismerik, vagy legalábbis nem tartották érdemesnek hivatkozni rá. Úgy érzem, valami módon a folytonosság szűnik meg, és valamilyen szétesett állapotban van a geográfia: nincsenek olyan fórumok sem, ahol érdemben eszmét cserélhetnénk. Ilyen szempontból talán rosszabb helyzetbe került a geográfia, mint volt a '80-as években.

Az interjút készítette: Rácz Lajos

Honnan – Hová?

Tények és gondolatok az Alföld kistájairól

Egyre gyakrabban szokás manapság Alföld-jelenségről, Alföld-szindrómáról, tünetcsoportról beszélni. S „alföldi útról”. Természetesen nem alaptalanul. Az Alföldön ugyanis merőben szokatlan dolgok fordultak elő (e szokatlanságok egy évszázaddal korábban még szembeötlőbbek voltak!); e tájon a mezővárosok s a hozzájuk szorosan tapadó tanyáik révén az agrártevékenység jórészt városi keretekben folyt. Következésképp a mezőgazdasági tevékenység „várost fejleszt”, másik oldalról viszont a jellegzetesen alföldi településrendszerű területeken szabályos falvakat alig találtunk. A mezőváros rendre nehéz feladat elé állította (geográfus) kutatóját: városi szerepkörét nehéz volt nem észre venni, ugyanakkor pl. nem rendelkezett vonzáskörzettel, illetve az saját tanyavilágára terjedt, arra a területre, amely igazgatásilag, társadalom- és gazdaságszervezetileg amúgy is mezőváros része volt. Így aztán a „központi-hely” elmélet alkalmazásával is gondok támadtak az Alföldön. De a közgazdasági városfogalom is használhatatlannak bizonyult esetünkben; a szekunder s terciér funkciók együttesen is kisebbségben maradtak az agrárszerepkörrel szemben. A tanya sem egyszerűen a falut „pótolta”; a tanya nem volt egyszerű mezőgazdasági szórvány. Míg szerte Európában a *tanyaelvű* település legfeljebb átmeneti képződménynek bizonyult, addig az Alföldön hosszú ideig fennálló *települési-gazdálkodási rendszerre szerveződött*, amelyben a „valódi tanya” egy *osztott települési rendszer egyik nem önálló* –így elkülönítetten meg sem ítélnél! – *egysége*, s amely a belsőségen fekvő lakóházzal *együtt* alkot egy lakó- és gazdálkodási egységet. A család s a családi gazdaság a belterületi lakás s a tanya között megosztva funkcionált (időben s a tevékenységek terén egyaránt) s ettől az egész mezővárosi társadalom sajátos térbeli tagolódást kapott. Ebben a települési rendszerben tehát a „városi” és a „falusi” nem különült el élesen egymástól; de a határok elmosódottsága nemcsak a települési rendre, hanem a *társadalomra is jellemző* volt. Így aztán érthető, hogy kevés különbség volt a települések megjelenésében, alaprajzi jellegzetességeikben, területhasználatukban; mindez meglehetősen *falusias* képet mutatott, tovább szaporítván a mezővárosok „furcsaságait”. Ám aki arra gondol, hogy az Alföld – minden különossége ellenére – végül is egyvetű, sőt egyhangú, unalmas táj, „tengersík” vidékek, tanyák, egyformán „falusias” mezővárosok ... téved. Hisz’ a mezővárosok is ahányak, annyifélék. A tehetős mezőváros, Kecskemét viszonylag háborítatlanul járja a mezővárosok útját, tanyásodik, erős mezővárosi öntudat, parasztpolgárság, kultúra alakul ki falai között, igaz a 19. század második felétől kezdődően egyre inkább a „szabályos városok” útján (is) jár. Mennyivel más utat jártak a kiváltságokkal nem rendelkező, a 18. században összeverődött népes alföldi települések, melyek lakóik kemény munkája nyomán a 19. században küzdik fel magukat a mezővárosok

sorába (Orosháza, Kiskőrös, Jánoshalma stb.). Vagy a sváb telepesfalvak kiváltságolt útjáról az „alföldi útra” váltó községek (Bácsalmás, Mezőberény, Elek). Aztán nyilvánvaló, hogy az alföldi út nem kizárólagosan „magyar út”, járnak azt szlovákok (Tótkomlós, Szarvas, Békéscsaba, Nyíregyháza, Kiskőrös stb.), németek, délszlávok (főleg a mai országterülettel délre), helyenként még románok is. A kálvinizmus szoros kapcsolatban állt az alföldi úttal, ám egy sor evangélikus többségű mezőváros mellett szép számmal akadtak katolikus mezővárosok is (Csongrád, Makó, Kiskunfélegyháza, Kiskundorozsma, a Jászság települései). Jogállásuk is sokszínű a rendi társadalomban; szabad királyi városok, megváltkozott és földesúri fennhatóság alatt álló mezővárosok (a maguk sokféle részautonómiájával), jobbágyközségek, nemesi községek (Dévaványa) és személyre szóló nemességre törekvő községek (Nagykőrös), kollektív nemességet biztosító szabadalmas kerületek váltották egymást az Alföldön.

A következő oldalakon az Alföld tájairól adunk vázlatos áttekintést.

1. A *Bácska* legfiatalabb tájaink egyike. A majd asztallap simaságú, lösszel fedett hordalékkúp-síkság, a Bácskai löszös hát kiváló adottságokat kínál a szántógazdálkodásnak, de vajmi kevés oltalmat, búvóhelyet nyújtott a hadak járásakor. A síkság északi peremére Rémmel, Borotával, Kéleshalom határában futóhomokot halmoztak a nyugatias irányú szelek a Duna medréből, árteréről. A félig kötött futóhomok szélhordta gerinceivel, a köztük húzódnó szélbarázdákkal mozgalmasabb felszínt alkot. A kisebb-nagyobb, néhány hektáros foltokban kötetlen homokfelszínű *Illancs* valóságos hegy az Alföldön (az Ólomhegy 174 m magasra emelkedik). A Bácskai löszös síkság nyugat felé markáns tereplépcsővel (terasszal) ereszkedik alá a vízszabályozásig (a múlt század dereka) árvízjárta, mocsaras-vizenyős, elhagyott Duna-medrekkel szabdalta *Duna menti ártéri síkság* felé.

E nyílt táj már Mohács előtt (1526) szenvedett a török beutésektől. A hódoltság bő másfélszáz éve, a felszabadító háborúk (1683–1688) a Bácskában (ahol a vidék lakosságának némi védelmet nyújtó szultáni városok, az ún. khász-városok is hiányoztak) teljes *tabula rasa-t* hagytak maguk után; a 17. század végének megyei összeírói nem találtak e félvármegyényi területen lakott települést. A jóföldű vidék azonban vonzotta a betelepülőket; az 1600-as évek végétől az 1800-as évek elejéig tartott a vidék benépesülése. Főleg *délszlávok* (nemcsak szerbek, Csernovics (Carnojević) pátriárka vezetésével, hanem katolikus bunyevácok, sokácok, dalmátok, bosnyákok), *németajkúak* (evangélikusok és katolikusok, bajorok, svábok frankföldiek, osztrákok), dunántúli és felvidéki *magyarok* érkeznek a Bácskába, nagyobb részük a magyar földesurak telepítő akciói során. Csak a 19. század elejére alakul ki a mai településházat váza, de jó néhány település, mint Kelebia, Csikéria, Bácsszőlős, Kéleshalom stb. csak a 20. század szülötte. E sokfelől összeverődött nép különösebb konfliktusok nélkül élt egymás mellett; a századfordulóra már csökkent is – legalábbis a hivatalos statisztikákban – a korábbi tarkaság (az 1900. évi népszámlálás 64%-nyi magyar, 25 és fél százalék német és bő 10%-nyi délszláv anyanyelvűt írt össze a Bácska mai területén). A betelepülők rövid idő alatt virágzó agrikulturát teremtettek az elvadult vidéken. Az újratele-

pedés után kezdetben az ártérperemi települések – Nemesnádudvartól Hercegszántóig – helyzete volt előnyösebb; egyaránt élhettek a kétféle „élettér” termékeivel; kezdetben az ártér szénájából, zöldségeiből, az itt tartott marhából pénzelték. A 18. század végén, a 19. század elején jelentkező gabonakereslet („napóleoni háborúk”) viszont a kiváló gabonát adó lösztábla településeit gazdagította. A sokoldalú szántóföldi termelés (gabona, szalastakarmányok, takarmánygabona, hüvelyesek), az istállózó állattartás, a kedvező birtokmegosztás, a korszerű agrotechnika tette virágzó agrártájjá a Bácskát, főleg a németlakta falvakat. E polgárosodó községek legjelentősebbike, helyi piacközpontja *Bácsalmás* volt. A Kiskunsággal határos községek – Jánoshalma, a belőle később kivált Kéleshalom és Borota, Mélykút – viszont a Három Város környékére jellemző gazdálkodást folytattak a homokos talajon, többnyire párhordas kisgazdaságok keretei között: zöldséget, gyümölcsöt, bort termeltek, *Jánoshalmán* a két háború között az „infrastrukturális” háttérrel is kialakítva (nagybani piac, a nagykereskedő cégek, konzervgyárak ügynöki hálózata, gyümölcsstermelő egyesület stb.).

Az agrár-árutermelés kibontakozása, a gabonakonjunktúra virágoztatta fel a gabonaszállítás fő ütőerévé váló Duna mellett fekvő, korábban nem túl jelentős, dunántúli jellegű mezővárost, *Baját*. Igazi virágkora rövid; az 1867-ben meginduló Buda-mohácsi gőzhajójárat még visszaad valamit forgalmi jelentőségéből, de az alföldi vasúthálózat kiépülése során nem vált jelentős csomóponttá. Noha a polgári közigazgatás kiépülésekor törvényhatósági jogot szerez – vagyis igazgatásilag nem tartozott Bács-Bodrog megyéhez –, lassan a helyi piacközpontok közé hanyatlott.

A táj magas színvonalú mezőgazdasága az agrárkonjunktúra ingadozását, a kenyérgabona iránt megnyilvánuló kereslet visszaesését is ki tudta védeni; új termékeket dobott piacra; a filoxéra-vész után a bort, az istállózó tehéntartásra alapozva tejet-tejtermékeket, hízott sertést. A bácskai falvak gyorsan polgárosodtak; sok volt közöttük az iparos, a kereskedő, a tehetős parasztgazda; 3-4 szobás, cseréptető téglaházak épültek, a tiszta, rendezett falvakat nem győzik dicsérni a kortársak.

Még a trianoni határmegvonásnak sem volt súlyos következménye a tájra, pedig az új országhatár Bács-Bodrog vármegye nagyobb részét Jugoszláviának juttatta, megszakadtak a hagyományos gazdasági kapcsolatok, a „csonka” Bács-Bodrog periférikus helyzetbe került. (Jelen áttekintésünk „Bácskája” a két háború közötti megye területével egyezik meg, csupán néhány egykori pest-pilis-solt-kiskunvármegyei községet – Érsekcsanád, Sükösd, Nemesnádudvar – „soroltunk át” a Bácskához.) A megye új székhelyévé Baját tették, Szabadka hazánkunk ítélt határrészein új községeket szerveztek (Csikéria, Kelebia). Nagyobb megrázkódtatásokkal járt a második világháború; nagymértékben és erőszakosan bolygatták meg a vidék lakosságát (a bukovinai székhelyek áttelepítése Jugoszláviából, mintegy 3 ezer németajkú lakos távozása 1944-ben a front közeledtekor, újabb 15 ezer (!) németajkú bácskai lakos kitelepítése 1946-ban¹, szabolcsi, békési, csongrádi szegényparaszток betelepítése, délszlávok internálása az

’50-es években stb.). A nagyarányú népességcsere fellazítja a táj s a lakosság kapcsolatát, visszaveti a magas színvonalú agrikultúrát, csakúgy mint a kollektivizálás, mely itt keveseknek ígért felemelkedést, annál számosabbaknak a paraszti polgárosodás, jólét és autonómia kényszerű feladását. Azóta sajátos kettősség, „kelletlen gyarapodás” jellemzi a Bácskát. A hetvenes évekre a táj visszaszerezte kedvező helyzetét a mezőgazdasági termelésben, nagyüzemi keretek közé illesztve a termelési kultúrát, hagyományokat. Bácska vált egy sor termelési rendszer „gazdájává” (bajai kukorica-termelő, bácsalmási napraforgó-termelő, kunbajabácsszőlősi szőlő- és bortermelő rendszerek, rémi juhtenyésztő társulás stb.), gabona-, kukorica-, napraforgó-termelése, sertéstenyésztése magas színvonalú, a kisgazdaságokban jövedelmező bor- és gyümölcstermelést folytatnak. Bajára tekintélyes méretű ipar is települt (a ’80-as években 10 ezernél több ipari kereső talált munkát a volt megyeszékhelyen), városi funkcióinak mérete, differenciáltsága megközelíti a kisebb megyeszékhelyekét. A népes községek – az átlagos falusi településnagyság meghaladja a 2 ezer főt – alapellátása megfelelő, néhány kivételtől eltekintve működnek bennük a legfontosabb intézmények (iskola, óvoda, orvos, posta, plébánia stb.). A táj megőrizte infrastruktúrájának hagyományosan magas szintjét (a lakások több mint fele 3 vagy többszobás, a családok fele rendelkezik személygépkocsival stb.), ugyanakkor a demográfiai s az abban tükröződő társadalmi folyamatok kedvezőtlenek. Nagyarányú volt az elvándorlás, különösen a hatvanas években (kollektivizálás!); egyes községek lélekszáma az elmúlt évtizedek során kétharmadára –felére csökkent (Borota: 1949-ben 4444 fő, 1990-ben 1777 fő; Gara: 1949-ben 4534 fő, 1990-ben 2843 fő; Katymár: 1941-ben 4992 fő, 1990-ben 2516 fő; Bácsszőlős: 1960-ban 2360 fő, 1990-ben 519 fő, vagyis 30 év alatt a lakosság 78%-kal csökkent). A népesség elöregedett, ma már a népességcsökkenés főleg a születések-halálozások kedvezőtlen arányából fakad (1980–1990 között 5,4%-os természetes fogyás).

A Bácska társadalom- és településtörténetileg rendkívül heterogén területén tehát keveredtek „alföldies” s dunántúli vonások; a tehetősebb sváb községek is alföldi módon parasztpolgárosodnak, egyes határrészekeken tanyák alakultak ki, „tanyaközségek” is szerveződtek (Csikéria, Kelebia, Borota, Kéleshalom, Bácsszőlős). Alföldies a táj, de a lakosság, az agrikultúra már nem, mint ahogy városa, Baja is „dunántúli” kereskedő- és iparváros, igazgatási és kulturális központ.

A Bácska közeljövője biztató; a táj ma is alapvetően agrárjellegű (1990-ben a keresők 34%-a élt a mezőgazdaságból), s napjaink – megfontoltnak tűnő – átalakulásai után, az agrárszektor általános gondjainak csökkenése nyomán ismét az ország egyik legjövedelmezőbb agrárkörzete lehet. A körzet – elsősorban Baja – ipara már nehezebb helyzetbe került a gazdasági visszaesés nyomán; a ’90-es évekre az ipari keresők száma felére esett vissza – Baján 5 és félezerre –, ami a vidék 15–20%-os munkanélküliségét eredményezi. Az új gazdasági szervezetek „gründolása” terén viszont élenjár Baja; 1000 lakosra 21 társas vállalkozás jut s majd 70 egyéni vállalkozó. Baja a városi funkciók sokoldalúságát tekintve köz-

vetlenül a megyeszékhelyek után a 20. helyet foglalja el településeink (hierarchikus) rangsorában.

2. A Dömsödtől Dusnokig–Hajósig húzódó *Duna-völgy* különböző múltú, jelleghű, etnikumú, eltérő gazdálkodást folytató települések (helyi társadalmak) gazdag gyűjteménye, sajátosan *sokszínű térség*. Területét részben természeti földrajzi jellegzetességei különítik el a szomszédságától, részben közjogi határok; északon a Kiskunság szabadalmas területe határolta. (E szakaszon a Duna-völgy tájhatára és a Kiskunság közigazgatási határa nem felelt meg egymásnak; Kunszentmiklós, Szabadszállás, Fülöpszállás határa jórészt a Duna-völgyben fekszik. Mi viszont a táj elhatárolásakor az egykori igazgatási határokat vettük figyelembe.) A Duna-völgy mintegy 1400 km² kiterjedésű területén ma 77 ezren élnek.

A Duna és a Duna-völgyi Főcsatorna közötti 20–35 km széles elegyengetett völgytalpat a Duna a földtörténeti közelmúltban (pleisztocén vége, holocén) alakította ki; közvetlenül a folyó mentén a mederből kifújít homokból parti dűnék formálódtak, másutt a Mezőföldről a Duna által – oldalazó erózióval – elszakított eróziós tanúhegyek – Solti-halom, Tétel-halom – sorakoznak. Ezekre az ármentes térszínekre húzódtak a települések belsőégei; tőlük keletre ártéri szintű tökéletes síkság húzódik a Főcsatornáig, melyet az ármentesítésig évente elöntött a Duna tavaszi, kora nyári árhulláma, s a víz a csekély esés miatt igen lassan áramlott délre – a Homokhátság és a Dunát kísérő magasabb térszínek között –, hónapokig vízzel borítván a Duna-völgyet, igazi víziországgá tette azt. Lassan áramló, szélesebb mellékágak, az erek, a sebesen folyó, mély fokok, motrvák kusza labirintust alkottak; a mélyebb térszíneket sekély szikes tavak, vizenyős rétek, mocsarak, holtágak, hatalmas nádasok foglalták el. Csapadékos években még ma is feléled egyik-másik szikes tó, néhányuk – melyekbe rendszeresen vizet vezetnek – a *Kiskunsági Nemzeti Park* részeként védelmet élvez (Kelemenszéki-tó, Zabszéki-tó, Kistréti-tó), csakúgy, mint az 1976-ban természetvédelmi területté nyilvánított, üdülőhelyként is számon tartott Szelidi-tó. A Duna-völgy árvízjárta területét a folyószabályozásokig legeltető állattartással hasznosították. Ez a folyóktól-vizektől védett, zártabb táj jó néhány középkori falut megőrzött a törökvilág idején is. Ezek – középkori hagyományokra támaszkodva – már a 18. században „paraszi” viszonyok között virágzó agrikultúrát fejlesztettek ki, zöldségféléket, később fűszernövényeket, –paprikát termeltek s szállítottak a pesti piacokra (a 19. századtól kezdve hajóval). Gazdagodtak, de nem váltak polgárosodó-vállalkozó községekké, mint pl. a bácskai vagy egyes kiskunsági falvak; több község „egykezéssel” kísérelte meg megőrizni a paraszi jólétet; lakosságuk már a 19. század vége óta csökken (Ordas, Géderlak, Foktó, Fajs, Dunaszentbenedek). A 18. században alföldszerte általános ún. „osztott belsőségű” településeknek a második világháborúig fennmaradt, „működő” példája volt *Dunapataj*. A község magjából, lakóterületéről száműzték a gazdasági tevékenységet (állattartás, takarmánytárolás, trágyakezelés stb.) a belsőséget övező ún. „akolkertekbe”, „ólaskertekbe”; a gazdák itt is rendelkeztek telekkel, istállókkal, ólakkal. A törökvilágot átvészelő falvak mellett kevesebb telepesköz-

ség keletkezett; a németajkúak lakta *Hajós* és *Harta* „bácskai” jellegű, fejlett szántógazdálkodást, zöldség- és bortermeletést folytató községek; *Dusnokon* katolikus délszlávok (a népszámlálások szóhasználata szerint illirek), *Dunaegyháza*n szlovákok éltek. *Kalocsa*, az ősi érseki székhely (ahol az érsekség „falai alatt” jelentősebb város, más földrajzi energiák híján nem alakult ki) a hódoltság idején „mezővárosias” jelleget öltött, megszerezte a környező elpusztult falvak határát s azokat főleg állattartással hasznosította. A 19. században itt is nagyobb arányú kiköltözés indult meg a távolabbi határrészekre s a „tanyaelv” szerint működtek e településrészek. A határ megülése azonban nem szórta, hanem csoportosan, faluszerűen történt. A szállásokon élők kezdetben megtartották városi lakásaikat is s közintézményei sem voltak e csoportos tanyáknak. Ám épp a faluszerű település ösztönzött templomépítésre, a közintézmények megtelepedésére, így a *kalocsai szállások* már a múlt század végén faluszerű életet éltek s a századfordulón közigazgatásilag is önállósodtak (Szakmár, Öregcsertő, Homokmégy). Így *Kalocsa* elvesztette agrárszerepkörét és -lakosságát, s ismét „dunántúli” érseki várossá, iskolavárossá – jezsuita gimnázium, tanítóképző –, kis piacközponttá alakult.

A vízszabályozásokat követően a Duna-völgy túlnyomó többségét szántóművelés alá fogták; legelőnek csak a szikes foltok s az időnként ma is vízzel borított mély fekvésű térszínnek maradtak. A táj legelterjedtebb talajfélésege, a réti öntéstalaj azonban legfeljebb közepes termőképességű; az agrárgazdálkodás itt kevésbé eredményes, mint a Bácskában, noha *Kalocsa* környékének zöldség- és fűszernövénytermesztése messzeföldön ismert (a hazai fűszerpaprika-termelésnek 52–54%-át adja a *kalocsai* termelési körzet), csakúgy, mint a Homokhátságon is birtokos községek bortermeletése (*Hajós*). A „bácskai módra” polgárosodó *Harta* és *Hajós* mellett *Solt*, sőt *Dunavecse* és *Dömsöd* is kismezővárosi méretű települések, de igazi parasztpolgárosodás nem indult meg falaik között.

A Duna-völgy forgalmi helyzete a vasútépítkezések nyomán kedvezőtlené vált, területét csak kisforgalmú vicinális vonalak érintették (a Kunszentmiklósnál kiágazó vonal Dunapatajnál váratlanul véget ért, *Kalocsa* más irányban egy szárnyvonallal kapcsolódik a fővonalhoz). Ennek eredményeként (is) úgyszólván semmi nemű ipar nem települt az 1970-es évekig a Duna-völgy községeibe, városaiba; csak a „vidéki iparosítás” hulláma teremtett mintegy 5-6 ezer munkavállalót alkalmazó ipar *Kalocsán* (itt működik a fűszerpaprika és konzervipari üzem). Így évszázada folyik a Duna-völgy községeiből az elvándorlás (1980–1990 között 8,9%-os vándorlási veszteség), elterjedt az egyke, s – különösen közvetlenül a Duna partjánál – meglehetősen archaikus, fáradt falvak sorakoztak még a második világháború után is. (Ezt a falukép szinte napjainkig tükrözi.) A táj északi részéről az 1960-as években *Budapest* és *Dunaújváros* felé indultak meg az ingázók, a délebbi rész munkaerővonzás-központja *Kalocsa* lett. Az elmúlt években a város ipari szerepköre visszaesett (1994: két és félezer munkavállaló), a 18 ezer lakosú *Kalocsa* ma ismét elsősorban kulturális központ, iskolaváros, igazgatási centrum, kereskedőhely (a város 1990-es évek közepének hierarchikus rangsorában a 40. helyet foglalja el, központi szerepköre kb. Tataéval, Pápaéval, Szentesével egyenlő fejlettségű).

A Duna-völgy vezető funkciója ma is az élelmiszergazdaság (1970-ben a keresők 38%-a dolgozott a mezőgazdaságban). A Duna „dinamizálása” – a teherforgalom mellett személyhajózás, vizitúrizmus, üdülés –, a Dunántúllal való szorosabb kapcsolat (Duna-hidak), a vasút esetleges kiépítése Dunapataj–Kalocsa–Baja között, egyszerűen a forgalmi helyzet javítása sokat lendíthetne a táj gazdaságán. A Duna vízkinccse néhány évvel ezelőtt még komoly ígéret volt; ma, amikor koncentrált ipartelepítésre nem lehet számítani, ez az adottság veszített vonzerejéből.

3. A *Kiskunság és Kiskőrös környékének* összevonását nemcsak a topográfiai helyzet – tudniillik Kiskőrös környéke a Kiskunság két, területileg elkülönülő része között fekszik –, hanem a *természeti viszonyok, a társadalom- és gazdaságfejlődés, a településhálózat hasonlósága* is indokolja. Az 1876-ban megszüntetett (s előtte határait, kiterjedését többször változtató) *Kiskun Kerület* nem azonos pontosan azzal a területtel, amelyet ma a közfelfogás Kiskunságként tart számon. A török hódoltság megszűnte után a közjogilag elismert Kiskunság mindössze nyolc településből állt; a Felső-Kiskunsághoz tartozott *Lacháza, Kunszentmiklós, Szabadszállás és Fülöpszállás*, az Alsó-Kiskunsághoz *Félegyháza, Halas, Majsa és Dorozsma* (ma Szeged városrésze), igaz, e nyolc településhez távoli puszták egész sora tartozott. (A Kiskunság egykori területén fekszik a mai Lajosmizse, Ladánybene, Kerekegyháza, Kocsér, Jászkarajenő, s egy sor, az 1950-es években önállósult ún. tanyaközség.)

A *Kiskunság* településeinek többsége a *Duna-Tisza közti Homokhátságon* fekszik, de a felső-kiskunságiak községhatárának egy része „lenyúlik” a Duna-völgybe is. A két természeti földrajzi táj, minden különbözőségük ellenére egy szempontból hasonló: adottságaik nem kedveznek a szántógazdálkodásnak; a Homokhátságon a gyenge termőképességű homoktalajok nem tették indokolttá, lehetővé nagyobb határrészek eke alá fogását. A *Homokhátság a Duna pleisztocén kori hordalék-kúpja*; felszínét erősen feltöltött elhagyott Duna-medrek, állandó vízzel vagy időszakos tavakkal (ilyen pl. az izsáki Kolon-tó, a Nádas-rét stb.) kitöltött szikes „laposok” tagolják, legnagyobb részét azonban a hordalékkúp anyagából származó *futóhomok* változatos formái foglalják el. A futóhomokképződés több szakaszban történt, az éghajlatváltozásoktól függően hol megkötötte a dúsabb növényzet, hol ismét mozgásba jött. A futóhomok-képződés utolsó fázisa antropogén eredetű volt a török hódoltság idején, amikor a homoki tölgyerdőkben, ligetekben mértéktelen erdőirtást folytattak s a pusztákat is túllegeltették. A 18. századtól folyik a futóhomok újramegkötése erdőtelepítésekkel, szőlő- és gyümölcskultúrával, de egyes foltokban (Ágasegyháza, Izsák környékén, az Illancson) még ma is találhatók mozgó homokfelszínek – egyes területeik a Kiskunsági Nemzeti Park részeként védettséget élveznek –. A száraz (évi csapadék 530–550 mm), helyenként ligeterdőt nevelő „kultursztyepp” évszázadokon át a külterjes állattartásnak volt a színtere. Ritkásan is népesült be a honfoglalást követő századokban; így az 1239-ben befogadott, a tatárok elől menekülő török származású késő népvándorláskori népet, a kunokat részben ide telepítette IV. Béla. Viharos történeti események után majd két évszázadig tart beilleszkedésük a feudá-

lis, keresztény társadalomba, jogrendbe, gazdaságba. A kiváltságos – vármegyék alá nem tartozó, közvetlenül a királynak adózó, belső autonómiával rendelkező – kun területeken nem is fejeződött be a feudalizáció, amikor török hódoltsággá lett a Kiskunság is. Halas a szultán tulajdonába került (ún. khász-város), a Kiskunság többi települése viszont rendkívül sokat szenvedett a hódoltság korában; az elmenekült magyar „hatóságok” is egyre inkább jobbágyként kezelték az ittlakókat, háromfelé (török, magyar vármegyék ill. király s saját szálláskapitányaik) adóztak. A lakosság a némi védelmet nyújtó mezővárosokba, a hajdúk közé, a Felvidékre menekült, számos kun település nyomtalanul elpusztult. Pusztán maradt területüket a fennmaradt mezővárosok – többek között Kecskemét, Nagykőrös, Szeged, Jászberény – bérelték legelőnek. A török kiűzése után mindössze öt lakott települést s alig 4 ezer lakost találtak az összeírók a Kiskunságban (Pentz-féle összeírás, 1699). Az elnéptelenedett Kiskunságot – a Jászsággal és a Nagykunsággal, az ún. Hármaskerülettel együtt – a kormányhivatalok „újszerzeménynek” tekintették s 1702-ben eladták a Német Lovagrendnek. A Kiskunság benépesítésében főleg dunántúli magyarok, 1711 után katolikus jászok és palócok vettek részt (utóbbiak főleg Majsára, Félegyházára, Dorozsmára, a Szolnok-környéki pusztákra költöztek)

Az ugyancsak a Homokhátságon fekvő *Kiskőrös és környéke* nem volt kiváltságolt terület, szintén súlyos pusztításokat szenvedett a török-korban. Az újonnan betelepülő lakosságnak sikerült földesuraitól különböző kedvezményeket kialakudnia; Kiskőrös és Izsák mezővárosok, de hasonló jogokkal rendelkezett Kecel, Soltvadkert is. Kiskőrös környékének újratelepítésében németek, délszlávok, szlovákok is részt vettek, de a századfordulón a lakosság túlnyomó többsége már magyarnak vallotta magát.

Noha a Kiskunság újratelepült lakosságának többsége nem volt a kunok lezármazottja, az egykori szabadalmak mégis annyira vonzóak maradtak, hogy 1745-ben nagy anyagi áldozatot vállalva (a megváltkozás ára csak készpénzben közel 600 ezer forintot tett ki) „kiváltották” magukat a földesúri fennhatóság alól. Ez az ún. „redemptio” (megváltkozás) igen erős identitástudatot adott a kiskunságiaknak s évszázadnyi időre kihatott a társadalom tagolódására.

A megváltkozás mellett a 18. (majd a 19.) században a kiskunságiak másik nagyszerű teljesítménye a hódoltság alatt elvadult táj újrahódítása, az ismét mozgásba jött futóhomok megkötése (ill. annak megkezdése) volt. A hatalmas községhatárok, a távoli puszták (Orgovány pl. Lacházához tartozott) hasznosítása a 18. században továbbra is jobbra rideg állattartással történt, de a század végén a növekvő népsűrűség, a gabona iránt mutatkozó belső és külső kereslet kiterjesztette a szántók területét a termékenyebb talajú határrészekre. Növekedtek a szőlőterületek is. A szántógazdálkodás és a szőlőtermelés terjedése maga után vonta a sajátos alföldi „osztott” településformának, a tanya településrendszernek elterjedését, általánossá válását a Kiskunságban (is). A lakóházaknak és a gazdasági udvarnak elkülönítése, a családi gazdaság térbeli kettéválasztása – ez a „tanyaelv” lényege – egy településen belül, ponto-

sabban a belsősegen belül is megtörténhetett (mint azt Dunapataj esetében már említettük). A népes kiskunsági települések is éltek e megoldással (Lacháza, Kunszentmiklós, Szabadszállás, Fülöpszállás, Halas bizonyosan). E településforma érzékletes leírását Tálasi István adta a Kiskunságról írt könyvében: „A kétbeltelkű vagy szálláskertes településre jellemző, hogy a helység vagy város lakóházai – a központban magukba foglalva a templomot és a középületeket – kis telken, gyakran kerítetlen fundusokon zsúfolódnak össze, melyek között a központból kiindulólág inkább kanyargós útvonalak, mint kifejezett utcáknak mondható közlekedési utak vezetnek a helység pereméig, közben számos zuggal, zsákutcával. A lakóházterületet kisebb sánc vagy töviskerítés választotta el ...a szálláskertektől, amelyeket komplett gazdasági udvarnak kell vennünk. Ezek nagyobb porták voltak, mert sokrétű gazdasági funkciót kellett kielégíteniük, és mindig kerítették... Legfontosabb épület a tüzelős istálló, ahol az állatot gondozó férfi családtagok, béresek laktak...”.

Ugyanez az elv érvényesül a *tanyás települési rendszernél*; a tanya kezdetben nem más, mint a távoli határrész szántójára, szőlőjébe telepített gazdasági udvar (ahová fáradságos lenne a munkacsúcsok idején naponta kijárni); a gazda állandó lakása, ingó vagyona a községek-városok belterületén volt. Később – többnyire a 19. század derekától – egyre hosszabb ideig lakták évente a tanyákat, az istállózó állattartás terjedése más megkövetelte, hogy folyamatosan tartózkodjon valaki a tanyán. Különböző okok következtében a tanyavilág egyes pontjain faluszerű tömörülések alakultak ki, egyes határrészek közigazgatásilag is elszakadtak az anyatelepüléstől. Különösen az 1940-es évek végén, az ötvenes években alakult a Kiskunságban is számos ún. tanyaközség (pl. Zsana, Balotaszállás, Harkakötöny, Pirtó, Kömpöc, Csólyospálos, Petőfiszállás, Kunpeszér stb.). A tanyák, főleg az 1900-as években is továbbfolyó szőlő és gyümölcsstelepítések nyomán annyira sűrűn ülték meg a Kiskunságot, hogy 1949-ben a lakosság 43,3%-a, 1960-ban 42,7%-a tanyán élt. Csak ezután indult meg a nagyobbarányú tanyafelszámolódás, de még az 1990. évi népszámlálás is jó néhány településben 40–70%-nyi tanyai lakost talált (Balotaszállás, Zsana, Csólyospálos, Jakabszállás, Fülöpjakab stb.). A Homokhátság az egyetlen területe az országnak, ahol nagy területen összefüggő *tanyás településrendszer maradt fenn mindmáig*.

A tanyákat kibocsátó anyatelepülések többsége viszont a *mezővárosi fejlődés sajátos útját járta* (ld. a Három Város leírásánál), s csak a második világháború után, a tanyák leválasztása, majd az iparosítás nyomán változott meg mezővárosi jellegük.

A gazdasági vezető ágazata ma is a mezőgazdaság. A keresők több, mint egyharmada az agrárszektorban dolgozott 1990-ben, s sokakat foglalkoztat az ehhez kapcsolódó élelmiszeripar, kereskedelem stb. Az agrártermelés sokoldalú; vezető ágazata ma is a szőlő- és bortermelés (kiskőrösi, soltvadkerti, csengődi, izsáki stb. borok), a zöldség és gyümölcsstermelés. A tanyai gazdaságokban nagyarányú a baromfitenyésztés, s a még ma is jelentős legelőterületeken a szarvasmarhatartás. 1964-ben Szank határában kőolajtermelés kezdődött, majd földgázmezőket is feltártak, a termelés azonban a hetvenes évek óta csökken.

Ma a *sokrétű gazdaság válsága szelídebb*, mint az Alföld legtöbb körzetében, noha pl. a borpiaci összeszűkülése, a konzervipar visszaesése egyes mikrokörzetekben súlyos gondokat is okoz. Ez a piacraorientált, szakképzett, helyenként magas munkakultúrával rendelkező lakosság azonban *önerejéből* is képes lehet bizonyos mértékig ellensúlyozni a kedvezőtlen piaci viszonyokat, a kereslet visszaesését. Helyenként – öntevékenyen – létrehozták az agrárbiznisz modern infrastrukturális hátterét is.

Igen magas a városlakók aránya – a lakosság kereken kétharmada városokban él –, ennek hatása a településfejlesztés szempontjából sem elhanyagolható. Ez a „városi táj” is folyamatosan veszít népességszámából; csökken a városok lakossága is.

Ma *Kiskunhalas* (30 ezer lakos) városi szerepkörének fejlettségét tekintve középváros (31. a rangsorban); *Kiskunfélegyháza* (34 ezer lakos) és *Kiskőrös* (15 ezer lakos) kisvárosok; némi városi szerepkörrel *Kunszentmiklós*, *Kiskunmajsza* és *Kiskunlacháza* is rendelkezik.

4. A „*Három-város*” monográfiája, Novák László szerint ez az elnevezés nem önkényes, kezdetben „...csak a helységek egymáshoz való közelségére mutat, de a későbbi évszázadokban mélyebb gyökerűvé vált: sorsközösséget, egymásrautaltságot is jelentett.” (Mi e „tájhoz” számítottuk a szerényebb rokont, Abonyt és e városok határából önállósult tanyaközségeket.) A középkorban a Duna-Tisza közén is „*szabályos*” *faluállomány alakult ki*, noha a népsűrűség nem érte el a dunántúli vagy délvidéki tájakét, aminek magyarázata a homokpuszták szántógazdálkodásra való alkalmatlanságában rejlett. A 14–15. században *Kecskemét*, *Nagykőrös* és *Cegléd* már mezővárosként említik.

A török hódoltság idején mindhárom település a szultáni kincstár tulajdonába került, *khász-város* lett. Ez bizonyos védettséget jelentett a hadak járása idején, nagyfokú autonómiát biztosított, viszont igen súlyos terheket rótt a városokra (nemcsak a szultáni udvarnak, hanem az elmenekült magyar földesuraiknak is adóztak). A Három Város társadalmára mélyreható befolyást gyakorolt az 1540 táján felvett *kálvinista protestantizmus* ideológiája, puritánsága, mely a parasztpolgári életforma egyik összetevője; a református egyház szervezete az önkormányzás egyik gyakorló-terepe is volt. A 16. század végére a pusztító hadjáratok – 15 éves háború! – nyomán számos falu végleg elnéptelenedett, lakosságuk, ha életben maradt, a mezővárosokba menekült. A pusztán maradt faluhatárokat a mezővárosok bérelték. A kecskemétiak által bérelt puszták *Kiskunhalas* és *Szeged* környékéig húzódtak (ülési, balotai, harkakötönyi puszták), északnyugat felé *Kunpeszérig* terjedtek; *Nagykőrös* és *Kecskemét* pusztái kb. *fél millió holdat* tettek ki. E mezővárosok autonómiája – paradox módon – a török kiűzése után, a feudalizmus magyarországi restaurációja idején került veszélybe; a Három Város s földesuraik közötti állandó harc közepette is sikerült kiváltságaik legtöbbjét megőrizni, majd földesuraik birtokait folyamatosan felvásárolva tulajdonképp „kivásárolták” magukat a földesúri fennhatóság alól; így az 1840-es években a kecskemétiak már szabad királyi rangért, *Cegléd* örökváltságért folyamodhattak.

A városhatárokat, a bérelt pusztákat hatalmas méretű *rideg állattartással* hasznosították. Volt olyan nagykőrösi gazda, akinek hatszáznál több marhája legelt a határban. Az állattartás lehetőségeit először egyes puszták elvesztése korlátozta (a kiskunsági pusztákat a Kiskunság mezővárosai a 18. század elején visszaszerezték), majd a közös legelők felosztása, a mezei kertek számának gyarapodása, a szántók, szőlők, kertek területének növekedése.

A 19. század második felében *rideg állattartást* már csak Kecskemét távoli pusztáin, Bugacon, Monostoron folytattak, de a városkörüli legelőkre – a belső legelőkre – továbbra is kihajtották az állatokat.

A Homokhátság a szántógazdálkodásra kevésbé alkalmas; a három-város kenyérgabona-szükségletének egy részét maga is vásárolta. A kertészkedés is önellátó jellegű volt a 19. század közepéig, ám a felosztott legelőkön alakult tanyákon egyre nagyobb arányúvá vált a modern kertészkedés (öntözés, melegágyi palántanevelés, hajtás) s a 19. század végén már százmázsaszám vitték termékeiket a budapesti vásárcsarnokokba, majd a helyi konzervgyárakba, csakúgy, mint a gyümölcsöt (meggyet, cseresznyét, sárgabarackot, körtét, diót). A szőlőtermelést a városi hatóságok is szorgalmazták a futóhomok megkötése miatt. A szőlőskertek területe folyamatosan növekedett, a szőlőnemesítés, a borkészítés fejlődése növelte a piacra vitt borok mennyiségét, hírét, piacát. Már a filoxeravész előtt kb. 9 ezer hold szőlője volt a három városnak, s mivel a filoxéra a hegyvidéki szőlők, a történeti borvidékek javát elpusztította – de a homoki szőlőket nem –, a homoki borok iránti kereslet növekedése nyomán hatalmas területeken telepítettek szőlőt, most már nemcsak a parasztpolgári tanyákon, hanem vállalkozók, „úri” birtokosok nagyterületű birtokain, korszerű művelési formában (pl. a svájci Wéber Ede 2 ezer kh feletti birtoka a későbbi Helvécia területén). Kecskemét a szőlőnemesítés központjává vált (Mathiasz János, Wéber Ede).

A három-város agrárgazdálkodása szoros kapcsolatban állt a *tanyás települési-gazdálkodási rendszerrel*. Cegléd és Nagykőrös bizonyosan akolkertes település volt (ld. előbb). De mindhárom város határában (s az eddig nem említett, de itt tárgyalandó Abony határában is) már a hódoltság idején megjelentek a „*mezei kertek*”, a közös határban szabad foglalás formájában egyes családok által használatba vett földdarabok, ahol előbb a telelő állatok számára, takarmánytárolás céljára épültek kezdetleges építmények, majd az állatok által megtrágyázott földön veteményesek keletkeztek, rá kunyhót építettek, s fokozatosan bővülven szerepköre, „komplex” gazdasági udvarrá alakult, ahol egyre több időt töltött a család vagy valamelyik tagja; a városi lakást azonban fel nem adták (mezei kertekhez is csak a városban házzal rendelkező polgárok juthattak). Később, a közös legelők felosztása nyomán mezei kertes előzmények nélkül is tömegesen keletkeztek tanyák (főleg a 19. század második felében, a feudális földbirtoklás kötöttségeinek megszűnte után, a szőlőtelepítések nyomán), egyre inkább az istállózó állattenyésztés, s szántógazdálkodás s a szőlő-gyümölcs-zöldségtermelés üzemi központjaiként (változott elnevezésük is: mezei kert – szállás – tanya).

A 19. század végén a távoli pusztákat is felparcellázták, a sívó homokra többnyire a városi szegénység költözött, akik nem is rendelkeztek városi házzal vagy feladták azt, így tanyáik „valódi” szórványokká váltak, kiszorultak a mezővárosi közösségből (Ágasegyháza, Csemő, Nyársapát). A hatalmas településhatárok (Kecskemét igazgatási területe 939 km² volt 1930-ban) a tanyás gazdálkodás révén a város területei maradtak, s az intenzív agrárkultúra révén igen nagyra nőhetett e városok lélekszáma (1930-ban Kecskeméten közel 80 ezren – de csak 44%-uk a belterületen! –, Cegléden 37 ezren, Nagykőrösön 29 ezren éltek; Abony akkor már meglehetősen leszakadva csak 16 ezer lelket számlált). Ekkora népességre támaszkodva a századforduló táján már átlépte a „tiszán” mezővárosi szerepkört a három-város, mindenekelőtt Kecskemét. Ez utóbbi törvényhatósági jogú város lett, a helyiérdekű vasúthálózat központja, megtelepszik a gyáripar, városi szerepkörű intézmények telepedtek falai közé. Cegléd ezirányú fejlődését a vasúti csomópont, a város kedvező forgalmi helyzete ösztönzi. Átépültek a városok; központjuk két-három emeletes középületekkel, bankszékházakkal, néhány bérházzal már kilépett a kisvárosi formakincsből, a parasztpolgárok által lakott részek földszintes, de zárt utcafrontokkal ugyancsak „urbánus” képet mutattak. (Érdekes színfoltja e városoknak, elsősorban Kecskemétnek, hogy ez a fajta beépítési mód ma is divatos, szakítva a másutt egyeduralkodó villaszerű beépítéssel.)

A második világháború után Cegléd, Nagykőrös és Abony továbbra is Pest megye részét képezi, Kecskemét az újonnan szervezett Bács-Kiskun megye székhelye lett. Alapvető változást jelentett, hogy a hatalmas tanyavilágból tanyaközségeket szerveztek (Városföld, Nyárlőrinc, Helvécia, Ballószög, Ágasegyháza, Fülöpháza, Csemő, Kocsér, Nyársapát, Szentkirály stb.), tovább lazítva a városok s tanyáik kapcsolatait. Természetesen az iparosítási hullám sem kerülte el a városokat (1985: Kecskemét 18 ezer, Cegléd 5 és félezer, Nagykőrös 4 és félezer ipari munkavállaló), belterületi lakosság számuk növekszik, nagyarányú építkezések zajlanak e városokban is (de városközpontjaik karaktere csak kevés csorbát szenved; Kecskeméten épült fel a városközpont folytatása az Öregtemplom mögött).

Napjainkban a 100 ezres lélekszámot meghaladó Kecskemét a magyar városhierarchiában a 8–9. helyet foglalja el, fejlett megyeszékhely; Cegléd középváros, a két város közé ékelődött Nagykőrös hierarchikus rangja viszont szerényebb, a 75. helyet foglalja el a rangsorban, kisváros. Abony viszont folyamatosan hanyatlott, lélekszáma 15 ezer fő alá csökkent, városi funkciókkal alig rendelkezik – noha városi ranggal ma már igen –, Szolnok, Cegléd „alvóvárosa”. Minden változás ellenére e városok a mezővárosi eredet számos emlékét, ízét őrzik.

A tanyavilágból szervezett községekből a '60-as évek végéig csekély volt az elköltözés (az sem a tanyaközségek belterületére irányult), majd felgyorsult, ám mindmáig viszonylag sűrű tanyaállomány maradt fenn s az „új” viszonyok feltehetően tovább konzerválják jelenlétüket. Ma a táj lakosságának kb. 15%-a él tanyán, a tanyaközségekben meghaladhatja ez az érték az 50%-ot.

5. *Szeged és vidéke* ma 28 települést foglal magába, a 19. században azonban a törökkort átvészelt Tápé és Algyő mellett mindössze két település létezett a kb. 1800 km²-nyi területen: *Szeged*, melynek határa északnyugati és nyugati irányban mintegy 40 km távra terjed (1930-ban 816 km²-et tett ki) és az egykori *Kiskun Kerületekhez tartozó Kiskundorozsma*, mely ma Szeged városrésze. Csak a múlt század végén kezdett a hatalmas kiterjedésű szegedi határban néhány tanyaközpont – az Alsó- és Felső-Központ – kialakulni (igazgatási kirendeltség, iskola, templom, temető, boltok stb.).

Szeged a középkor óta évszázadokon keresztül sajátos keveréke volt egy „szabályos” városnak s egy alföldi mezővárosnak. A Maros tiszai torkolata alatti átkelőnél *forgalmi fekvése kitűnő*, az Erdélybe, a Bánátba vezető utak kiindulópontja, a *tiszai és marosi víziút* találkozási pontja, az Erdélyből érkező áruk (főleg a só és fa) átrakóhelye, a nagytájak – Temesköz, Erdély, Dél-Tiszántúl, Duna-Tisza Köze – közötti összekötő kapocs; hadászati jelentőségét a középkorban települt vára is hangsúlyozta. Már a 14–15. században hatalmas területek kereskedelmi központja, állatvásárai – főleg lóvásárai –, piacai a mezőgazdasági áruk összegyűjtésének, kivitelének országos jelentőségű színterei. Polgársága tehetős, a magyarországi városok közül (Pestbudát nem számítva) Szegedről járták a legtöbb külföldi egyetemekre. 1498-ban – az Alföldön elsőként – *szabad királyi városi* kiváltságokat nyert.

Ugyanakkor a külföldi utazók csodálkozva tapasztalták, hogy a nagyszabású kereskedelmet lebonyolító polgárvárost csak gyenge palánk vette körül, lakóháza földszintesek, polgárai mezei gazdasággal is foglalkoznak. *Szeged* mezővárosi jellege a török uralom alatt erősödött fel (a város 1542-ben került török kézre); megszerzi a kun puszták egy részét, a környező elpusztult községek határát s ott – mint a legtöbb alföldi város – rideg állattartást folytat. Khász-városi rangja védeltséget jelentett a hódoltság korában. *Szeged* – egyik? – virágkora a 18. század végén kezdődött s a Délvidék, a Temesköz, a Bácska agrártermelésének kibontakozásához kapcsolódott, feléledt a város középkori szerepköre, többmegyéni termékeny, árutermelést folytató terület piacközpontja. Ugyanakkor félvármegyényi határában folytatott gazdálkodás intenzifikálása is gazdagítja a várost. *Szeged* az ország legkiterjedtebb tanyavilágát hozta létre (1930-ban a város tanyavilágának 45 ezer (!) állandó lakója volt). Az intenzív gazdálkodás a tanyák sűrűsödését tette lehetővé. A tanyai gazdaságok keretei között szőlő- és bormelést, gyümölcsstermelést (szatymazi őszibarack), zöldségtermelést (fűszerpaprika, a város közelében, Újszegeden virág és primőr zöldségtermelés) folytattak a szegediek. A város a 19. században már megyehatárokon túlnyúló funkciókkal is rendelkezett, kulturális, irodalmi, iskolai központ.

Az 1879. évi „nagyárvíz” (a Tisza árja néhány óra alatt a város 5600 épületéből 5300-at elpusztított) csak időlegesen torpantotta meg a prosperáló város gyarapodását. Az újjáépítés során korszerű városépítészeti elvek alapján éledt újjá, a városzerkezet vázát a körutak-sugárutak rendszere rajzolja ki, a városkép is nagyvárosiassá formálódott. A régi szegedi „ízeket” leginkább az ún. Alsóváros őrizte meg.

Az árvíznél súlyosabb gondot jelentett Szeged számára a 19. század végén *Arad és Temesvár fokozódó versenye* (a századfordulóra e két város kereskedelme, pénzügyi tevékenysége, gyáripara már felülmúlta Szegedét), majd a *trianoni határmegvonás*, ami megfosztotta vonzaskörzete, gazdasági hinterlandja nagyobb felétől, súlyos csapást mért forgalmi, kereskedelmi, pénzügyi funkcióira. A két világháború között kulturális-oktatási szerepkörének bővítésével (a kolozsvári egyetem „áttelepítése”, az ünnepi játékok meghonosítása stb.), a klinikák felépítésével, az idegenforgalmi szerepkör fejlesztésével kívánták kárpótolni a várost.

A második világháború után elveszti a város életébe szervesen beépülő tanyavilágát; 9 ún. tanyaközséget szerveztek Szeged ill. a kiskunsági Dorozsma határában. Noha Csongrád megye évtizedeken keresztül agresszíven tanyaellenes politikát folytatott, a tanyaközségek határában máig sűrű tanyavilág maradt fenn, amellet, hogy a tanyaközségekben szabályos faluszerű belsőségek is kialakultak. Közülük *Mórahalom* és *Kistelek* ma már városi rangú település, a jó forgalmi helyzetű *Kistelek városi szerepkörre is szert tett*.

Az '50-es '60-as években a „holt-határ” is fékezte Szeged fejlődését csakúgy, mint a vele szemben megnyilvánuló politikai ellenszenv (ennek jele volt pl. a megyeszékhely Hódmezővásárhelyre való helyezése 1950-ben (Szentestől)). A városnak a hetvenes évekre megváltozó helyzetét jelzi az 1973-as közigazgatási határmódosítás, Kiskundorozsma, Algyő, Tápé, Szőreg, Gyálarét bekebelezése, a meginduló nagyarányú építkezések (20 ezer új lakás felépítése), az iparosítás (kőolaj-kitermelés, kábelgyár, bútorgyártás, járműipar, gumigyár, textilipar, gyufagyár, szalámigyár, paprikamalom stb.). A nyolcvanas években harmincezer munkavállalót foglalkoztatott gyáripara (1995-ben kevesebb, mint 20 ezret).

Szeged ma egyike *legsokoldalúbb regionális centrumunknak* (Debrecennel kb. azonos szinten, Pécsset némiképp megelőzve), kulturális-oktatási-tudományos központ (10 és félezer egyetemi és főiskolai hallgatóval s ugyanannyi középiskolással), egészségügyi centrum, számottevő idegenforgalommal. Regionális funkcióinak vonzaskörzete Békés, Csongrád megyére, Bács-Kiskun megye déli és középső területére terjed.

6. A Kőrösök torkolata alatti, a Tisza két partján fekvő „ikervárost”, *Csongrádot* és *Szentest*, valamint hinterlandjukat foglalja magában *Észak-Csongrád*. Csongrád ispánsági központként, megyeszékhelyként már a középkorban némi központi szerepkörre tett szert, de számottevő várossá nem fejlődött, csakúgy, mint Szentest. A török hódoltság idején – noha maguk is többször elpusztultak – a környező, elnéptelenedő falvak lakóinak adtak menedéket, megszerezték határukat, megvetették a *mezővárosi fejlődés alapjait*. A török hódoltság megszűnte után (1686) mindkét hely magánföldesúri birtokba került, de mezővárosi jogait megtartotta. Ez magyarázza, hogy nem állt helyre a középkori településhálózat, hanem e városokban is a kialakuló tanyás településrendszer keretei között művelték a városhatárt. A 18–19. században Szentest fejlődése a dinamikusabb; a 19. század elején lélekszáma 20 ezer fölé emelkedik, s 1836-ban megváltotta magát földesurától, a Károlyi gróftoktól. A polgári közigazgatás kiépítésekor Csongrád

megye székhelye lett, a felépült Tisza-híd és a vasútvonalak közlekedési csomóponttá tették, átépült a város központja. A század végén lélekszáma meghaladta a 30 ezer főt. Ekkor honosodott meg – bolgárkertészek példája nyomán – a korai zöldségtermelés (paprika, paradicsom, káposztafélék, primőrárúk), a virágkereszet. (1960 óta termálvízzel fűtött üvegházakban, fóliasátrakban is folyik a zöldségtermelés.) Csongrád inkább hanyatlott – pedig határában a tanyai gazdálkodás keretei között a kiskunságihoz hasonló intenzív agrártermelést folytatott –; az 1870-es években rendezett tanácsú városi jogáról is lemondott (1923-ban szerzi azt vissza), lakossága 1910 óta stagnált, 1930 után csökkent (maximum 26 ezer fő, ma 19 300 fő); 1960 tájáig megmaradt tipikus tanyás mezővárosnak. Mivel határa a Tisza árterére, jótalajú ármentes szigetekre s a Duna-Tisza közti Homokhátságra egyaránt kiterjedt, mezőgazdasága is sokoldalú volt; szarvasmarha- és juhtenyésztés, szőlőkultúra, baromfitartás a tanyákon. Csongrád s az észak-csongrádi terület azonban mára múlt század végén nem tudta lekötni a szaporodó munkaerőt; nagyarányú volt az elvándorlás, s kialakult egy sajátos vándor-munkás csoport, a kubikosoké. Csongrád és Szentes mellett igen sokan éltek közülük *Szegváron és Mindszenten* is, mely települések szintén mezővárosi úton indultak el, határuk azonban szűknek bizonyult városi méretű település kialakulásához. Kubikusaik az 1950-es években tömegesen léptek „át” az építőiparba.

A két város a második háború után inkább veszített, mint nyert. Elvesztették városhatáruk egy részét (melyen tanyaközségeket szerveztek: Bokros, Felgyő, Cserebökény, Nagytőke), Csongrád járási, Szentes megyeszékhely státuszát. A nagyüzemi mezőgazdaságnak azonban fontos központjaivá váltak, megtörtént obligát iparosításuk (Szentes 4 és félezer, Csongrád 3 és félezer ipari kereső a '80-as években). Szentes ma *középvárosi funkciókat* lát el, hiányosan, Csongrád hiányos szerepkörű kisváros. Idegenforgalmi vonzása mind erősebb.

A városok határából szervezett tanyaközségek lakossága rohamosan csökkent; *Bokros, Cserebökény, Magyarlás* olyannyira életképtelennek bizonyult, hogy közigazgatási önállóságukat megszüntetve „visszacsatolták” egykori anyatelepülésükhöz. Északi-Csongrád több községe a háború előtt nagybirtoknak majorka, uradalma volt, illetve a földreform után épült tanyákból „vonták össze” a községesítés során (Árpádhalom, Eperjes, Derekegyház, Nagymágocs, Fábiánsebestyén). A jóminőségű földeken eredményes nagyüzemi gazdálkodás folyt, tehetős falvak formálódtak.

7. A *hódmezővásárhelyi körzet* a városon kívül mindössze két, a városból a második világháború után kivált községet, Mártélyt és Székkutast foglalja magában (az ugyancsak Hódmezővásárhely határából alakult Kardoskút már függetlenedése előtt inkább Orosházával tartott kapcsolatot). Vásárhely a – főleg szántógazdálkodást folytató – alföldi tanyás mezővárosok legnagyobb szerű, s egészen a második világháborúig „ideáltipikus” formában fennmaradt példája. Vásárhely mai járásnyi közigazgatási területén (a város területe 1930-ban 761 km², ugyanakkor pl. a zalaegerszegi járás 578 km²-nyi területén 64 község sora-

kozott) a középkorban szabályos településrendszer alakult ki, csak a török uralom idején futott össze a lakosság a környezetéből korábban legfeljebb piaca révén kiemelkedő Vásárhelyen. A szultáni város ezután megszerezte az elpusztult falvak határait, majd a 18–19. században hatalmas tanyavilágot telepített a megszerzett területre. Lakosságszáma a 19. század derekára félszázezerre növekedett, a századforduló táján 60 ezer fő körül stabilizálódott (ma csak félszázezer fő!), ebből a két háború között 22–24 ezren éltek a tanyákon, úgy, hogy a klasszikus „tanyaelv” a 40-es évekig általánosan fennmaradt, amit pl. az is bizonyít, hogy 1930-ban a belterületi lakosság 16%-a volt 60 éven felüli, a tanyán élők közül pedig mindössze 7% (vagyis a tanyaiak a munkaképes koron túl beköltöztek városi házaikba, családjukhoz). E „zavartalan” mezővárosi fejlődést lehetővé tette a viszonylag arányos földbirtokmegoszlás, a középső és nagyparaszti gazdagságok magas aránya, a belterjes szántógazdálkodás (ennek része a nagyarányú baromfitartás a tanyákon, az istállózó állattenyésztés is). A tanyás települési-gazdálkodási rendszer a város minden életmegnyilvánulását befolyásolta, „átjárta”; a nem agrárfoglalkozásúak – iparosok, kereskedők, tisztviselők – is igyekeztek földhöz, tanyához jutni, a tehetősebb parasztpolgárok gyakran taníttatták fiaikat, vagy adták iparosnak, összeházasodtak. A parasztpolgárosodás előrehaladt az életformában és a gazdálkodásban egyaránt. Korán alapít városi intézményeket – Nagyiskola, 1723, református gimnázium 1845, kórház stb. –, közműveit is kiépíti (burkolt utak, artézi-kutak, középületek). 1930-ban a vásárhelyiek 59%-a élt a mezőgazdaságból, de az iparosok (arányuk kb. 20%) többsége is a mezővárosi társadalom szerves részét képezte. Vásárhely népességyarapodását, városiasodását kizárólag mezőgazdasági tevékenységének köszönhette, az egyéb szerepkörei is csupán az agrártermelést és a mezőgazdasági lakosságot szolgálták ki. A városnak „szabályos” vonzáskörzete sem volt; szigetként élte zárt életét (a törvényhatósági jog birtokában 1950-ig a megyéhez sem tartozott). Ez viszont azt is jelentette, hogy a többféle funkcióra is szerttevő egykori mezővárosok – Szeged, Debrecen, Kecskemét, majd Nyíregyháza, Békéscsaba – fokozatosan mind lélekszámban, mind a városi szerepkörök fejlettségében, mind gazdasági jelentőségben maguk mögé utasították (1870-ben a 4., ma a 21. a népességszám alapján képzett rangsorban). A második világháború után határa egy részét az ún. tanyaközségek szervezése nyomán elvesztette (Mártély, Székkutas, Kardoskút), de 483 km²-es városhatára Budapest után ma is a legnagyobb. Székkutatást az ötvenes években „szocialista mintaközséggé” kívánták formálni; ennek emlékére ma tervszerű alaprajza, rendezett utcái őrzik. Vásárhely megmaradt határában több faluszerű, de közigazgatásilag nem önállósult tanyaközpont alakult ki. (Ugyanakkor a külterületi népesség erősen megfogyatkozott – 1990-ben 6,5% –, a tanyafelszámolóadás nagymérvű volt.) 1950 és 1962 között Csongrád megye székhelye volt. 1960 után a hatalmas munkaerőfelesleggel rendelkező Vásárhely is tekintélyes iparra tett szert (kötészövípar, porcelángyártás, mérleggyár, mezőgazdasági gépgyártás, baromfifeldolgozás stb.). A kb. 11 ezer ipari munkavállaló ellenére

(1994-re számuk 6 ezer alá zuhant) ma is egyéni arculatú, „mezővárosi kultúrájú” város (a hierarchikus rangsorban a 27. helyen).

8. Makó s volt járása az egykori Csanád megye hazánkban „maradt” része. Csanádban csupán Makó mezővárosa vészelte át a hódoltság s a felszabadító háborúk korát. Élete, sorsa sok szempontból hasonló Hódmezővásárhelyéhez; de mint a Maros átkelője, a folyón zajló áruszállítás kikötője (só, fa), mint kereskedőhely városi funkciói összetettebbek, mint északi szomszédjának. A környező, elpusztult falvak lakossága Makón húzta meg magát, határukat megszerezte a város, s ott kezdetben rideg állattartást, majd egyre inkább szántógazdálkodást folytatott, kiépítette tanyarendszerét. Agrárszerepéhez a 19. századtól egyre jelentősebb városfejlesztő energiát nyújtó megyeszékhely-szerep járult. A 19. század nagy agrárkonjunktúrája idején Makó is részesedik a Délvidék, a Bánát gazdagodásából; a 20. század elejére 40 ezres várossá nőtt, ám az új országhatárok kedvezőtlené tették helyzetét; vonzáskörzetének, megyéjének nagyobb részét elvesztette (1950-ig Csanád-Arad-Torontál egyesített vármegyék székhelye), közvetítő kereskedelme lehanyatlott, majd 1950-ben a „csonka megyéket” Békésbe illetve Csongrádba olvasztották. Szeged versenye is egyre erőteljesebbé vált. A város népességszáma több mint fél évszázada stagnál vagy csökken (ma 26 ezer lakos). Az igazgatási és mezőgazdasági szerepkör jelentőségcsökkenését – utóbbinál mindekenélőtt a munkáskezek iránti igény mérséklődését – a ’70-es évek tájékán Makón is, mint általában az Alföldön, az iparosítás ellensúlyozta (1985: 4826 gyáripari alkalmazott; 1993: 2339 alkalmazott).

Csanád megye legnagyobb része a török kiűzése után a kincstár tulajdonában maradt, azt bérletként az ún. „kertészközségek” használatába adták (kertészközség volt pl. Pitvaros, Csanádalberti, Nagyér, Ambrózfalva). E községek a jobbágyfalvak jogaival sem rendelkeztek, életük telve volt bizonytalansággal s csak 1873 után válhatták meg magukat a kincstártól (ld. még a Kelet-Csanádnál írtakat). *Kiszombor* a Maros túloldalán már Torontál vármegyéhez tartozott, de a folyami átkelő és a kikötő használatában–hasznában Makóval osztozott; ma a város lakótelepülésévé alakul. *Nagylakot* kenderfeldolgozója ipari községgé tette. A kiváló agráradottságokkal, termelési tradíciókkal (már az 1700-as években kialakult a makói hagymatermő körzet) rendelkező tájon ma a keresők negyede él a mezőgazdaságból. A körzet demográfiai folyamatai rendkívül kedvezőtlenek (1980–89 között több mint 8%-os természetes fogyás, 23% időskorú, elvándorlás, az átlagosnál alacsonyabb iskolázottsági szint); Makó és környéke az Alföld instabil körzete.

9. *Kelet-Csanád* az egykori *battonyai és mezőkovácsházi járásnak* felel meg. A löszfedte Csanádi-hát termékeny csernozjom talajokkal fedett (az itteni talajok „termőhelyi értékszáma” a legmagasabb az országban), ármentes hordalékkúp-síkságán fekvő terület, különálló említését az indokolja, hogy a török háborúk idején teljesen elpusztult terület „újszerzeményként” a kincstár birtokába került, s azt nem is adták magánföldesúri kézbe s *így sajátos településhálózat alakult ki az egykori Csanád vármegyében.*

A 18. század végéig csak *Battonya* (1839-től mezőváros) s az 1785-ben az állami ménes idetelepítésével alapított *Mezőhegyes* („eszmei község”, ahol a lakosság – részben még ma is – számos külterületen, majorban él) „állt” a területen. (E majorok számos gazdasági épülete ma műemlékvédelem alatt áll.) A további puszták csak 1810 után kezdtek benépesülni; az új telepeket (ún. kertészközségek) csak bérletként kapták meg a betelepülők, a bérletek lejártával akár a települést is megszüntethette a kincstár, vagyis e telepeket a jobbágyközségek jogbiztonsága sem illette meg, nem is volt községi szervezetük. A lakosság cserélődött, a „lét” ideiglenes volt Kelet-Csanádban, egészen 1873-ig, amikor lehetővé vált a bérletek örökváltsága, ami viszont évtizedekre súlyos terheket rótt e községekre. A lakosság mindenekelőtt dohánykertészettel foglalkozott a bérbevett kis – 1–7 kh – parcellákon, a századforduló táján cukorrépát, cirokot, vetőmagvakat termelt. *Mezőhegyes* továbbra is kincstári birtok maradt, a magyarországi lótenyésztés egyik központja. Cukor- és szeszgyár, kenderfeldolgozó is működik a városban. A telepes-községeket a kincstár tervezte, *szabályos sakktábla-alaprajzúak*. Kelet-Csanád ma is agrártáj; keresőinek fele 1990-ben is a mezőgazdaságban dolgozott. A művelés alatt álló terület szinte kizárólag *szántó*, ahol ipari növényeket (cukorrépát, seprőcirokot), takarmányokat (köztük lucernamagot) és gabonát termelnek. A jószívnalú agrártermelés ellenére a periférikus helyzetű terület demográfiai mutatói kifejezetten rossznak (a lakosság egynegyede 60 éven felüli, 10 év alatt 6%-os természetes fogyás, 13%-os népességcsökkenés stb.). A városodás *Mezőkovácsháza*, *Battonya*, *Mezőhegyes*, és *Medgyesegyháza* között forgácsolódik szét. A táj infrastrukturális és életszínvonal-mutatói is kedvezőtlenek.

10. A „történeti” *Békés megyét* (a mai megyei területéből az egykori bihari és Csanád megyei részeket külön tárgyaljuk) a török hódoltság megszűnte után éppúgy „összefutott” betelepülők népesítették be, mint pl. a Bácskát vagy a Bánátot. Eltekintve a Körösök árterétől, a Tisza-Maros-Körösök közötti termékeny, nyitott területen a középkorban szabályos faluhálózat alakult ki, a megyeispánság központján, Gyulán kívül városias település nem emelkedett ki közülük. A török kiűzése (1695) után a táj majdnem teljesen lakatlan. Békés megye csak 1715-ben szerveződött újjá; a megye kilenczetedét 1720-ban a kincstár – mely addig „újszerzeményként” kezelte – Harruckern János György hadiszállítónak adományozta tartozásait lerovandó. Harruckern bekapcsolódott az Alföldre irányuló telepítési akciókba; 1746-ig 10 új, népes községet hozott létre (Békéscsaba, Békés, Szarvas, Mezőberény, Gyoma, Endrőd stb.) A *betelepülők* között *németek* (Elek, Mezőberény, Almáskamarás), *szlovákok* (Békéscsaba – 1900-ban a lakosság 73,2%-a vallotta magát szlováknak –, Szarvas – 1900-ban 69,0% szlovákjajú lakos –, Tótkomlós, Kondoros, Mezőberény), *románok* (Kétegyháza, Gyula) és *magyarok* egyaránt akadtak. Az új települések közül kezdetben, a 18. században az *ártérpe-remen* fekvők voltak kedvező helyzetben (Szarvas, Endrőd, Gyoma, Gyula, Szeghalom, Békés), kihasználva a kétféle térszín (ármentes, szántógazdálkodásra alkalmas termékeny mezőség és a folyók árterének legeltetésre, szénagyújtásra,

halászatra alkalmas térszínei) adottságait, eltérő életterét. Az újratelepült községek a mezővárosokhoz hasonló jogállással rendelkeztek. A 19. században a vízszabályozás és a vasútépítés módosította a megye településrendjét; az ártérperemi fekvés előnyei megszűntek, a vasút pedig a forgalmi helyzetet formálta át; Békéscsaba a Budapest–Arad–temesvári és Nagyvárad–Szeged–tengermelléki vasútvonal kereszteződésénél igen előnyös forgalmi helyzetbe került, Orosháza a békési, csongrádi, csanádi vicinális vonalak csomópontjában a Dél-Tiszántúl egyik legforgalmasabb piacközpontja lett. Békéscsaba ezen előnyök birtokában gyáriparra is szert tett (malom, tégl- és cserépipar, textilgyártás), Békés és Gyula viszont kedvezőtlenebb helyzetbe került; Gyula városiasodását a kiépülő polgári közigazgatás intézményei támogatták. A 19. századi gabonakonjunktúra szintén a szemesterményt adó lösztábla belsejének településeit gazdagította. Noha a folyószabályozások gyarapították a megye mezőgazdaságilag művelhető földterületét, csakúgy mint a legelőfeltörések, a 19. század végére már szűkösek a munkaalkalmak, igen magas a zsellérek, napszámosok, cselédek száma és ára. Megindult a kivándorlás, elterjedt a vándormunka (békési kubikusok), s itt alakult ki a hazai agrárszocialista mozgalmak első központja, a paraszti szervezkedések egyik állandó bázisterülete.

A tanyásodás viszonylag későn indult meg, de a 19. század második felében szabályos szántóföldi tanyarendszer alakult ki, legfeljebb a tanyák topográfiai elrendeződése volt különös: nem a földterület közepén épültek a tanyák, hanem a dűlőutak mellé húzódva, ritkás utcát alkotva (sortanyák).

A második világháború után jelentősen módosultak a közigazgatási határok (Bihar megye egy részének, Csanád–Arad–Torontál megye keleti felének, Dévaványának Békéshez való csatolása), a megyeszékhely pedig 1950-ben Gyuláról átkerül a jobb forgalmi helyzetű Békéscsabára, azonban a megyei intézmények egy része továbbra is Gyulán működött s működik (megyei kórház, bíróság, levéltár stb.). A megye helyzete a központosított elosztási rendszerben nem volt kedvező, annak ellenére, hogy agráradottsági kiválóak, közlekedésileg feltárt terület. Iparosítása számottevő volt részben a Pusztaföldvárnál, Kardoskútnál feltárt földgáznak (Orosháza) hatására. Az iparban foglalkoztatottak száma 1954-ben (az egész megyében!) 21 ezer, 1971-ben már 54 ezer volt. A foglalkoztatottak számának gyors növekedése az iparfejlesztés extenzív voltára utal, viszont az idetelepült ipar megfelelt a megye adottságainak: főleg élelmiszeripar – húsipar (Gyula, Békéscsaba), konzervgyártás (Békéscsaba), baromfi-feldolgozóipar, cukoripar (Sarkad, Mezőhegyes), malmok –, építőanyagipar, textilipar. Békés lakóinak kereken kétharmada városokban él; a községek vagy „óriásfalvak” (Dévaványa, Füzesgyarmat, Körösladány, Kondoros), vagy tanyaközségek (Kardos, Örménykút, Tarhos, Bélmegyer, Telekgerendás, Kamut stb.). A tanyán élők aránya már csak Szarvas környékén s néhány Békés városból kivált tanyaközség területén magas. A demográfiai folyamatok kedvezőtlenek (különösen Szeghalom és Szarvas környékén). A tájegység városai közül Békéscsaba (68 ezer lakos) hiányos funkciójú megyeszékhely (városaink hierarchikus rangsorában a 15.).

Gyula (35 ezer lakos) és Orosháza (34 ezer lakos) középvárosok (Gyula több megyei intézmény székhelye, a hazai románság központja, jelentős idegenforgalommal), Szarvas (oktatási-kutatási szerepe túlnyúlik a megyehatáron), Békés, Szeghalom, Mezőberény és Gyomaendrőd kisvárosi szerepkörű települések.

11. IV. Béla királyunk a mongolok elől menekülő kunok egy részét a Hortobágy, a Tisza és a Körösök közötti, a 13. században még gyéren benépesült, kevés állandó település által megült területre telepítette. A kunok tiszántúli szállásterülete eredetileg tágabb volt, mint a későbbi Nagykunság; az 1557-es összeírásban pl. *Kaba, Fábiansebestyén, (Török)Szentmiklós, máskor Nádudvar* is szerepelt. Az alacsony népsűrűség a természeti adottságokkal magyarázható; a későbbi Nagykunság jó része a szabályozatlan Tisza és Berettyó árterülete volt. A tiszai árvizek a Hortobágyon keresztül jutottak a Nagykunság területére és húzódtak tovább a Sárrétek felé, vagy az abádszalóki Mirhó-foknál ömlöttek a Kakat-érbe s ugyancsak a Sárrétek vizét gyarapították. A két mélyebb fekvésű teknő közötti hátságon sorakoztak a települések. A tiszántúli kunok társadalomtörténete azonos Duna-Tisza köziekével; az 1300-as évekig nomád állattenyésztők, helyüket váltogató szállásokon éltek; „betörésük”, feudalizálódásuk majd két évszázadig tart. A 15. század elejére azonban településeik rögzültek, csakúgy, mint a Nagykunság területi-igazgatási-gazdálkodási-birtoklási keretei; központja a Kunhegyes határába eső Kolbászszállás. A nagykun települések száma a középkorban jóval nagyobb volt, mint a hódoltság után. A törökvilág idején a Nagykunság a hódoltsági területek sanyarú életét élte; török, tatár (és kuruc meg császári) hadak pusztították, a lakosság életmódja a bármelyik pillanatban való menekülés kényszeréhez igazodott. 1571-ben már csak 871, 1577-ben 369 családot találtak az adóösszeírók a Nagykunszágban. A lakosság ugyan rendszeresen visszatért „anyatelepülésébe”, de ugyanakkor cserélődött is. A végső pusztulást a felszabadító háborúk hozták a Nagykunszágra. Az 1699. évi kamarai összeírás Karcagon 78, Madarason 30 gazdát vehetett számba, kívülük egy lelket sem talált e vidéken. Az alig lakott, visszavadult Nagykunszágot (a Jászsággal és a Kiskunszággal egyetemben) eladták a Német Lovagrendnek, s csak az 1740-es években sikerült megváltani magukat (redemptio; ld. a Kiskunszágnál írottakat). A föld bősége, a Lovagrend birtoklása alatt is fennálló előnyös helyzet azonban vonzotta a betelepülőket (1713-ban 2358, 1720-ban már több mint 5 ezer lakos); Kunszentmártonba katolikus jászok települtek. A Nagykunszágban sem éledt újjá a hódoltság előtti településhálózat; a Kerületben mindössze hat mezőváros települt újjá – Madaras, Kunhegyes, Karcag, Kisújszállás, Túrkeve, Kunszentmárton –, a hatalmas városhatárokat a vízszabályozásokig jobbára legeltetéssel, a 19. századtól gabonatermeléssel hasznosították. Az ármentesített területek azonban meglehetősen gyenge termőképességű szántókat adtak (a terület közel felén szikések alakultak ki), az agrártermelés külterjes maradt. Mindahogy a tanyásodás is a tanyafejlődés viszonylag korai fejlődési szakaszában rekedt meg. De „rideg” maradt a nagykun városok társadalma, városképe is. A táj a 19. század végéig biztosította a parasztpolgári létet lakói

többségének; ezután a külterjes gazdálkodás nem kötötte le a rendelkezésre álló munkaerőt, magas volt a törpebirtokosok, agrárproletárok aránya, régikeletű az elvándorlás (a Nagykunság már a 18. század végén népes rajokat bocsátott ki a Délvidékre). A Nagykunságban csak a második világháború után keletkezett néhány tanyaközség, mezőváros sorakozott mezőváros mellé, a táj szinte minden lakójának városi lakóhelyet kínálva, viszont egymást is akadályozva a növekedésben, a funkcionális gazdagodásban. A Nagykunság mezővárosai kisvárosok maradtak, csak Karcag lélekszáma haladta meg 1930-ban a 20 ezer főt (s az itt tárgyalt, de a szűkebb értelemben vett Nagykunsághoz nem tartozó Törökszentmiklós és Mezőtúr közelítette meg a 30 ezres lélekszámot). A városközpontoktól, a települések magjától eltekintve a beépítés módja, a lakóépületek igényessége, az infrastruktúra a mezővárosi szintet sem érte el, a fésűs beépítésű utcák burkolatlanok, a településkép falusias.

A nagykunsági települések lélekszáma a '30-as évek óta csökken (az 1930-ban 27647 főt számláló Mezőtúr lakossága 20 ezer fő alá, a 28 és félezres Törökszentmiklós 23 ezer főre, a 13 ezres Túrkeve lakossága 10 ezer főre csökkent 1994-re), annak ellenére, hogy az '50-es években a nagykunsági városok lettek a kollektivizálás mintatelepülései (termelőszövetkezeti városok) s ezért az átlagosat meghaladó módon fejlesztették őket, majd a hatvanas-hetvenes években több-kevesebb ipart is telepítettek ide (1985-ben Törökszentmiklóson 4 és félezer, Karcagon 3800 ipari kereső), városi funkcióik is gazdagodtak, de a kisvárosi hierarchia-szintből egyikük sem emelkedett ki (ma Karcag az 55., Mezőtúr a 63., Kisújszállás a 101., Kunszentmárton a 102. a hierarchikus rangsorban, a hatvanas évekhez, méginkább a századfordulóhoz képest helyzetük romlott).

A Nagykunság lakossága 1980-89 között is csökkent (7%-kal), társadalomstatistikai mutatói az átlagosnál rosszabbak, noha a városi népesség aránya kiugróan magas (74%), mégha e városok urbánus jellege olykor vitatható is, s különösebb dinamizmust nem biztosít a tájnak, potenciális lehetőségeket azonban igen. Kedvező a térség forgalmi feltártsága. Hosszabb távon kísérlet tehető a városi keretekben folytatott modern élelmiszergazdálkodás kialakítására. A városok környezeti-infrastrukturális viszonyainak javítása, a helyi igényekre alapuló tercier szektor megerősítés is stratégiai feladat lehet.

12. A 18 települést, 15 községet és 3 várost, kereken 90 ezer lakost számláló *Jászság* területe megegyezik a valamikori *Jász Kerülettel*. *Település-, társadalom és gazdaságtörténete, természeti képe* meglehetősen egyveretű. A Jászság a Zagyvölgy folyóvizek által feltöltött tökéletes síksága, mélyebben fekvő része ártéri szintű; a vízszabályozás előtt ezt a tájat is sekély tavak, vízállások, holtágak, mocsarak, nádasok tarkították. A peremek ármentesek voltak, északnyugaton futóhomok-felszínek is kialakultak. A 13. században a kunokkal együtt érkező, északiráni eredetű jászok szállásterülete lesz, kiváltságos terület, az ún. „Hármas Kerület” része; osztozik is annak történetében, törökdúlások, a nép sokszori futása, kifosztása, a táj „visszavadulása”, majd elzálogosítás (eladás) a Lovagrendnek, végül 1745-ben a megváltkozás. A pusztítások ellenére a Jászság hamarabb talp-

raállt, mind a Kunságok, így előbb kunsági pusztákat béreltek jószágaik tartására, majd népes rajokat bocsátottak ki Kiskunfélegyházára, Dorozsmára, Majsára, a nagykunsági Kunszentmártonba. A jászok nem csatlakoztak a reformációhoz. A vízszabályozásig a Jászságban is az állattartás volt a gazdaság vezető ágazata, a múlt század második felében, az ármentesítés után viszont szinte minden talpalatnyi földet eke alá fogtak; a szántók kiterjedése ma is meghaladja a 80%-ot. A szántó fő terménye a búza, a homokos határrészekén a rozs, a kukorica. Istállózó állattenyésztése fejlett volt, a belterjesedést jelzi pl. a nagyarányú baromfitartás, libahízalás, libamájtermelés.

A Jászság lakói, szemben a két Kunsággal, nem városi méretű településekben, hanem közép-nagy falvakban éltek, s csupán Jászberény emelkedett ki közülük; Apáti és Ladány a kismezővárosi méretet érték el. A jász települések is „kertesek” voltak, így viszonylag későn alakult ki tanyaviláguk, de a vízszabályozások nyomán „szabályos” szántóföldi tanyák alakultak (főleg Berény, Apáti, Ladány, Jászksér határában). Jászszentandrás, Jászboldogháza, Jásziván ún. tanyaközségek. Berény, a Hármas Kerület székhelye a 18. század végétől egyre inkább piachellyé vált, a Jászság kereskedelmi, gazdasági, igazgatási központja; lakóinak száma ekkor már meghaladta a 10 ezer főt; ugyanakkor jellegzetes mezőváros egyben, ahol a gazdaság fő ága továbbra is az agrártermelés, a vezető rétege a redemptus gazdák osztálya. A város növekedését fékezte, hogy a lakosság egy része folyamatosan a távoli kiskunsági pusztákra költözött, s hogy a polgári igazgatás során megszűnt a Jászkun kerület, így Berény kerületi székhely szerepe. A vasút is mostohán bánt Berénnyel; a város Szolnok árnyékába került, s a 20. század közepéig egyik legtipikusabb tanyás mezővárosunk. A „szocialista iparosítás” és a kollektivizálás ezt a jelleget átformálta, Jászberény vezető ágazatává is az ipar vált (1985: 7 és félezer nagyipari dolgozó; Hűtőgépgyár, aprítógépgyár, bútór- és malomipar). A nagyüzemi mezőgazdaságra vonatkozó gazdasági szabályozás kedvezett a Jászságnak (ti. a gabona- és kukorica-termelésnek, a sertéstartásnak), így a termelőszövetkezetek gazdálkodása eredményes volt, ugyanakkor a kistermelés jelentősége az átlagosnál csekélyebb volt (kivételt a háztáji sertéstartás jelentett). A Jászság is jelentős munkaerőt bocsátott ki (Berény, Szolnok, Hatvan, Budapest üzemeibe); e városok munkaerő-igényének megfogyatkozása súlyosan érinti e tájat is. Az elmúlt századokban nagy népességfelesleget produkáló Jászságban ma már természetes fogyás tapasztalható (1980–1989 között 4,3%), csökken a népesség (évente közel 1%-os csökkenés).

A tradícióiban egységes, erős identitású Jászság a kistérségi alapú, alulról építkező és a települések együttműködésére építő fejlesztésre az egyik legalkalmasabb terület az Alföldön. (Feltűnő viszont, hogy a modernizáció, az új gazdasági szervezeti formák elterjedése, az új gazdasági tevékenységek térhódítása vontatottabb, mint az Alföld legtöbb táján.)

13. *Szolnok*, az Alföld legjelentősebb forgalmi központja, vasúti csomópontja, folyami átkelő, hídváros. A terjedelmes árterek miatt nehezen leküzdhető

forgalmi akadályt jelentő Tiszán a Zagyva torkolata alatt, Szolnoknál alakult ki az egyik legfontosabb alföldi átkelőhely, ahol a Tiszántúl, Észak-Erdély, s a Kárpátalja felé vezető utak összefutottak. A Tiszán érkező áruk fontos átrakóhelye is volt a 19. század végéig (só, fa). E forgalmi csomópontot, átkelőhelyet már a középkorban vár védte, a hódoltság idején a töröknek is fontos erőssége volt, katonaváros, így mezővárosi jelleget nem öltött, határát nem növelte naggyá. Jelentősebb várossá a vasúthálózat kiépítése, az 1876-os megyerendezés – a Jászság és a Nagykunság megszüntetése – nyomán elnyert megyeszékhely-rang megszerzése után indult. A 80 ezer lakosú város ma közepesen fejlett megyeszékhely, sokoldalú iparral (vegyipar, fa-, papír- és bútortipar, cukorgyár, malom- és tejipar, járműjavító stb.), ma mintegy 8 ezer ipari munkavállalóval; kulturális-oktatási, általában tercier szerepköre azonban elmarad több alföldi megyeszékhelytől (Nyíregyháza, Kecskemét).

A körzetbe sorolt községek közül több a „vasutasfalú” – Szajol, Újszász, Zagyvarékas –, másokban igen magas az ingázók aránya – lakófalvak. Az ingázás céltelepülése Szolnok mellett Martfű, melynek „története” az ún. „szocialista városokéhoz” hasonló, itt azonban nem a nehézipar, hanem egy cipőipari mamut-vállalat teremtett várost, pontosabban kezdetben lakótelepet Tiszaföldvár külterületén. A cipőgyár mellett az élelmiszeripar is létesített üzemeket a településben (étolajipar, sörgyár), s a 7 és félezer ezer lakosú Martfű a városi címet is megszerezte. Tiszaföldvár, az egykori kismezőváros, piacközpont ma a városias szerepkörű települések sorának végén helyezkedik el, elsősorban a martfűi üzemek lakótelepüléseként funkcionál.

14. A Tiszazug kisterületű, mindössze 9 községet magában foglaló tája a Tisza és a Hármas-Körös által közrefogott ártéri szintű zugban húzódik meg, ahol a középkori jobbágyfalvak átvészelték a török hódoltságot, s jobbágyparaszti viszonyokat konzerválva „tradicionális” helyi társadalom maradt fenn. A Tiszazug sok hasonlóságot mutat a Közép-Tiszavidékkel. A hetvenes, nyolcvanas években a lakosság gyors ütemben vált ingázóvá – ebben a paraszti életminták kollektívizmust követő ellehetetlenülése játszott elsőrendű szerepet –; a keresők közel fele Szolnok, Martfű, Kunszentmárton, Kecskemét üzemibe járt dolgozni. Az agrárkeresők aránya 1990-re 40% alá csökkent; a Tiszazug ennek ellenére ma is *agrártáj*, az ingázók is sok szállal kapcsolódnak a mezőgazdasághoz. A foglalkozási szerkezet „urbanizálódása”, a lakóövezetté válás ellenére a helyi társadalom, a falukép, a demográfiai folyamatok „falusiasak” maradtak. Az utóbbiak kifejezetten kedvezőtlenek (alacsony iskolázottsági szint, 6%-ot felülmúló természetes fogyás 1980–1990 között, a lakosság negyedét kitevő öregkorú stb.). Sajátos szint képvisel a Tiszazugban *Cserkeszlő*; a Duna–Tisza közti Homokhátságtól a Tisza által elszakított homokfelszínen „kiskunságias” tanyákból szerveződött községgé az ’50-es években, szőlőt és primőrátut termel, hőforrása révén idegenforgalomra is szert tett. A Tiszazug városa, hagyományos piachelye *Kunszentmárton*, a Nagykunság egykori kiváltságos mezővárosa (ld. ott). A hátrányos helyzetű térség fejlesztésére társulás alakult.

15. A 2157 km² kiterjedésű, bő százezer lakosú Bihar nem „szabályos” alföldi társadalmú-településhálózatú-gazdálkodású terület, hanem kis- és középfalvas táj (az átlagos településméret – a városokkal nem számolva – mindössze 1400 lakos), „igazi”, tradicionális város nélkül. Berettyóújfalu ugyan 1920–1950 között „Csonka-Bihar” székhelye volt, jelentős városi funkciókra is szert tett (kórház, megyei intézmények, polgári iskola stb.), de várossá csak 1978-ban nyilvánították. A 17 ezres város ma már hiánytalanul látja el a kisvárosi funkciókat, városaink hierarchikus rangsorában az 54. helyet foglalja el. Ma már városi ranggal rendelkeznek a volt járási székhelyek, *Derecske*, *Biharkeresztes*, *Sarkad* is. Az egykori Bihar vármegye Trianon után megmaradt területe ma két megye között oszlik meg, nagyobbik része Hajdú „társ megyéje”. Bihar magja a Kis- és Nagy-Sárrét (előbbi Komádi-Vésztő-Méhkerék s az országhatár, utóbbi Bucsa-Báránd-Nagyrabé között), mindkettő hordalékkúpok és folyóhátak közé zárt, lefolyástalan ártéri teknő, melyet a folyók árvizei rendszeresen elöntöttek – még a Tisza árvize is eljutott a Nagykunságon át a Sárrétekre –, mélyebb felszínű térszínein síklápok, láperdőket, mocsarakat, vizes réteket táplálva. A falvak itt is – mint az Alföld ártéri szintű tájain másutt is – az ármentes peremekre, hátra húzódtak – a Sárrétek belsejében az utcák futását, a házak, telkek elhelyezkedését is a vizek-erek szabták meg –, az ármentes térszíneken, szigeteken folyt a szántógazdálkodás is, gyakran a falu belsőségétől több kilométernyire. De a terület nagyobb része csak időszakos legeltetésre volt alkalmas, vagy gyűjtögetésre, halászatra, vadászatra. Az ármentesítés a Sárrétek életét is gyökeresen átformálta.

A 17–18. században Bihar több községe hajdúszabadsággal rendelkezett (Berettyóújfalu, Szentmárton, Derecske, Komádi, Körösszeg, stb.), de a lakosság többsége jobbágyparaszti viszonyok között élt 1848-ig, s a polgárosodás ezután is vontatottan haladt e tájon, pedig az ármentesített területek bősége a földbirtonkviszonyokat viszonylag kiegyenlítettette (9–10% agrárproletár, mely arány az Alföldön alacsonynak számított). A trianoni határmegvonás kifejezetten hátrányosan érintette Csonka-Bihart; elvesztette piacközpontjait, iskolavárosát (Nagyvárad), vasútvonalai csonkán végződtek az új országhatárnál. „Csonka-Biharban” kezdetben nem működtek középiskolák, kórházak, igen csekély volt a városi népesség aránya. A megye székhelyévé megtett Berettyóújfalu (1920–1950) ugyan szert tett városi intézményekre (kórház, polgári iskola, bíróság, megyei intézmények), élénk forgalmú piacközponttá vált, a megye többi járási székhelye azonban alig-alig látott el kisvárosi funkciókat. Bihar a két világháború között is egyoldalúan agrárjellegű táj volt (a keresők 77%-át a mezőgazdaság foglalkoztatta). A második világháború után a periférikus helyzet, nagyobb város hiánya, a megyei önállóság megszüntetése (1950) rögzítette Bihar hátrányos helyzetét. Évtizedek óta nagyarányú az elvándorlás (1980–1989 között kerekén 10%), a halálózások száma felülmúlja a születéseket. Az egész Alföldön itt – s a Tiszazugban – a legalacsonyabb az iskolázottsági szint. Csekély a városi népesség aránya is (szűk 40% 1990-ben), noha Berettyóújfalut az 1970-es évektől

erőteljesen fejlesztették; a 80-as években az ipari keresők száma megközelítette a 3 ezer főt (Elzett fémárugyár, tejporgyár). A táj helyzete az elmúlt fél évtizedben még romlott is; a mezőgazdasági nagyüzemek integráló szerepe elenyészett, a volt állami ipar leépült, az ingázókra egyre kevésbé van szükség. Akut demográfiai, foglalkoztatási (a munkanélküliség aránya 15–20%), jövedelmi problémákkal küzd a táj lakossága; belső – természeti és társadalmi – energiái, erőforrásai csekélyek.

16. A középső Tiszavölgy négy megyére kiterjedő, 178 ezer lakosú, 3328 km² kiterjedésű, 73 települést magában foglaló területe a *Közép-Tiszavidék*. Belső kohéziója nincs, noha a természeti táji adottságok hasonlóak: döntően réti talajokkal fedett, közepes termékenységgű ártéri, magasártéri felszíneken fekszik a körzet. Négy megye – Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar és Jász-Nagykun-Szolnok – területére terjed, a közép- és nagyvárosi vonzásirányok is sokfelé (Miskolc, Debrecen, Eger, Szolnok) mutatnak. A hasonlóság az ún. *belső periferia-jellegben* (többszörös megyehatármentiség), a nem tipikusan alföldi településhálózatban és társadalomfejlődési modellben, az – ebből is következő – társadalmi és gazdasági hátrányokban jelentkezik.

A *Közép-Tiszavidéket* szabadalmas területek vették körül – Jászság, Nagykunság, hajdúvárosok –, bizonyos mértékig ezeknek is periferiája volt. Noha egyes települések a 17. században az „alföldi úton” indultak fejlődésnek – Mezőcsát, Polgár, Tiszafüred, Poroszló stb. –, a 18. századi restauráció során nem tudták korábbi kedvező helyzetüket megőrizni. Legfeljebb a református vallás megtartása, a nagyobb települési autonómia, a szerény méretű tanyásodás, az agrárgazdálkodás formái jelentettek alföldi ízt a fejlődésben. A táj lakói többségükben jobbágyparasztsok, alig van nyoma a parasztpolgári fejlődésnek s a 19–20. századra egy igen tradicionális szemléletű, hagyományosan gazdálkodó, elszegényedő paraszti népesség lakta a Tiszamentét. Forgalmi helyzete is romlott, csak helyi érdekű vasútvonalak érintették, s városi szerepkörű települései – Polgár, Mezőcsát, Heves, Tiszafüred – megmaradtak kis piacközpontoknak, adminisztratív centrumoknak (járási székhelyek), s csupán Tiszafüred tett szert némileg nagyobb forgalomra, városias szerepkörökre. Az 1970-es évektől differenciálódás indult meg: a Borsod megyei részen Tiszaszederkény zöldmezős iparosítása (hőerőmű, olajfinomító, vegyipar), Miskolc terjedő ingázási körzete gyors foglalkozási átrétegződést indított el, és ebben a kistérségi részben megszüntette az agrárjellegget; viszonylag gyors volt a foglalkozási átrétegződés Heves környékén is a közeli Hatvan–Miskolc forgalmi tengely hatására, az elérhető ipari centrumok munkaerővonzásának következményeként. E két kistérségben ma már csupán 20% körül van az agrárkeresők aránya. Tiszafüred fejlesztése vonzóbb volt, ennek ellenére az 1980-as évekre sokoldalú kisvárossá vált a település (az országos rangsorban a 75. hely körül).

Tiszafüredet földrajzi fekvése középvárosi fejlődésre jelölte ki; a megyehatárok által feldarabolt vonzáskörzete, megyehatár-menti fekvése azonban ezt nem kényszerítette ki. Potenciális helyzete a megyehatárok jelentőségének csökkenésével javulhat. A kisváros tercier funkcióinak és térellátó szerepének – előnyös földrajzi helyzetén alapuló – fejlesztése feltétlenül indokolt,

ami mérsékelheti a négy megye hozzá vonzódo periférikus falusi térségeinek az elmaradottságát is. A Tisza-tó térségére kidolgozott komplex területfejlesztési és tájhasznosítási program megvalósulása a szomszédos kistérséggel együtt kedvező hatással lehet e körzet jövőjére is.

17. A *Hortobágy* hordalékkúpok által közrezárt terület, a Tisza, a Hortobágy, a Kösély ártere, tökéletes síkság. A vízszabályozásig a Tisza tavaszi-koranyári árvizei rendszeresen elöntötték; a táj háromnegyedét borító sós és szikes talajok csak legelőként hasznosíthatóak, értékük a vízszabályozást követő kiszáradással csökkent. Egynemely kiskunsági pusztával együtt a Hortobágyon maradt fenn legtovább a rideg állattartás. Ez s a szikesek sajátos növény- és állatvilág indokolta a *Hortobágyi Nemzeti Park* létrehozását. (A táj részletesebb ismertetését a kötet más fejezeteiben találja az olvasó.)

18. A többségükben magyar, délszláv, kun eredetű, *hajdúk* a törökkel vívott háborúk menekültjeiből toborzódtak, az Itáliába, osztrák és bajor városok piacaira hajtott szarvasmarhát kísérték, védték a zavaros közállapotok közepette a portyázó zsákmányszedőktől. A török hódoltság idején jelentős katonai erővé váltak, zsoldos szolgálatot vállaltak az erdélyi fejedelmeknél, földesúri magán-seregekben, végvárakban. Bocskai István is zsoldjába fogadta a hajdúkat, majd mintegy 9 ezret fizetséggéppen le is telepített magánbirtokain. Ezt követően többen, erdélyi fejedelmek és magánföldesurak is alapítottak hajdútelepeket (II. Rákóczi Ferenc pl. Tarpát s hajdú kiváltságot nyert Nyíregyháza, Kálló, Derecske, Berettyóújfalú, Polgár stb.). A hajdúk „kollektív” nemességet nyertek, fegyverrel szolgáltak, nem tartoztak a nemesi vármegyék hatalma alá, belső ügyeiket autonóm módon intézték. A 18. században csak az ún. „öreg hajdúvárosok”, Nánás, Dorog, Böszörmény, Hadház, Szoboszló és Vámospércs, a Bocskai-alapította települések tudták megőrizni hajdú-szabadságukat; ezek alkották a *Hajdúkerületet* (mely a Hármas Kerülethez hasonlóan 1876-ban szűnt meg, beleolvadva az akkor kialakított Hajdú megyébe). Tájbeosztásunkban néhány, a Hajdúkerülethez nem tartozott települést is a Hajdúságba soroltunk. (Ugyanakkor a hajdúvárosok Hortobágyba nyúló határrészeit oda soroltuk.)

A hajdúvárosok belsőégei a Nyírség és a Hortobágy között húzódo keskeny, löszel fedett ármentes síkságon, a Hajdúháton sorakoznak. A löszön igen jó mezőgazdasági adottságú csernozjom talajok képződtek. A nagyobb hajdúvárosok – Nánás, Böszörmény, Szoboszló – határai „lennyúltak” a Hortobágyra is.

A Hajdúság a legtipikusabb alföldi tájak egyike, a *mezővárosi-tanyás településszerkezet* klasszikus területe. A hajdúvárosok a mezővárosi jegyekkel maradéktalanul rendelkeztek: kollektív szabadságjogokkal a feudalizmus idején, az agrárszerepkör túlsúlyával, a parasztpolgári rétegek domináns szerepével, a „valódi” polgárság majd teljes hiányával. A hajdúvárosoknak nem volt vonzáskörzetük, nem lehettek központok a földrajzi munkamegosztás klasszikus modellje szerint. A városi funkciók településen belüli súlya csekély, a lakosság nagy többsége agrárfoglalkozású; még 1930-ban is Hajdúdorogon a lakosság 75,3%-a, Böszörményben 70,9%-a, Nánáson 68,5%-a Szoboszlón 67,2%-a élt a mezőgazdaságból. Ugyanakkor e

városok a mezővárosi fejlődési út egy viszonylag korai szakaszánál megrekedtek: a termelés külterjes maradt, a tanyavilág jobbra ideiglenesen lakott (ez hozzájárult gyors felszámolódásához is; ma a lakosság mindössze 1,3%-a él külterületen), a parasztpolgár inkább paraszt, mint polgár. Jelentős volt az agrártúlnépesedés ill. az agrárproletárok aránya. A hajdúvárosok – mindenekelőtt Böszörmény – a kétbéltes települések „mintaszerű” kifejlődésének tipikus példái, ahol a tagolatlan síkságon szabályos gyűrűs alakban alakultak ki a mezőváros „övezetei”: a lakóterület, az ólaskertek, belső legelő, a szántóföldek övezete, majd a külső legelők.

A második világháború után, az agrártermelés modernizációja, a gazdasági aktivitás növekedése nyomán e városok legfőbb strukturális gondja a *munkaerő-felesleg lekötése* volt. A helyi iparosítás, Debrecen munkaerőigénye, a mezőgazdasági nagyüzemek keretei között kialakult agrárbiznisz, élelmiszer-gazdaság – Szoboszlón részben az idegenforgalom – e kérdést valamelyest megoldotta, noha a magas születési ráták ellenére a lakosság szám csökkent. Ez a viszonylagos prosperitás azonban jórészt külső feltételek függvénye volt; az Észak-tiszántúli ipar főleg KGST (ezen belül is szovjet) piacokra termelt, s a közelmúltban gyorsan leépült. A nagyüzemekhez kötődő korábbi viszonylag kedvező agrárhelyzet is kérdésessé vált.

A keresők 30%-a dolgozott 1990-ben a mezőgazdaságban; figyelembe véve az élelmiszeripart, s a közvetve az agrártermeléshez kapcsolódó tevékenységeket, megállapítható, hogy ma is az agrártermelés a kistérség vezető ágazata. Mindenképp el kellene érni, hogy a nagyüzemek kereteiből kikerülő szervező-szolgáltató-fejlesztő tevékenység ne vesszen el a kistérség számára.

A kistérség települései, kevés kivétellel, oly méretűek, hogy keretei lehetnek „önálló” területi politika kialakításának. Az itteni településeknek markánsan megfogalmazott, propagált elképzelésekkel kellene rendelkezniük jövőjükéről, ezt a jövőképet el kellene fogadtatniuk a helyi társadalommal, s közösen munkálkodni ennek megvalósításán. Ezen „jövőképek” közül kézenfekvő pl. Hajdúszoboszlóé: a gyógy-idegenforgalom, s a kapcsolódó szerepkörök továbbfejlesztése; de törekedni lehet modern agrárközpont kialakítására is (tanácsadás, információs-központ, továbbképzés, kereskedelem, stb.). A népesség viszonylagosan jól képzett, ezért új termelő ágazatok telepítése is elképzelhető. A kistérségben várhatóan újratanyásodás is bekövetkezhet. Az utóbbi évtizedben itt épült a legtöbb új „tanya”, ami – tekintettel a szomszédos Hortobágyi Nemzeti Park fejlesztési igényeire és korlátaira – a föld- és területhasznosítás új irányainak és lehetőségeinek a kidolgozását is rendkívül fontossá teszi ebben a térségben.

19. A folyóktól-árterektől-mocsaraktól övezett nagy észak-tiszántúli ármentes szigetnek, a Nyírségnek és a Hajdúhátnak már a középkorban jelentős piacközpontja volt *Debrecen*. Jogilag azonban „csak” magánföldesúri mezőváros, messze vidék „igazi” városa Várad, püspöki és megyeszékhely (ekkor Debrecen is Bihar megye része). Igazi jelentőségre a török hódoltság kialakulása nyomán tett szert; három ország(rész) határzónájában (hódoltság, királyi Magyarország, Erdély) különös kivételként viszonylag békésen élt, illetve hatalmas pénzössze-

gekkel váltotta meg nyugalma. Debrecen egyrészt népes *mezővárosként* funkcionált; megszerezte a környező, elpusztult falvak területét, határát a Tiszáig (!) terjesztette (a város területe a két háború között is 957 km² volt [!], a Hortobágyon, s a várostól keletre fekvő ligetes erdőségekben – az ún. „Erdős Pusztákon” – nagyarányú rideg állattartást s kereskedést folytatott. De nagyarányú volt terménykereskedelme, vásárait a Tiszántúl s a Partium lakói messzeföldről fellekeresték, s Debrecen volt közel három évszázadon keresztül *az ország legnagyobb kézművesipari központja*. (A 18. század elején 1200–1300 mester, a század végén már több mint 2 ezer mester dolgozott a városban, az iparból élők - mesterek, segédek, inasok, családtagok száma – pedig meghaladták a 10 ezer főt. Debrecen tehát úgy mezőváros, hogy egyben – a kor viszonyai között – hatalmas iparral rendelkezett; igaz, a mesterek többsége is rendelkezett földdel, állatokkal, később sokan még tanyát is építettek, a parasztpolgár és a céhes iparos életmódja között nem volt számottevő különbség.) A város szerepkörét, jelentőségét a hódoltság megszűnte után is megtartotta, a 17–18. században *az ország legnépesebb települése* (!). (Lakóinak száma a 18. század elején 19–23 ezer között mozgott, az első népszámlálás – 1784–85 – idején 28 és félezer fő; ekkor Pozsonynak 26, Budának 24 és félezer lakója volt.) Debrecen, mezőváros létre, elsősorban a kálvinista egyház intézményei révén – református kollégium, püspökség, iskolák, könyvkiadás, piarista rendház és iskola stb. – a 17. századtól kezdve az Alföld legjelentősebb kulturális központja. A város a vázolt keretből csak a 19. század végén s csak részben lép ki, miközben vasúti csomópont, majd regionális hatáskörű intézmények központja lett. A Kollégium mellé 1912-től állami egyetemet szerveztek. Debrecen ma is egyike a három „teljesértékű” regionális centrumunknak, Szegeddel és Péccsel egyetemben. E centrumok helyzete Magyarországon ellentmondásos; hinterlandjuk nem lehet elég kiterjedt ahhoz, hogy valódi nagyvárosokká váljanak. (Noha Debrecen vonzáskörzete a legnagyobb, s legegységesebben rajzolódik ki az egész Észak-Tiszántúlon.) Debrecenben a legutóbbi időkig tapasztalható volt az extenzív városfejlődés; ennek során ipari keresőinek száma 35 ezer fölé emelkedett (ma 20 ezer fő); a Gördülőcsapágy Művek, a járműjavító, dohány- és konzervgyár, a Biogal (gyógyszergyártás), az orvosi műszergyár, a baromfifeldolgozó országos jelentőségű üzem volt. Napjainkra a legnépesebb vidéki várossá nőtt (1949: 111 ezer lakos, 1993: 218 ezer lakos). Eközben regionális intézményei is folyamatosan gazdagodtak. A túlcenzalizált társadalomirányítás enyhülte nyomán Debrecen több területen (tudomány, felsőoktatás, egészségügy, könyvkiadás stb.) autonóm központként funkcionál(hat), ami regionális szerepkörét erősíti. Ugyanakkor a gazdasági recesszió Debrecenben is érezteti hatását (a KGST piacokra termelő élelmiszer- és könnyűipar piacainak elvesztése, ipari létszámleépítések, munkanélküliség stb.).

Debrecen jelenleg sajátos kettősséget mutat; ipari központként, munkahely-centrumként stagnál, illetve hanyatlik, szellemi arculata, tercier és quaterner szektora, egyáltalán regionális szerepköre „tartja magát”, esetenként

bővül, színesedik. Mint az ország egyik legjelentősebb vidéki szellemi központja, lehetősége lesz új funkciók magához ragadására is: a gazdaság modernizálódó infrastruktúrája Budapest bizonyos telítődése után vidékre, elsősorban a sokoldalú szellemi centrumokba is szétterjedhet (pénzintézetek, nagy- és külkereskedelem, szervező-információs tanácsadó cégek stb.).

Munkahelycentrumként némileg könnyítette helyzetét, hogy elsősorban bejáró munkásaitól válik meg. Ez viszont válságos helyzetbe hozta környezetét lakófalvainak övezetét. Ma az ellentét élesedik a város s vidéke között.

Debrecen földrajzi fekvése alkalmassá teszi arra is, hogy Kelet-Európa – elsősorban Románia és Ukrajna, de esetleg még Fehéroroszország, Kelet-Lengyelország – felé közvetítő állomása legyen a gazdasági és kulturális kapcsolatoknak. Annak ellenére, hogy e szerep eljátszására ma sem a politikai, sem a tágabb régió gazdasági viszonyai nem alkalmasak, a városnak készülnie kell e funkciókra.

20. Szabolcs (a Nyírség és a Rétköz) esetében jó megegyezés áll fenn a természeti táj, a (tradicionális) közigazgatási beosztás, valamint a társadalmi-települési-gazdasági sajátosságok között.

Szabolcs kilenctizedét a homokkal-lösszel fedett *hordalékkúp-síkság*, a *Nyírség* foglalja el. A szélfúttá homokformákban gazdag tájon egykor tölgyes-szilfás ligeterdők, homokpuszta-rétek díszlettek. A homokon képződött talajok gyenge termőképességűek, a szántóföldi gazdálkodás számára rossz minőségűek (a terület-hasznosítás uralkodó módja mégis a szántógazdálkodás). A Nyírség délen átnyúlik Hajdú-Bihar megyébe is (Debrecen belsőségének egy része szintén a Nyírségen épült), ezt a területet azonban Debrecen környékénél tárgyaljuk. Szabolcs része a kb. 300 km² kiterjedésű Rétköz is. A Bodroghöz hasonló jellegű, attól csak a Tisza által elválasztott táj az ármentesítések előtt a Tisza ártere volt. Az ártéri szintből helyenként 8 méter magasságot is elérő futóhomok-buckák emelkednek ki, ezeken az ármentes szigeteken szorongtak a falvak belsősei. Szabolcs megye – különösen az 1950-es megyerendezésig – átlépte a Nyírség határait nyugat felé (Tiszavasvári környéke, az egykori polgári járás területe), s déli irányban is egészen Debrecen határáig nyomult (ligetaljai járás).

Szabolcsnak csak keskeny nyugati, délnyugati pereme szenvedte meg a török hódoltságot; nagyobbik részén a településhálózat kontinuitása a jellemző. Így Szabolcs sem jellegzetesen alföldi táj; csak Nyíregyháza volt mezővárosi jellegű település s – némi fenntartásokkal – az egykori megyeszékhely, Nagykálló. Nem vált általánossá a szabadparaszti fejlődés; a jobbágyparaszti gazdálkodást is sújtotta a piacok nagy távolsága, a vontatott városodás, a talajok gyenge termőképessége, majd a 19. század közepétől egyre inkább az agrártúlnépesedés is. Az iparosodás az 1960-as évekig teljesen jelentéktelen volt, s ha a helyi érdekű vasutak a századfordulóra közlekedésileg fel is tárták Szabolcsot, az 1960-as évekig egyveretű agrártáj maradt, kevés *kisnépességű piacközponttal*; közülük csak Nyíregyházának és *Felső-Szabolcs* központjának, Kisvárdának a városiasodása volt számottevő. Nem változtatott a térség helyzetén, hogy néhány agrártermékből – dohány, burgonya, a 20. században az alma – jelentős árufelesleget produkált.

A Nyírség régóta „problémás régiója”, *elmaradott területe* hazánknak. E problémák okai társadalmi természetűek, szembetűnő megnyilvánulási formái demográfiaiak. A túlnépesedő agrártáj társadalma passzívan tűrte a túlnépesedés következményeit; nem élt a születésszabályozás eszközeivel, a háború előtt nem vált jelentőssé az elvándorlás, nem tudott az agrárfoglalkozásokon túllépő gazdasági ágakat kifejleszteni. Maradt a túlnépesedés; a közelmúltig az ország kevésszámú produktív területe közé tartozott; 1980–1989 között a természetes szaporodás 2,17% volt; a korstruktúra fiatalos, sőt az Alföldön a legkedvezőbb! A gyermekkorúak aránya 22,4%, a hatvan évnél idősebbeké mindössze 15,8%. Az 1960–80-as években – de tulajdonképp az egész 20. században – az ország legfontosabb népességutánpótló területe volt Szabolcs. Ennek azonban az volt az „ára”, hogy szegény, *alacsony iskolázottságú, szakmailag képzetlen*, kevéssé „innovatív”, nem polgárosult helyi társadalmak maradtak fenn.

Ha a technikai civilizáció mutatói javultak is (1960–70-es években nagyarányú magánérvényű lakásépítés, a lakásfelszereltségi mutatók javulása stb.), ezt a lakosság szélsőséges önkiszákmányolása révén tudta megvalósítani, s ennek következményei ismét szembetűnőek (a lakosság rossz egészségi állapota, magas bűnözési ráta, alkoholizmus stb.). Az agrártúlnépesedést az 1960–70-es években a nagytávolságú ingázás mérsékelte, az 1970-es évektől a jelentős helyi *ipartelepítés*, valamint a helyi centrumokba irányuló migráció, de megjelent a nagytávú ingázás által (is) gerjesztett *elvándorlás* is az ország iparvidékeire, a főváros környékére.

A Nyírség 112 településében 397 ezren élnek; az átlagos településméret 3542 fő, a községeké 2098. Szabolcs tehát *középfalvas terület*. A községek zöme életképes nagyságú település. A városok Szabolcsban is igazgatási-kereskedelmi-kézműipari-szolgáltató központok voltak a közelmúltig, csekély számú vagyonszámba tartó polgársággal, jelentéktelen gyáriparral. Az 1970–80-as évek területfejlesztése elsősorban e piacközpontok – mindenekelőtt *Nyíregyháza*, kisebb arányban *Kisvárd* és *Nyírbátor* – iparosítását, városi intézményhálózatuk fejlesztését jelentette, kiegészülve a városokra korlátozódó állami lakásépítéssel.

Nyíregyháza a 17. században hajdú-kiváltságokat szerzett, ezek elvesztése után majd teljesen elnéptelenedett. A 18. század közepén földesurai, a Károlyiak szarvasi szlovákokkal telepítik be, mezővárosi kiváltságokat nyer, majd a 19. század elején megváltotta magát. Tanyái csoportosan, faluszerűen települnek a határba (ún. tanyabokrok vagy bokortanyák). A városnak 1870-ben 22 ezer lakosa volt, az Észak-Tiszántúl fontos vasúti csomópontja alakul ki a városnál, Szabolcs kereskedelmi központjává válik (zsidó lakosainak száma 1930-ban 5134), s a *megyeszékhely* is áttelepült a mellékvonalra került *Nagykállóból*. Ezután fejlődése töretlen, de számottevő gyáriparra csak a második világháború után tett szert (konzervipar, dohányfermentálás, gumiipar, hűtőház, tejfeldolgozás, gépgyártás stb.). A '80-as évek elejére mintegy 20 ezer ipari kereső dolgozott a városban; a beingázók száma meghaladta a 10 ezret, a lakosságszám pedig túllepette a százezret. A városi intézmények fejlettsége alapján ma is hazánk első 10 vá-

rosa között van, gazdasága viszont válsággal küzd (az ipari keresők száma 9 ezerre csökkent).

Mint ahogy válsággal küzd az egész megye, az amúgy is nagy áldozatok árán megteremtett, törekeny egyensúlyt az elmúlt évek felborították. Ennek legszembeötlőbb jele az elviselhető mértéken túllépő *munkanélküliség* (átlagosan 22-23%, egyes mikrokörzetekben 35-40% a falvakban akár 50% felett). Szabolcsot a válság szinte minden eleme sújtja: a fővárosba, az iparvidékekre járó ingázók fokozott mértékű elbocsátása, a KGST piacokra termelő ipar visszaesése, az agrártámogatások leépítése, a KGST-agrárpiac – alma, konzerv! – elvesztése stb. Csökkent a záhonyi „szárazföldi kikötő” jelentősége is. A tapasztalatok szerint még az „önerős túlélési stratégiák” alkalmazásának is korlátozottak a feltételei (feketemunka, külföldi munkavállalás, kényszer-vállalkozás, csempészség stb.).

Szabolcs „prosperálása” külső tényezők függvénye volt: a körzeten kívüli területek munkaerőigényétől, a KGST piacok igényeitől, az átmenő forgalom volumenétől stb. függött. Miután mindezek Szabolcs szempontjából kedvezőtlenül változtak meg, az általános recesszió körülményei között igen nehéz „átállni” a belső erőforrásokra. A „feszültséglevezetés” hagyományos módja, az elvándorlás is jórészt illuzórikussá vált.

Az elmúlt évtizedek extenzív településfejlesztése nyomán mára „készen áll” a településhálózat váza; ez a településhálózat arányos, ám épp az intenzív folyamatok nem tudnak a mai viszonyok között megindulni; a településállomány kiérlelt maradt. A városi népesség aránya a legtöbb alföldi tájhoz képest alacsony, 46%, ez is főleg Nyíregyháza 110 ezer főt meghaladó népességének köszönhető. A többi város átlagos lélekszáma 9 ezer fő alatt marad. Nyíregyházát a *Mátészalkával* kb. azonos súlyú városi intézményhálózattal rendelkező *Kisvárdá* követi (18 ezer lakos, kisvárosi szerepkör, 3 és félezer ipari kereső), ugyancsak kisvárosi szerepkört tölt be a Dél-Nyírség központja, *Nyírbátor* (13 ezer lakos). *Tiszavasvári*, *Nagykálló*, *Záhony*, *Újfehértó*, *Baktalórántháza* tölt még be némi városias szerepkört, de az utóbbi években várossá nyilvánított települések közül több földrajzi értelemben még nem város (Máriapócs, Ibrány, Nagyhalász).

21. *Szatmár-Bereget* mind az egyveretű természeti viszonyok, mind a történeti (közigazgatási) tradíciók, mind pedig a településhálózat, a társadalmi szerkezet és a gazdasági viszonyok sajátosságai egyértelműen elkülönítik a szomszédos Szabolcstól (a Nyírségtől). Igaz, a természeti tájak határa nem egyezik meg pontosan az egykori megyehatárokkal: a Nyírség keleti peremén futó vásárvonalra települt kis piacközpontok – Vásárosnamény, Mátészalka – s néhány nyírségi község Bereghez ill. Szatmárhoz tartoztak.)

A Nyírség homokfedte hordalék-kúpja éles peremmel végződik a Kraszna-Tisza vonalán; a Nyírség és az országhatár között a *Szatmár-beregi síkság* húzódik, holtmedrekkel, vízfolyásokkal sűrűn átszőtt, mentesített *ártéri szintű síkság*, ártéri, láp- és ligeterdők kiterjedt foltjaival. Az Alföldhöz viszonyítva vízben gazdag terület, az évi csapadék 6-700 mm között van, az aszály ritka, nyaranta is üde erdők, ligetek, legelők, rétek enyhítik a síkság egyhangúságát. A

Szamoshát és a Nyírség közötti begátolt területen, a Kraszna két oldalán alakult ki hazánk vízszabályozás előtti egyik legismertebb lápja, az *Ecsedi-láp*. Az öntésanyagokon képződött talajok termékenysége gyenge közepes vagy gyenge. A tájat eredetileg összefüggő mocsári és ártéri erdő borította; a mai táj az irtványgazdálkodás térhódítása nyomán alakult ki. Az uralkodó földhasznosítási forma ma a szántó- és a rét-legelőgazdálkodás.

Szatmár és Bereg megyék ma hazánkhoz tartozó területét igen súlyosan érintette a trianoni határmegvonás: megyeszékhelyeit, városait veszítette (Beregszász, Szatmárnémeti, Nagykároly), forgalmi helyzete kedvezőtlené vált, vasútvonalai csonkán végződtek, a közigazgatásilag „egyelőre” egyesített vármegyékben nem működött egyetlen középiskola sem stb. A vármegye székhelye *Mátészalkára* került.

Szatmár-Bereg társadalmi-gazdasági viszonyai élesen különböznek mind a Nyírségtől, mind az Alföld távolabbi tájaitól. Itt nyoma sem volt a népes agrárvárosoknak s a tanyavilágnak. A főleg birtokosparaszti (korábban jobbára kisnemesi), református vallású lakosság apró- és kistelepülésekben – él s él. 100 km²-en 5,3 település található (a Hortobágy–Hajdúság térségében ez az érték nem egészen 1., a Nagykunságban 0,86, Bácskában 1,6), a községek átlagos lélekszáma kerekén ezer fő, de a Szamos-közben alig 700. Mindez Szatmár-Beregben is elindította az „*aprófalvas-szindróma*” kialakulását, mindenekelőtt a közigazgatási és intézményi körzetesítést. A demográfiai folyamatok azonban nem szélsőségesek, korántsem annyira kedvezőtlenek, mint a dunántúli vagy északi aprófalvas régiókban, noha egyéb tényezők – határmenti fekvés, kedvezőtlen helyi munkaerőpiac, városhiány, periféria-jelenségek stb. – is indokolták volna a fokozott elvándorlást, s az elvándorlás nyomán fellépő egyéb jelenségeket (kedvezőtlen kormegoszlás, természetes fogyás, a lakosságszám gyors csökkenése stb.). Noha a tsz-szervezések nyomán az addig egyoldalú agrártájról – 1930-ban a keresők 76,5%-a „*őstermelő*” volt –, Szatmár-Beregből is megindult a tömeges elingázás, a helyi munkalehetőségek híján nagy távolságokra, hetenként-kéthetenként történő hazautazás mellett, azt nem követte tömeges elköltözés, különösen az 1960-as, 1970-es években. Mindez elsősorban a helyi társadalmak erős kohéziójával magyarázható; épp a tradicionális (birtokos) paraszti mentalitású korosztályok megfogyatkozása után nőtt meg az elvándorlás, a lakosságszám csökkenése. Még így is természetes szaporodást tudott felmutatni a Szatmár-Bereg 1980–1989 között is (0,82%), a korszerkezet kiegyensúlyozott, a tényleges fogyás azonban gyorsul (1980–1989 között közel 8%, de Csenger környékén 15%).

Szatmár-Bereg társadalma „*alaprétegeiben*” hordja értékeit; az érettségizettek és az egyetemi-főiskolai diplomával rendelkezők aránya alföldi viszonylatban is alacsony, a gazdasági-politikai-értelmiségi elit gyakorlatilag hiányzik. Ez a társadalom még ma is egyértelműen *agrár-jellegű*, rurális értékrendeket képviselő, a tradicionális paraszti életforma emlékeivel élő – azt feltehetően el is fogadó – társadalom.

A városi népesség aránya (28,3) alacsony, e népesség kis- és középvárosokban él. Mátészalka, Fehérgyarmat, Csenger, Vásárosnamény városi múltja szerény; a polgári igazgatás bevezetése juttatja néhány városi funkcióhoz őket, ám az aprófalvas területen határozott profilú piacközpontokká, igazgatási centrumokká váltak; Mátészalka 1920–1950 között megyeszékhely volt. Ma is kisvárosok, Mátészalka közelíti meg a 20 ezres lélekszámot, ám lélekszáma az elmúlt évtizedben gyorsan csökkent (1990 és 2000 között 1200 fővel); a többi 10 ezer lelken aluli település. Mátészalka városi funkcióit tekintve fejlett kisváros (a hierarchikus rangsor 45. helyét foglalja el). Lehetőségeik korlátozottak a középtáj munkaerőgondjainak megoldásában, az elköltözők fogadásában. A '70-es évek iparosítása főleg Mátészalkát formálta át, tette ipari központtá (az ipar letelepedését segítette elő egy ún. „ipari park”, közművesített, iparvágánnyal ellátott terület kialakítása). A '80-as években már mintegy 6 ezer munkavállalót foglalkoztattak a város üzemei (tejporgyár, faipar, szemüveglencse gyártás, kötszövő-ipar stb.). Iparkeresőinek száma 1993-ra 3 ezerre csökkent. Szatmár-Bereg *napjainkban súlyos munkanélküliséggel küzd* (kb. 30%-os munkanélküliség). A falvak többsége jól karbantartott, de a falukép többnyire tradicionálisan falusias – noha az 1970-es nagy árvíz után sok község szinte teljesen átépült –, a töröktől nem háborgatott tájon sok középkori eredetű, a tájba nagyszerűen illő templommal, népi műemlékekkel (lakóházak, turistavándi malom, szatmárcsekei temető stb.). A falvakban „erdélyies” színek is felfedezhetők; ma még életképes helyi társadalmak lakják azokat; idegenforgalmi adottságaik kihasználatlanok.

A területfejlesztés fontos feladata lehet ennek az „önhibáján kívül” hátrányos helyzetű területnek a felkarolása. „Sorsdöntő” feladat az *átalakuló mezőgazdaság termelési feltételeinek biztosítása*, a piac megteremtése (felvásárló-feldolgozó szövetkezetek, vállalkozások, információs szolgáltatások, berraktározás és tárolás stb.), a *magángazdálkodás feltételeinek megteremtése* (agrár-továbbképzés, tanácsadószolgálat, hitel- és biztosításiügy, szállítmányozás stb.). Jók a feltételei a *speciális idegenforgalomnak*.

A középtájnak 1972-ig nem volt közigazgatásilag elismert városa. A várossá nyilvánítások nyomán változott a helyzet, ám igazi középvárosa nincs Szatmár-Beregnek, noha mind a megyeszékhely, mind a regionális centrum (Debrecen) távolsága nagy. A lehetséges eszközökkel támogatni kell egy „modern” funkciókkal (pénzüntézetek, kereskedelem és szolgáltatások, agrárpiaci központ, információs centrum stb.) rendelkező *középváros kiemelkedését*. E szerepkörre Mátészalka a legalkalmasabb.

22. Az országhatár, a Bodrog és a Tisza között fekvő, alig 800 km² kiterjedésű, 37 ezer lakosú Bodrogköz zárt, archaikus paraszti-falusi világ volt a 19. század végéig. A táj elzártságát a Bodrog és a Tisza közös árterének mocsarai, holtmedrei, vízállásai, az árvizekkor szinte járhatatlan vízvilág okozta. A települések, a szántóföldek az ártérből 10–15 méter magasra kiemelkedő, a Nyírségre emlékeztető – s eredetüket tekintve is hasonló – futóhomok-szigeteken szorongtak. A 19. század második felében végrehajtott ármentesítésekig az *árterek* adták a megélhetés alapját; itt legeltették állataikat a bodrogköziek, gyűjtöttek szénát, halásztak-va-

dásztak, nádat vágta, gyűjtögettek. Ám a Bodrogek területének kb. 55%-át még így sem hasznosították rendszeresen. Az utak elkerülték a Bodrogek – viszont a 18. századig hajózták pl. a ma pataknyi Karcsát –, a városok a Hegyaljára húzódtak (Sátoraljaújhely, Sárospatak, Tokaj). (Megjegyezzük, hogy a Hegyalja bodroegparti településeinek határai mélyen benyúltak a Bodrogekbe – Sárospataké egészen a Tiszáig –, itt legeltették állataikat, gyűjtöttek szénát, nádat.) A környék történelmére a Hegyalja mezővárosaiban írták; a Bodrogek népe e városok piacait látogatta s kapásnak, szüretre ide szegődött el a szőlőbirtokosokhoz. A Bodrogek így vált, hazánkban meglehetősen egyedülálló módon sajátos „népsziget”, melyet a honfoglalás óta megszakítatlanul laktak, ahol alkalomadtán sem járt a török, a lakosság futásai elkerülték, a népesség kontinuus. Antropológusok és régészek írának csodálkozva a honfoglalás-kori sírok – talán kabar eredetű(?) – csontanyagának s a mai lakosság antropológiai jellemzőinek messzemenő hasonlóságáról. A folyószabályozások csökkentették a Bodrogek zártságát, elszigeteltségét, kiemelték az önálló gazdálkodás keretei közül; az 1912-ben megnyitott keskeny nyomközű *Bodrogekői Gazdasági Vasút* (melyet összekapcsoltak a hegyközi vasúttal s Nyíregyházáig is volt leágazása) további ösztönzést adott a mezőgazdasági áruterelésnek. A földesúri kezelésű, s a volt jobbágytelki földek elkülönítésekor, a jobbágyfelszabadítás (1848) után az akkor kis értékű árterületek kerültek a földesurak birtokába; a jobbágytelkek szántói ugyanis a magasabb térszíneket foglalták el. Az ármentesítések nyomán a 170 ezer holdnyi mentesített terület zöme így a nagybirtokosok kezébe került; a nagybirtok aránya meghaladta az 50%-ot a Bodrogekben. Hiába sokszorozódott meg a szántó, a parasztbirtokokat most nem a víz, hanem a nagybirtok szorongatta. A parasztfalvak, elesvén az árterek használatától, kis területre szorultak, a parasztbirtokok elaprózódtak, a lakosság szegényedett. A felépülő uradalmi majorokba pedig felső-zempléni, szabolcsi cselédek toboroztak a birtokosok. Közele piacok hiányában a mezőgazdaság belterjesítése vontatottan haladt (kísérletek újbungonya, zöldség- és fűszermagvak termelésére), az ipar elkerülte a környéket, születéskorlátozással nem élt a lakosság; így a paraszti világ számára szűkké vált Bodrogekéből nagyarányú kivándorlás indult meg a tengerentúlra. A trianoni határok méginkább perifériussá tették, a kivándorlás lehetősége is szűkült. A második világháborúban elpusztult Tisza-hídjai évtizedekig nem épültek újjá, a napi ingázás lehetősége csak a hetvenes évekre teremődik meg néhány Patakhoz és Újhelyhez közel fekvő község számára. A periférikus fekvés (a keleti fekvésű falvak, Révleányvár, Zemplénagárd két óra alatt érhetik el a bodroegparti városokat), a mezőgazdaság közepes vagy gyenge adottságai, az ipari munkahelyek távolsága a második világháború után is hátrányos helyzetbe szorította a Bodrogeköt. A kollektivizálás sem változtatott a helyzeten, a mezőgazdasági nagyüzemek eredményei átlag alattiak voltak (pedig árbevételeik többsége nem is mezőgazdaságból származott). Így aztán folytatódott a lakosság elvándorlása; már az '50-es években 7 ezer főnél nagyobb vándorlási veszteség érte a Bodrogeköt, ezt akkor a magas természetes szaporodás (1949–1959 között 18,7%) pontosan ellensúlyozta. Ezután az elvándor-

lás mérséklődött, de ennél is gyorsabb ütemben csökkent a természetes szaporodás (1980–1990 között 1,4%-os „természetes fogyás”, 10,7%-os vándorlási veszteség). A táj helyzete az 1990 utáni változások nyomán sem javult. A mezőgazdaságot nemcsak az agrárágazat nehézségei sújtják, hanem a felszámolt melléküzemek okozta jövedelem- és munkaalkalom-kiesés. A közeli kisvárosok ipari munkahelyeinek száma látványosan csökkent, a távoli városokba – borsodi iparvidék, Budapest – eljárók többsége is munkanélkülivé vált, akiknek aránya meghaladja a 30%-ot. Nem változott a kedvezőtlen forgalmi helyzet. A *tradicionális falusi társadalmat* erősen terheli a többévtizedes elvándorlás okozta kontrasztelekció, az elöregedés, elszegényedés.

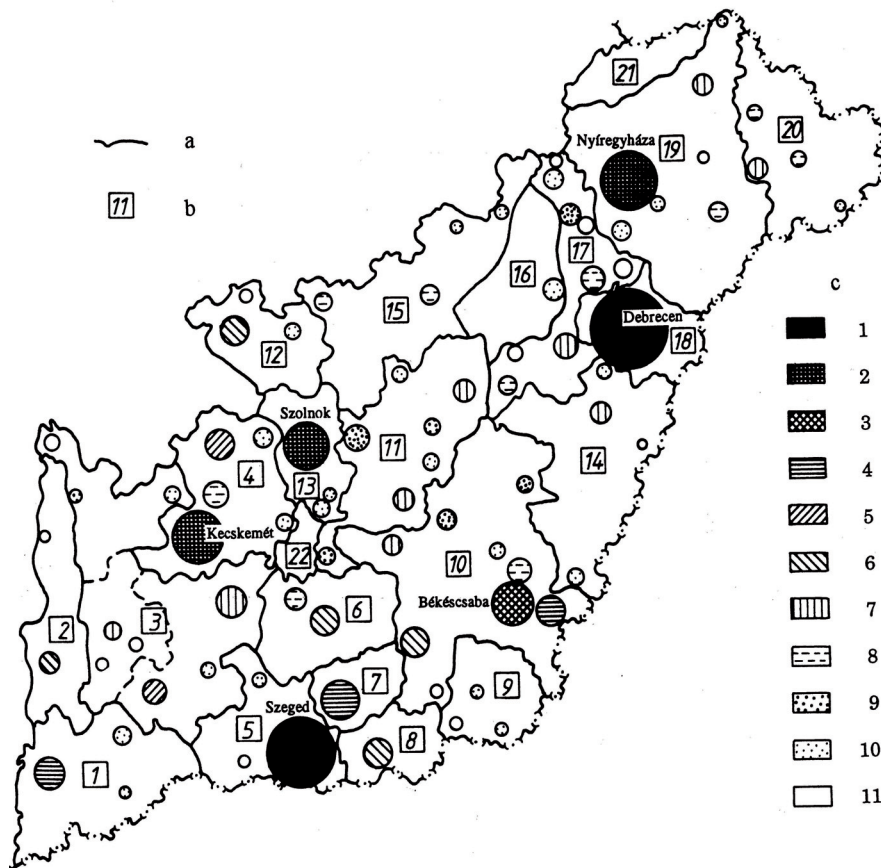
Jegyzet

- 1 Az 1930-as népszámlálás 32 ezerre tette a bácskai németek számát.

Irodalom

- Balogh I. (1973): *A címisek világa. (Debecen néprajza)*. Budapest, 306 o.
- Becsei J. (1983): *Békéscsaba, Békés. Gyula és tanyavilágának településmorfológiája*. Budapest, 208 o.
- Bellon T. (1979): *Nagykunság*. Budapest, 255 o.
- Beluszky P. (1988): Az „Alföld-szindróma” eredete. (Vázlat). *Tér és Társadalom*, 4., 3–28. o.
- Beluszky P.–Csatári B. (1993): *Az Alföld kistérségei* (Tervezet). Alföld Kutatási Program XII. kötete, Kecskemét, 67 o.
- Béres Cs.–Süli-Zakar I. (1990): *Térbeli hátrányok, társadalmi problémák*. Debrecen–Berettyóújfalu, 156 o.
- Csatári B. (1995): *Az Alföld helyzete és perspektívái*. Alföld Kutatási Program 1991–1994. Békéscsaba.
- Erdei F. (1937): *Futóhomok. A Duna-Tisza-köze földje és népe*. Athenaeum, Budapest, 242 o.
- Erdei F. (1942): *Magyar tanyák*. Athenaeum, Budapest, 258 o.
- Fodor F. (1942): *A Jászság életrajza*. Budapest, 500 o.
- Lettrich E. (1968): *Kecskemét és tanyavilága*. Budapest, 125 o.
- Novák L. (1986): *A három város*. Budapest, 399 o.
- Pölöskei F.–Szabad Gy. (szerk.) (1980): *A magyar tanyarendszer múltja*. Budapest, 449 o.
- Tálasai I.: (1977): *Kiskunság*. Budapest, 332 o.
- Timár J. (szerk.) (1994): *Az „alföldi út” kérdőjelei*. Békéscsaba, 320 o.
- Tóth J. (1988): *Urbanizáció az Alföldön*. Budapest, 200 o.

1. ábra: Az Alföld tájai, városainak hierarchikus szintje

Jelmagyarázat: a = a tájegységek határa; b = a tájegységek megnevezése; 1 = Bácska; 2 = Dunavölgy; 3 = Kiskunság és Kiskőrös környéke; 4 = Három-város és a negyedik Abony; 5 = Szeged és vidéke; 6 = Észak-Csongrád; 7 = Hódmezővásárhely; 8 = Csanád (Makó és vidéke) 9 = Mezőkovácsháza és környéke; 10 = Békés; 11 = Nagykunság; 12 = Jászság; 13 = Szolnok és környéke; 14 = Bihar; 15 = Közép-Tiszavidék; 16 = Hortobágy; 17 = Hajdúság; 18 = Debrecen és környéke; 19= Szabolcs (a Nyírség); 20 = Szatmár-Bereg; 21 = Bodrogek; 22 = Tiszazug;

c = a városok hierarchikus szintje (a körök nagysága a városok népességével arányos)
 1 = regionális központok; 2 = megyeközpontok; 3 = hiányos szerepkörű megyeközpontok;
 4 = középvárosok; 5 = hiányos szerepkörű középvárosok; 6 = részleges szerepkörű középvárosok;
 7 = kisvárosok; 8 = hiányos szerepkörű kisvárosok; 9 = részleges szerepkörű kisvárosok;
 10 = városias funkciójú települések; 11 = néhány városi funkcióval rendelkező települések;

Forrás: Rakonczai J.-Szabó F. (1996): *A mi Alföldünk*. Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba 112. o.

Hegyalja – a páratlan táj

Laudációnk „célszemélyének”, Frisnyák Sándornak munkásságában kitüntetett szerep jut a Hegyaljának. S ezzel nem áll egyedül; hazai tájaink közül a Hegyaljának példátlanul gazdag a szakirodalma. Reménytelen feladat lenne e szerteágazó s hatalmas ismeretanyag valaminő összegzése – s felesleges is. De talán nem felesleges megkísérelni a táj „lelkületének” – géniuszának, mondaná Hamvas Béla – felvázolását, különlegességeinek, ellentmondásos-vibráló történetének okait-mozgatórugóit számba venni, a történések mélyén meghúzódó struktúrákat feltárni. Reményeink szerint ezzel még a tájat jól ismerők számára is támpontokat, rendezőelveket tudunk nyújtani a gazdag ismeretanyag összefüggés-rendszerekbe való illesztéséhez, az ok-okozati kapcsolatok kibontásához.

A Hegyalja azért különleges, „páratlan” tája véleményünk szerint a Kárpát-medencének – ha a táj lelkének mélyére hatolunk s valami közös okot keresünk –, mert az opciók (lehetőségek, adottságok, választási lehetőségek, kínálat) és a ligatúrák (gátak, fékek, kényszerek) a Kárpát-medencében sehol nem feszültek egymásnak ily erővel és változatosságban, mint a Hegyalján; az ellentétes erők, hatások sűrűsödése, harca, villódzása a táj történetét is „sűrűvé” tette, feszültségekkel telítette, ez gyakori „kisülésekhez” vezetett, a felemelkedés-hanyatlás hullámvasútjára kényszerítette a tájat, településeit és társadalmát, bonyolult kapcsolatrendszereket hívott életre, mely kapcsolatrendszerek messzi vidékekkel, a Kárpát-medencén kívüli tájakkal-országokkal is folyamatos érintkezést biztosítottak. A Hegyalja *történelmet csináló* – nemcsak azt elszenvedő – táj, „intenzív” táj, a csere és a közvetítések tája.

Az opciók-ligatúrák rendszerének fontosabb elemei:

– A Hegyalja a „*cseré*” földje, a nagy közvetítő. Ebbéli lehetőségei fekvéséből fakadnak. A tájat a „*cserék földjének*” szerepére a Kárpát-medence természeti földrajzi térszerkezetében elfoglalt helyzete jelölte ki. A Hegyalja domb- és hegyvidéki, valamint alföldi karakterű tájak határzónájában formálódott önálló tájjá. Abban a *kontakt-zónában* – vásárövezetben –, ahol az eltérő adottságú tájak más-más termékei, áruit cseréltek, éltették a kereskedelmet, az árucserét, annak helyszíneit, a piacokat, vásárokat. A Kárpát-medencében a „nagy vásárvonal” Versectől Temesváron, Aradon át fut Nagyvárad felé, majd az Érmellék keleti határán érkezik Nagykárolyba s húzódik tovább Szatmárnémetin, Nagyszőlősen, Munkácson, Ungváron keresztül észak felé. Itt több ágra szakadván az egyik a mai országterületen keresztül húzódik az Északi-középhegység és az Alföld határvonala, s hozzájárult a Hegyalja városainak, Sátoraljuújhelynek, Patáknak, Tokajnak, Abaújszántónak a városi fejlődéséhez. Különösen energikus pontokat képeznek a vásárvonalak s az eltérő karakterű tájak között kapcsolatot teremtő útvonalak metszéspontjai, így a hegyvidékekből érkező folyók völgyeinek útvonalai és a vásárvonalak találkozási pontjai; itt többnyire élénk

forgalmú „kapuvárosok” alakulnak ki. A Hegyalján végigfutó vásárvonal „mögött” fekvő Zempléni-hegység kiterjedése, gazdasági súlya s lakóinak száma ugyan csekély ahhoz, hogy jelentősebb csereforgalmat gerjesztene, de a nagytájak, az Alföld és a Felföld közötti cserét lebonyolító útvonalak egy része a Hegyalján vezetett keresztül vagy legalábbis annak közelében futott. A tokaji révhelytől Kassa felé tartó út a Szerencs-patak völgyén keresztül a hegylábán futott, másik ága pedig a Bodrogot követve Patakon, Újhelyen keresztül tartott a Felföld keleti tájai, illetve a Keleti-Kárpátok városai felé. Ezeken az útvonalakon bonyolódott le az Alföld és a Felföld árucseréje mellett a magyar–lengyel, sőt a magyar–orosz áruforgalom egy része is, s stratégiai jelentőségük sem volt lebecsülendő (amit többek között az is bizonyít, hogy már a 19. század első felére kiépítették őket, a Hegyalja keleti oldalán futó „galíciai úton” egy sor nagyszerű kőhidat emeltek, ezek egy része ma is megcsodálható). A Hegyalja kedvező forgalmi helyzetéhez hozzájárult a *tokaji átkelőhely* is, melyen a szomszédos tájak forgalma mellett a nyugati országrészek (sőt Ausztria), a Felföld s az Észak-Tiszántúl, valamint a Partium és Erdély (s azon túl a Havasalföld s Moldva) közötti forgalom is lebonyolódott, s mely átkelőhely az országrészek, nagytájak közötti forgalom fordítókorongjaként szolgált. A tokaji révhelyen, a 18. század közepéig csónakokon, illetve „hidassal” (komp) bonyolódott le az átkelés, 1753-ban készült el a kamara költségén az első fahíd, melyet aztán megannyi pusztulása után (jégzajlás, hadakozó felek által való felégetés) újra és újra felépítettek. Itt kelt át a Tiszán túlra az Erdélybe vezető egyik legfontosabb útvonal. (A másik Szegednél, s a Maros völgyét követve érkezett Dél-Erdélybe. A szolnoki rév, majd híd forgalmát a 19. század közepéig erősen visszavetette, hogy itt átkelve a keletre vezető útvonal az árvízjárta Nagyikunsaán és a Sárretek peremén – Nagyváradra és a Király-hágóhoz vezető ága a Sárreteken keresztül – vezetett tovább, s ez a szakasza az év jó részében alig volt járható.) A 18. század végén a postajáratok csak Tokajnál és Szegedtől délre, Magyarokányánál lépték át a Tiszát. A tokaji „fordítókorongból” Nyíregyházán át Debrecen, illetve Erdély felé (Szatmárnémetin és Nagyváradon át), Tállyán, Abaújszántón át Kassa illetve a Szepesség és Lengyelország felé, Sátorlajújhelyen át a Keleti-Kárpátok (a „Kárpátalja”), azon túl Lemberg felé, s az ország belseje, Pest-Buda felé indultak a főbb útvonalak.

Hozzájárult a Hegyalja kedvező forgalmi helyzetéhez a Tisza vízi útja, mely Tokajnál rövid szakaszon érinti a tájat, s melyen a 19. század végéig élénk áruforgalmat bonyolítottak le tutajokkal, ló vontatta bárkákkal, majd gőzhajókkal is. A Tisza vízi útja „telepítette” Tokajba az ország egyik legjelentősebb sólerakatát, sóelosztó központját, mely tevékenység évszázadokon át „központi funkciót” töltött be, nem elhanyagolható településfejlesztő tényezőnek bizonyult, tekintélyes forgalmat generált (a Tiszán érkező só elosztása történt itt, messzi vidékekre indultak innen a sószállító szekerek, ez a forgalom élénkítette más áruk cseréjét is).

Nemcsak eltérő természeti adottságú s következtetésképp eltérő termelvényeket, árukat produkáló nagytájak találkoztak a Hegyaljánál, hanem történelmünk meghatározó szakaszaiban különböző jellegű társadalmi terek, hatalmi

övezetek, államalakulatok. E kontaktzóna legszembetűnőbbben és egyértelműen az ország három részre szakadásakor, a 16–17. században rajzolódott az ország térképére: a Hódoltság, az Erdélyi Fejedelemség és a királyi Magyarország határhozvetését képezte e vidék, amelyre időről-időre változó „felállásban”, olykor egyidejűleg is mindhárom hatalmi tényező igényt formált, melyet váltakozva birtokolt, ahol összecsapásai zajlottak, de ahol élénk cserét is folytattak: áruk, kultúrák, eszmék, vallások, ismeretek, személyek cseréjét egyaránt. De a Hegyalja a hatalmi széttagoltság előtt s különösen azután, a 18–19. században is közvetítő szerepet játszott e három eltérő jellegű és jellemű nagyrégió (az Alföld, a Felföld és Erdély) között; közvetített s közben át is vette a közvetített javak egyikét-másikat. (Csak példaként: a gasztronómia beavatottjai mindhárom tájegység hatását kimutatták a táj konyhájában, beleértve a távoli Erdély ízvilágát is. Egyes hegyaljai települések alaprajza egyértelműen tükrözi a mintaadó felvidéki városok, mindenekelőtt Kassa hatását. Orosz István Tarcalon az alföldi ólaskertes településrendszer egykori létét mutatta ki.)

E „kontakthelyzet” azonban nemegyszer *veszedelmet* is jelentett a Hegyalja számára, pusztulást hozott rá. A 16–17. században, a 18. század első évtizedében a három részre szakadt ország, a kurucok-labancok, királyiak és fejedelemségbeliek egymás elleni küzdelmének kitüntetett színteréül szolgált e táj; birtoklásáért szinte szünet nélküli küzdelem, többnyire fegyveres harc folyt, számtalanszor cserélt gazdát. A Hegyalján keresztül vezettek a királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség közötti háborúk felvonulási útvonalai; a hadak járása állandósult. Márpedig ekkortájt a „saját” hadak megjelenése is veszedelmet, rekvirálást, rablást jelentett; a seregek a felvonulási területeken szereztek be élelműket, italukat, állataik takarmányát, itt szállásolták be magukat, követeltek fuvart, s mindezt többnyire ellenszolgáltatás nélkül. Az ellenség még kegyetlenebb volt: ölt, gyűjtogatott, rombolt is. A kincseket termő táj mindenki számára vonzó prédát kínált, illetve itt reméltek anyagi forrásokra szert tenni a hadjáratok viteléhez.

A Hegyalja erősségei, várai több tucat ostromot szenvedtek el a 16–17. század során, cseréltek gazdát, a falvakat, mezővárosokat újra és újra felprédálták, felégették a „mozgó hadak” vagy a rablóporthyák, lakóik életüket veszítették, elhurcolták őket, elmenekültek vagy földönfutókká váltak. S mindezt abban a két évszázadban szenvedte el a Hegyalja, amikor borgazdasága a legjobb korszakát élhette volna: a hegyaljai szőlőtermelés és a borkészítés ekkor vált képessé minőségi borok, így aszúborok előállítására, a „tokaji” hírneve s az iránta megnyilvánuló kereslet nőtt, a külpiacok várták a borszállítmányokat, s magas árat fizettek érte. Az eladásra-kivitelre kerülő borok jövedelméből virágzó, gazdag tájjá kellett volna válnia a Hegyaljának, békésebb körülmények között nagyszámú, gazdag polgárságot kitermelnie, „igazi” városokat felépíteni (mint ahogy megtette ezt a „bor” a pozsonyi Hegyalján); mindez elmaradt, igaz, a táj még ilyen körülmények között is szűkös környezete fölé emelkedett. A „kiesett” századokat azonban nem lehetett pótolni.

– A Hegyalja az *árutermelés*, mégpedig az országhatárokon túl is keresett, magas minőségű, máshol elő nem állított áruk termelésének korai és kiemelkedő jelentőségű szigete a Kárpát-medencében. Az árutermelés természetes s szükségszerű velejárója a *csere*. (Tehát a Hegyalja kedvező forgalmi helyzetére támaszkodva nemcsak közvetítő kereskedelmet folytatott, hanem maga is nagy mennyiségben előállított keresett csereárut.) A csere kapcsolatok létrehozója, fenntartója. A nemzetközi árucseré országhatárokon átlépő kapcsolatok építője. Árutermelése révén a Hegyalja sűrű hálójú, intenzív kapcsolatrendszer centruma, mely kapcsolatrendszeren keresztül távoli hatások befogadója, nemritkán elszenvedője; a táj határain messze túlterjedő, meglehetősen tágas térség aktív része, szervesen beépül a nagyrégió életébe, „történetébe”.

E kapcsolatrendszereknek legalább *három hierarchikus szintje* különböztethető meg a kapcsolatok hatósugarának figyelembe vételével. A környező kis- és középtájak – a Bodrogtó, Rétköz, Taktaköz, a Zempléni-hegység, a Hegyköz, a Hernád-völgy községei, Szabolcs és a Hajdúság – biztosították a Hegyalja szőlőtermelésében az ott hiányzó munkáskezeket – a szőlőmunkák csúcsein érkező napszámosok, kapások, szüretelők –, piacainak sokféle árut – gabona, vágóállatok, állati termékek, hal, egyéb élelmiszerek, fa, faárúk, mész stb. –, s a szomszédos tájak vásárolták is a Hegyalja termékeit. E szinten a személyes érintkezés is intenzív (a környező tájak napszámosai az év jelentős részét a hegyaljai településekben töltötték, együtt dolgoztak a helybéliekkel, személyes részvételt igényelt a piacozás stb.). Rendszeres kapcsolatokat tartott fenn a Hegyalja lakossága a Kárpát-medence távolabbi régióival is, mindenekelőtt a Felfölddel: ezen országrész városai, Kassa, Eperjes, Bártfa, a szepességi városok és polgárai a levéltári források szerint már a 15. században szőlőbirtokokat szereztek a borvidéken, ott alkalmazottakat tartottak – vincellérek, tisztartók –, maguk is látogatták birtokaikat, részt vettek a szüreteken; borkereskedők bekapcsolódtak a Hegyalja exportjának lebonyolításába, speciális szolgáltatásokat végeztek a szőlőbirtokosok számára – pl. a mecenzéfi vándormunkások, vállalkozók pincéket, kőgátákat építettek, a szőlőtelepítés földmunkáit végezték stb. Végül az országhatáron túli piacokkal, elsősorban Lengyelországgal, aztán Sziléziával, a cári udvarral, közvetítőként keresztül Skandináviával természetesen szintén kapcsolatokat tartottak fenn a hegyaljaiak kereskedők, ágenseik révén, s a 18. századtól Lengyelországból, majd az osztrák tartományá lett Galíciából érkezett a betelepülő zsidóság többsége is.

Ennek a szerteágazó, tartós, intenzív kapcsolatrendszernek a tájra gyakorolt hatása nyilvánvaló: a Hegyalját az ország és Európa részévé tette, közvetítette számára más vidékek, régiók, országok tudását, ismereteit, kultúráját, életfelfogását, nemegyszer az ezeket hordozó személyekkel együtt. E termékenyítő, inspiráló impulzusok mellett a távolra futó kapcsolatrendszerek is hordoztak veszélyeket, kedvezőtlen – legalábbis a Hegyalja számára kedvezőtlen – hatásokat közvetítettek, a monokultúrás vidék számára piaci függést jelentettek. Európa gazdaságának 15–16. századi nagy regionális átrendező-

dése, a világ gazdasági központjának áthelyeződése a Mediterráneumból Európa atlanti partvidékére, a munkamegosztás elmélyülése „Nyugat” és „Kelet” között, Közép- és Kelet-Európa perifériává válása kezdetben olyan kihatással is járt, hogy az utóbbi régiók nyersanyagai, élelmiszerei iránti kereslet növekedett, a kontinens keleti fele nagyarányú agrárexportra tett szert (a magyarországi élőállat-kivitel is ekkor érte el csúcspontját). Lengyelország Nyugat-Európa egyik nagy gabonaszállítójává vált, jelentős pénzbevételekhez jutott, növekedett a lengyel földesurak és polgárok vásárlóereje, igénye az egyre „jobbá váló” hegyaljai borokra. A Hegyalja a távoli centrum történéseinek haszonélvezőjévé vált. De a perifériákon kibontakozó kedvezőtlen folyamatok, a 18. század végi Lengyelország válságai, polgárháborús állapota, majd „felosztása”, állami szuverenitásának elvesztése a borexportáló Hegyalja számára nagyarányú piavesztéssel járt, előidézte a borvidék egyik mély, elhúzódó válságát. De pl. a „bécsi udvar” gazdaság- és vámpolitikája is közvetlenül érintette a Hegyalját, ezt a távoli hatásokra nyitott, érzékeny tájat. (A vázolt események pl. a Bodrogköz vagy a Hegyköz életére alig voltak befolyással.)

- A Kárpát-medence térszerkezetében elfoglalt helyzete, forgalmi adottságai, árutermelése, az érintkezések, a csere színterére való predesztinációja, messzire nyúló kapcsolatrendszere okán a Hegyalját a *nyitottság*, a *közvetítő szerep*, a *befogadás*, ennek következtében a *sokszínűség*, az „egymás mellett élés” jellemzi. A „helyi” és a „befogadott” egymásra hatása, vegyülése. A Hegyalja „ilyenségét” már messziről hirdetik a hegyaljai települések 3-4 templomtoronnyal tűzdelt sziluettjei. Szinte mindegyik mezővárosban, községben három-négy vallás követői éltek: a 16. században reformátussá lett vidék ma már gyakran kisebbségbe szorult képviselői, római és görög katolikusok, a 18. századtól egyre nagyobb számban zsidók, a nagyobb helységekből, mint pl. Tállyán, Tokajban, Patakon, Újhegyen evangélikusok is, s építették fel templomaikat. Tokajban még a görögkeletiek (pravoszlávok) is. (Csak a telepített sváb falvak követték egységesen a római katolikus vallást.) Sokfelől érkeztek a Hegyalja lakói is, noha többségük mindvégig magyar ajkú maradt. A középkorban szőlőművelő vallon telepesek érkeztek a jó szőlőt nevelő hegyoldalak településeibe; a Felföld lakói folyamatosan szivárogtak – olykor telepítették őket – a munkáskezekben gyakran szűkölködő tájra s a háttérül szolgáló erdő borította Zempléni-hegység völgyeibe, medencéibe, s kapcsolódtak be a borvidék „vertikumába”, napszámosként, erdei termékek – szőlőkaró, hordófa, mész, faszén, üvegáru stb. – szállítójaként, vándoriparosként. Az emberpusztító 16-17. század által meggritkított lakosságú tájra a földesurak a békésebb korszak beköszöntével német telepeseket (svábokat) toboroztak.

De jöttek e tájra görög kereskedők, német iparosok s nagy számban Lengyelországból zsidók. A táj birtokosai s társadalma befogadta messzi vidékek menekültjeit, jöttek volt akár csoportosan (mint pl. az Európa-szerte üldözött anabaptisták – habánok –), akár egyenként (Comenius). S jöttek békésebb korszakokban is sokan, sokfelől. A tokaji sóhivatal s a kamarai birtokok „német”

tisztviselői, cári borvásárlók, szőlőbirtokot szerezni vágyók, hivatalnokok vagy később, már a 19. század végén a szerencsi cukorgyár munkásai, tisztviselői s még sokan mások. Átadták egymásnak ismereteiket, szellemi javaikat, szokásait. Ma egyaránt a Hegyalja „alkotóeleme” a vallonok által megalapozott borkultúra, a sváb szalonna, a csodarabbik emléke – és sírja –, a „pataki szellemisség”, a Rákócziak „kezenyoma”, a mecenzéfiak vájta pincék, az egykori kapcsolatokra valló dűlőnevek (Dancka, Lócse, Szepsi, Bártfai-dűlő, Kassaváros-dűlő), történelmi „nevek”, családok kastélyai, kúriái s a pusztuló zsidótemetők.

– A szőlő- és borgazdaságnak hatásai közül a csere ösztönzését, a borkereskedelem jelentőségét, a kapcsolatépítésben játszott szerepét már említettük. Feltelesen említenünk kell a táj karakterét felvázolandó, a szőlőtermelés *társadalmi hatásait*. A szőlő ugyanis különleges helyet foglalt el a feudális birtoklási rendszerben. Forgalma szabad volt, ha tulajdonosa – akár jobbágy, akár más jogállású személy – a feudális járadékokat megfizette, akkor szőlőjét eladhatta, cserélhette. Ez sokkal lazább feudális függést jelentett, utat nyitott az egyéni iparkodásnak – aki irtványterületen vagy parlagföldön új szőlőt „épített”, annak az a tulajdonába került, egy ideig adómentességet is élvezett –, mindez s a szőlőtermeléshez kapcsolódó egyéb „kellékek” – kereskedelem, piaci tevékenység, iparfejlesztő hatás, nagy népsűrűség – a Hegyalja jelentősebb településeinek lehetővé tették a *mezővárosi fejlődést*. A mezővárosok pedig tovább lazították a feudális függést, bizonyos önkormányzatiságot, autonómiát biztosítottak lakóiknak, a paraszti polgárosodás lehetőségét kínálták a helyi társadalmaknak. Mindez párosulva a bortermelés jövedelmezőségével, a Hegyalja társadalmát is sajátos útra terelte, környezetéhez képest mássá, tehetősebbé, „szabadabbá”, öngazgatóbbá, törekvőbbé, összetettebbé-rétegzetté, egyszóval *polgárabbá* tette. (Ez a fejlődési út korlátozottabban ugyan, de a jobbágyfalusi jogállásban maradt településekben is megfigyelhető, a szőlőbirtok jogállása ezekben a településekben is hasonlós volt, mint a mezővárosokban.) Mint a Hegyalja minden „összetevője” esetében, a szőlő- és borgazdaság monokultúra-közeli súlya, illetve a szőlőbirtok speciális feudáliskori helyzete esetében is jelentkeztek a „hátulütők”, a ligatúrák is. Egy monokulturális gazdaság mindig sebezhető; a piacok beszűkülését már említettük, de említhető a filoxéravész hatása is (a 19. század vége), amely alapjaiban rázta meg a Hegyalját, olyannyira, hogy a lakosság s a tőke egy része menekülőre fogta, épp akkor, amikor a kapitalizálódó gazdaság kezdte átformálni, modernizálni a magyar „vidéket” is. Másrészt a szőlőbirtokok szabad forgalma lehetővé tette a helybeliek mellett „kívülálló” számára is a szőlővásárlást, ha a mezővárosok már a 17. század elejétől számos rendelettel, rendtartással igyekeztek is ezt a folyamatot gátolni, lassítani. A „szőlőből” remélt haszon azonban oly csábító volt, hogy a külbirtokosok (extraneusok) száma és aránya gyorsan növekedett, nem egy településben és időpontban megközelíthette-meghaladhatta a helyi birtokosok számát (Tarcalon pl. 1720-ban az extraneusok aránya 64,6%, Mádton 1622-ben 47,7%), ráadásul az extraneusok szőlőbirtokai nagyobbak voltak, mint a helybelieké, így a szörványos adatokból is megállapítható, hogy pl. Tállyán, Mádton, Bodrogrereszt-

úrban a szőlőterület nagyobbik része a külbirtokosok kezén volt a 17–18. században. Így a „kívülről” nemcsak a borkereskedelem, hanem a termelés hasznának egy részére is rátették kezüket.

- A nagyarányú árutermelés, a bortermelés jövedelmezősége, a szőlőbirtok sajátos jogi helyzete a rendi társadalomban, a nyitottság s egy sor már említett vagy még említendő tényező tehát a környező tájak jobbágyfalvainál kedvezőbb társadalmi viszonyokat eredményezett a Hegyalján. A helyi társadalom kedvezőbb helyzete a lazább feudális függésből, a „szabadságok kis köreinek” létéből - részben szabad földbirtoklás, mezővárosi autonómia, a protestáns egyházak meghatározó pozíciói a 19. századig -, tehetősebb voltából, messze nyúló kapcsolatrendszeréből - tájékozottság, innovációk átvétele -, tagoltságából, egyszóval polgárosultabb voltából fakadt. A hegyaljai lakosság polgárosultabb voltát különösen a betelepülők, a jövevények érzékelték-érezkelik a ruházkozásban, a lakások berendezésében és használatában, a viselkedési formákban, a gazdálkodás módjában, a „maga-tartásban”, az egyéni autonómia megnyilvánulásaiban, melyek esetenként a közösség kárára is érvényesülnek. A polgárosodás fogalma, legalábbis a magyar nyelvhasználatban összefonódott a haladás fogalmával, az „újra” való fogékonysággal. Ám a hegyaljai emberrel, társadalommal kapcsolatban a *konzervativizmus*, a múlthoz, a hagyományos borkészítés eljárásaihoz való túlzott ragaszkodás, a nehezen mozdulás vádja is gyakorta elhangzott. Ami érthető - mármint a konzervatív beállítottság. Egy rendi vagy rendies társadalomban a megszerzett előnyöknek, értékeknek, kiváltságoknak az adott renden belül való őrzése természetes törekvés, viselkedésmód. Konzervativizmust mindenekelőtt a táj gazdaságának-társadalmának alapját képező bortermelés kapcsán emlegettek a többnyire „kívülről” kortársak; a helybeliek viszont elégedetten vélekedtek ebbéli tevékenységükről. Szirmay Antal, Zemplén megye tudós monográfusa a 19. század elején vetette papírra a következőket: „...maradjunk ezután is igaz magyarok, hamisítatlanok ősi nemzetségünkben és borainkban egyaránt, mert ez az, mi számunka a külföldiek becsülését eddig megszerezte s megtartá.” (Idézi Szekfű Gyula, 1922). Szirmay Antal szerint a borkezelésben tett minden változtatás csak árt a „...hamisítatlan ősi jellegnek”. Ám a kívülrőlökből ömlik a panasz a „magyar bortermelő lelki alkata” kapcsán, maradisága, konok konzervativizmusa kapcsán; Széchenyi István, Szekfű Gyula, a 19. századi borász, Schams Ferenc vagy akár Ambrózy Ágoston - egy helybelie! - kétségbeesetten sorolja a magyar bortermelő, közelebbről a hegyaljai szőlősgazdák számos „vétkét”, a henyélésvágyat, a tanulni nem akarást, önmaga s bora túlbecsülését. Szekfű Gyula szerint a „...bortermelő, ha vinkója terem, azt kitűnő bornak tartja és ha jó bora terem, azt hiszi és hirdeti, hogy ez a világnak a legjobb bora” (Szekfű Gyula 1922). Szekfű úgy véli, általában a magyar bortermelőről, hogy „...fel kell ismernünk ...a specifikus magyar lelki alkatot, melyet egyszóval gazdasági indifferentizmusnak nevezhetünk. A produkció, mint gazdasági folyamat egyszerűen nem érdekli őt, több és jobb munkát nem hajlandó végezni... Még mélyebbre bo-

csátkozva ezen nehezen megfogható lelki dolgokban: a gazdasági indifferentizmus kétségtelenül összefügg az akkori magyar tömegek hátramaradt műveltségi állapotával, de eredete és okozója nem abban, hanem a magyar tömegelek egyik alaptulajdonságában, a lassú mozgékonyságban... tehát abban keresendő, ami ellentétje a gazdaságtörténet részéről némely népeknél fölismert mobilizmusnak”. (Szekfű Gyula 1922). A konzervativizmus (?) és a „haladás” vitája a mai modernizálódó borkészítési technológiák kapcsán is fellángolt.

- A minőségi bortermelés tehát jól jövedelmező tevékenység volt, akár mennyire is „széthordták” a használt, kétségkívül gazdagította a Hegyalja polgárait, mezővárosait is. E gazdagság visszfénye máig érzékelhető: magukban a szőlőt érlelő dűlők „infrastruktúrájában”, az évtizedeken, évszázadokon át épített pincerendszerekben, a masszív kőházakban, abban a szellemi produktumban, amelynek alapját-lehetőségét a szőlők jövedelme adta, a Károli-bibliától a pataki kollégiumig, Comenius szellemétől Lorántffy Zsuzsa példamutató munkálkodásáig. De a táj adta javak a világ szerencsésebb tájain nagyszerűbb – pontosabban nagyobb szerű – alkotásokat, főleg materiális alkotásokat, városokat, sokemeletes polgárházakat, katedrálisokat, műgyűjteményeket, egyetemeket hoztak volna létre. Egy szegény országban azonban mindenki, akinek csak lehetősége nyílt erre, részesedni kívánt a Hegyalja „kincséből”. Hosszú a sora azoknak a „kívül levőknek”, akiknek csurrant-cseppent-ömlött a hegyaljai borok hasznából, s akik ezen jövedelmeket, bevételeiket másutt éltek fel, kamatoztatták. (Gyakorta másutt használták fel a helyi birtokosok is: a Rákócziak hatalmi törekvéseikre, háborúikra, a Rákóczi-szabadságharcra sok száznyi hordó bor árát áldozták.) Említettük már a „bebírók” (extraneusok) magas arányát, az általuk birtokolt szőlők nagy kiterjedését. S ki mindenki igyekezett szőlőt szerezni a Hegyalján: a felvidéki városok komunitásként (Kassa már 1461-ben birtokolt szőlőt Abaújszántón, 1478-ban jegyezték fel tulajdonjogát olaszliszka és tolcsvai szőlőkre, Bártfa első ismert szőlőbirtokát szintén Liszkaán szerezte 1476-ban; már „Mohács előtt” volt hegyaljai szőlője Eperjesnek, Lőcsének), polgáraik egyénileg, főurak (a Rákóczi-szabadságharc bukása után a család hatalmas hegyaljai birtokai jórészt osztrák arisztokraták kezébe kerültek), köznemesek, a császári udvar (Tarcalon a kamara uradalmi központot hozott létre, szintén a Rákócziak korábbi birtokrészein), még az orosz cár is vásároltatott szőlőt Tokajban; részesedtek a szőlőtermelés hasznából a mezővárosok olykor távol élő tulajdonosai is (Olaszliszka a szepesi káptalan tulajdonában volt). Ezzel a termelés haszna részben a kezükbe került. Természetesen az általuk termelt borral való kereskedés haszna is a külbirtokosokat gazdagította. S mennyien kereskedtek még a hegyaljai borokkal! Főnemesek (kihasználva nemesi adó- és vámmentességük), a felföldi városok hosszú sora Kassától Eperjesen, Bártfán, Kisszebenen, Lőcsén, Késmárkon, Ólublón keresztül a kisebb-nagyobb szepességi városokig (a 15–16. században a hegyaljai bor legnagyobb empórium a áru megállító joggal is rendelkező Kassa volt), polgáraik, lengyel, örmény, görög, zsidó kereskedők – utóbbiak többsége a Hegyalján élt-tevékenykedett ugyan, de

meggazdagodván vagy egyéb okok miatt jobbára tovább költöztek, vagy visszatértek hazájukba, mint a görögök, magukkal vivén a „hegyaljai pénzeket” is –, a cári Borvásárló Társulat, császári tisztviselők és katonák s még sokan mások. Természetesen az államhatalom – hatalmak! – sem maradtak ki a haszonélvezők közül (sem a „magyar”, sem a lengyel vagy orosz): a borkivitel, illetve behozatalt egyre növekvő vámokkal terhelték, lépten-nyomon saját érdekeik szerint szabályozták a borkivitel-behozatalt. (A magyar kiviteli vámok elérhették a bor termelői árának kétötödét.) Egyébként a bor kereskedelme jövedelmezett a legjobban; a termelőknek fizetett ár megnégyszereződhetett, mialatt a bor Krakkóba, legnagyobb lengyelországi piacára érkezett. Részesedtek a haszonból a táj határain túlról érkező napszámosok, a bor fuvarozói, a szőlőművelés-borkészítés eszközeinek, „segédanyagainak” – szőlőkaró, hordó, vasszerszámok, üvegáruk stb. – készítői, a nagyszámú ágens, nepper, a csempészek, a borhamisítók (ők a tokajiba vetett bizalomból pénzeltek), nem is beszélve a 16–18. század prédáló hadairól, törökökről, labancokról, kurucokról, császáriakról, fejedelemségbeliekről. Még a szokványos feudális járadékok egy része is „kikerült” a Hegyaljáról: az egyháznak járó dézsmaborok az egri püspökség pincéibe kerültek. S a borgazdaság eme „szereplői”, mint említettük, máshol élték fel az itt szerzett javakat. Csoda, hogy maga a Hegyalja is gazdagodott borából. Még így is a Hegyalja a „*ki nem virágzott*” lehetőségek földje.

– A Hegyalja felvillantott jellegzetességei bizonyítják, hogy valóban páratlan táj a Kárpát-medencében. Páratlan – és *talányos* is. Talányos, mert miért csak „ennyi”? Legnagyobb múltú bortermelő települései, Szántó, Tállya, Mád, Tolcsva, Bénye miért múltjukra lehetnek elsősorban büszkék? Miért, hogy e valamikor jelentős települések mára rengeteget vesztek viszonylagos pozíciójukból? Miért, hogy a dualista kor végén, a 20. század elején Sátoraljaújhely a mai országterület városai közül a 14. helyet foglalta el városi funkcióinak fejlettsége, sokfélesége alapján, ma pedig csak a 49–50.? S Tokaj, ez az egyre inkább pezsgő életű kisváros „ott van-e”, ahol adottságai alapján kellene lennie? Mert forgalmi helyzete kiténő, országos-nemzetközi jelentőségű útvonalak érintették, a Tiszán egykor élénk áruszállítás folyt, mert vásárvonalon fekszik, akárcsak Eger, Gyöngyös, Szatmárnémeti, Ungvár, Munkács, borát világszerte ismerték és dicsérték (dicsérik), híre neve hordozza mindazt, ami a Hegyalja. S noha a városka egyre bájosabb arcát mutatja az odaérkezőnek, idegenforgalma sokszínű és élénk, mégis csak 4-5 ezer lelkes kisváros (s mindig is az volt), de városi funkciói meglehetősen hiányosak, a városrangsorban valahol a 130. hely táján szerénykedik, oly városok előzik meg, mint pl. Zirc, Mór, Tamási, Barcs, Lenti és így tovább. Miért, hogy a Hegyalja bortermelő mezővárosainak szabad királyi várossá emelése fel sem merült az évszázadok során, mint ahogy szabad királyi várossá lett a Pozsonyi Hegyalján Szentgyörgy, Modor, Bazin, vagy a Fertő-melléken Kismarton és Ruszt? (Szerencs monográfusai felemlítik ugyan a Bocskai István által adományozott szabad királyi rangot, ám az ezzel való élés lehetősége nem adatott meg Szerencsnek s közjogi-
lag sem volt minden rendben a cím adományozása körül.)

A Hegyalja lélekszáma a második világháború előestéjén volt a legmagasabb (legalább is amióta népszámlálások tudósítanak a lakosságszám alakulásáról), bő 96 ezer fő. Ám már a dualizmus korában is csak az újonnan idetelepült vagy telepített gazdasági és szolgáltató tevékenységek, mint a szerencsi cukorgyár, a vasút, Újhely üzemei és megyei intézményei biztosították a táj népességszaporodását. Szerencs 1870-ben alig két és félezer lakosú település, 1910-re lakosságszáma megközelítette a 7 ezret; Sátoraljaújhely ezen idő alatt szinte pontosan 10 ezer fővel növelte lélekszámát. De már Tokaj, mely városka legfeljebb járási intézményei jóvoltából jutott többlétszerepkörhöz, népességszámát tekintve egy helyben topogott, s több jellegzetes bortelepülés, mint pl. Tállya vagy Tolcsva már a dualizmus korában veszített népességéből, mások lakosságszámukat tekintve stagnáltak. A második világháború után a Hegyalja már sosem tudta elérni az 1941-ben összeírt lakosság számát, 1980-ig még úgy-ahogy tartotta magát, azóta viszont közel 10 ezer fős népességvesztést könyvelhet el (miközben nem elhanyagolható mértékű bevándorlás is történt a Hegyaljára). (Megjegyezzük, hogy a Hegyalja a „migrációs ugródeszka” szerepét is betöltötte s betölti, lakói közül számosan prosperálóbb, több lehetőséget, munkát kínáló városokba, régiókba költöztek s költöznek – magukkal vivén az itt szerzett szellemi s anyagi tőkájüket –, helyüket pedig a környező tájakról betelepülők foglalják el.) A jellegzetes „boros községek” lakosságszáma pedig népességcsúcsukhoz képest megfeleződött-harmadolódott. (Erdőbényén a népességcsúcs lakosságszámához képest 43,4, Tállyán 56,0, Bodrogeresztúron 56,4, Olaszliszván 60,7, Tolcsván 62,7%-nyian élnek.) A népességszám alakulása tehát korántsem utal prosperáló tájra.

– A vázoltak sejtetik-bizonyítják a Hegyalja különleges voltát, súlyát a Kárpát-medencei tájak között. A felvillantott „összetevők” ötvöződéseknek, kölcsönhatásainak köszönhetően a Hegyalja sűrű történelmű, aktív, ellentmondásokkal teli táj; e 900 km²-en dinasztia emelkedett fel (a Rákócziak), történelmünket alakító személyek éltek vagy időztek (Zrínyi Ilona, Lorántffy Zsuzsa, Bocskai István, Kossuth Lajos, Szemere Bertalan), felkelések törtek ki, országgyűlésekre gyülekeztek a rendek (Bocskai Istvánt Szerencsen választották Magyarország és Erdély fejedelmévé 1605-ben), itt formálódott a zempléni nyelvjárásból az irodalmi magyar nyelv (Károli Gáspár, számos prédikátor, Kazinczy Ferenc, a pataki kollégium tanárainak munkálkodása nyomán), kulturális kisugárzása országrészekre terjedt (megint csak a pataki kollégium vagy a Károli-biblia hatásával példálózhatunk), írók-költők-művészek-tudósok-politikusok hosszú sora kapcsolódott valamilyen formában a tájhoz – itt születtek, nevelődtek, dolgoztak, tanítottak, éltek-haltak – (Árpádházi Szent Erzsébet, Comenius Ámos János, Bessenyei György, Móricz Zsigmond, Gárdonyi Géza, Tompa Mihály, Fáy András, Gyergyai Albert, Izsó Miklós, Magda Pál, Szenci Molnár Albert, Hézszer Aurél – hogy geográfust is említsünk –, Teitelbaum Mózes és a sort hosszan lehetne folytatni). Pest-Budát, talán Debrecent vagy az erdélyi Szászföldet leszámítva valóban páratlan teljesítmény.

Vagyis – összegezve a vázlatos szemrevételezés eredményét, megállapíthatjuk, hogy a Hegyalja

- kedvező fekvésénél fogva a csere földje,
- kiváló, egyedi termék előállítója, az árutermelés földje,
- a kapcsolatok földje,
- a nyitottság, a közvetítés, a befogadás földje,
- az előbbiekből következően a sokszínűség földje,
- a „szabadságok kis köreinek” földje,
- a polgárosodás – „haladás” – konzervativizmus egymásnak feszülésének földje,
- a be nem teljesült várakozások földje,
- a válságok és katasztrófák földje,
- a Hegyalja a talányok földje.

Nem hagyva figyelmen kívül a ma gondjait, reméljük – a szellem emberei-
nek, köztük Frisnyák Sándor munkálkodásának eredményeként is –, hogy a
Hegyalján a jövőben az opciók felülkerekednek a ligatúrákon.

Irodalom

(Vázlatunk számos szerző munkájának, könyveinek, tanulmányainak felhasználásával készült. Felsorolásukra itt nincs módunk, csak a legfontosabbakat említjük.)

- Balassa I. (1991): *Tokaj-Hegyalja szőlője és bora*. Tokaj, 752 o.
- Beluszky P. (szerk.) (2005–2008): *Magyarország történeti földrajza, I-II*. Budapest–Pécs.
- Boros L. (1996): *Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői*. Miskolc–Nyíregyháza.
- Frisnyák S. (1990): *Magyarország történeti földrajza*. Budapest.
- Frisnyák S. (2004): Tokaj-Hegyalja gazdasági térszerkezete a 16–19. században. In: Hanusz Árpád (szerk.): *A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében*. Nyíregyháza.
- Komoróczy Gy. (1944): *Borkivitelünk észak felé. Fejezetek a magyar kereskedelem történetéből*. Kassa.
- Kósa L. (1991): *Paraszti polgárosulás és népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Debrecen.
- Orosz I. (1995): A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században. In: Orosz István: *Hagyomány és megújulás*. Debrecen.
- Szegfű Gy. (1922): *A magyar bortermelő lelki alkata*. Budapest.
- Zelenák I. (2009): Közvetlen tapasztalatok szerepe az aszúborok készítésében. In: Frisnyák S.–Gál A.: *A Kárpát-medence környezetgazdálkodása*. Nyíregyháza–Szerencs.

Szűkmarkú, szép föld - az Őrség

Bevezetés

A földfelszín egyes, többé-kevésbé homogén vagy funkcionális kapcsolatokkal szorosan egységbefogott, körülhatárolható területi egységeinek megnevezésére meglehetősen sokféle fogalmat használnak a szaktudományok, illetve a köznyelv, pontosabban sokféle szempont alapján s módszerrel határozhatók meg e területegységek. A geográfiában használatos területi egységek kijelölésének vagy „feltárásának” szempontjairól, elhatárolásuk módszereiről, azok tartalmáról, objektív vagy konstruált voltáról gazdag irodalom született, az e kérdésekről folytatott diskurzus újra és újra felélénkül. E helyütt nincs lehetőségünk akár vázlatos áttekintésükre sem; néhány megjegyzésre szorítkozunk. A területi egységek megszervezésére használatos „ősi” táj szavunk – mely a magyar nyelv ugor vagy finnugor korszakából származik (Paládi-Kovács A. 2011) – az etimológiai szótár szerint a köznyelvben „viszonylag egységes jellegű területet” jelöl. A geográfiában elsőként a természeti környezet bizonyos téregységeinek megjelenéseként terjedt el; Marosi Sándor szerint a *táj* „...a térnek... olyan többé-kevésbé elhatárolódó egysége, amely a természeti és – egyre inkább – az antropogén folyamatok és törvényszerűségek kölcsönhatására egyéni sajátosságokkal rendelkezik (Marosi S. 1981). A „tájnak” számos taxonómiai (rendsztani) egysége, hierarchiaszintje, nagyságrendileg is egymás alá-föle tagozódó kategóriája van, a „mikrotájaktól” – mint pl. a Bodrogszeg vagy a Mádi-félmecence – a nagytájáig, mint az Alföld vagy a Dunántúl, de ezek is részei a Kárpát-medencének, amely maga is egy természeti földrajzi egység, táj. A táj fogalma használatos, mint az a Marosi-féle meghatározásból is kitűnik, a társadalom formálta környezetre is: az *antropogén táj* a természeti környezet emberkéz alakította darabja; az ármentesítések, erdőirtások, a bányászkodás, a földművelés formálta földfelszín. A *kultúrtáj* fogalma pedig már az emberkéz alkotta nem természeti elemeket – utak, vasutak, települések stb. – is magában foglalja. (De használják a táj kifejezést minden különösebb „természeti” összetevő nélkül is, mint pl. történeti, néprajzi táj stb.).

A táj földrajzi irányzat képviselői szoros, ha nem is determinisztikus kapcsolatot láttak a természeti tájak s a társadalmi „térformáló folyamatok” között, közös térkategóriába „szerkesztve” elemezték a két szférát (gyakorta elsősorban a morfológiai elemekre szűkítve a leírásokat). A társadalom térbeliségét vizsgáló diszciplínák (emberföldrajz, gazdasági földrajz, szociálgeográfia, majd regionális tudomány) önállósodása nyomán viszont a természeti tájaktól „független” térkategóriák meghatározására, alkalmazására került sor. A második világhá-

ború után néhány évtizedig „divatos” téregység volt – részben a „marxista földrajz” (?) hatására – a társadalomtudományokban a körzet (rajon); a körzeten a gazdaság működése során kialakuló, gazdasági kapcsolatokkal összefogott, többé-kevésbé homogén területegységet értettek. A központi-hely elmélet térhódítása nyomán pedig a város-vidék kapcsolatok kialakította területegységek, a városi vonzaskörzetek is kedvelt egységei lettek a társadalomföldrajzi vizsgálódásoknak. Egyidejűleg a „táj” ismét a természeti földrajz majd kizárólagos vizsgálati tárgyává vált.

A közelmúlt s napjaink társadalomföldrajzi kutatásai leggyakrabban a különböző közigazgatási egységeket választják vizsgálódásaik keretéül, akár csak az államismék korában. Így a nagyközönség, a „művelt olvasó”, ha képet szeretne kapni pl. a Göcsejről, a Jászságról, a vendek földjéről vagy a Hegyaljáról, legkevésbé épp a geográfiahoz, a „honismeret” par excellence tudományához fordulhat. A társadalomföldrajz ezen adósságát érzékelve kívánja néhány „tradicionális táj” bemutatásával, földrajzi viszonyainak elemzésével jelen sorok írója jelezni, hogy a geográfia nem tett le végleg a „honismeret” szolgálatáról. (Nem mellesleg: jónéhány markáns tájunk „széttöri” a közigazgatási kereteket, indokolt önálló kezelésük, fejlesztésük. Pl. a Hegyalja öt kistérségnek képezi részét, ezekre igen, de a Hegyalja egészére nem készülnek fejlesztési tervek.)

E tervezett tanulmány-sorozat első darabja közismert tájunk, az Őrség történeti földrajzát s jelen állapotát ismerteti.

Auftakt

Az Őrség, ez az alig több mint 300 km² kiterjedésű táj markáns *ellentéppár fókuszában* létezik évszázadok óta. Egyfelől az élet feltételei, a táj adottságai kifejezetten szűkösek, kedvezőtlenek; az Őrséget nem kényeztette a természet; mezőgazdaságának meg kellett küzdenie a nehezen művelhető, alacsony termőképességű, rossz vízgazdálkodású talajokkal, a hűvös éghajlattal. A táj periferián fekszik, határvidék; a fontosabb útvonalak története során szinte mindvégig elkerülték, ásványkincsei a fazekasipar nyersanyagául szolgáló agyagon kívül nincsenek. Városképző energiákkal nem rendelkezett, kis piacoközpontjai – Körmen, Szentgotthárd, Muraszombat – a táj határain kívül esnek, a munkaalkalmakat kínáló jelentősebb települések az Őrség legtöbb községétől ma is távol fekszenek. (Az Őrség „főhelye”, Őriszentpéter csak néhány éve nyert városi rangot, városi funkciókkal jelenleg sem rendelkezik, lakosság száma alig haladja meg az ezer főt.) Ráadásul a faluállomány rendkívül elaprózott, a kicsiny falvakban – hiába vontak össze az utóbbi évtizedekben több községet – átlagosan 255-en élnek napjainkban. (Ráadásul egyes falvak kétháromszáz lakója több, egymástól akár 2–3 km-re fekvő falurészben, ún. szerben él; l. alább.) Márpedig az „aprófalvas tünetcsoport” (a munkaalkalmak szűkössége, az alapfokú intézmények – iskola, óvoda, orvos, gyógyszerár, jegyzőség

stb. – hiánya, a menekülésszerű elvándorlás s az ennek következtében torzuló demográfiai és társadalmi szerkezet, az elértéktelenedő-eladhatatlan ingatlanok stb.) hosszú idő óta gyötri hazánk legtöbb aprófalvas vidékét.

Ugyanakkor az Őrség nem sodródott az ország leghátrányosabb vidékei (kistérségei) közé, nem vált az ország „hátsó udvarává”, mint ahogy erre a sorsra jutott sajnálatos módon jónéhány tájunk, kistérségünk (pl. a Bodroghköz, a Cserehát, az Ormánság, Bihar megye „maradéka”, az Abaúj-Hegyközi kistérség, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye nem egy kistája és így tovább). Az Őrségben története során mindvégig s ma is „magabíró” helyi társadalmak éltek-élnek; az itt élők a lehető legtöbbet hozták ki mostoha környezetükből. Erről tanúskodnak az 1. táblázat adatai, melyek még nem is tükrözik maradéktalanul egy-egy kistérség állapotát (a települések, épületek, porták rendezettségét vagy elhanyagolt voltát, a kultúrtáj állapotát, a devianciák gyakoriságát a lakosság körében stb.). Az ingatlanárak meghaladják az országos községi átlagot. Az Őrség lakóinak határozott *identitás-tudatuk* van, ami a legtöbb „elesett” tájunk helyi társadalmáról nem mondható el.

Az Őrség határai, kiterjedése

Az Őrség egykor *közjogi kategóriát* is jelentett, egységes birtoktestet képezett, hasonlóan a Hármas Kerülethez (Kis- és Nagykuntság, Jászság), a Hajdúsághoz, az erdélyi szász székekhez vagy a Hegyaljához hasonlóan (ez utóbbit a Tokaji Borvidékhez való tartozás vonja egységbe). E téren tehát az Őrség markánsan különbözik a legtöbb történeti, néprajzi, (kultúr)földrajzi tájunktól, melyek „csak” a területükön és környékükön élők tudatában (mentális térképein) jelentek meg, nyerték el többnyire bizonytalan határaikat (mint pl. az Ormánság, Palócföld, Rábaköz, Göcsej stb.). Határaikat aztán a legtöbb esetben a „tudomány” is vitatja, miközben szembesül a ténnyel, hogy a „népi tájszemlélet” területi egységei nem töltik ki maradéktalanul egy-egy térség egész területét, e tájszemlélet nem rendezi hierarchikus taxonómiai egységekre a tájakat. (Kádár László, aki a geográfusok közül az elsők között tanulmányozta a „magyar nép tájszemléletét”, írta: „A magyar ember.... ismeri a végtelen kicsit és a végtelen nagyot, de nem érez köztük különbséget [Kádár L. 1941].)

Meglepő, hogy az Őrség határai, a tájhoz tartozó községek köre a „közjogi alapozottság” ellenére bizonytalan. A „történeti” Őrséghez való tartozás nem vitatható: az őrtállóknak kiállított adománylevelek (az elsők, vagy hamisítványaik már a 13. századból fennmaradtak), az őrkapitányok működési területét rögzítő iratok egybehangzóan 18 községet soroltak az Őrséghez (1. ábra). A (magyarországi) történeti Őrség területén ma 11 község osztozik (Szalafő, Ispánk, Kistrákos, Szaknyér, Pankasz, Nagyrákos, Szatta, Őriszentpéter, Kerkáskápolna, Bajánsénye, Kercaszomor). A tájhoz tartozó községek számának csökkenése egyrészt a községegyesítésekkel magyarázható (Őrbajánháza+Senyeháza+Dávidhá-

1. táblázat: Az őrségi s néhány más kistérség társadalom-statisztikai mutatói, 2008

Területegységek	≥ 999 lakosú települések aránya, %	A városi lakosság aránya, %	A lakónépesség változása 2001–2008, %	60–X évesek aránya, %	1000 lakosra jutó adózók száma	1 adózóra jutó szja adóalap, Ft	Szociális segélyben részesülők 1000 lakosra	Személygépkocsik száma 1000 lakosra	Működő vállalkozások 1000 lakosra
Óriszentpéteri kt.	95,5	18,1	-10,4	27,6	445	1 447 554	10,2	345	52
Abauj-Hegyközi kt.	79,2	36,1	-9,4	19,7	337	1 319 465	109,7	201	28
Encsi kt.	83,3	26,9	-1,5	17,2	330	1 379 460	102,6	196	28
Bodrogközi kt.	64,7	16,6	-9,8	19,1	309	1 217 558	104,6	197	17
Fehérgyarmati kt.	87,8	21,8	-7,0	19,1	348	1 258 869	90,8	244	35
Vásárosnaményi kt.	77,8	29,6	-7,4	19,3	345	1 375 998	89,6	245	37
Sellyei kt.	94,3	21,0	-9,0	19,4	388	1 248 338	91,0	233	27
Baktalórántházi kt.	26,3	12,4	-2,7	16,6	346	1 215 997	71,8	220	27
Országos átlag	55,6	68,4	-1,4	21,7	438	1 858 277	21,3	305	68

Forrás: KSH: Területi Statisztikai Évkönyv, 2008. – Budapest, 2009.

1. ábra: Az Őrség egyes részei, határai, illetve kiterjedése

1 = A „történeti” Őrség; az 1595-ös adománylevélben felsorolt községek, ill. azok községegyesítés révén kialakított „jogutódai” (pl. Bajánsénye = Alsókotormány + Felsőkotormány + Dávidháza + Őrbajánháza + Senyeháza); Őrihodos (Hodoš), Kapornak (Krplivnik), Domonkosfalva (Domanjzovci) ma Szlovéniában; 2 = Belső-Őrség; az adománylevélben nem említett, de a helyi „köztudat” által az Őrséghez sorolt községek (Magyarzombatfa, Gödörháza, Velemér); Csekefa (Cikečka Vas) és Kisszerdahely (Sredisče) ma Szlovéniában; 3 = Külső-Őrség; a középkor folyamán az őrtállóvidék része, de az 1595-ös adománylevél privilégiumot nyert községeinek sorából hiányoznak e falvak (s kiváltságokat később sem nyertek); a földrajzi környezet, a gazdálkodás, a településforma stb. hasonlóságok alapján többnyire az Őrséghez sorolják azokat; 4 = a Rába-völgy s a dombvidék határán fekvő községeket, sőt magát Szentgotthárdot is többen (így Kogutowicz Károly s az ő nyomán Dömötör Sándor) szintén az Őrséghez sorolják; 5 = Nemesmedvest s a Rába-parti dombvonulatot a természeti földrajzi tájbeosztás Felső-Őrségnek nevezi; társadalomtörténetileg nincs köze az Őrséghez.

Szerkesztette: Beluszky Pál.

za+Kotormány = Bajánsenye, Kerca+Szomoróc = Kercaszomor), további három községet pedig a trianoni békeszerződés a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságnak ítélt, s ma Szlovéniához tartoznak (Őrihodos [Hodoš], Domonkosfalva [Domanjzovci], Kapornak [Krpilivnik]).

Az őrségek „köztudata” egyértelműen az Őrséghez sorolja az ún. *Belső-Őrséget* a rokoni-házasodási kapcsolatok, az azonos – református – vallás, a gazdálkodás- és településformák hasonlósága alapján, noha a Belső-Őrség falvai nem voltak részei az őrkapitányságnak, a Batthyányi-birtokoknak, más járáshoz tartoztak. A Belső-Őrséghez az országhatár s Zala megye zugában fekvő Velemér, a ma már egy községet alkotó Magyarszombatfa és Gödörháza tartozott, valamint a szintén Szlovéniához csatolt Csekeháza (Likečka Vas) és Kisszerdahely (Središče).

Végül a történeti Őrség s a Rába-völgy közé eső területet ma *Külső-Őrségként* emlegetik; az itt található 9 falu a középkorban ugyancsak az őrtálló-vidék részét alkotta, de a kiváltságait többé-kevésbé megőrző községek közé nem sikerült bekerülniük. A természeti környezet s a gazdálkodás jellege hasonlatos a történeti Őrségéhez, a „szeres” településforma azonban csak helyel-közzel figyelhető meg. A néprajzi irodalom e községeket olykor a (Vasi) Hegyhát területéhez sorolja (erre utalhat Hegyhátszentmárton és Hegyhátszentjakab elnevezése is).

A Rába-völgy s a dombvidék határán fekvő falvakat – Rábagyarmat, Csörötnek, Magyarlak –, sőt magát Szentgotthárdot is többen, így a Dunántúl geográfus leírója, Kogutowicz Károly és az etnográfus Dömötör Sándor szintén az Őrség részének tekintette, már kevésbé megalapozottan. (Kogutowicz K. 1930, 1936; Dömötör S. 1960).

A Rába-völgy felé a táj határait az egykori nyelvhatár is hangsúlyozza (e falvakban, Alsó- és Felsőrönökön, Jakabházán, Rábafüzesen, Nemesmedvesen az 1946–1948-as kitelepítésekig német anyanyelvűek éltek), de markáns nyelvi határ választotta el az Őrséget a nyugati szomszédjától is, a szlovének lakta *Vend-vidéktől*.

A közelmúltban szervezett Őriszentpéteri kistérség területe pontosan meg egyezik a történeti-, a Belső- és Külső-Őrség területével. A továbbiakban ezt a területet, illetve ezeket a községeket tekintjük Őrségnek. A kistérség területe alig haladja meg a 300 km²-t, a 22 közigazgatási egységben 2009-ben 6 és fél ezren éltek. A népsűrűség 21,4 fő/km² (2. táblázat).

Ellentétek erőterében

A „felütésben” említettük azt az ellentétpárt, az ellentétek között feszülő „erőteret”, amely véleményünk szerint alapvetően meghatározta a táj társadalomtörténetét, az itt élők mindennapjait s hatásuk ma is kimutatható.

Ezen ellentétpár egyik elemét a táj *mostoha* (természeti, földrajzi) *adottságai* képezik.

Az Őrséget járókat kétségtelenül megnyeri a táj bája, természet közelsége, szépsége; az itt élők mindennapjai még ma is a természettel való szoros kapcso-

2. táblázat: Az Őrség települései, területük és lakosság számuk

Települések	Területük, km ²	Lakosság szám			
		1949**	1990■	2001■	2009■
<i>Történeti Őrség</i>					
1. Bajánsenye	21,8	1 140	653	545	487
2. Ispánk	6,9	249	91	113	102
3. Kercaszomor	12,9	723	274	233	202
4. Kerkáskápolna	9,2	357	123	101	98
5. Kisrákos	11,1	487	279	246	204
6. Nagyrákos	16,1	657	349	316	276
7. Őrszentpéter*	33,6	1 507	1 208	1 305	1 187
8. Pankasz	9,3	723	562	490	433
9. Szaknyér	2,9	186	80	71	58
10. Szalafő	27,4	682	281	238	214
11. Szatta	6,0	210	88	79	67
Összesen	157,2	6 922	3 988	3 737	3 328
<i>Belső-Őrség</i>					
12. Magyarszombatfa	15,9	706	356	298	278
13. Velemér	9,6	337	135	106	84
Összesen	25,5	1 043	491	404	362
<i>Külső-Őrség</i>					
14. Felsőjánosfa	3,1	270	211	209	192
15. Felsőmarác	17,4	1 043	358	324	261
16. Hegyhátszentjakab	9,5	630	362	299	274
17. Hegyhátszentmárton	12,7	299	85	65	55
18. Ivánc	17,1	1 003	759	716	694
19. Kondorfa	21,6	1 572	771	667	539
20. Órimagyarósd	12,3	521	296	263	231
21. Szőce	18,7	919	449	410	364
22. Viszák	10,1	528	343	305	249
Összesen	122,5	6 785	3 634	3 258	2 859
Mindösszesen	305,2	14 750	8 113	7 399	6 549

* városi rangú település; ** jelenlévő népesség; ■ lakónépesség

Forrás: T-STAR adatbázis 2009.

latban telnek. A „természet” a laza településszerkezet réseit is kihasználva szinte a lakások küszöbéig húzódik. Az évezredes kultúrtáj-formáló munka eredményei ellenére nem változott meg a felismerhetetlenségig a természeti környezet; a botanikusok szerint a táj kétharmadát ma is „természetes” növénytakaró fedi. Az erdő napjainkban is a tájkép hangsúlyos eleme (mégpedig az ember számára nehezebben meghódítható bükk- és fenyőerdő, a magyar monda- és mesevilág „fekete erdeje”), behúzódik az épületek köré, a portákra,

temetőkhöz. S ha felhagytak az irtások művelésével, azokat rövidesen visszahódította az erdő. S mivel az ország e városoktól, iparvidékektől, közlekedési folyosóktól távol eső zuga a közelmúltig, az 1960-as évekig zárt, majd háborítatlan agrártáj maradt, a természeti környezet adottságai messzemenően befolyásolták az agrártermelést, az építkezést, a mindennapi életet, az „emberek boldogulását”. S a természet e tájon szűken mérte adományait. Az Alpok előterének pleisztocénkori hordaléklejtőjét (kavicstakaróját) a folyóvízi erózió alacsony (250–290 m tszf.), de a peremein élénken tagolt eróziós dombsággá formálta. A patak völgyek szűkek, vizenyősek, a völgytalpakat tőzegmohalápok kísérik, letelepedésre kevés alkalmasak, többnyire az utak is elkerülték azokat. Az Őrség belsejében a kavicstakaró kevésbé darabolódott fel. A folyóvízi erózió délről kezdte ki a kavicstárót (a Zala, Kerka s mellékpatakjaik), ám a folyóvölgyek között kiterjedt fennsíkok terpeszkednek. A Rába és a Zala völgye közötti utak, miután felkapaszkodnak a plátóra, hosszú kilométereken át sík térszínen futnak (pl. Ispánk és Ivánc vagy Órimagyarósd és Nádasd között 11–13 km hosszan), s a táj dombság mivolta alig érzékelhető. Így érthető, hogy a települések belsőégei a „völgyvállakra”, a fennsíkok peremére húzódtak.

E csapadékos, hazánkban hűvösnek számító (a csapadék éves átlaga meghaladja a 800 mm-t, a napsütéses órák száma mindössze 1700, az éves átlaghőmérséklet 9°C körül alakul) dombvidéki tájat az ember természetformáló munkáját megelőzően összefüggő bükkal, tölgyvel vegyes erdefenyő borította. A vastag kavicstakaró felett, az erdők „alatt” a bőséges csapadék hatására barna erdei talajok képződtek. Rajtuk ugyan dús erdők pompáztak, de az agrárgazdálkodásnak, főleg a szántógazdálkodásnak nem kedveztek. A termőréteg vékony, az erdei talajok tápanyagokban szegények, erősen savanyúak s vízháztartásuk kifejezetten kedvezőtlen, művelésük nehéz. Itt, ahol a tenyészidőnek csapadékatlagos eléri az 500 mm-t (s az egész évet nézve 125–150 mm-nyi „vízfelesleg” mutatkozik), a vízzáró talajon a belvíz, a pangó vizek rendszeresen elpusztították a termést; ez ellen alakították ki az őrségiak a sajátos művelési módot, a „bakhátas” szántást (l. alább). Az őrségi földek ún. aranykorona-értéke 5 alatt marad, miközben az Alföld jó talajú tájain a 30 koronát is elérhette ez az érték. Az Őrségben még a 20. században is holdanként 4–6 mázsás gabonatermést takarítottak be. A földek gyakori trágyázást igényeltek – egyébként szervesanyag-tartalmuk 1–1,5% között mozgott –, s talajjavítást. („Ez a föld minket gyilkol” – jegyezte fel az őrségiak véleményét Kogutowicz Károly [1936].)

Az Őrség helyzetét messzemenően befolyásoló másik „földrajzi” tényező a fekvése, *elhelyezkedése* a Kárpát-medence térszerkezetében. Az Őrség története során mindvégig – napjainkig – *peremtáj* volt; távol esett az ország „közepétől”, gazdasági központjaitól. A „gazdálkodásilag” nehezen meghódítható, „megülhető” tájat a Kárpát-medence honfoglalás előtti, egymást váltó lakói messze elkerülték, kultúrtájja formálódása meglehetősen későn, a magyar államalapítás után indult meg. Messze környék híján volt a városfejlesztő energiáknak is.

Szombathely, a mai megyeszékhely csak a 19. században indult gyorsabb fejlődésnek. Még leginkább Kőrmend, a Batthyányi-uradalmak későbbi központja, a meglehetősen élénk forgalmú mezőváros számított a környék piac-központjának. A római kor borostyánkő útja elhaladt ugyan a mai Órség közelében (a Szombathely-Kőrmend-Zalalövő-Ljubljana vonalon), de a középkor vagy az újkor fontosabb útvonalai elkerülték; a Rába völgyében futó út is másodlagos jelentőségűnek bizonyult. *Periféria* volt tehát az Órség, ám stratégiai jelentősége nem becsülhető le, délnyugatról határolta-védte az országot. A honfoglalás után a környék a *gyepű* része lett, s szerepét III. Henrik német-római császár 1051-es hadjárata is igazolta. (A császár, aki Magyarországot a Német-Római Császárság hűbéresévé kívánta tenni, 1051-ben a Passauban gyülekező seregével délről, a Mura völgyén keresztül, a Zala forrásvidékén át nyomult be az országra, mivel a Duna melletti „kapun” az árvizek miatt nem tudott átvonulni.) Ettől az időponttól számítható e kaputáj-jelleg ellentmondásos volta: a periférikus helyzet hátrányos: fékezte a gazdaság intenzifikálását, az árutermelés térhódítását, a török hódoltság idején a kétfelé adózó határzóna része, a trianoni határmegvonás az ország elzárt zugába szorította a tájat, s a szocialistának nevezett korszakban – kivált annak az elején – a „holt határzóna” részévé vált.

Máig ható múlt

De a határzónához való tartozás kedvező következményekkel is járt. Ezek közül a legjelentősebb maguknak az „öröknek” a letelepítése. A telepítések pontos ideje nem ismert; valószínűleg III. Henrik császár támadása után erősítették meg a *gyepű* ezen szakaszát, telepítettek őrtállókat a Lapincs, a Strém, a Pinka völgyébe, a Zala forrásvidékére, az addig birtokba nem vett, királyi tulajdonban lévő területekre. (De nemcsak az Órségbe, hanem Zala megye egyes részeire is.) Az „örök” letelepítése szervezeten történt; a „király népei” voltak, a királyi birtok használatáért a határőrzéssel szolgáltak, saját őrnagyuk vezetése alatt álltak, ami bizonyos személyi és területi *autonómiát* biztosított számukra; az államalapítást követő kb. két évszázadban nem tartoztak a vármegyék szervezetebe sem. Az Órség népe tehát nem élt (jobbágy) szolgáorban. Joggal feltételezzük, hogy az a „tartás”, magabírás, amelyet korábban említettünk, erre az állapotra vezethető vissza, meg arra a kemény, küzdelmes életmódra, melyre az őrtállók kényszerültek. Nem is csak, vagy nem elsősorban a „hadi életmódra”, hanem arra a kemény munkára, amelyet a magát nem könnyen megadó természet meghódítása, eke alá fogása jelentett. (A szomszédos szentgotthárdi cisztercita gazdaságban 1 kh erdő égetéses irtása 135 munkanapot igényelt.). Akkor is helytállóan bizonyul ez a feltételezés, ha a 13. században fokozatosan megváltozott a határőrizet mikéntje. A *gyepűk*, *gyepűelvek* szerepét a tatárjárás során jól bevált várak, városok-városfalak vették át. A *gyepűk* védelmére kirendelt

őrtállók szerepe csökkent, kedvező közjogi helyzetük jogalapja megszűnt. Pont akkor, amikor felgyorsult hazánkban a rendi társadalom (a feudalizmus) szerkezetének kialakulása, majd megszilárdult ez a társadalmi tagolódás. Az őrtállók választút előtt álltak, számukra fel- s lefelé, a nemesi osztály vagy a jobbágyi állapot felé is vezetett út. Zalában vagy a Felső-Őrségben (ma Ausztria) egy sor falu lakossága nemességet nyert. Az őrségiek nem tudtak a nemesség soraiba kerülni, de jobbágyi állapot felé vezető lejtőn sikerült megkapaszkodniuk. Egy 1270-ben kelt, Órimagyarósdnak adott kiváltságlevél szerint az őrségiek még saját őrnagyuk vezetése alatt állottak, földesuruk nem volt, vámentességet élveztek, ám már a vármegye joghatósága alá tartoztak. Ebben s a következő évtizedekben már egységesen a korábban említett 18 községet sorolták az Őrséghez. 1392-ben aztán magánföldesúr kezébe került e 18 község is, ám továbbra is őrizték korábbi kiváltságaik egyes elemeit: hivatalában maradt az őrnagy, a földesurak saját kezelésű uradalmakat nem létesítettek itt. Stahl Ferenc a következőképp jellemezte az Őrség jogállását az 1500 körüli években: „Viszonylag szabadon éltek elzárt falvaikban. Az egykori szabad statútumok fennmaradt szervezeti kereteit a földesúri hatalom beépítette birtokai igazgatási rendszerébe. Ez a továbbélő ősi szervezet segítette őket az egykori szabadság emlékének továbbörökítésében. Ez a hagyomány vált azután a következő század végén, a földesúri családdal folytatott küzdelmük idején öntudatos fellépésük egyik mozgatójává”. (Stahl F. 1974)

A természeti környezet milyensége és az Őrség benépesülésének mikéntje, tulajdon- és közjogi viszonyai formálták ki a táj két legjellegzetesebb vonását: a településrendet és a földhasználat gyakorlatát.

Az őrtállók letelepedésének rendjét, a települések formálódását, helyválasztásukat nem szabályozták-irányították a birtokviszonyok, a kialakuló feudális birtokszervezet, a földek birtokosainak elvárásai (a jobbágytelkekre vonatkozó előírások, nyomáskényszer stb.). A családok az általuk használatba vett s nagyságában-kiterjedésében alig korlátozott (földbőség!) irtványföldeken a szomszédságtól elkülönülten, nem csoportosan (faluba tömörülve) építették fel lakóalkalmatosságaikat (a letelepítés utáni két-három [?] században lakóházakról nem beszélhetünk), alakították ki „gazdasági udvaraikat”. (Mendöl Tibor elsődleges szórványnak nevezte ezt a településformát.) Mégpedig a vázolt természeti viszonyok figyelembevételével nem a patak völgyekben, hanem a völgyoldalokban, a fennsíkok peremén. Ezt a településrendet a határhasználat módja is ösztönözte (l. alább). A telek berendezésének semmiféle rendhez – „kimért” beltelek, „utcavonal”, szomszédok stb. – nem kellett alkalmazkodnia, így az esetleges volt, illetve a közvetlen környék adottságai szabták meg a telkek berendezését. A család osztódása esetén újabb lakóalkalmatosságok, gazdasági épületek, ólak, a gazdasági udvar kiegészítő kellékei létesültek a korábbi épületek mellett, azok közelében; épületcsoportok, udvarok, kertek-gyümölcsösök laza csoportjai alakultak ki: a *szerek*. A szereket a Néprajzi Lexikon a következőképp jellemzi: „szer: 5–10 házból álló kis, domboldali vagy dombháti település. Átmenet a szórványtelepülés és a

halmazfalu között. Eredetileg valószínűleg minden szer helyén egy család lakóháza és gazdasági udvar állt a körülötte irtott föld egyik pontján. Később a család szaporodásával újabb házak épültek az első mellé... A telkek általában nem sorban helyezkedtek el, hanem rendezetlenül, szétszórva. Egy-egy szeren még a XX. században is nagyrészt rokonok laktak.”

Az egyes szerek nagysága, alaprajza igen különböző; gyakran egy-egy szer is további, térben jól elkülönülő házcsoportokra oszlik. Nemesnépi-Zakál György, az Órség első leírója (1818) jegyezte fel Szalafőről: „...a mely szerek egymástól távol esnek; mezők és rétek választják el azokat egymástól, sőt néha még az ugyanazon Szerben lévő Házakat is...” (Nemesnépi-Zakál Gy. 1818).

Az „örök” letelepedések, illetve az azt követő két és fél-három (?) században általánosan elterjedt *szabad foglалásos földhasználati* forma s a vázolt természeti viszonyok alakították ki a határhasználat (a szántógazdálkodás) sajátos rendjét is. A szántók kialakításának első lépése az erdőirtás volt, ám az erdőirtást erősen korlátozta, hogy az erdőtől elhódított termőföld tápértéke alacsony, rendszeres trágyázás nélkül legfeljebb 1–2 évig adott elfogadható termést. Az irtással nyert földek trágyaigényét istállótrágyával kielégíteni nem lehetett. Így alakult ki az irtványgazdálkodásnak az a rendszere, amelyben az irtványoknak csak egy részét tartották állandó, folyamatos (szántó) művelés alatt, a jobb minőségű talajfoltokon, lehetőleg a települések belsőiségei közelében. E földeket – nevezhetjük belső szántóöveknek is – rendszeresen trágyázták, viszonylag sokféle terménnyel hasznosították (rozs, zab, kevés búza, burgonya, köles, hajdina, len stb.). Az irtványok külső övezetében csak az irtást követő egy-két évben vetettek, majd 5–6, esetenként több évig is legelőként hasznosították e földdarabokat, melyeket lassan visszafoglalt az erdő. A fiatal sarjerdőt aztán felégették; a talajba került hamu csökkentette annak savanyúságát s némi tápanyagot is adott. Az így nyert földterületbe aztán ismét vetettek, s a ciklus kezdődött előlről. Így viszont a „papíron” kimutatott szántóterületnek csak egy része állt művelés alatt. Az 1828-as ún. regnicolaris összeírás szerint pl. Szalafőn a 44 jobbágytelek 2640 holdjából csupán 780 holdon vetettek, többnyire rozst s némi zabot és búzát, a szántó többi részét ugarnak hagyták. Az irtványgazdálkodás ezen rendszere mellett természetesen nem alakulhatott ki a „szokványos” határhasználati rend, a nyomásos gazdálkodás, így nem volt nyomáskényszer sem, csakúgy mint vetésforgó, s az erdőket is egyénileg birtokolták.

Ráadásul a rossz vízgazdálkodású talajokon a belvizek, pangó vizek ellen ún. bakhátas szántással védekeztek: a szántókon alacsony hátakat alakítottak ki – négyöt „fogást” szántottak össze –, a hátak között sekély árkok futottak; ez utóbbiakban gyűlt össze a felesleges csapadékvíz. Ám így a szántók kb. 1/3-a kiesett a termelésből. A szántógazdálkodásnak ez a módja helyel-közzel még a közelmúltban is dívott. Így érthető, hogy még a két világháború között is 4–5 mázsás búza- és rozstermést takarítottak be egy-egy holdról, kukoricából 6–7 mázsát, burgonyából 18–20 mázsát.

A vázolt keretek között – lazább feudális függés, némi közjogi autonómia, sajátos gazdálkodási- és településrend – folyt aztán évszázadokon át a táj lakói-

nak élete, annak ellenére, hogy földesuraik (1524-től a Batthyányak) folytatólagos kísérleteket tettek az Őrség annexiójára. Ám több tényező is táplálta az őrségek törekvéseit autonómiájuk egyes elemeinek, ön- és identitás-tudatuknak megőrzésében. Így maga a természeti környezet, a hozzá igazodó határhasználati-gazdálkodási rend, amely távol tartotta az allodiális gazdálkodást (a földesúr saját kezelésű földjeit) a táj falvaitól, ritkította a „feudalizmus” képviselőinek jelenlétét. Aztán a hódoltság másfél százada: az Őrség a Királyi Magyarország és a Hódoltság határzónájába esett. A határhelyzet növelte ugyan az Őrség lakóinak terheit („kétfelé” adózás), a rablóportyák veszélyét, de lazította a magyar földesúrtól való függést. (A katonáskodó őrségek hajdúszabadságot is nyerhettek.) Végül az őrségek öntudatát erősítette a táj „kölcsonkapcsolata” a protestantizmussal. A 16. században, amikor a Dunántúl népe is áttért a protestáns vallás(ok)ra, az Őrség is kálvinistává, kisebb részben lutheranussá lett. Aztán amikor az ellenreformáció a 17. század végén a Dunántúl nagy részét visszahódította, az Őrség, épp bizonyos autonómiájának köszönhetően protestáns maradt. A későbbiekben aztán a protestáns vallás-egyház is támogatta az őrségeket antifeudális törekvéseikben. Ellenálltak a katolikus egyház a Batthyányak által is támogatott erőszakos templom-visszafoglalási kísérleteinek, öngazgatási mintákat kölcsönöztek a protestáns egyházaktól.

Ez a pislákoló szabadságvágy, illetve identitástudat aztán 1795-től kezdődően ismét ösztönzést, megerősítést nyert a nemesi jogállásért indított per során. A per egészen 1848-ig húzódott, addig eredmény nélkül, s a jobbágyfelszabadítás törvénybe iktatása nyomán oka-fogyottá vált. Ám hozzájárult az őrségek öntudatának, feltörekvési vágyainak, „öngondoskodó” felfogásának-életvitelének erősödéséhez, végső soron a helyi társadalmak polgárosodásához. Az Őrség lakossága pl. már a 19. század derekára kivetkőzött hagyományos viseletéből, a (paraszt)polgári életmód-életvitel elterjedt köreikben (pl. a lakásberendezésben – asztalos bútorok használata –, a gazdálkodásban, „polgári” ételek terjedésében stb.). A táj etnográfus kutatója, Bíró Friderika szerint az Őrségben az 1860-as, 1870-es években megtörtént az „...ugrás a középkorias rendi világból a XIX. századi civilizációba.” (Bíró F. 1975)

Az Őrség még a két világháború között is szinte háborítatlan *agrártáj*. A legtöbb községben még az agrárlakosságot ellátó „szolgáltatók” – szatócs, kocsmáros, kovács, tanító, pap stb. – is igen kis számban voltak jelen, számos faluban a mezőgazdasági keresők aránya 1930-ban is meghaladta a 85%-ot (Szalafő, Kondorfá, Viszák, Szőce, Gödörháza stb.). Óriszentpéteren az alapfokú ellátás koncentrárlódása – körjegyzőség, posta, iskolák, orvos, állatorvos, vasútállomás stb. – szorította le 65%-ra az agrárkereső-arányt. Messzemenően befolyásolta a táj „társadalmi arculatát”, hogy a jobbágyfelszabadítás előtt csekély volt a földesurak által saját kezelésben tartott földek – uradalmak – aránya, kiterjedése, így a jobbágyfelszabadításkor a földterület zöme a parasztság kezébe került, a volt jobbágyok birtokos paraszttokká váltak. A szükségszerűen szegény, polgárosodásra nem képes rétegek, a gazdasági cselédek, napszámosok, summások ará-

nya elenyésző; pl. az önálló gazdák aránya Szaknyéron 99,4, Szattán 96,6, Magyarszombatfán 95,1, Dávidházán 94,1%-ot tett ki. A birtokos gazdák ezen kiugróan magas aránya nemcsak a lakosság „statisztikai” szerkezetét határozta meg, hanem messzemenő következményekkel járt a helyi társadalmak vagyoni helyzetére, demográfiai viselkedésére (az Őrség lakosságára a 19. század végétől éppúgy jellemző volt az egykésés, mint az Ormánságra; a 20. század elején az évi 25%o alatti születési ráta egyértelműen születéskorlátozásról árulkodik, viszont ez az érték 1901–1910 között pl. Dávidházán 14,9, Szalafőn 18,3, Szomorócon 18,5, Őrbajánházán 19,2 ezrelék volt), mentalitására, életvitelére, s nemcsak a polgári korszakban, hanem akkor is, amikor már e társadalmi szerkezet tulajdoni alapjait felszámolták a kollektivizálással. Ez a társadalmi szerkezet magyarázza többek között a kedvezőtlen adottságok ellenére végbemenő polgárosodást, majd – a „szocialistának” nevezett korszakban – a halmozottan hátrányos helyzet közepe a helyi társadalmak tartását.

Erre pedig a „szocialista éra” négy évtizede alatt különösen szüksége volt az Őrség népének, hogy szűkebb hazája ne váljék „rozsdáövezetté”. (A „rozsdáövezet” kifejezést ugyan a termelésüket beszüntető, elhagyott, pusztuló bányászati és nehézipari körzetekre alkalmazzák, e helyütt az elnéptelenedő-öregedő-szegényedő, mezőgazdasági termelést már alig folytató, pusztuló falusi térségekre használjuk.)

Az Őrséget ezekben az évtizedekben egyaránt sújtották a politikai viszonyokból, ideológiai megfontolásokból, a gazdaságpolitikából, településpolitikából fakadó (tehát „szándékfüggő”) következmények s a gazdaság makro-folyamataiból, a technológiai fejlődésből, társadalmi igényekből fakadó (tehát a települések szempontjából „objektív”) következmények, azok a folyamatok, amelyek a falusi térségeket s a mezőgazdaságot hozták nehéz helyzetbe.

Az Őrség a szocialista érában

A koalíciós évek (1945–1948) két, elsősorban a falusi térségeket felbolygató „szándékfüggő” eseménye, a németajkú lakosság kitelepítése és a földosztás az Őrséget alig érintette, egyrészt lakossága magyar anyanyelvű-nemzetiségű lévén (a Rába-völgy közeli községeit, a hienc Rábafeüest, Rönököt, Jakabházát, Nemesmedvest annál inkább), másrészt a 100 kh-on felüli földbirtokok aránya alacsony lévén – az is jórészt felosztásra nem került erdőbirtok – a földosztás sem módosította az Őrség földbirtok-szerkezetét. Nem vált az Őrség javára, hogy az 1945-ös és az 1947-es választásokon a Kisgazda Párt ill. a Barankovics-párt elsőprő győzelmet aratott (volt község, ahol a szavazatok bő 90%-át begyűjtve), s ez természetszerűleg (?) erős ellenszenvet váltott ki az 1948-ban a hatalom birtokába került MKP-ban. Rendkívül hátrányosan érintette a tájat a „fordulat éve” (1948) után az országhatár hermetikus lezárása, a műszaki határzár kiépítése; a határ közelsége nyomasztó tehertétellé vált. A határsávba a

nem ottlakók csak rendőrségi engedéllyel léphettek be, a határátkelőket megszüntették, a határ két oldalán élők közötti kapcsolatok lehetetlenné váltak, a határzóna központi beruházásokra eleve nem számíthatott. A lakosságnak viselnie kellett a frontvidéki lét *lelki terheit* is; a határzóna *holt vidékké* dermedt.

Az ideológiai kényszer hatására – hogy ti. „a szocializmus a világ legfejlettebb társadalmi rendszere” – csak a végeredményre tekintettel lévő, ezért pazarló, csupán a preferált ágazatokra – bányászat, energetikai-, nehéz- és hadiipar – és településekre – az „ipari tengely” városai-községei, az ún. szocialista városok, később a hatvanas-hetvenes években a megyeszékhelyek – korlátozódó beruházások, a felülről vezérelt s diktatórikus gazdaságpolitika korában a gazdaságnak „kiélhető forrásokra” volt szüksége (vagyis a fejlesztések csak erősen szelektívek lehettek). A kiélhető forrásokat az akkori államvezetés a mezőgazdaságban, a falvakban, az infrastruktúrában, az életszínvonalban találta meg. E célokat szolgálta az állam agrárpolitikája. Mivel a csekély termőképességű parasztbirtokok között aránylag magas volt a „kulákká-nyilvánítás” határértékét (25 kh, függetlenül az agráradottságoktól) meghaladó gazdaságok száma, a hatalom által mindenféle módon szorongatott kulákok aránya is kiugró volt az Őrségben. Az e tájon a szinte teljesíthetetlen beszolgáltatási kötelezettség megkövetelte, hogy a mezőgazdaságon kívül szerzett jövedelmekből teremtsék elő a beszolgáltatandó termékeket. Ez a helyzet sokakat már a szocialista éra korai éveiben (‘50-es évek) a tájon kívüli munkahelyekre űzött.

Az agrárium helyzetén a kollektivizálás nem javított: a tsz-ek jövedelmességét a központilag meghatározott szabályozók az „átlagos” feltételek között gazdálkodó nagyüzemek eredményességéhez kötötték. Mivel az Őrségi tsz-ek kedvezőtlen adottságok között gazdálkodtak, folyamatosan ráfizetéseknek bizonyultak, a tagság jövedelmei szerények. A gépesített nagyüzemek munkaerőigénye csökkent, a mezőgazdaság – a korábbi évtizedek szinte egyetlen munkáltatója a tájon – tömegesen vetette ki magából a „munkaerőt”. A feleslegessé váló keresők foglalkoztatását „tájon belül” meg sem kísérelték az „illetékesek”. E hatásokra indult meg egy olyan folyamat, amely mindmáig messzemenően megszabja az Őrség életét, lehetőségeit, pozícióját.

Még egy „szándékfüggő” momentumot kell említenünk, amely azonban már átvezet az „objektív” adottságok területére. Nevezetesen a településpolitikát. Az Őrség aprófalvas táj. 1949-ben a települések átlagos lélekszáma 670, ma pedig alig 300 fő. A második világháború után még öt községben éltek ezer főnél többen, ma már csak a táj „főhelyén”, a városi rangú kistérség-központban, Őriszentpéteren, nem egészen 1200-an. (A statisztikai képet a szeres település-szerkezet tovább rontja.)

A településméret s a helyben nyújtott alapfokú ellátás kapcsolata nyilvánvaló, s miközben a táj lélekszáma folyamatosan csökkent, az alapellátás iránt fokozott személyes és társadalmi, közösségi igény mutatkozik. Ez az igény helyben egyre kevésbé elégíthető ki. Ezt a folyamatot „képezte le” a szocialista korszak településpolitikája. Az 1950-es évek elején készült településhálózat-fejlesztési kon-

cepció a 3000 főnél kevesebb lakosságú falvak fenntartását gazdaságtalannak tartotta. Az 1971-ben jóváhagyott Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió is szorgalmazta az alapfokú intézmények körzetesítését; a falusi településállományt is fejlesztési kategóriákba sorolta, a hierarchia alján az „egyéb” településekkel, az apró- és kislefakkal. E koncepciókat számos településpolitikai intézkedés szolgálta (a helyi államigazgatás – tanácsok – az indokoltnál gyakoribb megszüntetése, a falvak többségének társközséggé minősítése, építési tilalom a külterületeken, a lakásépítési kölcsönök igénybevételi feltételeinek településtípusok szerinti differenciálása stb.). A „körzetesítés” hulláma akkor érte el a kislefalvas térségeket, amikor az alsófokú központokba koncentrált alapintézményekkel való kapcsolat-tartás (sűrű tömegközlekedés, személygépkocsi, telekommunikáció) feltételei még hiányoztak. A szocialista éra végén csak Őriszentpéteren működött az alapfokú intézmények többé-kevésbé teljes választéka, s Bajánsenyén, valamint Pankaszon tevékenykedett néhány alapfokú intézmény. A falvak többsége a közigazgatási beosztásban is „társközségi” besorolást kapott. Tévhit viszont („... minden falunak volt legalább tanítója, papja, jegyzője ...”), hogy „egykor” az alapfokú intézmények minden faluban jelen voltak. 1930-ban az Őrségben csupán 6 körjegyzőség igazgatta az akkori 27 községet, s 8 faluból az elemi iskola is hiányzott. S a szocialista korszakban az aprófalvas vidékek legfőbb gondjának a hiányzó alapellátást tartották, az otlakók, a településpolitika s a publicisztika egyaránt. S noha 1990 után az alapellátás bővülésének-bővítésének a lehetőségei javultak (magánvállalkozások megjelenése a szolgáltató szektorban, az önkormányzatok intézmény-alapítási joga stb.), az *alapellátás intézményei* még ritkultak is: ma már a 22 Őrségi településből hatban működik általános iskola, s közülük kettő (!) rendelkezik felső tagozattal, öt községben óvoda, házi orvos és postahivatal, egyetlen gyógyszertár található a kistérségben, s van olyan község (az 58 lakosú Szaknyér), ahol semmiféle bolt nem szolgálja (ki) a lakosságot. Még mindig (vagy már) csak Őriszentpéter tekinthető alapfokon ellátottnak (az említett intézményeken kívül pl. teleház, szálloda, több étterem, ABC-áruház, kisiparosok stb.) s Bajánsenyén, Iváncon, Pankaszon működik 3–4 alapfokú intézmény. Mégis változott-javult az alapellátás helyzete a szocialista korszakhoz képest, ugyanis ma már az alapellátás szintjének megállapításánál nem szorítkozhatunk a helyben működő intézmények számbavételére. Az Őrségi családok majd mindegyike rendelkezik személygépkocsival (Szattán 1000 lakosra 567 [!], Szalafőn 425, Órimagyarósdon 420, Bajánsenyén 417, Hegyhátszentjakabon 405 személygépkocsi jut, a kistérségi átlag 349), telefonnal, így az alig néhány km-re fekvő alapintézmények felkeresése ma már nem jelenthet gondot. (Némiképp más a helyzet az általános iskola felső tagozatával, mivel ezek csak Őriszentpéteren és Pankaszon működnek; pl. a belső-Őrségi Velemér 17 km-re esik a legközelebbi iskolától, hacsak a község lakói nem Zalában iskoláztatják gyermekeiket.) Vagyis az alapfokú szolgáltatások igénybevételének lehetőségei alapvetően megváltoztak napjainkra, miközben már nem is az alapellátás helyi (községi szintű) kiépítettsége, ha-

nem a munkaerő-piaci helyzet határozza meg a táj életét (csakúgy, mint a legtöbb aprófalvas táj életét). Márpedig e téren a változások az Őrségben drasztikusak, s ennek következtében alapvetően meg kellett változnia a kistáj pozíciójának, élethelehetőségeinek.

A munkaerő-piaci helyzetben bekövetkezett változásokat a 3. táblázat egyértelműen tükrözi. A második világháború után, az 1949-es népszámlálás adatai szerint az Őrség még egyveretű agrártáj, a keresők több mint négyötöde, hat és félezer fő a mezőgazdaságban dolgozott. S miközben a táj lakossága majd felére (45%-kal) csökkent, viharos gyorsasággal fogyott a mezőgazdasági keresők száma, csökkent arányuk. Már 1990-re az agrárkeresők száma az 1949-es érték 23%-ára esett vissza, s ez a folyamat a tsz-ek majd teljes felszámolása után is folytatódott, s ma – pontosabban a 2001-es népszámlálás idején – mindössze 285 fő (az 1949-es létszám 4,4%-a) foglalkozott főhivatásszerűen agrártermeléssel. A táj mezőgazdasága megszűnt a lakosság munkaadója lenni. Akadnak községek, ahol 2001-ben egyáltalán nem írtak össze agrárkeresőt (Velemér, Kerkáskápolna), vagy számuk legfeljebb 1–5 (Ispánk, Hegyhátszentjakab, Viszák, Magyarszombatfa, Szaknyér, Hegyhátszentmárton). Természetesen ennél többen végeznek több-kevesebb mezőgazdasági munkát mellékfoglalkozásként, nyugdíjasként, „háztartásbeliként” a házikertben, gyümölcsösökben, tartanak néhány állatot, olykor csak a falusi turizmus, az idelátogatók kedvéért.

Furcsa, a táj korábbi történetében elképzelhetetlen helyzetbe került az Őrség. Míg korábban a „föld” s így a helybéli munka- és kereseti lehetőségek szorosán a tájhoz láncolták lakóikat, „determinálttá” tette ottlétüket, mára ezek a láncok elporladtak, az Őrségiek túlnyomó többségét legfeljebb a tulajdonolt ingatlan s a lakóhelyükhöz fűződő érzelmek kötik a tájhoz, így mintegy „lebegnek” felette. (E „lebegésre” jó példa, hogy a kistérségben 547 6–14 éves gyereket tartanak számon, de az itteni általános iskolákba csupán 314-en tanulnak.) A

3. táblázat: Az Őrség munkaerő-helyzete, 1949–1990

Mutatók	1949	1990
Lakosságyszám	14 750	8 113
A keresők száma	6 494	3 068
1990 az 1949%-ában	–	47,2
A lakosság gazdasági aktivitása	44,0	37,8
A mezőgazdasági keresők száma	5 372	1 249
Az agrárkeresők aránya az összes keresőből, %	82,7	40,7
A helyben dolgozók száma	6 344	1 424
Helyben dolgozók aránya az összes népességből, %	43,0	17,6
A helyben dolgozók aránya az összes keresőből, %	97,7	46,4
Az 1990-ben helyben dolgozó az 1949-es %-ában	–	22,4
A mezőgazdasági keresők száma 2001-ben		285
Arányuk az 1949-es agrár-keresőkhöz viszonyítva, %		4,4

Forrás: Népszámlálási kötetek alapján saját számítások.

helyi munkalehetőségek csökkenésével – amely 1945 után folyamatos – az Őrség lakossága előtt többféle lehetőség – kényszer! – állt:

- (1) elvándorolnak,
- (2) foglalkozást váltanak, s ingázni kezdenek,
- (3) megkísérelnek új helyi munkaalkalmakat (pl. falusi turizmus) teremteni,
- (4) „eltartottá” (nyugdíjas, háztartásbeli, munkanélküli- vagy szociális segélyen élő) válnak, s helyben maradnak,
- (5) végül, bármennyire is morbid „lehetőség”, a temetőkbe költöznek.

Valamennyi lehetőséggel éltek az Őrségiek.

Ad (1) Az elvándorlás évtizedek, sőt évszázadok óta tart: egy sor községnek a második világháború előtt volt a népesedési csúcса, Ispáknak egyenesen 1880-ban, Velemérnek 1900-ban, Bajánsenyének, Hegyhátszentmártonnak, Szatának 1910-ben stb. Az elvándorlás olykor menekülésszerű volt: 1949 és 1960 között, az Őrség történetének egyik legrosszabb korszakában a lakosság 18,2%-a elvándorolt (pontosabban ennyi volt a vándorlási veszteség), majd a '60-as években újabb 16,3%. 1990 után csökkent az elvándorlás üteme, részben mert a mobil népesség már elvándorolt, részben néhány új jövedelemforrás – falusi turizmus, magángazdálkodás – reménye mérsékelte az elvándorlást. Így 1990 és 2001 között 1-8%-kal csökkent a vándormozgalom következtében a falvak lakossága, s akadt olyan község, mint pl. Ispánk, Őriszentpéter, Őrimagyarósd, ahol a beköltözők száma meghaladta az elvándorlókat. A beköltözés jellege merőben más, mint sok más aprófalvas, periférikus helyzetű kistérség esetében, ahová az „olcsóságot” kereső mélyszegény, munkanélküli rétegek költöznek. Az Őrségbe a „rekreáció” szándékával érkeznek a legtöbben, többnyire csak időszakos tartózkodásra, nyaraló, második otthon céljára vásárolnak ingatlant, de sokan a végleges letelepedés szándékával érkeznek (nyugdíjasok, munkahelyhez nem kötött személyek, pl. művészek). A betelepülőket egyébként is megszűri a magas ingatlanárak. 2000 után is csupán mérsékelt vándorlási veszteség regisztrálható a kistérségben, évente 1,2‰. (Igaz, a Nyugat-Dunántúlon némi vándorlási nyereség mutatkozik.) Ennek ellenére 2001 és 2008 között a kistérség népessége bő 10%-kal fogyott az előregedett lakosság természetes fogyása (évi 12,5‰) következtében. A 60 éven felüliek aránya 28% (országosan 21,7%), de Kondorfán 40,9, Veleméren 38,7, Felsőmarácon 36,7%. Mindent összevetve ma (2009) az 1949. évi népességszám 44,4%-a él az Őrségben.

Ad (2) 1960 után a munkaerő-piaci problémák „megoldásában” elsősorban az ingázás általánossá válása játszott szerepet. Az 1990-es népszámlálás szerint az Őrség keresőinek több, mint fele lakóhelyén kívül dolgozott. A táj határain kívül fekvő Körmen-d és Szentgotthárd jelentős munkaerő-vonzásra tett szert; noha az Őrségi községek többsége meglehetősen távol esik az e kisvárosok kínálta munkahelyektől, mégis sokan választották ezt a lehetőséget. A helyzet 2001-ig alig változott: az Őrségben lakó keresők 52%-a lakóhelyén kívül dolgozott a népszámlálási adatok szerint. (Ami nem feltétlenül jelenti azt, hogy a kis-

térségen kívül dolgoznak.) Így a táj lakóinak mindössze 17,7%-a talál munkát lakóhelyén.

Ad (3) A mezőgazdaságon kívül egyetlen számottevő foglalkoztatója van a kistérségnek, a rekreációs-turisztikai szerepkör. Ennek egyik formája a már említett, saját ingatlanokban (többnyire felújított régi parasztportákon) való hosszabb-rövidebb tartózkodás, a másik a turizmus. Az Őrségnek turistacsalogató híre van ugyan, de a vidéket felkeresők jó része csupán egy-egy napot tölt itt. A kereskedelmi- és magán szálláshelyek adatai arra utalnak, hogy a több napos itt-tartózkodás sem ritka ugyan, de messze elmarad a frekventált üdülőidegenforgalmi körzetektől. A szálláshelyek száma 1361 (100 lakosra 20,8), a vendégéjszakák száma 34 ezer felett volt 2008-ban, ami egy lakosra 5,2 vendégéjszakát jelent (A Sárvári kistérségben 10,7, a Siklósiban 11,8, a Csepregiben 62,0, a Balatonfürediben 46,7). Egy-egy kereskedelmi férőhelyet átlagosan évente 25 napon keresztül vettek igénybe. Vagyis az Őrség kedvelt belföldi turisztikai célpont, de nem rendelkezik olyan idegenforgalmi attrakcióval, amely hasznosabban itt-tartaná az idelátogatókat. (A külföldi vendégek részesedése a vendégéjszakákból a kereskedelmi szálláshelyeken 6,4%, a Sárvári kistérségben 48,6, a Csepregiben 61,6, a Siklósiban 45,1%.) A néhány szállodai, éttermi alkalmazotton, vállalkozón kívül a turizmus elsősorban kiegészítő jövedelmeket biztosít az ittélőknek, a munkaerő-gondok mérséklésében csekély a szerepe.

Ad (4) Az itt élők kétharmada (!) nyugdíjas, eltartott (iskoláskorú gyermek, háztartásbeli) vagy munkanélküli. Az Őrségiek gazdasági aktivitása (a keresők aránya az összlakosságból) 2001-ben 37% volt (újabb adatokkal a 2011-es népszámlálás eredményeinek közzétételéig nem rendelkezünk). A nyilvántartott állás keresőből (az állami munkaközvetítő irodákban nyilvántartásba vett személyek) aránya 2008-ban – tehát még a gazdasági válság előtt – 8,1%, magasabb az országos (7,1%) és a regionális (5,0%) átlagnál, de még mindig jóval alacsonyabb a hasonló helyzetű kistérségek (aprófalvas településszerkezet, kedvezőtlen adottságú mezőgazdaság, forgalmi árnyék, nagyobb munkáltatók hiánya stb.) értékeinél (l. az 1. táblázatot). Feltűnően alacsony a rendszeres szociális segítyen élők aránya is; számuk 1000 lakosra számítva kereken 10, de egyes kistérségekben több mint száz; ezekben a lakosság harmada szociális segítyen él. Ezek az adatok is utalnak az Őrségiek „öngondoskodó” gondolkodására, mentalitására. Ennek köszönhető, hogy ma az Őrséget „gondozott, jó levegőjű nyugdíjasháznak” tekinthetjük tájaink sorában, s nem „éjjeli menedékhelynek”.

Ad (5) A táj lakosságának természetes fogyása tetemes, s a vázoltak ismeretében érthető. A hetvenes években a születések és halálozások száma közel azonos, de az 1980-as évtizedben már természetes fogyást kellett elkönyvelniük az Őrségi községeknek. 1990 és 2001 között a legtöbb falu lélekszáma legalább 10%-kal csökkent a természetes népmozgalom hatására (Szatta 18,2, Kerkáskápolna 15,4, Velemér 14,1, Hegyhátszentjakab 13,3, Ispánk 13,2% stb.). 2000 után a folyamat nem változott; 2001 és 2008 között évente 12,5%-os természetes fogyást szenvedett el a kistérség (ez az érték Vas megyében 4,9%, országosan 3,6%).

Milyen jövőt jósolnak e folyamatok az Őrség számára?

Mivel, mint említettük, a lakosság jószerivel a táj felett „lebeg”, külső akaratok-szándékok függvénye, többféle forgatókönyv elképzelhető:

- Nem lehet kizárni, hogy a kistérségen kívülre ingázók, a „kényszer földművesek” számára az elköltözés anyagi feltételeinek megteremtődésével, az agrártermelés felszámolásával az elvándorlás folytatódik, s a természetes fogyás is tovább apasztja a táj lélekszámát. Ez esetben csak a környezet „gondozói” – erdészek, természetőrök, tájgondozók stb. –, a vendégforgalom foglalkoztatottjai s a „szép új világ” menekültjei, esetleg néhány külön ingázó lakná az elnéptelenedő vidéket. (A népsűrűség már ma is csak 21–22 fő/km², az országos érték ötöde.) Ez esetben az Őrség „gondozott gyepűvé” válna.
- Konzerválódhat a jelenlegi helyzet; a lakosságot – demográfiai szerkezete okán – a természetes fogyás tovább apasztaná. (A jelenlegi demográfiai struktúra mellett ugyanis legfeljebb egynémely politikusi hiheti el, hogy buzdító szónoklataik eredményeként a születések száma a jövőben jelentősen felülmúlja a halálozásokét.) Ugyanakkor bevándorlók is érkeznek a térségbe (de továbbra sem a szegénység menekültjei). A térség fő funkciója a rekreáció és a lakó-szerepkör marad. A kisvárosok – Körmen, Szentgotthárd – közelében kertvárosi jellegűvé formálódhatnak a települések. Az Őrség: „szelíd” üdülő-rekreációs táj kertvárosi keretben.
- Végül elképzelhető – de tartósan még a szocialista korszakban sem valósult meg –, hogy új munkahelyeket, munkalehetőségeket teremtsünk a kistérségben. Így a táj többfunkcióssá válna, a lakosság betelepődéssel pótlódna.

Léleszám-csökkenés (munkába lépők, ingázók elköltözése, természetes fogyás) mellett egyensúlyi helyzet állhat be. De az Őrség ez esetben is „külső elhatározások” függvénye marad. Remélhetőleg kellemes, természet közeli, gondozott függvénye.

Irodalom

- Bárth J. (1996): *Szállások, falvak, városok*. Kalocsa, 302 o.
- Beluszky P.–Sikos T. T. (2007): *Változó falvaink*. Budapest, 461 o.
- Beluszky P. (2005): *Őrség-Vendvidék-Felső-Rába-völgy*. Budapest–Pécs, 207 o.
- Beluszky P. (1999): *Magyarország településföldrajza*. Budapest–Pécs, 584 o.
- Beluszky P.–Sikos T. T. (1981): Vas megye falusi településeinek típusai. *Településtudományi Közlemények*, 30.
- Berényi I. (2003): *A funkcionális tér szociálgeográfiai elemzése*. Budapest, 182 o.
- Bíró F. (1975): *Az Őrség ház- és lakáskultúrája a XVIII. század végétől napjainkig*. Szombathely.
- Dömötör S. (1960): *Őrség*. Budapest.
- Dövényi Z. (szerk.) (2010): *Magyarország kistájainak katasztere*. Budapest, 876 o.

Gayer Gy. (1936): *Gödörháza*. Szeged.

Kádár L. (1941): *A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei*. Budapest, 24 o.

Kogutowicz K. (1930, 1936): *Dunántúl és Kisalföld írásban és képen, I-II*. Szeged, 253-298 o.

Kósa L. (1991): *Paraszti polgárosulás és népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880-1920)*. Debrecen.

Kósa L.–Filep A. (1975): *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest, 231 o.

Nemesnépi Zakál Gy. (1818): *Eörseghnek leírása*.

Paládi-Kovács A. (2011): *Kistáj, járás, kistérség – az etnográfus szemével*. Megjelenés alatt. *Tér és Társadalom*.

Seger, M.–Beluszky P. (szerk.) (1992): *Bruchlinie eiserner Vorhang*. Wien–Köln–Graz, 303 o.

Stahl F. (1974): *Az Őrség jogállása*. Vasi Szemle.

Tóth J. (1971): *Az Őrség népi építészete*. Budapest.

Tüskés T. (1994): *Órtállók földje*. Somogy, 2-3 sz.

Várkonyi N. (1944): *Magyar Dunántúl*. Budapest.

Alföldi táj – „alföldi út”

Egy bizonyos táj *természeti adottságai* közvetlenül-közvetve sokrétű hatást gyakorolnak az ott szerveződött-élő társadalom s gazdasága fejlődési lehetőségeire, irányaira, térszerkezetére. A két szféra, a „természet” és a társadalom kölcsönhatásait azonban eltérően ítélte-ítéli meg a földrajztudomány.

- A *földrajzi determinizmust* vallók úgy vélik, hogy a földrajzi környezet messzemenően meghatározza a társadalom fejlődésének főbb irányait, egy-egy terület térszerkezetét, az államhatárok alakulását stb. Ezt a nézetet képviselte s tette a maga korában széleskörűen elfogadottá a földrajztudomány nagyhatású képviselője, F. Ratzel (1844–1904) s részben ezen az alapon támadta a magyar geográfia számos képviselője a Kárpát-medence első világháború utáni politikai feldarabolását, hivatkozva a nagytáj markáns táji egységére, a korábbi határok „természetes” voltára.
- A *földrajzi nihilizmus* hívei szerint a társadalom fejlődése a természeti környezettől függetlenül, saját belső törvényszerűségei vagy akarata szerint alakul, a „természet” viszont a társadalom szükségletei szerint alakítható. Végső soron ez a nézet húzódott meg a 19. századi, ma már sokak által túlhajtottnak tartott magyarországi természetátalakító munkálatok mögött – ármentesítés, a természetes élőhelyek drasztikus átforgalmazása –, vagy a szocialista korszak első évtizedének ma már mosolyt fakasztó kísérletei háttérében („magyar narancs”, gyapot, tea stb.).
- A *földrajzi possibilisták* szerint „...a természeti földrajzi környezet lényegében csak adottságok rendszerét kínálja a társadalom számára, s a kölcsönkapcsolatokban a társadalom az aktívabb fél, a társadalom mindenkor fejlettsége alapján szelektál, hasznosít a természetföldrajzi adottságok között és közül.” (Hajdú 2001). Tehát nem a természeti környezet „gerjeszti” a „történelmet”, de korántsem közömbös egy-egy táj természeti milyensége az ott élő lakosság számára.

Ám az „elvi tisztázottság” ellenére többnyire nem könnyű a kölcsönkapcsolatok sűrű szövedékéből kiszálasni a természeti környezetnek az adott táj társadalmára gyakorolt direkt vagy közvetett hatásait. Kiváló példája ennek a természeti környezetnek a sajátos alföldi társadalom(és település-)fejlődési út alakulására gyakorolt hatásainak megítélése.

Mindenekelőtt tisztáznunk kell, hogy egyáltalán beszélhetünk e különleges alföldi útról, alföldi tünetcsoportról? Miért több az „alföldi út” a tájjal kapcsolatban unos-untalan felemlgetett elmaradottságnál, megkésettiségnél, „alulurbanizáltságnál”? Meggyőződésünk, hogy beszélhetünk, hisz az Alföldön merőben szokatlan „dolgokat” tapasztalhatunk, legszembetűnőbben a településállomány és -hálózat alakulásában (s e szabálytalanságok egy évszázada, a modernizáció-ipa-

rosítás-tömegetársadalom megjelenése előtt még markánsabbak voltak), olyasmiket, amilyeneket sehol másutt a Kárpát-medencében. A legszokatlanabb, hogy az Alföldön a mezőgazdaság és a város nem egymást kizáró fogalmak; e nagytájon (eltekintve a peremektől, a Nyírségtől, Bodrogtóztól vagy a Bánságtól) a mezővárosok s a velük szorosan egybeszerveződött – tulajdonképpen egy települést alkotó – tanyák révén az agrártevékenység jórészt városi keretekben folyt. Vagyis a „mezőgazdaság” várost fejlesztett, ami meglehetősen szokatlan. Így aztán az alföldi városokat még a 20. század első felében is túlnyomórészt agrárnépesség lakta. Pl. a törvényhatósági joggal rendelkező, 60 ezer lakosú Hódmezővásárhely keresőinek 64%-át a mezőgazdaság foglalkoztatta 1900-ban; arányuk Szabadkán 54%, Szegeden (!) kerekén 40% volt, de a kisebb mezővárosokban az agrárkeresők aránya a 70–80%-ot is meghaladhatta. Az agrárszerepkör domináns volta miatt a közgazdasági vagy statisztikai városfogalom – melyek elsősorban a nem mezőgazdaságiak magas arányában látták a városiasság kritériumát – nem is tudott mit kezdeni az alföldi mezővárosokkal. De a földrajztudomány művelői is zavarban voltak a mezővárosok kapcsán, mert „szabályos falvak” a 20. század elejéig, közepéig ritkaságszámba mentek az Alföldön, ezen a majd „tisztán” agrártájon. Így mezőváros mezővárost ért, hagyományos értelemben vett központi helyek nem alakultak ki, hisz a mezővárosok nem rendelkeztek vonzáskörzetekkel („központ” vidék nélkül?). Falvak tehát alig fordultak elő az Alföldön, legalábbis az Alföld magjában. Ám a mezővárosok hatalmas határa nem volt „üres”. (A mezővárosi határok kiterjedésére példa Debrecen 166 ezer kh-as – vagyis közel ezer km²-es – határa a 20. század első felében, Hódmezővásárhely területe 1930-ban is 761 km²-et tett ki, vagyis nagyobb volt, mint a Zalaegerszegi járás, melynek területén 65 [!] település szorongott. A 17–18. században még kiterjedtebb határokon gazdálkodtak a mezővárosok.) A mezővárosok határait a 19. századtól egyre inkább sűrűsödő szórványtelepülések, a tanyák ülték meg. A mezőgazdasági jellegű szórvány ugyan a világ számos régiójában elterjedt települési forma, a „tanyaelvű” település, a „tartozék-szórvány” azonban másutt Európában legfeljebb rövid ideig fennálló, átmeneti képződményként tűnt fel, települési-gazdálkodási rendszerre nem szerveződött. (A Kárpát-medencében szintén előfordultak az Alföldön kívül is tanyaelvű szórványok, pl. hegyi tanyák a Hargitán, Gyergyóban, szőlőhegyi szórványok a Dunántúlon, ezek azonban szintén átmeneti képződmények voltak, esetenként községgé szerveződtek.) Ha nem is kizárólag alföldi településforma a „valódi” tanya, de az általa „elfoglalt” terület kiterjedésében, tartós fennmaradásában – helyenként a 17. századtól napjainkig –, rendszerre szerveződésében originális alföldi településformának tekinthetjük. A „tanyaelv” mindenkori tartalma a tanyakialakulás kezdetei óta többször módosult ugyan, a „valódi” tanya – a tartozék-település! – mindvégig egy osztott települési rendszer egyik, nem önálló – ezért az anyatelepülésektől elszakítva meg sem ítéhető! – egysége, mely a belterületi lakóházzal együtt alkot egy lakó- és gazdálkodási egységet, egy családi gazdaságot; a tanya a gazdasági udvar („üzemközpont”) és az ideiglenes lakás szerepét töltötte be e rendszerben. A

család s gazdasága a belterületi lakás és a tanya között megosztva funkcionál. A tanyaás gazdálkodási-települési rendszer révén a mezővárosi családok, de az egész helyi társadalom bizonyos térbeli tagolódást kapott. E települési rendszer következménye, hogy az Alföldön nem éltek valójában „falusiak”, hisz a tanyaakon hosszabb-rövidebb ideig „kint-tartózkodók” sem szakadtak ki a mezővárosi közösségből.

De nemcsak a városok-falvak közötti térbeli határok voltak elmosódottabbak az Alföldön, mint az ország más régióiban, hanem a társadalmiak is. Részben azért, mert a mezővárosok autonómiája jóval nagyobb volt, mint a mezővárosoké általában (ennek okait még említjük), így jogi értelemben ugyan jobbágyok maradtak a mezővárosok polgárai – a 19. század első felében a legtehetősebb mezővárosok meg is váltakoztak földesuruktól –, de a mindennapi életben majdhogynem szabad parasztokként éltek. Aztán a mezőgazdaságból élők s a kézműiparosok (akik a szabad királyi városok polgárságának többségét alkották) sem különültek el egymástól élesen: a mezővárosok iparosai is jogosultak voltak a közösen birtokolt határ használatára, így gazdálkodtak is (Debrecenben a Kollégium professzorai is tartottak marhákat a városi legelőkön). A mezővárosi polgárok gyakran léptek át az iparosok közé s viszont; összeházasodtak, egymás szomszédságában éltek, életvitelük is hasonló volt. „...van átjárás egyik emeletről a másikra”, jellemezte a mezővárosi állapotokat Márkus István (Márkus 1986). A városok-falvak közötti társadalmi határok elmosódottságát, átjárhatóságát bizonyítja, hogy az alföldi nagy mezővárosok, Debrecen, Szeged, Kecskemét stb. erősen befolyásolták, alakították környezetük paraszti kultúráját. E városok divatja s környékük viselete hasonló, ami egyáltalán nem volt jellemző a dunántúli vagy felvidéki városok s környékük esetében. Mindennek következtében dunántúli vagy felvidéki jellegű polgárság is csak a legnagyobb alföldi városokban alakult ki s inkább csak a 19. század második felében. De még ekkor is a mezővárosi polgárság életének, gondolkodásának, törekvéseinek középpontjában a föld állt: a földbirtok képezte trezorját, nem az igényes városi ház, a drága lakberendezés. Egy 19. századi újságcikk írta a kiskunfélegyházi viszonyokról „...a kereskedő mihelyt egy kis tőkére tesz szert, ... a tőkét nem üzlete emelésére fordítja, hanem vesz egy kis fekvőséget s elkezd gazdálkodni” (Bánkiné Molnár 1988). Még sorolhatóak lennének az alföldi sajátosságok – mint pl. a tartalom és forma ellentmondásai, l. a mezővárosok falusias településképét és városi funkcióit –, de remélhetőleg az eddig vázoltak is meggyőzték az olvasót: az Alföld a MÁS-ságok földje.

S akkor visszatérhetünk a tanulmány célkitűzéséhez, annak mérlegeléséhez, hogy a vázolt másságok kialakításában *milyen szerepet játszott a természeti környezet.*

Persze néhány összefüggés kézenfekvő, ezt az Alfölddel, az alföldi településekkel foglalkozók rendre fel is említik. Azt pl., hogy a Dunántúlon (ahol „szokványos” a településállomány, kis- és közepes nagyságú falvak, tradicionális szerepkörű piacközpontok alakultak ki) az aprólékosan tagolt domborzat kisméretű falusi élettereket, faluhatárokat jelölt ki, gátolva a hatalmas településhatárok kialakulását. Vagy azt, hogy az Alföldön a városfejlődés kevés természeti energiára támaszkodhatott

(bányakincsek, vásárvonalak, kapuvárosok, medenceközpontok, természet-kijelölte útvonalak stb.), így a városfejlődésnek más „ösztönzőkre” kellett támaszkodnia. Az alföld nem kínált építőkövet sem a városépítőknél, így a városok nem övezhettek magukat kőfalakkal (ami többek között a szabad királyi városi rang elnyerésének is egyik kritériuma volt). Mindez igaz, ám aligha kell bizonygatni, hogy a vázoltakból az alföldi településrendszer a maga bonyolultságában, rendszerszerűségében aligha vezethető le. S a természeti viszonyok magyarázó tényezőként való elfogadása ellen szól, hogy Európa számos alföldjére, a „mi” Kisalföldünkre, sőt a Nagyalföld egészére – l. a Bánságot! – sem jellemző az Alföldről felvázolt kép.

Mielőtt tovább folytatnánk nyomozásunkat, fel kell az olvasó figyelmét hívni arra, hogy az „alföldi út” a maitól merőben *eltérő* természeti viszonyok között alakult ki. Az a táj, amely a magyar honfoglalás után közel ezer éven át formálta lakóinak életét, a gazdálkodást, a letelepedés feltételeit, a 19. század ármentesítő munkálatai nyomán ma már a múlté, vagy helyel-közzel halovány mása önmagának (mint pl. a Hortobágy, Bugac s környéke). Az ármentesítés előtt a mai országterület kb. egynegyedét, az Alföld területének felét mocsár, lúp, sekély vízfű, ki-kiszáradó tó, ér, morotva, a folyók árvízétől évente megjárta árterület, rételegező foglalta el. A vízi világ eltűnése előtt az Alföldön négy, a kultúrtáj formálódásának merőben eltérő feltételeket nyújtó térszín-típus (tájípus) különült el:

- Külön világ volt a sárrétek, mocsarak, lápok, holtágakkal, erekkel szabdalva, állandóan vagy az év nagyobbik részében vízzel borított *alacsony árterek* területe (Nagy- és Kis-Sárrét, a Bodrog- és a Rétköz, a Taktaköz, az Ecsedi-lúp, a Tiszta és mellékfolyóit kísérő árterek, a Duna-völgy alacsonyabb térszínei stb.). E tájak alig érintkeztek a világgal, a főbb útvonalak lehetőleg messze kerültek őket. De nem voltak lakatlanok s gazdasági haszon nélküliek. Lakóik elsősorban a „rétből” éltek, zsákmányoló gazdálkodást folytattak; a szántók kiterjedése csekély volt. Erről a „vízi világról” írások tucatjai szólnak, mint például Györffy István „Nagykunsági krónikája” vagy Szűcs Sándor „Régi magyar vízvilág” c. könyve. Példaként csupán a besztereci (Rétköz) lakosok 1772-ben kelt panaszát idézzük: „...a falu hátrája az nagy tóktól elnyomattatván mind a tiszta búzát, árpát, lent meg nem termi. Ezen helységből a vízfolyáson kívül egész esztendőben szárazon ki nem járhatnak a lakosok, hanem marháikat hol úszóban, hol gázlóban hajtogatják, magok pedig csónakokon kénytelenek ki s bé költözniék” (Nagy 2000).

Ám hiába képezték az ármentesítések előtt az Alföld legsajátosabb tájait a mocsarak-lápok, a „vízi világ”, az „alföldi út” nem itt alakult ki, sőt e tájakon mindmáig „szabályos” településhálózat maradt fenn (pl. a „csonka” Biharban).

- Több tízezer négyzetkilométert tett ki a *magas árterek*, a sekély, nyár végére kiszáradó tavak, vízállások, laposok, rétek területe. Csak a Tisza árvizei mintegy 20 ezer km²-t öntötték el rendszeresen, a Hortobágyot, a Nagy-kunság óriási öblözetét, a Szatmári- és Beregi-síkságot, a Jászság mélyeb-

ben fekvő területeit. Eke alá fogni aligha volt érdemes e réteket, ám az amúgy kevés csapadékú Alföldön az ár visszahúzódása után dús fűvű legelőt kínáltak az árterek. A nyájak az árvizek idején a magasabb térszíneken legeltek, tavasz végén, nyárelőn hajtották őket az árvíz után zöldülő legelőkre, hogy a telet a határ legmélyebb pontjain, a nádasokban-sásosokban vészeljék át. Hogy mennyire nem volt csapás a réteket-legelőket megöntöző árvíz a 16–17–18. században, bizonyítja a túrkevei tanács egy 1780. évi határozata: „...a vizek megtartásáért instálni kell, mivel a víz mindjárt elmegy; sok helyen alig vagyon térdig való víz, és ha ez a kevés árvíz sem lett volna, a milic számára szénát se lehetett volna kaszálni, és barmaink most is egyedül ott élhetnek, ahol a víz a földeket megfutotta.” (Szűcs 1977).

- Az *ármentes térszín*ek is különböztek abban, hogy azok a szántógazdálkodásra is alkalmas *löszfelszín*ek voltak, vagy szántónak silány homokhátságok. A löszborította tájak, a Hajdúság, a Békési-löszhát, a Bácska, a Jászság magasabb térszínei, a Bánát jó része az ártérperemek felől népesedtek be s igazán prosperáló tájakká a 19. századi gabonakonjunktúra nyomán váltak.
- A folyók hordalékkúpjából, árteréből kifútt finom hordalékból kiterjedt *homokhátságok* épültek fel: a Tisza északkeleti öblözetében fekvő Nyírség, a Duna és a Tisza között a Duna-Tisza-közi Homokhátság, a Bánát déli harmadában fekvő Deliblati-puszta. E „homoktájakat” a honfoglalás idejére már megkötötte a növényzet, rajta ligetes erdők, a kis vízfolyások, sekély tavak, vízállások mentén galéria-erdők díszlettek. Ám a hódoltság korának kíméletlen erdőirtásai, s a túllegeltetés hatására e homokhátságok egyes foltjai ismét mozgásba jöttek s a 18. század végétől napjainkig az itt élő emberek állandó küzdelmet folytattak a homok megkötéséért (erdősítés, szőlő- és gyümölcsstelepítés). Ennek ellenére mindmáig fennmaradtak félig kötött, mozgó homok-foltok az egyébként is aszályos éghajlatú Kiskunságban. A szántóvetőt e homokhátságok sem sok sikerrel kecsegtették – különösen a Kiskunságban –, így e tájakat is elsősorban legeltető állattartással hasznosították, legalábbis a 19. század végéig.

A vázoltak következtében az Alföld középkori, koraiújkorai földhasznosítása markánsan eltért a Délvidék, a Dunántúl vagy a Kisalföld földhasználatától. Míg az utóbbi tájakon a 15. század végére a rendelkezésre álló földterület közel felét eke alá fogták, addig Lóczy Dénes történeti tájértékelése szerint ez az arány az Alföldön a korai feudalizmus idején az 5%-ot nem haladta meg, a lápok, mocsarak, vízzel borított területek aránya 40%-ot tett ki (hasznosításuk meglehetősen vegyes volt, de abban a zsákmányoló gazdálkodás és az extenzív állattartás vitte a főszerepet), s ugyanennyi lehetett a rétek, legelők kiterjedése; a fennmaradó 15%-ot az erdők foglalták el (Lóczy 2000). Itt a gazdasági élet egyeduralgó ágazata az *állattartás*, mégpedig a 19. századig a külterjes – „rideg” –, legeltető állattartás. S ez a tény már számottevő – közvetett – hatást gyakorolt az „alföldi út” kialakulására.

Ugyanis:

- A közhiedelemmel ellentétben az Alföld árvízjárta, szántógazdálkodásra csak helyvel-közzeel alkalmas térszínei a honfoglaláskor s a középkorban sem vonzották különösképpen a letelepülőket. A téli szállásaikon már a honfoglalás előtt földet is művelő félnomád magyarság a legsűrűbben a Dunántúlt, a Kisalföldet, illetve a Délvidéket szállta meg (e tájakon már a római korban megindult a kultúrtáj kialakulása, a fenyegetést jelentő keleti nomád népektől távolabb kedvezőbb volt geopolitikai helyzetük stb.). Így jelentős különbségek alakultak ki az egyes országrészek népsűrűségében (a 12. században a Kárpát-medence lakott területeinek népsűrűsége 8–10 fő/km², a Dunántúl intenzívebben művelt középtájain 15–16 fő/km², az Alföldön viszont csak 3–6 fő/km²). Ez kihatott a települések nagyságára, határaik kiterjedésére. Blazovich László vizsgálatai szerint „...az »óriásfalvak« átlagosnál nagyobb száma jellemző sajátossága a Körös-Tisza-Maros-köze középkori településképeinek. Kialakulásukat a tágas ... határ tette lehetővé elsősorban.” (Blazovich 1985). Ezek lehettek a későbbi mezővárosok előzményei.
- Az alacsony népsűrűség s az Alföld elsősorban külterjes állattartásra alkalmas volta eredményezték, hogy a tatárjárás után befogadott, a kelet-európai sztyeppékről épp a mongolok által elűzött, még nomád életmódot folytató népeknek, a kunoknak, jászoknak a ritkán lakott alföldi tájakon jelölték ki uralkodóink szállásterületüket, a mai Kis- és Nagygunyágnál nagyobb területen; Pest, Csongrád, Bodrog, Külső Szolnok, Békés, Csanád, Temes, Heves, Fejér vármegyékben alakultak ki szállásaik. S e ténynek el nem hanyagolható szerepe jutott az „alföldi út” alakításában. Ugyanis a betelepülésükkor még nem feudalizálódott kunoknak a beilleszkedése a magyarországi „viszonyokba” – feudális birtoklás, függőségi viszonyok, keresztény vallás, állandó megtelepedés stb. – a 14. század végéig elhúzódott, hosszú időre prolongálva egy bizonyos *feudalizmus-előtti* állapotot az Alföldön, ennek pedig döntő szerepe volt az „alföldi sajátosságok” kialakításában.
- A kunok, jászok betelepítését végső soron „történelmi véletlennek” tekinthetjük (letelepítésük helyét az országon belül már nem!). Az azonban már szükségszerű következménye volt a táj adottságainak, hogy az Alföld lakói mindenekelőtt *legeltető állattartást* folytattak. Viszont a „ridegen” tartott (életük során mindvégig a legelőkön tartózkodó, ott az árvizektől felszabaduló legelők között vándorló, nagy tömegben együtt tartott-örzött-terelt) állatok hatalmas legelőit nem lehetett a feudális birtokrendszerbe illeszteni, jobbágytelkekre osztani, hanem csak közösségek által hasznosítani. A legelők nem tartoztak a jobbágytelki állományhoz, így nem voltak alávetve művelési kényszernek, a sajátos körülmények között tartott állatok gondozását-örzését, a távoli piacokra való terelésüket nem lehetett robotmunkával elvégeztetni. Ha viszont a legelőket (jobbágy) kö-

zösségek hasznosították, akkor szerepet kellett kapniuk – közösségként! – a gazdasági élet szervezésében-irányításában: a legeltetés rendjének kialakításában, a pásztorok felfogadásában-ellenőrzésében, a közös nyájak felügyeletében, a közös használat során kirobbanó viták megoldásában stb. Így a jobbágytelki állományhoz nem tartozó legelőkkel gazdálkodó települések lakossága *gazdasági közösséggé, érdekközösséggé* vált, míg egy „szabályos” jobbágyközségben a jobbágyok izolált egyénekként kerültek kapcsolatba földesurukkal. A – legalábbis részben – közösen gazdálkodó jobbágyokkal a földesuraknak is közösségként kellett érintkeznie – ez a szükségszerű viszony az *autonómia* csíráit hordozta magában.

Mindez azt eredményezte, hogy ha a feudalizmus „makroszerkezete” ki is alakult az Alföldön – feudális jogrend, feudális jellegű tulajdonlás, közigazgatás, egyházi szervezet stb. –, joggal feltételezhető, hogy a „finomszöveve” már csak hézagosan (a feudális birtokrendszer, üzemszervezet, robotoltatás, a szolgáltatások rendszere stb.). A települési-gazdálkodási autonómia is szükségszerű kelléke, feltétele volt a legeltető állattartásnak.

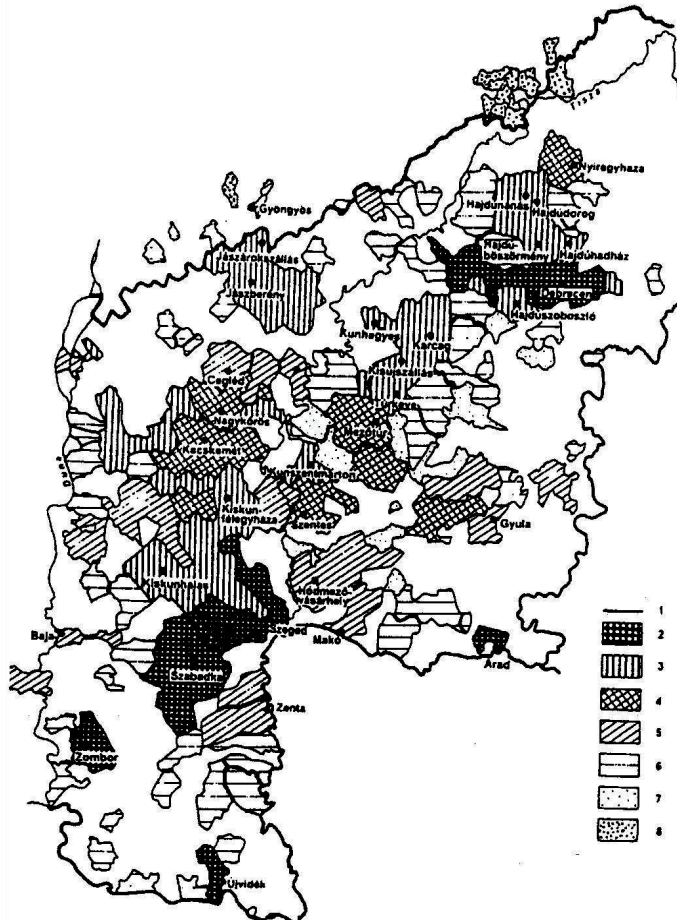
Vagyis egészen a középkor végéig az Alföld a feudalizációban „hátramaradt” terület, „feudalizmus előtti terület”; ez az állapot lazább függelmeket jelentett. A koraújkor hajnalán az „alföldi út” kiformalódásában szerepet játszó természeti tényezőkhöz két „történeti” esemény társult: az *oszmán-török hódítás*, az Alföld hódoltsági területté válása s Európa gazdaságának nagyméretű *regionális átrendeződése*. Az állandó háborúskodás, s a hódoltatás az ország egészére nézve katasztrofális következményekkel járt. Az Alföld is mérhetetlenül sokat szenvedett a „töröktől”, de furcsamód kedvező hozadéka is lett a török uralomnak: a „magyar” feudalizmus (földesúr, vármegye, úrszék) eltávozott mindennapjaikból. A török feudalizmus ugyan még kíméletlenebb (és „kelet-európaibb”), mint a magyar (a nyugat-európai), de a kivetett adók szigorú behajtásán kívül nem igen foglalkozott az uralma alá hajtott területek belügyeivel, legalábbis a Kárpát-medencében. Így nőtt a formálódó mezővárosok autonómiája, szabadsága. Növekedett gazdasági erejük is: ugyanis a természeti adottságok következtében szükségszerűen folytatott rideg állattartás kiemelkedő jelentőségre tett szert a 16–17. században; az európai gazdálkodásban-népesedésben mélyreható területi átrendeződés zajlott le. A „centrum” átkerült a Mediterráneumból Nyugat-Európába (a Németalföldre, a nyugati német tartományokba, Észak-Franciaországba, később Angliába). Ez a régió a 15. századtól kezdődően a korai kapitalizmus kibontakoztatásában vállalt vezető szerepet. Terjedtek a tőkés ipar korai formái, nőtt a népsűrűség, a városok lélekszáma, megnőtt a nyersanyag- és élelmiszerigény. Az Alföld s mezővárosai az élőállat-kivitelen keresztül kapcsolódtak Európában a 15–17. században zajló eseményekhez, a gazdaság regionális átrendeződéséhez. Az élőállat vált az ország legfontosabb kiviteli cikkévé. A becslések szerint az 1500-as évek derekán mintegy évi 80 ezer, az 1580-as években 120–150 ezer állatot hajtottak nyugatra a Hódoltság területéről, de „jó” években a marhaexport megközelíthette a 200 ezer darabot is. A piacra kerülő marhák többségét az alföldi mezővárosok ne-

velték fel. Állattartásuk mértékéről képet ad az a török (!) adóösszeírás, mely 1570-ben 49380 marhát talált Szegeden. A tehetősebb polgárok több száz marhát tulajdonoltak (1640-ben a nagykőrösi Ádám Márton birtokában 653 „marhaszám” volt; ez az adózási egység akár ezer marhát is jelenthetett). Ez a roppant gazdaság (amit persze a súlyos adók, esetenként a hadi események apasztottak; 1707-ben a debreceni főbírótól mintegy 700 marhát hajtottak el a portyázó rácok), növelte a mezővárosok mozgásterét. Lakóik majdhogynem a szabad királyi városok polgáraihoz hasonlóan éltek, jobbágyvoltuk a mindennapokban elhalványult. Vagyis a 16. századtól kezdve megfigyelhető egy olyan folyamat, amely az alföldi út meghatározó jellegét adja. E folyamat lényege, hogy az Alföld rövid idő alatt úgy került át egy „feudalizmus előtti” állapotból egy, a feudalizmust meghaladó állapotba, hogy közben a rendi társadalom kifejllett, „tipikus” formája meg sem szilárdult, nem vált általánosan elterjedté az egységes jobbágyi rend sem.

A 16. század első éveire meglehetősen jól körvonalazódott már ez az „átfordulás”. A kiváltságos, nem magánföldesúri fennhatóság alatt álló területek mellett megszorodnak, megerősödnek a mezővárosok. Sűrűségük ugyan nem érte el a dunántúlit, de itt alakultak ki a legnépesebb mezővárosok (Debrecen, Gyula, Cegléd, Bátmonostor). A mezővárosi lakosok aránya az összlakosságon belül országosan kb. 20% volt, az Alföld egyes területein azonban azt jóval meghaladta; Bácskai V. adatai szerint pl. a Bodrog megyei jobbágyok 32%-a, a gyulai uradalom lakosságának 49%-a (!) élt mezővárosokban a 15. században (Bácskai 1965). Ezek az arányok, kiegészülve a kunokkal, jászokkal, már jelleg-meghatározóvá tehetik a „szabad paraszti” vagy ahhoz közelálló fejlődést. A (korlátozott) „szabadságok földje” az évszázadok során tovább terjeszkedett az Alföldön, részben a falvak pusztulása, részben a mezővárosi jogállású települések szaporodása nyomán, ez utóbbi módon elsősorban a 18. és 19. században. A feudáliskor végére az Alföld „törzsterületének” döntő többsége több-kevesebb mentességet élvezett a feudális viszonyokkal szemben (1. ábra).

A mezővárosok sajátos helyzetét számos további tény erősítette. A legelőterület, csakúgy, mint a sok mezővárosban szintén jelentős árutermelést produkáló szőlőterület, nem tartozott a (jobbágy)telki állományhoz, akár birtokjogon, akár bérletként bírta azt tulajdonosa vagy a (mezővárosi) közösség. Így nem volt alávetve művelési kényszernek és jobbágyi szolgáltatásoknak. „A mezővárosok földhasználati joga, amennyiben szőlőről vagy legelőről van szó, lényegében a polgári földbérlet csíraformájának tekinthető” (Bácskai 1965). S vég nélküli példatárral igazolható, hogy a mezővárosi polgárok a jogilag a földesúr tulajdonában lévő földdel sajátjukként rendelkeztek; bérbe adták, adták-vették, rendelkeztek használatuk módjáról stb. E gyakorlat annyira elterjedt volt az Alföldön, hogy a mezővárosi méretű-gazdálkodású, de mezővárosi jogokkal nem rendelkező településekben is általános gyakorlat volt a földdel, mint sajátjukkal való rendelkezés. Az export marha „előállításában” és kereskedelmében közreműködők, a pásztrok, hajtók pedig bérmunkások voltak – újabb rés a feudális viszonyokon.

1. ábra: A „szabadság kis körei” az Alföldön a feudális kor végén

1 = az Alföld határa; 2 = szabad királyi városok; 3 = szabadalmas területek; 4 = megváltakozott mezővárosok; 5 = nagyfokú autonómiával rendelkező mezővárosok; 6 = csekélyebb autonómiával rendelkező mezővárosok; 7 = mezővárosi módon élő jobbágyközségek; 8 = helyaljai mezővárosok, illetve bortermelő mezővárosok

Szerkesztette: Beluszky Pál.

A vázoltak további következményekkel jártak. Pl. a török kiűzése után, amikor a mezővárosok védelmi szerepe csökkent, széleskörű autonómiájuk csábítása akadályozta meg, hogy az egykori falvak újranépesüljenek, hisz ez esetben a kiköltöző mezővárosi polgárok jobbágyokká váltak volna. Amikor pedig a táj népességének növekedése nyomán szükségessé vált a határ intenzívebb művelése, a sajátos tanyás gazdálkodási-települési rendszerrel tették lehetővé a távoli határrészek (szántó) művelését úgy, hogy a családok „elsődleges” lakóhelye továbbra is a mezővárosok belterületén maradt.

Summázat: nem a természeti viszonyok terelték az „alföldi útra” e nagytájunk társadalmi-gazdasági fejlődését, de hogy ez az út úgy alakulhatott, ahogy, abban jelentős szerepe volt különféle áttételeken keresztül a „táji környezetnek” is.

Irodalom

- Bácskai V. (1965): *Magyar mezővárosok a XV. században*. Budapest.
- Bánkiné Molnár E. (1998): Betelepülő vállalkozók szerepe Kiskunfélegyháza polgárosulásában. In: Novák L. (szerk.): *Az Alföld társadalmá*. Nagykőrös.
- Becsei J. (1996): Az alföldi tanyarendszer történeti földrajza. In: Frisnyák S. (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Nyíregyháza.
- Beluszky P. (1988): Az „Alföld-szindróma” eredete. *Tér és Társadalom*, 4.
- Beluszky P. (2001): *A Nagyalföld történeti földrajza*. Budapest–Pécs.
- Blazovich L. (1985): *A Körös–Tisza–Maros köz középkori településrendje*. Békéscsaba–Szeged.
- Erdei F. (1942): *Magyar tanyák*. Budapest.
- Frisnyák S. (1995): Az Alföld kultúrgeográfiai korszakai. In: Frisnyák S.: *Tájak és tevékenységi formák*. Miskolc–Nyíregyháza.
- Hajdú Z. (2001): *Magyarország közigazgatási földrajza*. Budapest–Pécs.
- Lettrich E. (1968): Az Alföld település- és gazdálkodási rendszere. *Földrajzi Közlemények*, 1.
- Lóczy D. (2000): Az alföldi tájak változó hasznosítása és értékelése. In: Frisnyák S. (szerk.): *Az Alföldi történeti földrajza*. Nyíregyháza.
- Márkus I. (1986): Az „alföldi út” és elakadása. *Valóság*, 4.
- Nagy F. (2000): Ósfoglalkozás a Rétközben. In: Frisnyák S. (szerk.): *Az Alföld történeti földrajza*. Nyíregyháza.
- Szűcs S. (1977): *Régi magyar vízivilág*. Budapest.

Az (egykori) szabad királyi városok a dualizmuskori városhálózatban

Hálás feladatnak tűnik szemügyre venni a szabad királyi városok pályáivét, a településhálózatban elfoglalt pozíciók módosulását rendi kiváltságaik elvesztése után, a polgári korszakban. A polgári forradalom és az első világháború között az ország térszerkezete és városhálózata gyors átalakuláson esett át; ezt egyrészt a társadalmi-politikai berendezkedés változása, másrészt a hazánkban ezzel majd egyidőben megjelenő gazdasági, technológiai modernizáció váltotta ki:

- A polgári forradalmat követően a társadalmi és politikai berendezkedés gyökeres változása merőben új feltételeket teremtett a településfejlődés számára is. Megszűnt a települések feudáliskori jogállása, a települések szélesebb köre számára megnyílt az út a települési autonómia megszerzése felé. A gazdaság rendi korlátainak megszüntetése (pl. a feudális tulajdonviszonyok, a céhek által korlátozott iparfejlődés [az „iparszabadság” korlátozása], a tőkés gazdaság jogi feltételeinek hiánya stb.) a gazdaság fejlődésében, s annak regionális vonatkozásaiban is szabadversenyess viszonyokat teremtett s ennek folyományaként a településfejlődésben is a „szabad verseny” vált meghatározó tényezővé.

A kiegyezés után, a polgári közigazgatás kiépítése nyomán a közigazgatás település(város)fejlesztő szerepe megnövekedett. Erdély „uniójával”, a határövidék felszámolásával, a Horvátországgal való viszony rendezésével (1868) az ország közigazgatási egysége helyreállt. A polgári berendezkedés megszüntette a feudális kor igazgatási sokszínűségét; a középfokú igazgatást egységesen a megyék illetve a „rangosabb” városok, a törvényhatósági joggal rendelkezők látták el. Egyszerűsítették a települések jogállásának feudáliskori kuszaságát, alaposan megrostálták a valamilyen városi joggal rendelkező települések körét (a kiegyezéskor 888 városi rangú település közül mindössze 131 tartotta meg városi jogállását – l. alább).

A polgári igazgatás *regionális szerepkörű* székhelyeinek, városi funkciójú intézményeinek „telephelyváltása” közvetlenül-közvetve ösztönözhetette a városi fejlődést:

- Az igazgatási székhellyé válás egy sor „városi” *szerepkörű intézmény* letelepedését eredményezte – alispáni ill. szolgabírói hivatalok, adóhivatalok, bíróságok, telekkönyvi hivatalok, pénzügyőrség, csendőrség-rendőrség, államépítészeti, kultúrmérnöki hivatalok, tisztiorvosi hivatalok, tankerületi igazgatóságok és így tovább –, ez pedig köztisztviselői réteg letelepedését-kialakulását vonta maga után. E réteg fogyasztásával, igényeivel, érdekérvényesítő képességeivel, építkezéseivel szembeötlően alakította lakóhelyét. (Különösen kisebb népességű, szerény volumenű ipari-, kereskedelmi-, agrárfunkcióknak helyet adó városok, járási székhelyek

esetében vált településformáló társadalmi csoporttá a tisztviselői réteg, mint pl. Balassagyarmat, Mosonmagyaróvár, Sátoraljaújhely, Zalaegerszeg, Rimaszombat, Nagykároly, vagy a járási székhelyek közül Szentgotthárd, Celldömölk, Zirc, Sümeg stb. esetében.)

- A közhivatalok letelepedése ösztönzőleg hatott egy sor egyéb – központi funkciójú – intézmény megjelenésére is (iskolák, napisajtó, kórház, ügyvédek stb.).
- A közhivatalok s a holdudvarukban megjelenő egyéb intézmények által létrehozott vonzás hinterlandot biztosított az igazgatási székhely kereskedelmi, pénzügyi, szolgáltató szerepköre számára is.
- Különösen látványos volt a „városhiányos” térségek igazgatási központjainak fejlődése (Kaposvár, Szombathely, Nyíregyháza, Szolnok, Mára-marossziget, Beregszász stb.). Az igazgatás székhelyei városatlan tájakon sajátos központokat hoztak létre: népességükhöz, gazdasági súlyukhoz képest magas hierarchia-szintű városokat (melyek a „kiegészítő” városi jegyekkel is alig rendelkeztek), mint pl. Alsókubin, Liptószentmiklós, Turocszentmárton, Aranyosmarót, Csíkszereda.
- A kiegyezés után nyílt lehetőség *önálló gazdaságpolitika* kialakítására. Az önálló magyar állam – annak ellenére, hogy a század utolsó harmadában mindvégig szabadelvű politikát követett – 1867 után aktív, sokoldalú szerepet vállalt a tőkés gazdaság kiépítésében. Kezdetben a nagy beruházás igényű s lassan megtérülő *infrastrukturális fejlesztéseket* támogatta kamatgaranciákkal, hitelekkel. Ez irányú tevékenységéből kiemelkedett
 - a főváros modern világvárossá való kiépítésének támogatása. Ez megfelelt a magyar államvezetés politikai célkitűzéseinek is, melyek értelmében Budapestet a Monarchia társközpontjává kívánták fejleszteni, növelendő Magyarország súlyát a birodalmon belül.
 - Az állam kamatgaranciák vállalásával, a csődbement vasúttársaságok felvásárlásával, az államvasutak kialakításával és fejlesztésével támogatta a *vasútépítést*, ezen keresztül a gazdaság dinamizálását, egyben szélesebb politikai-gazdaságpolitikai célkitűzései megvalósítását (ismét csak Budapest súlyának növelése, a Fiumével való összeköttetés ill. a fiumei kikötő fejlesztése révén „saját” tengeri kijárat szerzése stb.).
- A 19. század derekán a gazdaság növekedésének, modernizációjának, tőkés formája kialakulásának nemzetközi feltételei kedvezőek voltak; 1850 táján világméretű konjunktúra vette kezdetét. A világ fejlett országaiban a 19. század közepére már jelentős tőkefeleslegek halmozódtak fel, gyors ütemben növekedett ezen országok tőke kivitele. Magyarországon – ahol korábban a gazdaság fejlődésének fékezője a tőkehiány volt – 1867 és 1890 között 2 millió forinttal részesedett a fejlett országok tőkeexportjából; a kiegyezés utáni években a beruházások 60%-a, a kiegyezést követő három évtizedben mintegy fele, viszont a századforduló után már csak negyede származott tőkeimportból. A külföldi eredetű tőkének ki-

emelkedő szerepe volt a városfejlődésben, részben közvetlenül (Buda-pestnek nyújtott kölcsönök ill. itteni beruházások, bankalapítások) részben közvetve, pl. a vasútépítések finanszírozása révén, vagy az „agrárbizniszben” való részvétellel.

A gazdasági fellendülés része volt az agrárkonjunktúra; az Angliában tetőző, Nyugat-Európában kibontakozó ipari forradalom tovább növelte az élelmiszerek, mezőgazdasági nyersanyagok iránti igényt. Hazánkban minden „összejött” ahhoz, hogy az agrárkonjunktúra újabb szakasza kibontakozék:

- az Ausztriával fennálló vámközösség előnyös piaci pozíciókat biztosított a magyarországi termények számára a Monarchia területén.
- Az állandó kereslet hatására kedvezően alakultak az árviszonyok.
- Az ármentesítések nyomán növekedett a szántók területe, a legfontosabb kiviteli cikkek termőterülete.
- A vasútépítések nyomán az ország egész mezőgazdasági művelésre alkalmas területén megteremtődtek az agrártermékek piacra juttatásának feltételei, újabb körzetek kapcsolódtak be a mezőgazdasági kivitelbe.
- A mezőgazdasági termelés technikája – részben épp a növekvő pénzbevételek eredményeként – fejlődött, a termésátlagok emelkedtek. A kiegyezés és a századforduló között a búzatermelés két és félszeresére, a kukorica-termelés hétszeresére, a cukorrépa-termelés hatszorosára emelkedett.

Az agrárkonjunktúra alakulása meghatározó jelentőségű volt a településfejlődés szempontjából is, legalábbis a századfordulóig. A dualizmuskori gazdaság-és településfejlődés ugyanis mindvégig *agrárországbán* zajlott, a belső tőkeképződés legfontosabb forrása továbbra is a mezőgazdasági termés és az agrártermékek kereskedelme maradt. A gazdasági fejlődés középpontjában Magyarországon a 19. század második felében – a bányászat vagy a gyáripár arányában látványos növekedése ellenére – az agrártermelés tőkés átalakulása, technikai, agrotechnikai modernizációja állt; a mezőgazdasági termékek felvásárlása, kereskedelme, szállítása (a vasútépítések elsődrendű ösztönzője az agrárbiznisz volt), feldolgozása (malom-, szesz-, cukoripar stb.), kivitele, a mezőgazdasági termelést szolgáló hitel- és biztosítási intézetek kiépítése, a mezőgazdasági gépgyártás stb. E tényezők biztosították a településfejlődés legfontosabb forrásait is.

Másrészt az agrárkonjunktúra formálta az ország térszerkezetét is. Az agrárbiznisz – „összefogva” a szállítás modernizációjával (vasút, gőzhajózás) – természetesenül az ország kedvező agráradottságú nagytájakait (Alföld, Kisalföld, Dunántúl, Bánát) juttatta előnyös helyzetbe, a gabonatermelés és a terménykereskedelem központjait, az agrárbiznisz egyéb összetevőinek – pénzintézetek, élelmiszeripar - telephelyeit, ugyanakkor nem érintette meg a Felföld vagy Erdély városait.

- Gyorsította és ösztönözte a magyarországi gazdaság modernizációját, hogy míg a tőkés fejlődés élén járó országokban a gazdaság igényei kényszerítették ki a technikai-technológiai modernizációt – az „ipari forradalmat” – s így az viszonylag lassú folyamat volt a 18. század végén,

a 19. század első felében, addig Magyarország „készen kapta” ezen eszközöket, legalábbis az ipari forradalom első hullámának találmányait (gőzgép, gyári technológiák, gőzhajó, vasút, távíró stb.) a polgári átalakulás kezdetén (ezen eszközök előhírnökei már 1848 előtt is megjelentek hazánkban).

- Közülük a *gyáripár* megjelenése s a *szállítás forradalma* kapott kiemelkedő szerepet a városfejlődés szempontjából. A gyáripár képessé vált oly méretű népességtömröléseket létrehozni, amelyekbe meglepedhetnek a városi funkciók is (pl. Salgótarján, Stájerlakanina, Resicabánya, Diósgyőr stb.), s erőteljesen növelhette egyes városok népességszámát. Másrészt a gyári tömegtermelés visszaszorította a kézműipart – s így a kis kézműipari központokat –, az „új” szállítási lehetőségekre támaszkodva koncentrállhatta ill. más régiókba helyezhette át az ipari termelést. (Ez történt pl. a felvidéki kis vasércbányák, vasolvasztók és vasfeldolgozó üzemek esetében; a kohászati ipar s a fémfeldolgozás a szénbányák közlébe, délebbre vándorolt s építette fel nagyteljesítményű üzemeit – Diósgyőr, Ózd, Salgótarján, Borsodnádásd stb. –, így a vasipar hagyományos központjai eljelentéktelenedtek.

Magyarországon – köztudott – 1846-ban nyitották meg az első vasútvonalat, s a polgári forradalom évében, 1848-ban az akkori országterületen mindössze 178 km-nyi vasút üzemelt. Bő fél évszázad múltán viszont közel 22 ezer km hosszú vasútvonal hálózta be az országot. Ezen időszak legdinamikusabban fejlődő ágazata az infrastruktúra, ezen belül is a vasút. Az első világháború előestéjén az ország összes állótoke-állományának 26%-a a vasútra esett, s 1850 és 1890 között évente 10,5%-kal, majd 1914-ig 5,5%-kal növelte teljesítményét. A vasút gazdaság- és településfejlesztő hatása rendkívül sokrétű volt s azt nehéz túlbecsülni. Maga a vasút is addig nem tapasztalt igényt támasztott a bányászattal s az iparral szemben – a vasút sín-, hídacél-, mozdony és vasúti kocsik igénye, szénfelhasználása –, megteremtette az egységes nemzeti piacot, hozzájárult egyes gazdasági ágak hanyatlásához (pl. a piacra termelő kézműipart sorvasztotta a vasúton szállított gyári áru) vagy prosperálásához (pl. az agrártermelés, nem véletlen, hogy a vasútépítések kezdetén Pest-Buda s az Alföld nagy gabonatermelő, -gyűjtő városai között épült ki a vasúti kapcsolat: 1854: Szeged, 1857: Temesvár és Debrecen, 1858: Békéscsaba, Arad, Nagyvárad stb.), s attól függően, hogy hogyan helyezkedtek el a vasúthálózat konfigurációjában, segítette vagy hátráltatta egyes városok gyarodását. Korábban kedvezőtlen fekvésű, rossz forgalmi helyzetű városok jutottak piacközponti szerephez, gyorsult fel növekedésük – pl. Kaposvár, Zsolna, Szombathely, Nyíregyháza, Békéscsaba stb. – a vasút révén, vagy vegetálhattak kisjelentőségű szárnyvonalak mentén (Eger, Balassagyarmat, Esztergom, Kalocsa, a székelyföldi városok, Selmezbánya stb.).

A dualizmuskori településfejlődés és a kiépülő vasúthálózatban elfoglalt pozíció közötti kapcsolat teljesen nyilvánvaló. Ám az a meglehetősen általános megállapítás, miszerint Nyugat-Európában a már kiforrálódott kapitalista vá-

roshálózat alakította a maga igényei szerint, képére és hasonlatosságára a vasúthálózatot, míg Magyarországon a kiépülő vasúthálózat gyakorolt messzemenő befolyást a településhálózat alakulására, némiképp leegyszerűsítő. A vasutak vonalvezetését, a vasúthálózat kialakulását, annak ütemét – bármennyire egyéni érdeks helyi hatalom befolyásolta is azt – végül is a gazdaság meglévő és biztosan előre jelezhető regionális megoszlása, erővonalai, dinamikája és a gazdaságot falaik között sűrítő települések elhelyezkedése határozta meg. A „vasút” a településfejlődés meglévő tendenciáit erősítette fel, olykor rendkívül látványosan, segítette a településfejlesztő energiák kibontakozását. Nemcsak a vasút „épített várost”, hanem viszont, a város – magának – vasutat.

A városhierarchia (városállomány) dualizmuskori átformálódásának általános tendenciái

A városnövekedés-fejlődés feltételeinek fenn vázolt gyökeres átalakulása, valamint az európai tapasztalatok azt sugallják, hogy a tőkés városfejlődés a korábbi városállomány jelentős hányadának kicserélődésével, vagy pozíciójuk gyökeres megváltozásával járt. Az erre utaló esetek – a 19. és a 20. század eleji városállomány összemérésének korlátozott lehetőségei ellenére¹ – hazánkban is számosak. Gyimesi Sándor 1828-ra vonatkozó eredményei és az általunk felállított hierarchikus rangsor összevetése megenged oly interpretációt is, hogy a városállomány „mozgása” igen élénk volt a hierarchikus skálán; a városok kb. 45%-ának *jelentősen* változott a pozíciója. Pl. Modor a városhierarchia éléről – Gyimesi S. szerint Modor a 19. század elején városi szerepköre alapján benne volt a „legjobb ötvenben” – a városi funkciókkal éppen hogy rendelkező települések csoportjába zuhant vissza, a 376. helyre. Sárospatak pozícióvesztése szintén látványos (közel 140 hellyel került „lejjebb” a rangsorban), Rozsnyó, Selmechánya, Nagyszombat, Nagykőrös visszaesése is egyértelmű. A feltörő városok pozíciójavítása kevésbé látványos – legalábbis a városhierarchia csúcsán –, de Arad vagy Nagyvárad a „jobb megyeközpontok” közül lépett a regionális központok sorába. A korrelációs számítások alapján pedig arra a következtetésre juthatunk, hogy a két időpont városrangora között szinte nincs kapcsolat (a rangkorrelációs együttható +0,11 az első ötven városra számolva). Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a hierarchikus rangsorban való elmozdulások, ha ennek eredményeként a városok nem lépnek át más hierarchia-szintre, a „városállomány kicserélődéseként” nem interpretálhatók. Az eltérések ugyanakkor utalnak a városhierarchia átrendeződésének *okaira*; pl. a közigazgatás szerepének felértékelődésére a városfejlődésben. A „lecsúszó” városok többsége a 19. század elején környezetéhez, népességszámához stb. viszonyítva jelentősebb gazdasági szereppel rendelkezett, ehhez azonban a kiegyezés után számottevő igazgatási szerepkör nem társult, így relatív jelentőségük csökkent (Nagyszombat, Rozsnyó, Vác, Losonc stb.). Ugyancsak a közigazgatási központi funkció je-

lentségére utal, hogy a gazdaságilag kevésbé jelentős városok megyeszékhely funkciót nyervén a dualizmus elején, érzékelhetően előreléptek a hierarchikus rangsorban; ide sorolhatjuk Máramarosszigetet, Nagybecskereket, Lugost, Szombathelyt, Sátoraljaújhelyt, s a 19. század elején a hierarchia élmezőnyébe sem tartozó Kaposvárt, Zalaegerszeget, Balassagyarmatot, Trencsént, Beregszászt és így tovább. Nagyvárad és Arad előrelépését pedig gazdasági súlyuk növekedése mellett a regionális központok iránti igény számlájára írhatjuk.

Az elmondottakat figyelembe véve úgy véljük, hogy a dualizmus évtizedei alatt (vagy akár 1848 óta) a magyarországi városállomány kicserélődéséről nem beszélhetünk, kevés számú város látványos hanyatlásától vagy előretörésétől eltekintve a városállomány meglehetősen stabilnak bizonyult. Természetesen számos esetben a hierarchikus ranghely változása is „lereagálta” a városfejlesztő tényezőkben, az egyes települések igazgatási, forgalmi helyzetében, gazdaságuk fejlődési lehetőségeiben stb. bekövetkező változásokat. Magyarországon – eltérően pl. Angliától, Németországtól nyugati tartományaitól – a *korábbi városállomány modernizálódik*, a kedvezőbb helyzetű feudáliskori városok váltanak át a polgári (kapitalista) városfejlesztési pályára. Mivel azonban néhány kivételtől eltekintve a hazai városok törzsállományának *gazdasága „középkorias” jellegű* volt (fő funkciójuk a céhes keretek között űzött kézműipar, a piacközponti szerepkör, a szerény bolti-vásári elosztó-kereskedelem stb.), nagy- és középpolgársága jelentéktelen, a városlakók vagyona szerény, a feudáliskori városok inkább csak települési (műszaki?) kereteket kínáltak a modern városfejlődésnek, nem saját, szerves fejlődésük eredménye volt a „váltás”. „Kívülről” érkeztek a polgári kor intézményei, a sokféle hivatal, a tőke, a polgárság jó része. A szerves fejlődésre legfeljebb néhány oly városunk szolgáltat példát, ahol már a 19. század elején modern, céhes kötöttségektől mentes polgári réteg alakult ki, mint pl. Győrben, Pozsonyban, Pesten, Szegeden, Temesvárott stb. E városokban figyelhető meg a korábban helyben felhalmozódott (kereskedelmi) tőke átáramlása a gyáripárba, pénzintézetekbe. Ha tehát a városállomány – vagy számottevő része – nem is cserélődött ki, a „váltás” létrejött a városállományon belül, *mind a funkciókat, mind a helyi társadalom összetételét* illetően. Még az olyan nagyvárosokban is, mint Pest, ahol már 1848 előtt számottevő gazdasági bázis, tehetősebb polgárság alakult ki, a 19. század elejének és végének polgársága között sem személyükben, sem jellegükben alig mutatható ki kontinuitás. A modernizálódó városokban a feudáliskori polgárság mellett – céhes hagyományú kézművesek, kiskereskedők, rendies lateiner-réteg – a dualizmus korának kezdetén elsősorban a *modern állami bürokrácia, a tisztviselőréteg* duzzadt fel, később szűk polgári réteg is kialakult, s törvényszerűen megint csak a nagyobb városokban az *ipari proletáriátus*. A városi szegénység viszont majd minden városban a lakosság jelentékeny hányadát tette ki (napszámosok, cselédek, altisztek, földművelők stb.). A *funkcionális és társadalmi váltás* a feudális és a kapitalista város között csak a városhierarchia csúcsán egyértelmű, általánosnak és hiánytalanul majdhogyanem csupán a regionális központok körében mondható. Ez nem jelenti azt, hogy az alsóbb szinteken nem található a modernizáció élvonalához

sorolható város – pl. Fiume, Miskolc, Szombathely, Nagykanizsa, Kaposvár, Újvidék, Újpest stb. –, de már a megyeközpontok között is számos város még csak e folyamat elején tartott, viselte még a feudáliskor városfejlődésének jó néhány vonását (pl. Veszprém, Eger, Eperjes, Esztergom, Balassagyarmat, Trencsén, Lőcse, Zilah, Szekszárd, Nagyenyed, Nagykároly stb.). Az az állításunk, hogy a *kapitalista városállomány kialakulása a feudáliskori kereteket vette igénybe s azt formálta át*, nem jelenti azt, hogy a feudáliskori városállomány változatlan maradt. A városállomány pereméről jó néhány város már a 18. század végén, a 19. század első felében *lemorzsolódott*, s 1848 után ez a folyamat felgyorsult, részben a városjog nyújtotta „támogatás” elvesztése miatt, részben mert a kapitalista városfejlesztő energiák a korábbi városállomány egyes tagjait elkerülték, s az „örökölt” városi szerepkör – pl. a kézműipar – szerepe csökkent. E csoportba tartoztak a már említett felvidéki és erdélyi kisvárosok, a lehanyagló nemesfembányászat kis központjai – Vízakna, Felsőbánya, Újbánya, stb. –, sok kismezőváros – mint Kunmadaras, Hajdúdorog, Hajdúhadház, Szabadszállás, Fülöpszállás, Kiskundorozsma, Jászárokszállás stb. –, egykori bortermelő városkák, mezővárosok (a Hegyalja bortermelő mezővárosainak többsége már a 19. század közepére elvesztette városi funkcióit) stb.

A szabad királyi városok a polgári városfejlődés időszakában (1914-ig)

Mint tanulmányunk elején megjegyeztük, hálás feladatnak tűnt a szabad királyi városok helyzete változásainak nyomon követése a fenn vázolt folyamatokban, annak felmérése, hogy biztosított-e a korábbi rang sajátos fejlődési pályát a későbbiekben, eltérő útra terelődött-e a polgári korszakban e városok „fejlődése”. Már a feladat szemrevételezésekor világossá vált azonban e vizsgálatok korlátozott lehetősége. S itt elsősorban nem a „technikai nehézségekre” gondolunk, például arra, hogy már maga a szabad királyi városok köre is bizonytalan – pl. az uralkodótól szabad királyi címet nyert, de az országgyűlés által be nem cikkelyezett városok „kezelése”, a földesuraiktól megváltakozott volt mezővárosok jogi „lebegése”², a szepességi és a kiváltságos területek településeinek helyzete –, vagy arra, hogy Magyarország, Erdély, Horvátország és a határőrvidék városi jogállásai nem voltak azonosak, várostörténeti feldolgozásaink nem terjednek ki a közjogilag különálló országrészekre stb.

A vizsgálatok korlátozottsága mindenekelőtt abból fakad, hogy a települések jogállása a feudális kor végén már csak nagyon bizonytalanul tükrözte a városok gazdasági, társadalmi, adminisztratív, kulturális súlyát. A települések jogállásának megváltoztatása csak esetenként s jócskán megkésve követte a települések súlyának, jelentőségének, a településhálózatban elfoglalt helyzetüknek a változásait, s a megszerzett kiváltságok elvesztése a 18–19. században már alig van példa, így az eljelentéktelenedett (szabad királyi) városok is őrizték ki-

váltságaikat. Ráadásul településhálózati helyzetüket, gazdasági súlyukat figyelembe véve néhány település szabad királyi rangra való emelkedésének „mozgatórugói” már a cím elnyerésekor is talányosak, így pl. Nyugat-Magyarország kis, „egyfunkciójú” bortermező városkái esetében – Ruszt, Kismarton, Szentgyörgy, Modor, Bazin –. Így a szabad királyi városok igen heterogén csoportot alkottak a feudális kor végén központi szerepkörük (hierarchikus rangjuk), gazdasági jelentőségük, urbanizáltságuk színvonala, népességszámuk stb. alapján Pesttől, Budától, Pozsonytól, Győrtől, Kassától, Kolozsvártól, az országos és regionális gazdasági-szellemi központoktól a városi funkciót nem vagy alig betöltő Rusztig, Libetbányáig, Szentgyörgyig, Bakabányáig, Újbányáig stb.

Ugyanakkor a 19. század közepén már nagyszámú olyan település volt hazánknak, melyek városi szerepköre, hierarchikus rangja messze meghaladta jó néhány szabad királyi városét, s ha a „funkció” alapján adományozták volna a „rangot”, joggal tarthattak volna igényt szabad királyi kiváltságokra (Miskolc, Kecskemét, Szombathely, Pápa, Baja, Nagykanizsa, Losonc stb.).

Vagyis a szabad királyi városok induló pozíciója a polgári korszak kezdetén igen eltérő volt, ezért lehetetlen „szabad királyi városokként” végigkísérni pályájukat a 48-at követő évtizedekben. Valószínűleg egyetlen közös vonásuk, hogy a polgári igazgatás kialakításakor, az 1870-es években a városi rang odaítélésekor előnyben voltak szerényebb „jogi előzményekkel” rendelkező társakkal szemben. Mindössze két egykori szabad királyi város, Bakabánya és Libetbánya „esett ki” az „új idők” rostáján, Béalábányát pedig közigazgatásilag egyesítették Selmezbányával. Oly egykori szabad királyi városok is legalább rendezett tanácsú városi rangban maradhattak, amelyek már a feudális kor végén is csak szerény városi szerepkörrel rendelkeztek, népességszámuk csekély s sem Gyimesi Sándor, sem pedig Bácskai Vera–Nagy Lajos által városnak tartott települések listáján sem bukkantak fel, s amelyek az 1910-es állapotokat figyelembevevő hierarchia-vizsgálatok során sem bizonyultak városoknak vagy városi szerepkörük igen csekély volt (Ruszt az 1910-es hierarchikus rangsor 432., Szentgyörgy a 431., Felsőbánya a 426., Újbánya a 380., Modor a 376. helyén – l. az 1. táblázatot). Az elmondottak vonatkoznak a *szepességi városokra* is (közülük Poprád, Szepesolaszi, Szepesbéla, Leibic, Szepesváralja a hierarchia-vizsgálatok alapján funkcionális értelemben nem tekinthető városnak), az *erdélyi ún. taxás városokra* (Kolozs, Vízakna, Abrudbánya rendezett tanácsú városi rangja), igaz, e város csoport tagjainak többsége a községek sorába került (pl. Bereck, Illyefalva, Oláhfalva, Szék), illetve részben az *alföldi szabadalmatlan területek* településeire. A Jászság és a Kiskunság településeinek csak kisebb hányada nyert városi rangot az 1870-es években, az ún. „öreg hajdúvárosoknak” viszont a fele, a Nagy-kunság települései közül pedig több olyan, melynek városi szerepköre jóval szerényebb volt, mint egy sor más községi jogállásba süllyedt alföldi mezővárosé (Kisújszállás, Túrkeve kontra Békéscsaba, Szarvas, Orosháza, Nagyszalonta, Békés stb.). Ugyanakkor az 1910-es hierarchia-vizsgálat kb. 330 városi funkcióval rendelkező települést mutatott ki az akkori országterületen (Horvát-Szlavonországgal

1. táblázat: Szabad királyi, bánya- és püspöki városok, taxás városok főbb adatai

Szabad királyi és egyéb városok*	Jogállás 1840**	Jogállás és igazgatási szerepkör	Hierar- chikus rang, 1910	Lélekszám		Népes- ségszám változás, %	Gyimesi sorrend (1828)***
				1870	1910		
<i>I. Regionális központ</i>							
1. Zágráb	Sz	Tjv. Mj.	1	20 402	79 038	287,4	
2. Pozsony	Sz	Tjv. Mj.	2	46 540	78 223	68,1	2
3. Kolozsvár	Sz	Tjv. Mj.	3	26 638	60 808	128,3	
4. Kassa	Sz	Tjv. Mj.	4	21 742	44 211	103,4	8
5. Debrecen	Sz	Tjv. Mj.	5	46 111	92 729	101,1	3
6. Temesvár	Sz	Tjv. Mj.	6	36 844	72 555	96,9	6
7. Szeged	Sz	Tjv. –	7	71 022	118 328	66,6	7
8. Nagyvárád	P	Tjv. Mj.	8	28 698	64 169	123,6	23
9. Pécs	Sz	Tjv. Mj.	9	23 683	49 822	108,8	10
10. Győr	Sz	Tjv. Mj.	10	26 225	44 300	68,9	5
11. Arad	Sz	Tjv. Mj.	11	32 725	63 166	93,0	29
12. Brassó	Sz	Rtv. Mj.	12	27 766	41 056	47,9	
<i>II. Megyeközpontok</i>							
13. Sopron	Sz	Tjv. Mj.	13	21 108	33 932	60,8	15
14. Marosvásárhely	Sz	Tjv. Mj.	16	13 018	25 517	96,0	
15. Fiume	Sz	Tjv. –	17	17 884	49 806	178,5	
16. Nagyszeben	Sz	Rtv. Mj.	18	18 998	33 489	76,3	
17. Szatmárnémeti	Sz	Tjv. Mj.	20	18 353	34 882	90,1	11
18. Szabadka	Sz	Tjv. –	21	57 556	94 610	64,4	28
19. Székesfehérvár	Sz	Tjv. Mj.	22	22 683	36 625	63,6	14
20. Besztercebánya	Sz	Rtv. Mj.	23	5 950	10 776	81,1	17
21. Nyitra	P	Rtv. Mj.	26	10 683	16 419	53,7	26
22. Eger	P	Rtv. Mj.	28	19 150	28 054	46,5	9
23. Eperjes	Sz	Rtv. Mj.	29	10 772	16 323	51,5	16
24. Újvidék	Sz	Tjv. j.	30	19 119	33 590	75,7	30
25. Veszprém	P	Rtv. Mj.	31	12 002	14 792	23,3	19
26. Zombor	Sz	Tjv. Mj.	33	24 309	30 593	25,8	38
27. Esztergom	Sz	Rtv. Mj.	38	14 512	17 881	23,2	33
28. Komárom	Sz	Tjv. Mj.	39	13 595	22 337	64,3	13
29. Trencsén	Sz	Rtv. Hj.	41	3 949	7 805	97,6	54
30. Pancsova	H	Tj. j.	42	16 888	20 808	23,2	
31. Beszterce	Sz	Rtv. Mj.	47	7 212	13 236	83,5	
32. Segesvár	Sz	Rtv. Mj.	48	8 204	11 587	41,2	
33. Lőcse	Sz	Rtv. Mj.	52	6 887	7 528	9,3	49
34. Székelyudvar- hely	Tax	Rtv. Mj.	54	5 173	10 244	98,0	
35. Torda	Tax	Rtv. Mj.	58	8 803	13 455	52,8	

1. táblázat folytatása

Szabad királyi és egyéb városok*	Jogállás 1840**	Jogállás és igazgatási szerepkör	Hierar- chikus rang, 1910	Lélekszám		Népes- ségszám változás, %	Gyimesi sorrend (1828)***
				1870	1910		
<i>III. Középvárosok</i>							
36. Gyulafehérvár	Sz	Rtv. j.	63	7 955	11 618	46,0	
37. Sepsiszentgyörgy	Tax	Rtv. Hj.	67	5 142	8 665	68,5	
38. Vác	P	Rtv. j.	68	12 894	18 952	47,0	20
39. Csíkszereda	Tax	Rtv. Mj.	72	1 247	3 701	196,8	
40. Kalocsa	P	K. j.	85	9 504	11 738	23,5	32
41. Nagyszombat	Sz	Rtv. j.	87	9 737	15 163	55,7	24
42. Zsolna	Priv.mv	Rtv. j.	89	2 870	9 179	219,8	
43. Nagybánya	Sz	Rtv. j.	90	9 082	12 877	41,8	60
44. Selmec- és Béalábánya	Sz	Tjv. –	92	14 029	15 185	8,2	22
45. Kézdivásárhely	Tax	Rtv. j.	94	4 546	6 079	33,7	
46. Fehértemplom	H	Rtv. j.	97	8 284	11 524	39,1	
47. Szamosújvár	Sz	Rtv. j.	98	5 188	6 817	32,2	
48. Rozsnyó	P	Rtv. j.	100	4 855	6 565	35,2	18
49. Igló	B	Rtv. j.	104	6 691	10 525	57,3	
50. Késmárk	Sz	Rtv. j.	112	3 938	6 317	60,4	63
51. Medgyes	Sz	Rtv. j.	122	6 712	8 628	28,5	
52. Kőszeg	Sz	Rtv. j.	125	6 915	8 423	21,8	55
<i>IV. Kisvárosok</i>							
53. Bártfa	Sz	Rtv. j.	132	5 303	6 578	24,0	
54. Zólyom	Sz	Rtv. j.	133	2 201	8 790	299,5	
55. Erzsébetváros	Sz	Rtv. j.	140	2 250	4 408	95,9	
56. Szászsebes	Sz	Rtv. j.	147	5 790	8 504	46,9	
57. Hátszeg	Tax	Rtv. j.	153	1 806	3 124	72,9	
58. Vajdahunyad	Tax	Rtv. j.	170	2 597	4 520	74,0	
59. Breznóbánya	Sz	Rtv. j.	180	3 793	4 179	10,1	88
60. Kismarton	Sz	Rtv. j.	183	2 476	3 073	24,1	
61. Körmöcbánya	Sz	Rtv. –	191	3 433	4 515	31,5	64
62. Kisszeben	Sz	Rtv. j.	205	3 078	3 288	6,8	70
63. Abrudbánya	Tax	Rtv. –	223	3 329	2 938	-11,7	
64. Gölnicbánya	B	Rtv. j.	230	5 205	3 833	-26,4	
65. Szakolca	Sz	Rtv. –	254	5 278	5 018	-4,9	
66. Bazin	Sz	Rtv. –	256	4 338	4 809	10,5	
67. Korpona	Sz	Rtv. j.	329	3 742	4 016	7,3	

1 táblázat folytatása

Szabad királyi és egyéb városok*	Jogállás 1840**	Jogállás és igazgatási szerepkör	Hierar- chikus rang, 1910	Lélekszám		Népes- ségszám változás, %	Gyimesi sorrend (1828)***
				1870	1910		
<i>V. Járási funkciókkal is rendelkező települések</i>							
68. Vízakna	Tax	Rtv. j.	341	3 904	4 048	3,6	
69. Poprád	Sze	Rtv. –	348	1 061	2 283	115,4	
70. Modor	Sz	Rtv. –	376	5 066	5 230	3,1	44
71. Újbánya	Sz	Rtv. –	380	4 269	4 813	12,7	
72. Felsőbánya	Sz	Rtv. –	426	5 311	4 422	- 16,7	
73. Szepesolaszi	Sze	Rtv. –	427	2 934	2 413	- 17,8	
74. Szepesbéla	Sze	Rtv. –	428	2 428	2 884	18,8	
75. Leibic	Sze	Rtv. –	429	2 966	2 782	- 6,2	
76. Kolozs	Tax	Rtv. –	430	3 254	4 138	27,2	
77. Szentgyörgy	Sz	Rtv. –	431	3 026	3 458	14,3	
78. Ruszt	Sz	Rtv. –	432	1 324	1 535	15,9	
<i>VI. Városi funkciókkal nem rendelkezők</i>							
79. Bakabánya	Sz	K –	–	3 207	3 134	- 2,3	
80. Libetbánya	Sz	K –	–	1 840	1 804	- 2,0	
81. Buccari (Bakar)	Sz	Rtv –	–	2 116	2 092	- 1,1	
82. Szomolnok	B	K –	–	2 633	2 343	- 11,0	
83. Némethlipcse	B	K –	–	2 397	2 169	- 9,5	
84. Svedlér	B	K –	–	2 173	1 856	- 4,6	
85. Stósz	B	K –	–	1 292	1 033	- 20,0	
86. Bercel	Tax	K –	–	4 469	3 267	- 26,9	
87. Illyefalva	Tax	K –	–	1 334	1 354	1,5	
88. Oláhfalva	Tax	K –	–				
89. Szék	Tax	K –	–	3 505	3 709	5,8	

*Az 1910-es hierarchikus rang sorrendjében; ** = Sz = szabad királyi város; P = püspöki város; B = bányaváros; H = határőrvidék privilegizált városa; Tax = erdélyi taxás város; Sze = szepesség város; Pm = privilegizált mezőváros; Tjv = törvényhatósági jogú város; Rtv = rendezett tanácsú város; M = megyeszékhely; j = járási székhely; *** Gyimesi Sándor listája csak a jelzett településeket tartalmazza.

nem számolva), ezek közül hozzávetőleg 130 a kisvárosokénál magasabb hierarchia-szinten állt, vagyis számos olyan település akadt az országban, amely a városi rangú egykori szabad királyi városoknál jóval előkelőbb pozíciót foglalt el a városhálózatban, ám községi jogállásban maradt (Balassagyarmat a hierarchikus rangsor 45. helyén, megyeszékhely, Békéscsaba több mint 40 ezer lakójával a 63., Keszthely a 79., Mohács a 80., Kalocsa a 89. helyen, s a kis-

városokénál előkelőbb helyet foglalt el a rangsorban Ipolyság, Liptószentmiklós, Turocszentmárton, Homonna, Aranyosmarót, Kisvárd, Orosháza, Szarvas és így tovább). Ezért megállapítható, hogy a városhálózat alsóbb régióiban a „tradíció” gyakorolta a „józan megfontolás” (a tényleges helyzet) fölé kerekedett.

A 20. századelő városhierarchiájának meghatározására „létározó” módszert alkalmaztunk; 88 városi intézmény meglétét vettük figyelembe településenként. (E számban nincsenek benne az országos funkciók ill. intézmények, ugyanis Budapest helyzete a magyarországi városhierarchiában olyannyira egyértelmű volt a 20. század elején is, hogy ennek „kimutatását” feleslegesnek tartottuk.) A „szintjelző” intézmények kiválasztásakor nem az volt a célunk, hogy azok lehetőség szerint a települések városi intézményhálózatát teljes körűen felmérjék, hanem azzal a feltételezéssel éltünk, hogy a „mutatók” e reprezentatív köre megbízhatóan jelzi egy-egy település város-voltát ill. hierarchikus szintjét. A kiválasztott „mutatókat” *előfordulásuk gyakorisága* alapján hierarchikus szintekbe soroltuk. (Természetesen minél ritkábban fordult elő valamely „indikátor”, annál magasabb hierarchikus szintet jelöl.)

Ezek:

- I. Országos szint
- II. Regionális szint („indikátorai” a 2–20 településben előforduló intézmények)
- III. Fejlett megyeszékhelyek intézményei (21–39 településben)
- IV. Megyeszékhelyek intézményei (40–80 településben)
- V. Középvárosi intézmények (81–180 településben)
- VI. Járási szintű intézmények (181–450 településben)

Az egyes funkciócsoportok ill. hierarchia-szintek számára megállapított küszöbértékek alapján kerültek az egyes települések besorolásra az alábbi hierarchia-szintekbe:

- I. (Főváros)
- II. Regionális központok
- III. Megyeközpontok
- IV. Középvárosok
- V. Kisvárosok
- VI. Járási szintű funkciókkal (is) rendelkező települések.

Kétféle gyakorlat – ill. mögötte álló elméleti megfontolás – alakult ki abban a tekintetben, hogy a „központosultság” a városokban található funkciók-intézmények *megléte, volumene, választéka*, hierarchikus szintje alapján határozható-e meg, vagy a városi szolgáltatásoknak a „vidékre jutó” hányada alapján. Ez utóbbi felfogás abból indul ki, hogy a város a földrajzi munkamegosztásban a „vidék ellátója” szerepét játssza, településhálózati szerepe, hierarchikus rangja tehát a vidéknek nyújtott szolgáltatások volumenével határozható meg. Ez a megközelítési mód W. Christaller klasszikus vizsgálatához nyúlik vissza; a Szerző a dél-németországi régióban a *telefonállomások* „jelentőségtöbbletét” határozta meg, azt számítván ki, hogy egyes településeknek a *telefonellátottság regionális átlagához* képest több vagy kevesebb telefonelőfizetője van, mint amennyi lakosság száma alapján „megilletné”.

Ez az eljárás *elméletileg vitatható*: a város „saját” lakossága egész egyszerűen a vonzáskörzet része, éppen úgy, mint a közigazgatási határain kívül eső terület. Magunk csak az egyes városi intézmények meglétét vagy hiányát vettük figyelembe a városhierarchia kialakításánál, a „vidékre eső hányadot”, tulajdonképp a vonzáskörzet nagyságát nem. (Vizsgálatunkban Horvát-Szlavonország települései, Zágrábot leszámítva nem szerepeltek.)

A vázolt eljárással nyert eredményeket a 2. táblázat tartalmazza.

A táblázat adataiból egyértelműen kiviláglik, hogy a századelő Magyarországon jóval több városi funkciójú település létezett, mint amennyit az állam-

2. táblázat: Az egyes hierarchia-szintekbe sorolt települések száma, jogállása és igazgatási székhely szerepe 1910-ben

Hierarchia-szint	Települések száma	Jogállás			Közigazgatási székhely-szerep	
		törvény-hatósági jogú város	rendezett tanácsú város	község	megye székhely	járás székhely
I. Főváros	1	1	–	–	1	–
II. Regionális központ	12*	11	1	–	11	11
III. Megyeközpont	50	14	34	2	39	46
IV. Középvárosok	65	2	40	23	13	54
V. Kisváros						
a) teljes	88	–	16	72	–	82
b) hiányos-részleges	116	–	9	107	–	110
VI. Járási funkciókkal rendelkező település	93	–	8	85	–	74
Összesen	424	27	108**	289	64*	377

*Zágrábbal együtt **Néhány rendezett tanácsú város a legelső hierarchia-szintbe sem került be. A szerző saját számításai illetve adatgyűjtése.

igazgatás városi ranggal elismert. Ebben az összefüggésben kell értelmezni az egykori szabad királyi városok 1867 utáni jogállását.

Ahhoz, hogy más szempontból is szemügyre vehessük a volt szabad királyi városok pályáját, a „kiinduló állapot” (a 19. század első fele) alapján megkíséreltünk többé-kevésbé egyveretű csoportokat kialakítani belőlük (hozzájuk számítva a püspöki és bányavárosokat, Erdély taxás városait, a szepességi városokat s a határőrvidék két kiváltságos települését, Fehértemplomot és Pancsovát). E csoportosítás meglehetősen szubjektív, az említett „technikai” nehézségekből következően (a várostörténet hierarchia-vizsgálatai csak a városok egyik alkotóelemét, a szorosabb értelemben vett városi szerepkör súlyát vizsgálták, a gazdasági szerepkörre hasonló vizsgálatok nincsenek, egyébként sem teljes körűek a vizsgálatok stb.). A feudális kor végén „előkelő” jogállásban lévő városokat *három hierarchia-szintbe* soroltuk, s e szinteken belül különbséget tettünk az akkor „modernnek” számító funkciókkal rendelkező s az azokat nélkülöző városok között (3. táblázat). (A modernitás sem a gazdaság súlyával, sem a városok „fejlettségével” nem azonosítható, hisz ez esetben pl. a nagyobb erdélyi száz városok, Nagyszében, Segesvár, Beszterce stb. is a modern városok közé lenne sorolható.) A táblázatba felvettünk néhány, az adott hierarchia-szintbe sorolható mezővárost vagy községet is, jelezve a szabad királyi városok településhálózatban elfoglalt pozícióit.

- A három hierarchia-szint közül az „elit” városok köre, a *legfelső* szint meglehetősen homogén csoportot alkotott a 19. század első felében s pályájuk a 19. század második felében, a 20. század elején is hasonlóan alakult. (Kivételt képezett Pest-Buda; a városkettős már a 19. század első felében az

3. táblázat: A szabad királyi, püspöki, bánya- és erdélyi taxás városok hierarchikus szintje a 19. század elején*

Hierarchia szint	„Modern” városok		Tradicionalis városok	
F E L S Ó S Z I N T	1. Pest	1. Miskolc	1. Kassa	
	2. Buda	2. Kecskemét	2. Debrecen	
	3. Pozsony	3. Baja	3. Nagyvárad P	
	4. Temesvár		4. Pécs	
	5. Zágráb		5. Marosvásárhely	
	6. Szeged		6. Nagyszeben	
	7. Győr		7. Szatmárnémeti	
	8. Arad		8. Székesfehérvár	
	9. Brassó		9. Eger P	
	10. Fiume			
	11. Újvidék			
	12. Sopron			
	13. Kolozsvár			
	14. Komárom			
	15. Selmecbánya			
	16. Szabadka			
K Ö Z É P S Ó S Z I N T	1. Zombor	1. Szolnok	1. Nyitra P	1. Máramarosziget
	2. Pancsova H	2. Nagykanizsa	2. Eperjes	2. Ungvár
	3. Vác P	3. Pápa	3. Veszprém P	3. Nagykároly
	4. Nagyszombat	4. Versec	4. Esztergom	4. Makó
	5. Besztercebánya	5. Nagykikinda	5. Trencsén	5. Lugos
	6. Fehértemplom H	6. Losonc	6. Gyulafehérvár	6. Hódmezővásárhely
		7. Sátoraljaújhely	7. Beszterce	7. Szentés
		8. Szombathely	8. Segesvár	8. Jászberény
		9. Nagybacsanak	9. Lőcse	9. Sárospatak
		10. Mohács	10. Székelyudvarhely Tax	10. Békéscsaba
			11. Torda Tax	11. Munkács
			12. Kalocsa P	12. Balassagyarmat
			13. Nagybánya	
			14. Rozsnyó P	
			15. Igló B	
			16. Késmárk	
			17. Megyes	
			18. Kőszeg	
	1. Zsolna Pm	1. Kaposvár	1. Zólyom	1. Nagykőrös
	2. Körmöcbánya	2. Gyöngyös	2. Bártfa	2. Keszthely
	3. Gölnicbánya B	3. Érsekújvár	3. Modor	3. Magyaróvár
		4. Apatin	4. Bazin	4. Cegléd

A 3. táblázat folytatása

Hierarchia szint	„Modern” városok	Tradicionalis városok
A	5. Törökbecse	5. Szentgyörgy
L	6. Orsova	5. Gyula
S	7. Óbecse	6. Ruszt
Ó	8. Tokaj	7. Kismarton
S		8. Újbánya
Z		9. Felsőbánya
I		10. Bakabánya
N		11. Libetbánya
T		12. Szamosújvár
		13. Erzsébetváros
		14. Szászsebes
		15. Korpona
		16. Kiszeben
		17. Sepsiszentgyörgy Tax
		18. Csíkszereda Tax
		19. Kézdivásárhely Tax
		20. Vajdahunyad Tax
		21. Hátszeg Tax
		22. Abrudbánya Tax
		23. Breznóbánya
		24. Szomolnok B
		25. Németlipcse B
		26. Svedlér B
		27. Stósz B
		28. Bélabánya
		29. Szakolca
		30. Bakar (?)

*Beclés; P = püspöki város; B = bányaváros; Tax = taxás város Erdélyben; H = határvidék privilegizált városa; Pm = privilegizált mezőváros. A kurzívval szedett települések példaként említett mezővárosok vagy községek.

ország egyértelmű s a magyarországi településhálózatban már ekkor kiemelkedő súlyt képviselő gazdasági, szellemi és adminisztratív központja, legfeljebb a politikai központ szerepén kellett Pozsonnyal és Béccsel osztania. Itt nem részletezhető okok miatt súlya a 20. század elejére méginkább kiemelkedővé vált – pl. az akkori országterület lakosságának nem egészen 5%-át tömörítő városban tanult az ország egyetemi hallgatóinak 61,9%-a, itt vették fel a jelzálogkölcönök 61,3%-át, innen kezdeményezték a telefonhívások 41,5%-át, a fővárosban dolgozott a gyáripari keresők 32,7%-a stb. –, külön „osztály” képezett a magyarországi városszövetésben.) A városi szerepkörük s becsült gazdasági súlyuk alapján a

19. század elejének 28 vezető városa közé mindössze három került be szabad királyi rang (ill. Nagyvárad esetében püspöki városi jogállás) nélkül: Miskolc, a népes kamarai mezőváros, az Alföld s a Felvidék közötti árucseré egyik legfontosabb központja (Bácskai Vera–Nagy Lajos rangsorában 1828-ban az 5. [!] helyet foglalta el, Gyimesi Sándornál a 12.), Kecskemét, az 1820-as években kb. 35 ezer lakosú, megváltkozott mezőváros (Gyimesi Sándornál a 27. helyen, a választott módszer miatt az alföldi mezővárosokat háttérbe szorító Bácskai–Nagy rangsorban a 42. helyen) s Baja, a 19. század első felében rövid virágkorát élő, a Duna vízi útja mellett nagyszabású terménykereskedelmet lebonyolító mezőváros. (Esetleg Pápa kerülhetne e csoportba, a Kisalföld tehető terménykereskedő és kézműves városa, református egyházi-iskolai központ, Gyimesi Sándornál és Bácskai–Nagynál egyaránt az első 25 város között). A polgári igazgatás kiépülésekor Nagyszeben és Brassó kivételével törvényhatósági jogot szereztek (e két város esetében sem a városi funkciók hiánya lehetett az oka annak, hogy kiszorultak a törvényhatósági jogú városok közül, hisz gazdasági súlyuk jelentős – Nagyszeben a 20. század elején Budapest után a legnagyobb pénzügyi vagyonnal rendelkezett! –, Brassó regionális központi szerepet töltött be s az 1910-es hierarchikus rangsorban a 13., Nagyszeben a 19.).

A polgári városfejlődési korszakban is sikeresek e városok; kizárólag közülük kerültek ki a századelő regionális központjai s az 1910-es hierarchikus rangsorban közülük 19 az első 24 város között található. A 19. és a 20. század eleje között mindössze két, az „elitbe” sorolt volt szabad királyi város pozíciója romlott látványosan: Komáromé és Selmecebányáé. Az előbbi virágkora épp a 19. század elejére esett, amikor a terménykereskedelem jelentősebb központjai a hajózható folyók mellé húzódtak, s Komárom ekkor a lóvontatású dunai hajózás legfontosabb bázisa, gabonakereskedő város (Gyimesi Sándor rangsorában a 13. helyet foglalta el!), ám már a gőzhajózás térhódítása nyomán háttérbe szorult, majd a vasúthálózat kiépítése után terménykereskedelme, a város „húzóágazata” eljelentéktelenedett, 1910-ben városi funkciói alapján már csak a 40. helyen találjuk a rangsorban. Selmecebányának, a 15–18. század egyik legnépesebb s gazdaságilag legjelentősebb bányavárosának látványos hanyatlása pedig a nemesfémkészletek kimerülésével, az aranybányászat megszüntével kapcsolatos; lélekszáma is csökkent, a szerényebb középvárosok közé süllyedt (1910-ben a hierarchikus rangsor 92. helyén). A csoporton belül csökkent Eger településhálózati szerepe is, viszont jelentősen javított pozícióján – a 29. helyről a 12.-re „jött fel” – a modern funkciókra, terménykereskedelemre, pénzügyi intézetekre, innovatív gyáriparra szert tevő Arad és Nagyvárad – a 23. helyről a 9.-re emelkedve –. Az is tükrözi e város csoport sikerességét, versenyképességét, hogy a lemorzsolódott Komáromot és Selmecebányát nem számítva, csak kevés város emelkedett közéjük a polgári korban: Miskolc, mely várost már a 19. század elején az elithez számítottuk, a megyeszékhelyek növekvő vá-

rosfejlesztő hatásából s a vasúti csomóponttá válásból egyaránt profitáló Szombathely és Kaposvár, valamint Máramarossziget, Szolnok, Nagybecskerek és Eperjes, valamennyi feltörekvő megyeszékhely, forgalmi vagy oktatási-szellemi központ (mint Eperjes). Vagyis az 1848-ig sikeres szabad királyi városok, kevés kivétellel megőrizték előkelő pozícióikat a városhálózatban, a polgári korszak „szabad versenyében” is megállták helyüket s csak kevés „alacsony származású” város emelkedett közéjük. Ráadásul e városok a „járulékos városi jegyek” alapján – lélekszám, a polgárság száma és vagyona, a településkép stb. – is a magyarországi települések élvonalába tartoztak. Vagyis a városhálózat csúcán már a 20. század elején „összerendezett” viszonyokat tapasztalunk, igaz, ez nem korábbi szabad királyi rangjuknak köszönhető, hanem annak, hogy e városok jó része már a feudális kor végén rálelt azokra a városfejlesztő tényezőkre, melyek a későbbiek során is versenyképessé tette őket, illetve az „új” városfejlesztő tényezőkért – gyáripar, a vasúthálózatban elfoglalt előnyös pozíció, pénzügyi szerep, a polgári igazgatás regionális intézményei stb. – folyó versenyben is sikeresek lettek. (De azok a városok, amelyek e versenyben szerényebb eredményeket értek el, azok hierarchikus rangjának csökkenése jelezte sikertelenségüket; Selmecbánya és Komárom mellett a vasúti szárnyvonal mellé szorult, a gyáripartól elkerült Eger, vagy a szintén kedvezőtlenebb pozícióba került Szatmárnémeti.)

Hasonló következtetésekre juthatunk, ha a *törvényhatósági jogú városok* körét vesszük szemügyre (4. táblázat); a 27 város közül mindössze 6 nem volt szabad királyi város 1848 előtt (de pl. Miskolc mint kamarai mezőváros szintén „előkelő” ranggal rendelkezett, Pancsova a határőrvidék kiváltságos települése, Kecskemét és Hódmezővásárhely pedig megváltozott mezőváros volt).

- A 19. század eleji állapotok alapján a „középszintbe” sorolt városok nagy többsége nem volt „modern” városnak tekinthető a 19. század első felében, még a jelentős városi tradíciókkal rendelkező erdélyi szász vagy szepességi városok sem. Többségük megyei, egyházi, oktatási központ – Veszprém, Esztergom, Rozsnyó, Lőcse, Kalocsa, Nyitra, Tencsén stb. –, ám ekkor még a megyeszékhely szerepkör városfejlesztő hatása csekély, nem úgy, mint a polgári korszakban; forgalmi helyzetük kedvezőtlen, kereskedelmi szerepkörük csekély – a terménykereskedelemben alig tudtak bekapcsolódni –, néhányuk kivételével kézműiparuk sem jelentős. Lélekszámuk is csekély, a II. József kori népszámláláskor többségük lakosság száma nem érte el a 10 ezer főt (Nyitra 3505, Tencsén 3222, Rozsnyó 4855, Besztercebánya 5053, Lőcse 5062, Esztergom 5492 lakos). Már a 19. század első felében nagyszámú mezővárosi vagy községi jogállású település ékelődött közéjük (Nagykanizsa, Sátoraljaújhely, Szolnok, Pápa, Ungvár, Nagykároly, Losonc, Lugos, Gyöngyös, Keszthely, Gyula stb.). Nagy többségük nem tért új pályára a polgári korszakban sem, csupán a megyeszékhely-rang szerepe növekszik a városfejlődésben, ennek birtokában képes a csoportba tartozó városok

4. táblázat: Törvényhatósági jogú városok 1910-ben*

Törvényhatósági jogú városok**	Lakosságszám		Keresők aránya		
	1870	1910	a tercier szektorban	az iparban	a mezőgazdaságban
1. Budapest (1)	270 685	863 735	55,1	44,3	0,6
2. Pozsony (2)	46 540	78 223	53,5	43,2	3,3
3. Kolozsvár (3)	26 638	60 808	57,5	35,2	7,3
4. Kassa (4)	21 742	44 211	62,3	35,5	2,2
5. Debrecen (5)	46 111	92 729	44,3	32,8	22,9
6. Temesvár (6)	36 844	72 555	57,9	38,7	3,4
7. Szeged (7)	71 022	118 328	39,1	26,9	34,0
8. Nagyváradi (8)	28 698	64 169	59,1	35,7	5,2
9. Pécs (9)	23 863	49 882	51,2	41,6	7,2
10. Győr (10)	26 225	44 300	49,4	46,4	4,2
11. Arad (11)	32 725	63 166	56,1	39,7	6,0
12. Sopron (13)	21 108	33 132	55,1	31,4	13,5
13. Miskolc (14)	21 535	51 459	57,3	38,0	4,7
14. Marosvásárhely (16)	13 018	25 517	58,6	34,4	7,0
15. Fiume (17)	17 884	49 806	57,5	39,2	3,3
16. Szatmárnémeti (20)	18 353	34 892	50,2	34,3	15,5
17. Szabadka (21)	57 556	94 610	34,7	17,4	47,9
18. Székesfehérvár (22)	22 683	36 625	48,6	31,3	20,1
19. Újvidék (30)	19 119	33 590	46,8	32,3	20,9
20. Zombor (33)	24 309	30 593	41,7	20,6	37,7
21. Kecskemét (36)	41 195	66 834	32,3	19,1	52,6
22. Komárom (39)	13 595	22 337	65,0	29,7	5,3
23. Pancsova (42)	16 888	20 808	50,2	30,2	19,6
24. Baja (60)	18 169	21 032	46,0	37,1	16,9
25. Versec (61)	21 095	27 370	33,7	26,8	35,9
26. Selmecbánya (92)	14 029	15 185	44,0	49,4	6,6
27. Hódmezővásárhely (93)	49 153	62 445	21,6	17,3	61,1

* Horvát-Szlavonország nélkül. Ott törvényhatósági jogú város volt Zágráb, Eszék, Zimony és Varasd.

** Sorrend a városhierarchiában elfoglalt pozíció alapján; zárójelben a hierarchikus rangszám; a kövérrel szedett városok 1848 előtt szabad királyi városok voltak.

többsége „tisztess helytállásra” (Nyitra, Besztercebánya, Zombor, Veszprém, Esztergom, Trencsén, Pancsova, Beszterce, Segesvár, Lőcse stb.). Mivel a negyedszáz e csoportba sorolt városból 13 megyeszékhely, Vác, Kalocsa, Rozsnyó, Gyulafehérvár pedig egyházi központ, végül e városok sem „szóródtak szét” nagyon a polgári korszakban: többségük továbbra is igazgatási-egyházi-oktatási központ, csekély lélekszámmal, a gyáripar és a modern polgárság hiányával, de jelentős városi tradíciókkal, lateiner polgársággal és tisztviselő-réteggel, városias településkép-

pel jellemezhetőek. Hierarchikus rangjuk – jelentős igazgatási szerepkörüknek köszönhetően – viszonylag magas. Talán csak Igló, Késmárk, Medgyes és Kőszeg szakadt le e csoporttól s a főleg mezőgazdasági szerepkörű alföldi városok – Zombor, Pancsova, Fehértemplom – jellege eltérő a „csoportátlagtól”.

A 19. század elejének alsó hierarchia-szintjébe sorolt 33 szabad királyi város ill. erdélyi taxás város, bányaváros jellegét tekintve hasonlít az előbbi csoporthoz, de városi funkcióik még szerényebbek, elhanyaglásuk már a feudális korban szembe-tűnő. Szőlőtermelő-borkereskedő városkák (Modor, Bazin, Szentgyörgy, Ruszt, Kismarton), nemesfémbányász városok kimerülőben lévő érckészletekkel (Breznóbánya, Újbánya, Felsőbánya, Bakabánya, Bélabánya, Szomolnok, Abrudbánya, Körmöcbánya, Libetbánya stb.), kis piacközpontok (Bártfa, Szokolca, Korpona, Zólyom, Kisszeben, Hátszeg stb.). Közülük már csak néhányat emelt fel a polgári korszakban a megyeszékhely-funkció (Csíkszereda, Sepsiszentgyörgy), a gyáripar (Vajdahunyad) vagy a vasúti csomóponttá válás (Zsolna privilegizált mezőváros). A szabad királyi városi rang „utóélete” legfeljebb a rendezett tanácsú városi jogállás megőrzésében figyelhető meg (de a kisebb bányavárosok, mint Stósz, Svedlér, Szomolnok, Németlipcse, a szabad királyi városok közül Bakabánya³ és Libetbánya a községi szintig süllyedt, Bélabányát pedig Selmecebányával egyesítették). Még több esett ki közülük a funkcionális (hierarchia-) vizsgálat rostáján (l. előbb). Előkelőbb hierarchikus ranggal csak a két megyeszékhely, egykori taxás város dicsekedhetett (Sepsiszentgyörgy a 67., Csíkszereda a 72. helyen 1910-ben), egy részük a kisvárosok között tudott megkapaszkodni (l. az 1. táblázatot).

Jegyzetek

- 1 U. i. a „kiinduló” állapotra, a 19. század első felének városállományára vonatkozó vizsgálatok hézagosságok. Gyimesi Sándornak (Gyimesi S. 1975) és Bácskai Verának, Nagy Lajosnak (Bácskai V.–Nagy L. 1984) az 1828-as összeírás alapján végzett vizsgálatai csak a városhierarchia csúcsára vonatkoztak (Erdély, Horvátország és a határőrvidék a magyarországihoz hasonló s azal egyidejű összeírás hiányában egyébként is kimaradt a vizsgálatból), s a városhierarchia megállapítása nem is adhat önmagában kimerítő választ a városok pozíciójára, mert pl. nem méri a gazdaság súlyát, a lélekszámot, a „fejlettséget” és így tovább. Nem is szólva arról, hogy a különböző elméleti megfontolások s eltérő módszerek alkalmazásával nyert eredmények összevetése aggályos.
- 2 A megváltozott mezővárosoknak nem volt földesuruk, lényegében a szabad királyi városokhoz hasonló jogi keretek között élhettek, de rendezetlen – pontosabban nem volt – országgyűlési képviseltek, s másodfokú joghatóságuk továbbra is a vármegyei úriszék maradt.
- 3 Bakabánya 1891-ig rendezett tanácsú város volt. Libetbánya 1887-ig szintén e ranggal rendelkezett.

Irodalom

- Bácskai V. (1988): *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Budapest.
- Bácskai V.–Nagy L. (1984): *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest.
- Beluszky P. (1990): A polgárosodás törékeny váza – városhálózatunk a századfordulón. *Tér és Társadalom*, 3–4.
- Beluszky P. (1990): Magyarország városhálózata 1900-ban. In: Tóth J. (szerk.): *Tér-idő-társadalom*. Pécs.
- Beluszky P.–Győri R. (2003): „A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés” – Magyarország városhálózata a 20. század elején. *Korall*, 11–12.
- Czoch G.–Szabó G.–Zsinka L. (1993): Változások a magyar város- és településrendszerben. *Aetas*, 4.
- Gyáni G.–Kövéry Gy. (1998): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest.
- Gyimesi S. (1975): *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Budapest.
- Gyimesi S. (1985): Kelet-közép-európai utak. A városfejlődés sajátosságai a XV–XIX. században. *Világosság*.
- Pálmány B. (1995): Szempontok a magyarországi mezővárosok típusaihoz az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadítás befejezéséig (1767–1870). In: Mikó Zs. (szerk.): *Mezőváros-kisváros*. (Rendi társadalom – Polgári társadalom, 4.) Debrecen.
- Vörös K. (1972): A magyarországi városfejlődés a dualizmus korában. *Somogy megye múltjából*, 4. Kaposvár.
- Vörös K. (1982): Pécs a XX. század elejének magyarországi városhálózatában. In: *Tanulmányok Pécs város történetéből*. Pécs.

„A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés”¹ Magyarország városhálózata a 20. század elején*

Az interdiszciplinaritás korában, a tudományágak közé húzott kényszerű határok felbomlása idején sem könnyű a különböző diszciplináknak közös nyelvet, fogalomkészletet, módszereket találnia közös kutatási terepük területén. A geográfus igazoltnak látja ezen állítást a városokkal, mint a „hálózat” elemeivel, tehát „térfüggetlenség” vonatkozásaival foglalkozó egynemű történeti vizsgálat kapcsán. A város, a városhálózat, a városhierarchia, a településfejlettség stb. fogalmainak nem tisztázott értelmezése kérdőjelezi meg e vizsgálatok egyes eredményeit, megállapításait, mint pl. Vörös Károly Pécsnek a 20. század eleji városhálózatban elfoglalt pozíciójáról írt tanulmánya esetében.² Ebben a Szerző 64 mutató alapján vizsgálta 24 törvényhatósági jogú város helyzetét az 1910-es években. Az adatbázis „kezelésére” a rangszám-módszert alkalmazta, mely eljárás a Szerző szerint „...kétségtelenül nyers és elég kezdetleges módszer...” A nyert eredményeket azonban nem ez, hanem a mutatók által képviselt vizsgálati szempontok keveredése teszi kérdésessé. A mutatók egy része a városok központi funkcióinak volumenét méri – pl. a pénzügyi vagyoni nagysága, a nyomdaüzemek száma (?) –, mások a település nagyságával állnak kapcsolatban – pl. a népesség száma, a lakóházak száma, a keresők száma, a postai jövedéki bevétel, az iskolai osztályok száma (az iskolatípustól függetlenül), a rendőrség létszáma stb. –, megint mások a „fejlettséget” tükrözik – pl. az egy lakásra jutó szoba, a kőből vagy téglából épült lakások száma stb. –, vannak a funkcionális típusra vonatkozó adatok – pl. a kereső népesség foglalkozási megoszlása, a gyáripari üzemek száma stb. –, a dinamikára vonatkozóak – az 1869-1910 között bekövetkezett népességszám-változás – s olyanok, amelyek nehezen kapcsolhatók a városhálózatban elfoglalt helyzethez – mint pl. a 20-24 évesek között a házasulandók aránya, a sztrájkok miatt kiesett munkanapok száma vagy a bortermelés hektoliterben. Az adatbázis lehetővé tett volna sokoldalú megközelítést, a vizsgálati szempontok-megközelítések tisztázatlansága miatt azonban nem rajzolódhatott ki egyértelmű kép Pécs városhálózati helyzetéről. Szinte pontosan ugyanez mondható el Bácskai Vera és Nagy Lajos 19. század elejére (1828) vonatkozó kutatásairól, melyekben szintén a településhálózati helyzet ill. a városhierarchia kimutatása volt az egyik cél, ám a heterogén „mutatórendszer” következményeit még a faktoranalízis alkalmazása sem tudta kiküszöbölni.³

Ezért láttuk kétszerűnek tanulmányunk bevezetéseként a város, a városhierarchia fogalmának egyes – földrajztudományi megközelítésű (?) – kérdéseit vázolni, a városhálózat lehetséges vizsgálati szempontjait sorra venni, noha ehelyütt feladatunknak első renden a 20. század eleje magyarországi városhierarchiájának bemutatását tartottuk.

*(A tanulmány társszerzője Győri Róbert)

A városfogalom

A főbb városdefiníciók felsorakoztatása és érdemi tárgyalása meghaladja e munka kereteit, már csak azért is, mert e meghatározási kísérletek „értékelése” során érintenünk kellene a várostörténet számos területét, ill. a településtudományok főbb megállapításait. Így a városdefiníciók főbb típusainak felsorolásához csupán néhány megjegyzést fűzünk.

Biztos pontnak tűnik a települések város-voltának megállapításánál az adott *jogállás*; a *városi privilégium*, rang, a közigazgatási-jogi „besorolás” meghatározása-(adományozása)-elnyerése jogilag pontosan szabályozott keretek között történik, az eredmény „hivatalosan” közzé tételük (nem úgy, mint pl. egy tudományos vizsgálat eredménye), az kétségbe nem vonható, egyértelmű hivatalosan nyilvántartott s következményei szembetűnőek (a nem-városoktól eltérő közigazgatási hatáskörök, a hivatali hierarchiában elfoglalt helyzet, a települések irányításának-igazgatásának eltérő módjai, a polgárok eltérő jogállása, de még a községektől eltérő statisztikai számbavétel is). A városnak a települések bizonyos jogi kategóriával való azonosítása, ez az egyszerűnek, egyértelműnek tűnő viszony – vagy legalábbis annak bizonyos elemei – ennek ellenére több szempontból megkérdőjelezhető, ill. csak korrekciókkal fogadható el. Az csak „technikai” kérdésnek tűnik, hogy a városi jogállásnak, privilégiumoknak, különösen a rendiség keretei között számos válfaja létezett,⁴ noha természetesen feltehető a kérdés, hogy az eltérő jogi kategóriák mögött eltérő funkcionális tartalom is meghúzódott-e, s ha igen, az miben nyilvánult meg.

Már a települések város-voltának lényegét érinti az a kérdés, hogy a városi jogállás adományozója – lett-légyen az az uralkodó, a lakosság valamilyen képviselői szerve, esetleg a közigazgatás valamely intézménye – milyen feltételek megléte esetén ítélte oda valamely településnek a városi rangot, vagyis mit tartott a „városiasság” kritériumának. Ez a mérlegelés még akkor is működött a városi kiváltságok adományozójában-odaítélőjében, ha tudatában volt annak, hogy a jogi-igazgatási aktus, a városi rang odaítélése esetenként csak egy később elérendő, kívánatosnak vélt állapot reményében, azt elősegítendő történt. Másrészt vizsgálendő – s ugyancsak a településtudományi értelemben vett „üres” jogi kategória tartalommal való kitöltéséhez vezet –, hogy a városi ranghoz jutott települések milyen karakteres tulajdonságaikban térnek el a nem-városoktól, ill. a városi jogállás milyen társadalmi, gazdasági következményekkel járt. A városi jogállás tartalmát a rendi viszonyok között Werbőczy István a következőkben látta: „Mivelhogy szükséges egyet-mást a szabad városokról is elmondani, annál fogva tudni kell, hogy városnak (civitas) nevezzük mintegy a polgárok egyetemét, mely sok népből gyűlt össze. A város pedig háznak és utcáknak a szükséges falakkal és erődítésekkel körülkerített sokasága, mely a jó és tisztességes életre való kiváltságokkal bír. De mivel a polgároknak ez a sokasága egy közösséget alkot és tesz, s az ilyen együttes közösségek, valamint a he-

tokkal, s társadalmi, gazdasági elemekkel bővítették a városok kritériumrendszerét⁵, ill. a városállomány, a városhálózat vizsgálatánál a jogállást mellőzve más kritériumokat – „mutatókat” – alkalmaztak; a középkori magyarországi „városhierarchia” kimutatására Fügedi Erik a koldulórendi kolostorok elterjedését vette számításba⁶; Kubinyi András érzékenyebb s jól számszerűsíthető mutatóra talált a bécsi és krakkói egyetemekre beiratkozott magyarországi hallgatók lakóhely-statisztikájában (az 1440–1514 közötti időszakra vonatkozóan)⁷. A 18–19. századi városhierarchia feltárása során Gyimesi Sándor és a Bácskai Vera-Nagy Lajos szerzőpáros a városi intézményhálózat jelenlétére, a települések gazdasági funkcióira, vonzáskörzeteik – „piackörzetek” – kiterjedésére stb. vonatkozó statisztikai adatokra támaszkodtak, eltekintve a települések jogi helyzetétől⁸.

A városi települések körét gyakorta a városi jogot adományozó döntéshozók is a lélekszám alapján jelölik ki, abból kiindulva, hogy a város népességtömrőlés (is), a városi funkciójú települések lélekszáma többnyire meghaladja a környező falvakét, ill. többé-kevésbé pontosan meghatározható országonként, régiókként a városodás küszöbértéke, egy oly lélekszám-határ, mely felett a települések nagy valószínűséggel városi szerepet töltenek be. A kiegyezés után, a polgári közigazgatás kialakításakor a törvényhatósági jogú városok lélekszámának alsó határát 12 ezer lakosban határozták meg⁹. Az 1970–1980-as évek hazai várossá-nyilvánítási gyakorlata pedig 8 ezer főhöz kötötte a városi rang adományozását¹⁰. Számos ország gyakorlata is a lakosságszám alapján jelöli ki a városokat; a „küszöbérték” pl. Izlandon 200, Új-Zélandban 1000, Franciaországban 2000, Ausztriában 5000, Görögországban 10 000, ám Japánban 50 000 fő. Nyilvánvaló, hogy a lakosságszám alapján nem lehet egyértelműen elhatárolni a városokat-falvakat, különösen olyan országokban, ahol a településszerkezet régiókként eltérő, így Magyarországon sem, ahol a Dunántúlon és az Alföldön a városodás küszöb-értéke igen eltérő¹¹. Még kevésbé használható a lakosságszám a városállományon belüli további differenciálásra, a városhierarchia megállapítására.

Az ún. *közgazdasági városfogalom* a települések által ellátott *gazdasági szerepkörök* településen belüli arányát veszi alapul, s a *nem mezőgazdasági jellegű* településeket tekinti városnak. Nem kell hosszasan időznünk e városfogalomnál: napjainkban a legtöbb régióban a mezőgazdasági lakosság aránya minimális – hazánkban is 6,5%-ra csökkent –, az ipar „városi jellege” megkérdőjelezhető, a napi ingázás elterjedése nem teszi lehetővé a település szerepköreinek a foglalkozási szerkezettel való „mérését”, a „tercializálódás” általánossá vált; a települések funkcióinak összetétele ill. foglalkozási szerkezete nem alkalmas a városi szerepkörű települések elkülönítésére, még kevésbé a városhierarchia feltárására, az urbanizáció szintjének mérésére¹².

Napjainkban leginkább elfogadott – *földrajzi* – álláspont szerint a város a *településállományon belül kialakult földrajzi munkamegosztás terméke; e munkamegosztásban a központi szerepkört betöltő település, amelyben a városi alapfunkciók megfelelő mennyisége és sokfélesége tömörült; olyan település tehát, ahol a lakosság nem mindennapi igényeit kielégítő tevékenységek, intézmények koncentráálódtak.*

Településhálózati szerepénél, „hivatásánál” fogva tehát a város a csere, az érintkezés, a „találkozás” kitüntetett színtere a területi munkamegosztás által strukturált világban; természetesen nemcsak az áruk cseréjének, hanem a tudás, az információ, a „kultúrák”, az eszmék cseréjének is. A központi szerepkörre támaszkodva a város jelentős térszervező erővel rendelkezik s gyakorta döntési, hatalmi központ.

Néhány kiegészítő megjegyzés a fenti városfogalomhoz.

– A településtudományban elfogadott a települések által ellátott szerepkörök „működési rádiusz” szerinti hármas felosztása:

- a helyi (alapfokú, lokális) szerepkörök a tágabb értelemben vett szolgáltatások „mindennapi” szükségleteket ellátó tevékenységei (a szolgáltató ágazatok „saját” hierarchiájának alsó fokán álló intézményeinek tevékenységei, pl. az elemi iskolák, „házi orvosok”, élelmiszerbolt, közszéki adminisztráció, postai alapszolgáltatások, egyházközségek stb.).

- A városi alapszolgáltatásokon vagy központi („központi helyi”) funkciókon a szolgáltató ágazatok hierarchiájában magasabb szinteken álló, kevésbé mindennapi igényeket kielégítő intézményeit, tevékenységeit értjük (tehát pl. a közép- és felsőfokú oktatást, a kórházakat és szakrendelő-intézeteket, klinikákat, bíróságokat, a luxuskereskedelmet stb.), melyek szolgáltatásaikkal, „városi javakkal” az e szempontból funkcióhiányos „vidéket” is ellátják.

- A speciális (régión túlnyúló hatókörű) funkciók jelenléte a településhálózat egyes elemeiben nem szükségszerű, tevékenységük eredménye – az „áru” – nem kötődik szorosan a települések lakosságához; ilyen tevékenység (funkció) manapság pl. a gyáripar tevékenysége, az idegenforgalom stb.

A városokban a földrajzi munkamegosztás eredményeként a „központi” funkciók koncentrálnak, bizonyos fokú mennyiségi-minőségi (sokféleség!) koncentráció nyomán alakulnak ki a városi funkciójú települések.

– A fentiekből következik, hogy nem minden, a környező „vidékhez” fűződő településközi kapcsolatokkal rendelkező település számít városnak: elaprózott településszerkezetű, aprófalvas területeken az alapfokú intézmények több környező települést láthatnak el szolgáltatásaikkal (körjegyző, „körzeti” általános iskola, több faluban működő orvos, állatorvos stb.), de ezzel nem emelik székhelyüket várossá. Magyarország aprófalvas vidékein, pl. Zala, Vas, Baranya megyékben néhány száz lelkes kisfalvak intézményei is „vonzásterületre” tesznek szert, „központok” lehetnek, de nem városok.

– Az egyes tevékenységek, intézmények „városképző” szerepe koronként változhat-változik, elterjedtségének, gyakoriságának függvényében. A középkorban mindenfajta iskola városi funkciónak számított; a dualizmus korában a 20. század elejéig mindössze két egyetem működött – Budapest és Kolozsvár –, vagyis országos szerepkörű intézmények

voltak, mára viszont a regionális szint „alá” süllyedtek. Gyökeresen megváltozott az ipar szerepe is a városképzésben; a 19. század derekáig az ipar – a kézműipar! – városi szerepkört töltött be, a város-falu munkamegosztás leggyakoribb megnyilvánulása a kézműipar elkülönülése volt az agrártevékenységtől. A mai ipar, a gyáripar viszont csak közvetett kapcsolatban áll a városodással, pl. hozzájárul városi méretű népességtömrölések kialakulásához. Az elmúlt másfél évtized látványos példája az autókerekeskedelem hierarchikus rangjának inflálódása: az 1980-as években még országos funkciót jelentett, mára viszont kisvárosi funkcióvá szerényült.

- A város, mint a földrajzi munkamegosztás terméke, városi javakkal látja el vonzaskörzete lakóit is. A vonzásterület, „piackörzet” tehát a városi szerepkör „velejárója”, ám speciális településhálózat esetén, mint pl. a Nagyalföldön markáns vonzaskörzetek, legalábbis a közigazgatási határokon túlterjedő vonzaskörzetek nem alakultak ki. A települések város-volta *nem párosul szükségszerűen* markáns vonzaskörzetek kialakulásával, jelenlétével, a város fogalma nem köthető a vonzaskörzetek jelenlétéhez, hierarchikus pozíciója, városi szerepkörének súlya vonzaskörzetének nagyságához. Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert egyes vizsgálatok épp a piackörzetek kiterjedésével, nagyságával ill. a városoknak a „vidék” ellátásában játszott szerepével „méri” a városok hierarchikus pozícióját. (Így járt el „klasszikus” tanulmányában a geográfus W. Christaller, magyarországi vizsgálatait során Major Jenő vagy Gál Zoltán, a történészek közül pedig Bácskai Vera-Nagy Lajos; e kérdésre még visszatérünk.)
- A városok településhálózati szerepköréből, a városok-falvak közötti munkamegosztásból következik a városoknak a *cserében* játszott kiemelkedő szerepe; a városok s a „vidék” javainak cseréje jórészt a városokban zajlik, de az – eltérő termelést folytató – „vidékek” egymásközi cseréje is a városokba koncentrálódik, legalábbis a gazdaság magasabb fejlettségi fokán. Már a geográfia megteremtőjeként számon tartott Strabon szerint is a város „... az a hely, ahonnan kiindulva és ahová érkeve az emberek nem csupán egymással érintkeznek, hanem a külvilággal is”.¹³ Hasonló vélemények hosszan lennének sorolhatók; közülük csupán L. Mumfordra hivatkozunk – „A város voltaképpen már eredetétől fogva olyan struktúráként jellemezhető, amely kiválóan alkalmas a civilizáció javainak tárolására és közvetítésére, átadására...”¹⁴ – s a „városvédő” B. Oudint idézzük, aki szerint a „...keveredés, csere – ezen a ponton érintjük a város zsenijét”¹⁵.
- Természetesen a városnak a *csere kitüntetett színtereként, a településhálózat központi szerepkörű tagjaként* való meghatározása csupán a városok „génuszának” lecsupaszított vázát tükrözi. Erre a „vázra” egy sor járulékos jegy rakódik, figyelembevételük hozzájárul a városokról formálható kép gazdagításához. A városok sokrétű funkcióinak működtetése jelentős

munkaerőigénnyel jár: a város vonzást gyakorol környezetének lakosságára (migrációs központ), lakossága növekszik, lélekszámára nézve kiemelkedik környezetéből. A városi intézmények működtetése magasabb szintű szaktudást igényel; a városi társadalmak nemcsak népesebbek a falusiaknál, hanem eltérő foglalkozási szerkezetük, képzettségük, iskolázottságuk. Ennek, valamint számos más tényezőnek a hatására – pl. eltérő művi környezet, a kiváltságos helyzet, a „tömeg-létből” fakadó szociálpszichológiai hatások stb. – jellegzetes városi életmód, értékrend, életstílus, szociálpszichikai viselkedésmód alakul ki a városok falai között. A művi környezet, az infrastruktúra – már csak a nagy népességtömrőlésből fakadó igények miatt is – ugyancsak eltérő a falusi településektől.

A városok e sokoldalúsága, sokrétű „mássága” ill. a pusztá településhálózati szerepkörön felülemelkedő jellegzetességek készítették a városokról gondolkodókat újabb és újabb, a városok „lelkéhez-géniuszához” közelebb férköző megállapításokra, meghatározásokra. Ezek sorában újra s újra felbukkan a várost a *szabadság színtereként* meghatározó nézet. A már idézett B. Oudin is abban látja a város „hivatását”, hogy az a „szabadság helyszíne”. („Ha egy szóban kellene definiálnunk a városi koncentráció létjogosultságát, azt mondhatnánk, sajátos hivatása, hogy a *szabadság helyszíne* legyen.”¹⁶) Ezt a szabadságot értelmezhetjük a városi kiváltságok által garantált szabadságjogokként, a rendi társadalmakban a feudális kötöttségektől való mentességként, a városi önkormányzatok, céhek, a polgárok szabadságaként, de értelmezhető tágabban is: a városi „tömeg” biztosította arctalanságként, anonimitásként, a lazább társadalmi kontrollként, de mindenekelőtt a választás lehetőségeként. „Mi indokolja a »szabadság« szót, amikor a város fogalmát gyakrabban asszociálják a polgárságával? A szabadság ugyanis az élet minden területén elméleti marad, ha nem párosul a gyakorlatban a választás lehetőségével. A választás megvalósulásához pedig a választék megléte szükséges. Súlyos tévedés a kényszerben és elnyomásban látni a szabadság egyetlen akadályát... Csak a városi teszi lehetővé az ember számára, hogy *másoktól különböző önmagára eszméljen, és ugyanakkor találkozzék más, a többiektől hozzá hasonlóan különböző lényekkel*” – summázta a város nyújtotta szabadságról való vélekedését Oudin.

A szociológia ill. a kultúr-antropológia „meditációi” vezetnek át a „konkrét”, statisztikai adatokkal, topográfiai koordinátákkal jól-rosszul megragadható „várostól” az „eszmék világában létező” városig, az ezt a síkot definiáló városfogalmakig. A kultúr-antropológiai megközelítési módokat Niedermüller Péter összegezte¹⁷, két alaptípusukat különböztetve meg: a makro-antropológiai szemlélet „...- amely rendkívül szorosan kötődik a klasszikus városszociológiához, s mindenekelőtt a chicagói iskolához – úgy tekint a városra, mint ténylegesen létező, történetileg kialakult és a fizikai térnek egy adott struktúrájával rendelkező településtípusra.” Az ezzel a szemlélettel készült városvizsgálatok kutatják a szegregációt, az etnikai településszerkezetet, az urbanizáció különböző típusait, a városi életmód főbb mutatóit, „...azaz leírják és bemutatnak mindent, ami a vá-

rosi életből kívülről megfigyelhető.” Ezek a vizsgálatok a Szerző szerint nem különösebben eredetiek, jelentőségük a „...városnak mint egységes egésznek a teoretikus megközelítésében, tárgyalásában, holisztikus értelmezésében” rejlik. A mikro-antropológiai „beszédmód” lényege, hogy „...nem általában beszél a városról, hanem a városban élőknek a várossal kapcsolatos tapasztalatait teszi a vizsgálat tárgyává: azt elemzi, hogy mi az a »kép«, ami az emberekben a saját városukkal kapcsolatban él...”¹⁸. Ezért a mikroantropológiai vizsgálatok figyelme afelé fordul, „...hogyan a városban élő emberek hogyan mozognak a városi terekben, milyen szabályok mentén és hogyan használják ezt a viszonylag bonyolult térstruktúrát, illetve hogy a városi tér egyes szeletei milyen kulturális, társadalmi és szimbolikus funkciókat töltenek be... a tér nem csupán fizikai, hanem – vagy talán mindenekelőtt – kulturális jelentéseket hordozó és szimbolikus funkciókat betöltő entitás.” A város más szerzőknél is megfogalmazódik mint „lelkiállapot”, viselkedésforma, „általános emberi életstruktúra” és így tovább¹⁹.

Ám bármennyire is termékeny gondolatsort indíthatnak el e megközelítések, a geográfia számára nem használhatóak (noha az ún. „behaviorista földrajz” hasonló kérdésekre keresi a választ), hisz a geográfia nem csak elmélkedik vizsgálódásai tárgyáról, hanem feladata a vizsgált „tárgy” teljes állományát valamilyen szempontból megítélni, topográfiailag rögzíteni – tehát esetünkben a városi funkciójú településeket elkülöníteni a falusiaktól, az egyes hierarchikus szintekbe sorolandó városokat tételesen megadni –; nem alkalmazhatók már pusztán gyakorlati okokból sem: a fenti megközelítési módok esetében nem rendelkezünk megfelelő információkkal. Nem beszélve arról, hogy a fenti fogalmak – mint pl. az „elképzelt város”, a város, mint „lelkiállapot” stb. – statisztikai adatokkal nem fejezhető ki, nem is alakítható ki egységes vélekedés egy-egy településről, ha azt lakóik képzetében élő s így szükségszerűen igen tarka képpel azonosítjuk²⁰.

Ám pusztán a városok „materiális” összetevői is – mint korábban említettük – bonyolult rendszert alkotnak; ez lehetővé-szükségessé teszi a sokirányú megközelítést, vizsgálatot, ugyanakkor világosan és egyértelműen meg nem fogalmazott kutatási célkitűzések esetén a vizsgálati szempontok összemosódásához, értelmezhetetlen eredményhez vezethetnek. Hibás az a vélekedés, hogy a korszerű matematikai-statisztikai módszerek – mint pl. a faktor- és klaszteranalízis – birtokában megengedhető a rendelkezésünkre álló adatok szelektálatlan tömegének bevonása a vizsgálatokba, rábízván az alkalmazott eljárásra ezt a kutatói feladatot.

A városföldrajz főbb vizsgálati tereumait az alábbiakban vázolhatjuk:

- Mint város-definíciónkban megfogalmaztuk, a központi szerepkör megléte, bizonyos *mennyiségének* és *választékának* előfordulása emel egy települést várossá, hívja létre azokat a településközi kapcsolatokat, viszonyokat, amelyek az adott város *településhálózati szerepét* meghatározzák. A településhálózati szerepkört első rendben a *városhierarchiában* elfoglalt helyzet határozza meg. Ennek kimutatása a központi funkciójú intézmények,

tevékenységek számbavételén alapul, mindenekelőtt a kínált választék figyelembevételével.

- A *településhálózatban elfoglalt helyzet* más aspektusaira mutat rá a *városi funkciók súlyának, volumenének számbavétele* – l. előbb –, e funkcióknak városon belüli jelentőségének, szerepének vizsgálata – amit pl. az 1000 lakosra jutó kórházi ágyszámmal, középiskolai tanulóval, a kiskereskedelmi boltok alapterületével stb. fejezhetünk ki –, amely már átvezet a városok *funkcionális típusainak* vizsgálatához. Kimutatható a városi szolgáltatások vidékre jutó hányada (W. Christaller szóhasználatával élve jelentőségtöbblete), ill. a *vonzáskörzet nagysága* (ám ez utóbbi nem áll egyenes arányban a hierarchikus szinttel, a városnak a településhálózatban betöltött szerepével).
- A *funkciók településen belüli ágazati arányai* (a funkciók közé sorolva a lakófunkcióit is!) jelölik ki a városok *funkcionális típusait* (pl. gyáripari város, kikötőváros, üdülőtelepülés, adminisztratív-kulturális központ, stb.). Az ingázás tömegessé válása miatt előfordulhat, hogy egyes városi méretű és városi funkciókkal rendelkező települések keresőinek többsége nem a lakóhelyén dolgozik; ez esetben indokolt a „lakóvárosok” (agglomerációs városok) típusának kijelölése is. Az egyes funkció-csoportok, ágazatok településen belüli súlyának összehasonlítására többnyire a *lakosság foglalkozási szerkezetét* használják.
- Az elmúlt évtizedekben a településekkel foglalkozó tudományok – településstatistika, településtudomány, városföldrajz, városszociológia stb. – körében nagyszámú vizsgálat célozta a *fejlettségi szint* meghatározását. A *településfejlettségi vizsgálatokban* az az igény jut kifejezésre, hogy a települések valamennyi összetevője, tevékenysége összemérhető legyen. A legkülönbözőbb léptékű és jellegű tényezők – pl. intézményellátottság, közművesítettség, a lakásállomány mutatói, a lakosság műveltségi szintje, egészségi állapota, a településsel való elégedettség foka, a jövedelmi viszonyok és így tovább – összemérésének talán egyetlen lehetősége kínálkozik abban, ha feltételezzük: e tényezőknek létezik egy optimuma (vagy maximum-értéke), s változásuk-„fejlődésük” ezen érték felé halad. E „fejlettségi skálakon” a városok legkülönbözőbb összetevőinek helyzete kijelölhető – pl. az adott állományon belüli rangszámmal –, s ezen értékek valamilyen módszerrel összegezhetőek, kialakítható akár egyetlen fejlettségi mutatószám (pl. a rangsorszámok átlagértéke).
Az *urbanizáció szintjének* meghatározása tulajdonképp ugyancsak fejlettség-vizsgálat, a „mutatók” köre azonban mérlegelést kíván. Nem feltétlenül „urbanizációs mutató” pl. a lakosság elégedettségi szintje lakóhelyével kapcsolatban, vagy az alapfokú intézményekkel való ellátottság.
- A város változó rendszer; az *elmozdulás üteme és iránya* alapján kijelölhetők *dinamikai* típusai, a *modernizációhoz* való viszonyuk, város történeti jellemzőik.

- A város méretére, funkciói súlyára, jelentőségére vonatkozó „mutatók” alapján – pl. lakosságszám, munkahelyek száma, az intézmények volumen-adatai (pl. kórházi ágyszámok, középiskolás tanulók száma stb.), a lakásállomány nagysága, a beruházások értékei stb. – meghatározható a *településállományon belül elfoglalt „súly”,* ami természetesen nem azonos a településhálózatban elfoglalt helyzettel, amely a központi funkciók fejlettségének, jellegzetességeinek alapján jelölhető ki.
- Végül a fenti szempontok alapján (esetleg kiegészülve pl. a regionális helyzettel, városesztétikai szempontokkal stb.) kijelölhetők a városok *általános (komplex) típusai* (a meglehetősen eltérő jellegű, jelentőségű szempontok összevetésének problémáitól most eltekintünk). Ehhez az „alapkordinátákat”, véleményünk szerint a *településhálózatban elfoglalt helyzet* (hierarchikus szint, a központi funkciók további jellemzői) s az *ellátott funkciók „szerkezete”* adja.

Most nem is szólnán egyéb vizsgálódási szempontokról (napjaink divatos témája a városok „versenyképességének”, innovációs képességének, modernizációs hajlandóságainak, „sikerességének” vizsgálata), nyilvánvaló a városvizsgálatok lehetséges sokfélesége. Ezek egyértelmű elkülönítése a vizsgálatok sikerének egyik feltétele.

A magyarországi városok hierarchiája a századelőn

1848 után a társadalmi és politikai berendezkedés gyökeres változása merőben új feltételeket teremtett a településfejlődés számára: *megszűnt a települések feudális jogállása,* a településhálózat alakulásában a „*szabadverseny*” vált meghatározóvá, hatottak az ipari-technológiai „forradalom” eredményei, a kiegyezés után lehetősége nyílt hazánknak az önálló gazdaságpolitika kialakítására.

A magyarországi gazdaság modernizációjának, növekedésének nemzetközi feltételei is kedvezőek voltak (agrárkonjunktúra, tőkefelesleg a nyugat-európai országokban). A gyáripar a 19. század végén már képes volt akkora *népességtörmöléseket* létrehozni, melyekre támaszkodva a városodás-városiasodás a modernizáció újabb szakaszába léphetett. A kiépülő *vasúthálózat* ösztönözte a dualizmus kori városfejlődést, a vasúthálózatban elfoglalt pozíció kihatott a városok fejlődési lehetőségeire. Ez a viszony azonban korántsem volt mechanikus és egyirányú: a vasút többnyire a településfejlődés meglévő tendenciáit erősítette fel.

A polgári közigazgatás kiépítése nyomán az 1870-es években a *közigazgatás* településfejlesztő (városfejlesztő) szerepe megnövekedett; az igazgatás székhelyválasztása közvetve-közvetlenül ösztönözte a városfejlődést. A székhelyé válás egy sor „városi” intézmény letelepedését eredményezte, köztisztviselők érkeztek az egyes településekre, az igazgatási intézmények mellé egyéb városi funkciók telepedtek.

Módszertani megfontolások, illetve eljárások

A városoknak a településhálózatban – mint hálózatban! – elfoglalt helyzetét legközvetlenebbül a *(település)hierarchiában elfoglalt pozíció* határozza meg. Ezt a pozíciót viszont a szűkebb értelemben vett városi funkciók összetétele, egyes szerepkörök ill. e szerepköröket ellátó intézmények jelenléte vagy hiánya, a városi funkciók – mégpedig a hierarchikusan differenciált funkciók-intézmények – választéka határozza meg.

A város fogalmánál mondottakból következik néhány, a városhierarchia értelmezésével kapcsolatos megfontolásunk. A tágan értelmezett szolgáltatások egyes szektoraiiban – mint pl. az oktatás, közigazgatás, igazságszolgáltatás, kereskedelem, katonai igazgatás stb. – működő intézmények maguk is hierarchikusan tagoltak. Ezt a tagoltságot a fenntartásukhoz szükséges lakosság minimális száma, igénybevételük gyakorisága, egyes esetekben nyilvánvaló egymásra épültségük, esetleg szervezeti alá-fölérendeltségi viszonyaik határozzák meg. Ebből következik, hogy a városhierarchia-vizsgálatoknál az egy-egy településben előforduló városi intézményeket hierarchia-szintekre tagoltan kell számba vennünk. A városi intézmények volumenét a szűkebb értelemben vett hierarchia kimutatásánál csak korlátozott mértékben vettük figyelembe, ám a városhálózatban elfoglalt hely meghatározása céljából részletesen vizsgáltuk azt.

A városhierarchia feltárására számos módszert dolgoztak ki. Ezek néhány alaptípusba sorolhatók. A vizsgálatok egy része nem kísérli meg a városi funkciók részletesebb számbavételét, hanem a városi szerepkör valamely „következményt” méri, mint pl. W. Christaller német geográfus az 1930-as évek elején Dél-Németországban lefolytatott vizsgálata során, aki a telefonelőfizetők számában találta meg a „központosultság” mérőszámát.²¹ De hasonlóan járt el pl. Fügedi Erik, aki a középkori városhierarchiára az egyes városokba települt koldulórendek számából²² vagy Kubinyi András, aki viszont az egyes településekből a külföldi egyetemekre beiratkozott hallgatók számából következtetett.²³ Mások valamely központi funkció által kialakított hierarchikus rangsort azonosítják a városi funkciók összessége által kialakított hierarchiával, elkerülendő az egyes „ágzatok” mutatóinak összegzésénél felmerülő nehézségeket. Major Jenő a hatvanas évek elején a kiskereskedelmi szerepkör mérőszámai alapján határozta meg a magyarországi városok rangsorát, hasonlóan nagyszámú külföldi vizsgálathoz.²⁴

A hierarchia-vizsgálatok többsége viszont „tétélesen” számba veszi a városi intézmények előfordulását egy-egy településben, mintegy leltározva azokat.

Magunk a századelő városhierarchiájának meghatározására „leltározó” módszert alkalmaztunk; 88 városi intézmény meglétét vettük figyelembe településenként. E számban nincsenek benne az országos funkciók ill. intézmények, ugyanis Budapest helyzete a magyarországi városhierarchiában olyannyira egyértelmű volt a 20. század elején is, hogy ennek „kimutatását” feleslegesnek tartottuk. A „szintjelző” intézmények kiválasztásakor nem az volt a célunk, hogy azok lehetőség szerint a települések városi intézményhálózatát teljes körűen felmérjék, hanem a fel-

tételezéssel éltünk, hogy a „mutatók” e reprezentatív köre megbízhatóan jelzi egy-egy település város-voltát ill. hierarchikus szintjét. A kiválasztott „mutatókat” előfordulásuk gyakorisága alapján hierarchikus szintekbe soroltuk.

Ezek:

- I. Országos szint
- II. Regionális szint („indikátorai” a 2-20 településben előforduló intézmények²⁵)
- III. A fejlett megyeszékhelyek intézményei (21-39 településben fordulnak elő²⁶)
- IV. Megyeszékhelyek intézményei (40-80 településben²⁷)
- V. Középvárosi intézmények (81-180 településben²⁸)
- VI. Járási szintű intézmények (181-450 településben²⁹)

Az egyes funkciócsoportok ill. hierarchia-szintek számára megállapított küszöbértékek alapján kerültek az egyes települések besorolásra az alábbi hierarchia-szintekbe:³⁰

- I. (Főváros)
- II. Regionális központok
- III. Megyeközpontok
- IV. Középvárosok
- V. Kisvárosok
- VI. Járási szintű funkciókkal (is) rendelkező települések.

A vizsgálatokat 1910-es adatokkal végeztük Horvát-Szlavonországot figyelmen kívül hagyva Magyarország egész területére. Egy korábbi vizsgálatunkban³¹ 1900-as adatok alapján határoztuk meg a magyarországi városhierarchiát. Ezen vizsgálat megismétlését nemcsak az 1900 és 1910 között eltelt évtized indokolta, hanem az alkalmazott módszer finomítása: az 1900-ra vonatkozó vizsgálat során a figyelembe vett mutatókat együttesen kezeltük, így előfordulhatott, hogy a csak közigazgatási központi szerepkörrel rendelkező települések is magas hierarchikus besorolást nyertek. A jelen tanulmányban az adminisztratív és az egyéb intézményeket (oktatási, pénzügyi, kereskedelmi, egészségügyi stb.) külön-külön vetjük számba s az egyes hierarchikus szintek elérésében mindkét mutatócsoport feltételeinek meg kellett felelni.

Eredmények

A nyert eredményeket az 1. táblázat és az 1. ábra tartalmazza. A táblázat adataiból kiviláglik, hogy a századelő Magyarországon jóval több funkcionális értelemben vett város létezett, mint amennyit az államigazgatás városi ranggal elismert. A 139 városi rangú településsel szemben összesen mintegy 420-430 településben mutatható ki a városi funkciók bizonyos koncentrációja. A városok-falvak közötti határt még a hierarchia-vizsgálatok eredményeként sem húzhatjuk meg egyértelműen, hisz bizonyos városi intézmények jelenléte esetén is kérdéses lehet a települések város-volta kis népességszámuk, a „járulékos városi jegyek” hiánya

1. táblázat: A funkcionális értelemben vett városok hierarchikus tagolódása

Hierarchia-szint	Központok száma	Ebből			Központok száma az előző szintekkel együtt
		Teljes körű	hiányos	részleges	
Funkcióval rendelkező központ					
I. Főváros	1	1	–	–	1
II. Regionális központok	12*	6	4	2	13
III. Megyeközpontok	50	17	12	21	63
IV. Középvárosok	65	29	31	5**	128
V. Kisvárosok	204	88	52	64	332
VI. Járási funkciókkal is rendelkező	93		93***		425
Összesen: I.–V.	332	141	99	92	–
Mindösszesen	425	–	–	–	–

* A regionális szintnél kivételesen számításba vettük Zágrábot is, a további szinteknél viszont nem szerepelnek Horvát-Szlavonország városai.

** Tulajdonképp kisvárosok megyei funkciókkal (l. alább)

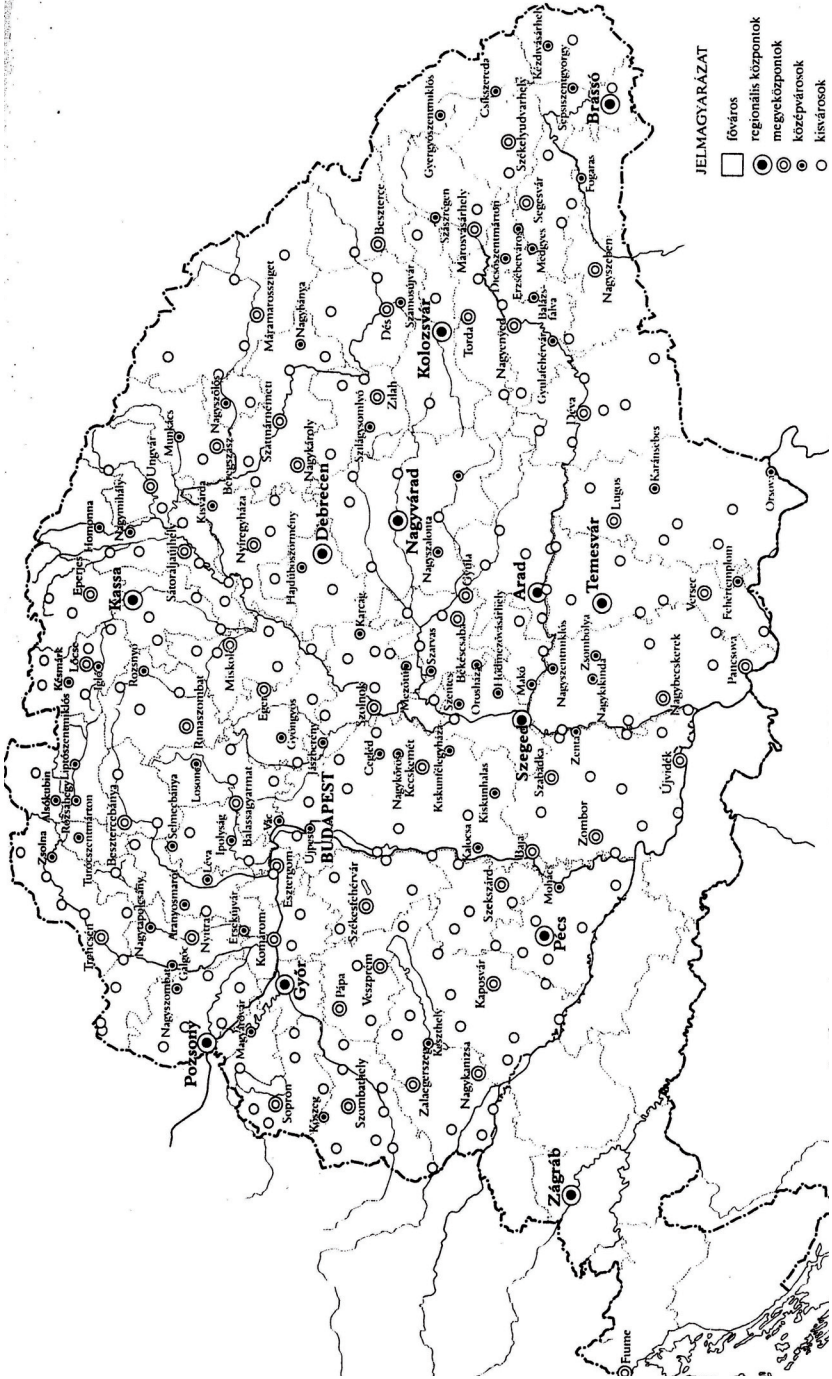
*** A hierarchia-szinten belül további tagolást nem végeztünk.

vagy szerény volta következtében (a városi tradíciók hiánya, falusias településkép, rurális társadalom, a városias életforma kialakulatlansága, infrastrukturális hiányok stb.). Ezen megfontolások alapján a „járási funkciókkal rendelkező települések” kategóriáját figyelmen kívül hagyhatjuk a városállomány meghatározásakor (l. alább), noha közöttük is akadt néhány település, amely a szigorúbb megítélés alapján is elnyerhetné a városi minősítést (Pöstyén, Modor, Moson, Érmihályfalva, Poprád stb.), s a részleges funkciójú kisvárosok közé is bekerültek a város-falu határán álló települések (pl. Nagyigmánd, Vámosmikola, Edelény, Trsztena, Lengyeltóti, Szentlőrinc, Nagykapos stb.). Még egy ilyen korrekció után is kb. 330 település városi szerepköre feltételezhető s ez a szám több, több mint kétszerese a hivatalosan elismert városoknak.

A városi rangú és funkciójú települések, ill. a közigazgatási szerepkör és a városhierarchia közötti összefüggések a korabeli városhálózat fontos jellemzőit képezték. A két „állomány” számszerű összevetése is nyilvánvalóvá tette meg nem-felelésüket, annak ellenére, hogy az 1870-es években a polgári közigazgatás kialakításakor „rendet vágtnak” a települések kusza feudáliskori jogállásában, a tényleges szerepkörökhöz közelítve a jogállást. Az összefüggések részletezőbb szemrevételezését teszi lehetővé a 2. táblázat.

A regionális központok körében a funkció és a „rang” megfelelése majd teljes. Csupán Brassó nem tartott igényt a törvényhatósági jogra, valamint Szeged nem töltött be közigazgatási székhely szerepet. A megyeközpontok körében már a rendezett tanácsú városok kerültek többségbe, s megjelenik soraikban

1. ábra: A magyarországi városok hierarchiája, 1910

2. táblázat: Az egyes hierarchia-szintekbe sorolt települések jogállása és igazgatási székhely szerepe

Hierarchia-szint	Települések száma	Jogállás			Közigazgatási székhely-szerep	
		törvényhatósági jogú város	rendezett tanácsú város	község	megyei székhely	járás
I. Regionális központ	12*	11	1	–	11	11
II. Megyei központ	50	14	34	2	39	46
III. Középvárosok	65	2	40	23	13	54
IV. Kisváros						
a) teljes	88	–	16	72	–	82
b) hiányos-részleges	116	–	9	107	–	110
V. Járás funkciókkal rendelkező település	93	–	8	85	–	74
Összesen	424	27	108	289	63	377

*Zágrákkal együtt

két községi jogállású település is: a megyeszékhely-funkciót betöltő Balassagyarmat és a 42 ezer lakosú alföldi mezőváros, Békéscsaba. A megyeközpontok többsége megyeszékhely ugyan, de több városnak sikerült közigazgatási székhely-szerepkör nélkül is „felkapaszkodnia” e hierarchia-szintre (így a speciális helyzetű Fiumének, a közel 100 ezer lakosú, hatalmas városhatárral rendelkező Szabadkának, a hasonló helyzetű Kecskemétnek, Zala megye tényleges városi központjának, Nagykanizsának, a Veszprém vármegyében hasonló szituációban funkcionáló Pápának, a már említett, községi jogállású Békéscsabának stb.). A középvárosi hierarchia-szint képezi az átmenetet a jogállás területén: két törvényhatósági jogú város is bekerült e számukra „méltatlan” hierarchia-szintbe (a hosszú idő óta hanyatló egykor gazdag bányaváros, Selmezbánya, és az óriásmezőváros, Hódmezővásárhely), többségbe a rendezett tanácsú városok kerültek, s két tucat község, melyeknek a rendezett tanácsú városi jogállás megadása a korabeli viszonyok között is indokoltnak tűnik; ráadásul e községek közül több megyeszékhelyként funkcionált. Községi jogállásban maradt pl. a 17 ezer lakosú élénk kereskedőváros, Mohács, Kalocsa, a 12 ezer lakosú érseki székhely, Türocszentmárton és Liptószentmiklós, a Felvidék kisépességű, de élénkformalmú megyeszékhelyei, az ugyancsak megyeszékhely Magyaróvár vagy Nagyszőlős; Orosháza és Szarvas, a két 20 ezer lakoson felüli alföldi mezőváros és így tovább. A városi rang adományozásának – felvállalásának? – gyakorlata különösen akkor válik vitathatóvá, ha figyelembe vesszük, hogy másfél-négyezer lakosú, városi funkciókkal szinte egyáltalán nem rendelkező települések is bekerültek a rendezett tanácsú városok közé, mint pl. Kolozs, Leibic, Szentgyörgy, Ruszt, Felsőbánya stb. A kisvárosi funkciókat teljes körűen ellátó települések szintén

joggal számíthatók a városállományhoz, ám közöttük már túlsúlyra kerültek a községek. E hierarchia-szint községi jogállású települései közül is jó néhány feltétlenül igényt tarthatott volna a városi rangra, pl. a népes alföldi mezővárosok, mint Békés (közel 27 ezer lakos), Csongrád (25 ezer lakos), Óbecse (19 ezer lakos), nagy múltú, viszonylag népes piacközpontok – Vágújhely, Huszt, Tata, Tapolca, Csáktornya, Körmend, Bonyhád, Szigetvár, Apatin, Sárvár, Dunaszerdahely, Dunaföldvár, Paks stb. –, közlekedési és ipari központok, mint Hatvan vagy Salgótarján. Ugyanakkor a városhierarchia alsóbb régióiban is felbukkannak városi jogállású települések, a „teljes értékű” kisvárosok között – joggal! – Szászváros, Bártfa, Zólyom, Erzsébetváros, Szászsebes, Breznóbánya stb., a legalsó szinteken pedig – már megkérdőjelezhetően – Újbánya, Modor, Vízakna, Jolsva, Dobsina, Szepesolaszi, Szepesbéla és így tovább. Az alsó szintek városi jogú településeinek „jogforrása” szemmel láthatóan a „tradíció”, a valamikor birtokolt szabad királyi városi jog, vagy a bányavárosi jogállás. Ugyanakkor a *járási székhely-funkció* és a város-hálózat kapcsolata szoros. A kisvárosok 94%-a ellátta a járási székhely szerepét is. (E viszonyról alább még szólunk.) Mindenesetre a városi rangú és funkciójú települések egyszerű számszerű összevetése is figyelmeztet arra: a két „halmaz” nagyfokú eltérése miatt a dualizmuskori, városokkal kapcsolatos vizsgálódások *nem szorítkozhatnak a városi rangú településekre*, helytálló megállapításokat – a városodottság mértéke, a városállomány nagysága, „városellátottság”, várossűrűség stb. – csak a *funkcionális városállomány figyelembevételével* tehetünk.

A városok által ellátott közigazgatási funkciók s a hierarchikus rangsor összevetése arra enged következtetni, hogy a dualizmuskori városodás jelentős mértékben „külső tényezők” (a városállomány szempontjából külső tényezők), államhatalmi beavatkozás eredménye. E beavatkozás legfontosabb eszköze a kiegyezés után az állam- és közigazgatási funkciók-intézmények letelepítése volt. (Hasonló szerepet játszott az állam által befolyásolt vasútépítés, az állami ipar-telepítés, vagy a hadsereg helyőrségeinek megválasztása is.) A polgári közigazgatás kiépítése során bizonyos racionális követelményeknek meg kellett felelni, mint pl. az igazgatott lakosság számának alsó- és felső határa, a székhelyek – elsősorban a járási székhelyek – elérhetősége (legyenek egy nap alatt „megjárhatók” a járás községeiből), a minimális intézményrendszer kiépíthetősége stb. E folyamat következményei sokrétűek.

Mivel igazgatási központokra gyengén városodott vagy városhiányos térségben is szükség volt, e térségekben számos olyan település nyert igazgatási-székhely funkciót – esetenként megyeszékhely szerepet –, amelynek városi tradíciói igen szerények voltak, népességszámuk csekély, egyéb városi funkcióik hiányosak vagy hiányoztak, falaik között „valódi városi élet” nem bontakozott ki. Az elnyert közigazgatási központi szerepkör viszont számos intézményt vitt a településbe – különösen a megyeszékhelyekre –, s emelte őket viszonylag magas hierarchia-szintre, miközben a „járulékos” városi jegyek kialakulása, ill.

egyéb, nem adminisztratív szerepkörű intézmények letelepedése csak késve követte a közigazgatási központi szerepkör elnyerését. Így jó néhány megyeszékhelyünk még a dualizmuskor végére is kisépességű, elsősorban igazgatási feladatokat ellátó, az egyéb városi szerepköröket jórészt nélkülöző település maradt, tulajdonképp „központi hely.” A megyeszékhelyek közül ebbe a „típusba” sorolható pl. az 1910-ben is csupán 1800 lakost számláló *Alsókubin*, Árva megye székhelye (a városhierarchia 123. helyén, de pl. a kereskedelemből élők száma alapján nem került az első 300 település közé), a kb. 3 ezer lakosú *Aranysmarót* (a hierarchia 91. helyén, a kereskedelemből élők rangsorában a 273. helyen), *Ipolyság*, *Dicsőszentmárton*, *Liptószentmiklós*, *Túrocszentmárton*, *Csíkszereda*, de ide sorolható *Magyaróvár* (a hierarchia 127. helyén, a kereskedelemből élők rangsorában a 271. helyen), *Nagyszőlős*, *Fogarás* stb.

Miután vizsgálatunk mutatóit, mint említettük, két csoportra bontottuk, az igazgatási-adminisztratív és a „piaci” funkciókra, az is megállapítható a nyert eredményekből, hogy az egyes városokban a két funkciócsoport jelentősége kiegyensúlyozott-e, vagy valamelyik funkciócsoport túlsúlya állapítható meg. Népes csoportot alkotnak azok a városok, amelyekben az adminisztratív funkciók jutottak túlsúlyra; e városok tehát elsősorban az *igazgatási központ szerepét* töltötték be, mint pl. *Zalaegerszeg*, *Trencsén*, *Balassagyarmat*, *Déva*, *Dés*, *Beszterce*, *Torda*, *Rimaszombat*, *Ipolyság* stb.

A kisvárosok ill. a „járási funkciókkal rendelkező települések” körében a járási igazgatási funkciók szerepe lehetett hasonló. Az egységes járásbeosztás és szerepkör amúgy is csak a polgári igazgatás kiépültekor alakult ki. Számos esetben kifejezetten falusi jellegű települések nyerték el e közigazgatási feladatot. A kedvezőtlenebb helyzetűeknek az évtizedek során sem sikerült az igazgatási feladatok mellé további városi szerepköröket szereznie, így továbbra is a „járás” hivatalai biztosítottak számukra némi központi szerepkört. Vonatkozik ez a megállapítás szinte az egész „járási funkciókkal rendelkező települések” szintre, s méginkább azokra a településekre, melyek járási székhely-voltuk ellenére sem kerültek fel a városhierarchia legalsó fokára sem. 1910-ben közel száz járási székhely (pontosan 94) nem került be az általunk kimutatott 424 több-kevesebb városi funkcióval rendelkező település közé (így pl. *Zalaszentgrót*, *Pacsa*, *Biharnagybajom*, *Biharkeresztes*, *Kemecse*, *Nyíracsad*, *Pétervására*, *Mándok*, *Győrszentmárton* stb.). Pedig a járási székhellyé előléptetett települések nemcsak néhány járási intézményt nyertek, hanem ezek további „városi elemeket” vonzottak a községbe – a járásbíróság ügyvédekét, a járási orvos gyógyszerterát, a járási hivatalok postahivatalát stb. –, az igazgatási hivatalok vonzásához más intézmények felkeresésével is párosult, ami ösztönözte a kereskedők, iparosok stb. letelepedését. Így ha a járási székhely már korábban is betöltött központi funkciókat, ha egyéb tényezők is ösztönözték a városias fejlődést – pl. kedvező forgalmi helyzet –, a járási székhelyekből sokoldalú kisváros válhatott.

A közigazgatási központi szerepkör és a városhierarchia alakulása közötti kapcsolatok másik összetevője, hogy igazgatási szerepkör – megyeszékhely-

funkció – nélkül kevés városunk tudott előkelő helyet szerezni a hierarchikus rangsorban, ill. a polgári igazgatás kiépítésekor kevés „valódi városunk” maradt, maradhatott ki a közigazgatási központok sorából. Fiume speciális közjogi helyzete kizárta, hogy nagyobb terület közigazgatási központja legyen; a Csongrád vármegyébe ékelődött, közigazgatásilag különálló – lévén törvényhatósági jogú város – Szeged helyzete is meglehetősen egyedi: a megyeszékhely nem a környék gazdasági-kulturális-szolgáltató szerepét tekintve legjelentősebb városát választotta, hanem Szentest (noha a megyei intézmények egy része, mint a királyi törvényszék, ügyészség, az államépítészeti hivatal stb. Szegeden működött egy sor regionális hatáskörű intézmény mellett). Szegednek, a szabad királyi majd törvényhatósági városnak mindig is laza volt a kapcsolata a „környező” vármegyével, horizontja messzebbre, a Bánátra, Bácskára sőt a Szerémségre terjedt. Szeged ill. Csongrád megye viszonya azon kevés eset közé tartozik, amikor egy-egy megyében nem a gazdaságilag, adminisztratív-kulturális intézményeit tekintve legerősebb város jutott a megyeszékhely-szerepkörhöz. Ez a tény a polgári igazgatás „racionalitásra” való törekvésének eredményességét jelzi. A néhány kivétel közé tartozik Szatmár vármegye, ahol a szintén törvényhatósági jogú Szatmárnémeti helyett a periférikus helyzetű, kisebb népességű, szerényebb városi szerepkörrel rendelkező Nagykároly töltött be a megyeszékhely szerepét, Nógrád megye, ahol a polgárosultabb Losonc helyett a vármegyei nemesség még a feudális korban a „dzsentroid” Balassagyarmatot választotta székhelyéül. A vasútépítések után rohamosan fejlődő Nagykanizsa is megelőzte a hierarchikus rangsorban a megyei intézmények által is támogatott, ám rossz forgalmi helyzetű, jelentéktelen gazdasági szereppel rendelkező Zalaegerszeget. Hasonló viszony tapasztalható Pápa-Veszprém esetében. Az említett városokon kívül a nagyhatárú, népes alföldi mezővárosok kerültek a megyeközpontok közé megyei székhely-szerepkör hiányában is, mint Szabadka, Újvidék, Kecskemét, Békéscsaba, Vercs, Pancsova, Baja.

Az igazgatási igényekből táplálkozó közigazgatási székhely-„hálózat”, ill. a településhálózati igények által formált központ-állomány akkor is kialakult, ha ezen igényekkel a sokoldalú városfejlődés nem tudott lépést tartani, ha csak erősen féloldalas, funkcióhiányos központok „álltak rendelkezésre”. A városhierarchia tehát még a dualizmuskor végén is *bővebb keretekkel szolgált*, mintsem azt a „komplex” városi funkciók kitölthették volna. Ezen „viszonylatok” annak következményei, hogy a polgári közigazgatás kialakításakor egy jórészt még „középkorias” jellegű városállomány létezett, melyet csak részben formálta át a polgári városfejlődés; ez a folyamat a századelőre sem fejeződött be. Ezért lehetett a közigazgatási szerepkör elnyerése a városfejlődés fontos ösztönzője. Az adminisztratív szerepkör túlsúlya, ebből következően a köztisztviselői réteg dominanciája, a „valódi” polgárság jelentéktelen súlya, az erős állami függés az igazgatási központ funkciójú városainkat némiképp a kelet-európai típusú városokkal rokonította.

Miközben a funkcionális értelemben vett városok köre túllépte a „jogi kereteket”, ki sem töltötte teljesen azt; városi jogállású településeink egy része el-

jelentéktelenedett, városi funkciókat nem látott el. A jogi, a hierarchián alapuló és a társadalmi-gazdasági funkcionális értelemben vett városok köre meglehetősen eltérő volt, amit a városhálózat „kiérleletlenségének” tudhatunk be.

A városi rangú és funkciójú települések állománya között mutatkozó nagyfokú eltérés módosítja az ország városi lakosságának számáról és arányáról a városi jogú települések népessége alapján megadott értékeket. Az ország városi szerepkörű településeiben 1910-ben 5 millió 362 ezren, vagyis a lakosság 29,2%-a élt. (A kisvárosokkal bezáróan számolva 4 millió 965 ezer városlakó élt az országban, a lakosság 27,0%-a.) Ez az érték mintegy 1 millió 610 ezer fővel több, mint a városi jogú településekben élőké; az ország „városodottsága” közel 10%-ponttal „javul”, ha a városi funkciójú településeket vesszük figyelembe (a városi rangú települések lakosságának aránya 1910-ben 20,4%). A városi népességnek nem egészen egyhuzada (4,8%-a) élt Budapesten, ám a fővárost követő 11 regionális központban együttvéve is csak a lakosság 4,0%-a tömörült. Egy-egy regionális központban átlagosan 66 ezren éltek, ami a főváros lakosságának mindössze 7,5%-a. A fenti értékekből kitűnik, hogy a dualizmuskor végén a főváros súlya, legalábbis a lakosságszám alapján (!) valóban nem volt kiugró az országban a kiegyezés után bekövetkezett népességrobbanás ellenére (Budapesten 1870-ben még csak 271 ezren – az ország népességének 2,0%-a –, 1890-ben 492 ezren – 3,2% – éltek), ugyanakkor Budapest és a regionális központok, a kor „vidéki nagyvárosai” között a népességszám alapján is mély szakadék tátongott; a nagyvárosi fejlődés jóformán Budapestre korlátozódott, a 60-70 ezres „vidéki nagyvárosok” épp hogy kiléptek a kisvárosi kategóriából, legalábbis európai léptékkal mérve.

A 3. táblázat adataiból kitűnően az egyes hierarchia-szintekbe sorolt városok átlagos népességszáma „monoton csökkenő” ugyan, ám egyes hierarchia-szinten belül a lakosságszám szóródása igen nagy s az alsóbb szintek felé növekszik. A legkisebb megyeközpontban (Rimaszombat) fele annyian sem éltek 1910-ben, mint a legnagyobb járási funkciókkal is rendelkező településben (Diósgyőr).

Az elmondottakból következik: annak ellenére, hogy az egyes hierarchia-szintek között karakteres eltérések mutatkoznak az átlagos lélekszámban, a

3. táblázat: Az egyes hierarchia-szintekbe tartozó városok lakosságszámának jellemző értékei, 1910

Hierarchia-szint	Átlagos lélekszámuk	A lélekszám		A szórás terjedelme, %
		maximuma	minimuma	
Budapest	880 371	–	–	–
Regionális Központok	66 306	118 328	41 056	288,2
Megyeközpontok	23 936	94 610	6 912	369,2
Középvárosok	14 719	62 445	3 701	687,7
Kisvárosok	5 891	26 875	977	2 750,8
Járási funkciókkal is rendelkező települések	4 319	17 202	587	2 930,5

lakosság száma alapján mégsem lehet a települések város-voltára, a városi szerepkör fejlettségére egyértelműen következtetni.³²

Visszatérve a városi lakosság arányára, annak regionális különbségeire; mindössze egy régióban, az Alföldön térnek el a városodottság értékei az országos képtől, de ott gyökeresen. Az Alföldön ugyanis a lakosság több, mint fele, 55,8%-a városnak minősülő településeken élt, de még a vitathatatlanul városként elfogadható településeken – a regionális centrumokban, megyeközpontokban és a középvárosokban – is a lakosság több, mint kétötöde (az országos arány 20,2%). Ráadásul a lakosság további jelentékeny hányada élt 5 ezer főnél népesebb, ám nem városi funkciójú településeken, melyekben városi funkciók ugyan nem telepedtek meg, de az alapellátás a szabályos „falusias” településeknél feltétlenül kedvezőbb volt (e településeken már működött orvos, állatorvos, gyógyszerész, posta, távirda, esetenként takarékpénztár, az üzletek árukínálata meghaladta a falusi szatócsboltokét stb.). Ez a sajátos településszerkezet több megyében még szélsőségesebb kifejtésben jelentkezett: Csongrád lakosságának 71,5%-a (a középvárosokig bezárólag is 65,2%-a), Hajdú megyében 69,7%-a, Békésben 59,2%-a élt városi funkciójú településeken. Az alföldi mezővárosok város-voltát, „urbanizáltságát” vitatjuk; tény, hogy népességük egy része tanyán élt, viszont a századelőn a tanyák többsége még szorosan a mezővárosokhoz szerveződött, vagyis élt a klasszikus tanyaelv.³³ E fenntartások ellenére a sajátos alföldi településszerkezet számos előnnyel bírt, a lakosság többsége mégiscsak a városi intézmények közelében élt s az alapfokú intézményeket is megtalálta lakóhelyén, sőt olyan intézmények telepedtek meg a népes alföldi településeken – nemcsak a városokban! –, amelyek a „szabályos” falusi térségekben ismeretlenek voltak (olvasókörök, egyletek, népkönyvtárak, helyi sajtó, de még az agrárszocialista mozgalmak is az alföldi óriásfalvakban – mezővárosokban vertek gyökeret). Négy további országrészben – a Dunántúlon, a Felvidéken, a Partiumban és a Tisza-Maros-szögben – a városodás értékei egymáshoz meglehetősen közel estek, miközben egyes kisebb körzetekben a városi lakosság aránya igen szerény is lehetett. Nemcsak a Felvidék egyes megyéiben, mint pl. Árvában, Barcsban, Trencsénben, Túrocbán, Zólyomban, Gömörben, ahol a magasabb hierarchia-szintű városokban a megyék lakosságának egytizede sem élt, hanem a Dunántúlon is, ahol Somogyban, Mosonban, Tolnában, Vasban, Zalában ugyancsak 10% alatt maradt a jelentősebb városokban élők aránya, de az összes városi funkciójú település lakossága nem tette ki a megyék népességének egyötödét. Ennél is szerényebb volt Északkelet-Magyarország és Erdély városi népességének aránya, annak ellenére, hogy a városi funkciójú települések lakosság száma minden országrészben felülmúlta a városi rangú településeket (4. táblázat).

Vizsgálataink – az erre vonatkozó részleteit a területi korlátok miatt nincs módunk adatulni – arra mutatnak, hogy a dualizmus évtizedei alatt (vagy akár a polgári berendezkedés jogi feltételeinek megteremtése, 1848 óta) a magyarországi városállomány „kicsérélődéséről” nem beszélhetünk, kevésszámú város látványos hanyatlásától vagy előretörésétől eltekintve a városállomány

4. táblázat. A régiók városodottságának főbb mutatói, 1910

Régió	Terület, km ²	Lakosság- szám, 1910	Városi rangú telepü- lések száma	Városi funkciójú települé- lések száma*		Városi rangú telepü- lések lakosság- száma	A városi népes- ség aránya, %	A városi funkciójú települések lakosság- száma	A városi népesség aránya, %	A 10 ezer km ² -re jutó			
				I-III. foko- zat	IV-V. foko- zat					Váro- si rangú	I-III. foko- zatú váro- si	öz- ses váro- si	
1. Dunántúl	45 661	3 175 181	16	17	57	360 266	11,35	385 500	12,14	20,49	3,5	3,7	16,2
2. Felvidék	54 135	3 574 288	41	29	71	481 663	13,47	437 366	12,24	21,01	7,6	5,4	18,5
3. Északkelet- Magyarország	24 210	1 191 354	5	8	20	88 437	7,42	106 876	8,97	15,34	2,1	3,6	9,4
4. Partium	26 626	1 687 461	8	9	31	210 551	12,48	226 295	13,41	22,15	3,8	4,0	15,0
5. Alföld	45 447	4 527 587	31	30	48	2 045 921	45,19	1 953 104	44,02	55,80	6,8	6,6	17,2
6. Tisza-Maros szög	28 507	1 582 133	8	11	24	212 875	13,45	240 180	15,18	23,04	2,8	3,9	12,3
7. Erdély	57 243	2 678 367	29	22	47	350 268	13,07	323 120	12,06	17,80	5,0	3,8	12,1
Összesen	282 297**	18 416 371	138	126	298	3 749 981	20,36	3 712 441	20,16	28,92	4,9	4,5	15,0

*Az I-III. fokozatba sorolt főváros, regionális központok, megyeközpontok és központosított, illetve kisvárosok, járási funkciókkal rendelkező települések bontásban

meglehetősen stabilnak bizonyult. Természetesen számos esetben a hierarchikus ranghely változása is „lereagálta” a városfejlesztő tényezőkben, az egyes települések igazgatási, forgalmi helyzetében, gazdaságuk fejlődési lehetőségeiben és eredményeiben stb. bekövetkező változásokat. Magyarországon – eltérően pl. Angliától, Németországot nyugati tartományaitól – a korábbi városállomány modernizálódik, a kedvezőbb helyzetű feudáliskori városok váltanak át a polgári (kapitalista) városfejlesztési pályára. Mivel azonban, néhány kivételtől eltekintve a hazai városok „törzsállományának” gazdasága „középkorias” jellegű volt (fő funkciójuk a céhes keretek között üzött kézműipar, a piacközponti szerepkör, a szerény bolti-vásári elosztókereskedelem stb.), nagy- és középpolgársága jelentéktelen, a városlakók vagyona szerény, a feudáliskori városok inkább csak települési (műszaki?) kereteket kínáltak a modern városfejletésnek, nem saját, szerves fejlődésük eredménye volt a „váltás” (nem a „megtartva meghaladás” folyamata zajlott). „Kívülről” érkeztek a polgári kor intézményei, a tőke, a polgárság jó része. A szerves fejlődésre legfeljebb néhány oly városunk szolgáltat példát, ahol már a 19. század elején modern, céhes kötöttségektől mentes polgári réteg – terménykereskedők, nagykereskedők, hajózási vállalkozók stb. – alakult ki, mint pl. Győrben, Pozsonyban, Pesten, Szegeden, Temesvárott stb. E városokban figyelhető meg a korábban helyben felhalmozódott (kereskedelmi) tőke átáramlása a gyáripárba, pénzintézetekbe. Ha tehát a városállomány – vagy számottevő része – nem is cserélődött ki, a „váltás” létrejött a városállományon belül, mind a funkciókat, mind a helyi társadalom összetételét illetően. Még az olyan nagyvárosokban is, mint Pest, ahol már 1848 előtt számottevő gazdasági bázis, tehetősebb polgárság alakult ki, a 19. század elejének és végének polgársága között sem személyükben, sem jellegükben alig mutatható ki kontinuitás.³⁴ A modernizálódó városokban a feudáliskori polgárság mellett – céhes hagyományú kézművesek, kiskereskedők, rendies lateiner-réteg – a dualizmus korának kezdetén elsősorban a modern állami bürokrácia, a tisztviselőréteg duzzadt fel, később szűk polgári réteg is kialakult, s „törvényszerűen” megint csak a nagyobb városokban az ipari proletáriátus. A városi szegénység viszont majd minden városban a lakosság jelentékeny hányadát tette ki (napszámosok, cselédek, altisztek, földművelők stb.). A funkcionális és társadalmi váltás a feudális és a kapitalista város között csak a városhierarchia csúcsán egyértelmű, általánosnak és hiánytalanak majdhogynem csupán a regionális központok körében mondható. Ez nem jelenti azt, hogy az alsóbb szinteken nem található a modernizáció élvonalához sorolható város – pl. Fiume, Miskolc, Szombathely, Nagykanizsa, Kaposvár, Újvidék stb. –, de a megyeközpontok között is számos város még csak e folyamat elején tartott, viselte még a feudáliskori városfejletésének jó néhány vonását (pl. Veszprém, Eger, Esztergom, Balassagyarmat, Trencsén, Lőcse, Zilah, Szekszárd, Nagyenyed, Nagykároly stb.). Az az állításunk, hogy a kapitalista városállomány kialakulása a feudáliskori kereteket vette igénybe s azt

formálta át, nem jelenti azt, hogy a feudáliskori városállomány változatlan maradt. A városállomány pereméről jónéhány város már a 18. század végén, a 19. század első felében lemorzsolódott, főleg a kis nemesfémbányász-városok, a manufaktúra-jellegű vasipar telephelyei, a Szepesség egymás hegyén-hátán szorongó városkái, a monokultúras bortermővárosok, mint Podolin, Szomolnok, Mecenzéf, Korompa, Felka, Gnézda, Szepestapolca, Csetnek, a hegyaljai mezővárosok stb. 1848 után ez a folyamat felgyorsult, részben a városjog nyújtotta „támogatás” elvesztése miatt – a valamiféle városjoggal rendelkező települések száma hatodára csökkent –, részben mert a kapitalista városfejlesztő energiák a korábbi városállomány egyes tagjait elkerülték, s az örökölt városi szerepkör – pl. a kézműipar – szerepe csökkent. E csoportba tartoztak a már említett felvidéki és erdélyi kisvárosok, a lehangyolalt nemesfémbányászat kis központjai – Vízakna, Felsőbánya, Újbánya, stb. –, sok kismezőváros – mint Kunmadaras, Hajdúdorog, Hajdúhadház, Szabadszállás, Fülöpszállás, Kiskundorozsma, Jászárokszállás stb. –, egykori bortermelő városok, mezővárosok stb.

A kapitalista városfejlesztés kizárólagos termékei azok az ipari- és népesítőmővelések, melyek a „modern” iparágak bázisán, a szén- és vasércbányászat, a kohászat és fémfeldolgozás telephelyein nőttek fel, többnyire a korábbi városhálózattól teljesen függetlenül. A bányászkodás, a kohászat és a fémfeldolgozás gyártelepei első lépésként népes telepeket, kolóniákat hoztak létre; társadalmuk semminő kapcsolatban nem voltak a „feudális városok” társadalmával; bányászok, gyári munkások, tisztviselők tették ki a lakosság túlnyomó többségét; mivel üzemük többsége állami kézben – vagy állami vállalatok, mint a MÁV kezében – volt, a tisztviselőréteg is állami alkalmazásban állt. Polgárságuk jelentéktelen: a nagy néptömörülés ellátására néhány kereskedő, iparos telepedett ide, ill. esetenként néhány „városi intézmény”, polgári iskola, takarékpénztár, esetleg közigazgatási központokká, járási székhelyekké váltak. Vizsgálatunk a városi funkciókkal rendelkező települések, kisvárosok között találta *Resicabányát* (17 384 lakos), a speciális helyzetű *Diósgyórt* (Miskolc „külvárosa”; 17 202 lakos), *Salgótarján*t (13 746 lakos), *Petrozsény*t (12 193 lakos), *Ózdot* (5 981 lakos) és *Oravicabányát* (4 079 lakos). A későbbi *Tatabányát* alkotó négy község vagy *Stájerlakanina* még csak nagynépeségű bányatelep, városi funkciókkal nem rendelkeztek. Vagyis az új, „kapitalista iparvárosok” száma csekély, hierarchikus szintjük alacsony; a századelőn még elhanyagolható elemei a magyarországi városhálózatnak.

Összegzésük ismételten hangsúlyozzuk, hogy a polgári városfejlesztés öt-hat évtizede Magyarországon nem „cserélte le” a feudáliskori városállományt, ám funkcióiban-társadalmukban kezdte átalakítani azt; gyökeres átformálódás a századelőig kevés számú városban ment végbe, elsősorban a városhierarchia csúcán. A városállományból kihulló települések száma számottevő, viszont csak néhány új város formálódott a dualizmus évtizedei alatt.

A városi szerepkörök súlya a településekben

A szűkebb értelemben vett hierarchia a városok településhálózati szerepének csak egyik aspektusát regisztrálja. Az alföldi települések legtöbbször magas hierarchikus rang esetén nincs kiterjedtebb vonzáskörzete, városi javaival elsősorban saját lakosságát látja el; tehát azonos hierarchikus pozíció esetén is igen eltérő lehet a városi szolgáltatások „vidékre eső hányada”. Különbséget okoz az is a városok között, hogy a többé-kevésbé azonos szintű, súlyú városi funkciók az alföldi városok agrárszerepkörének tengerében szinte eltűnnek, feloldódnak (az agrár városok agrár-volta is kérdésessé válik ezáltal), a tradicionális városok esetében viszont – különösen ha azokba még nem települt számottevő gyár-ipar – „tisztán” jelentkeznek, hangsúlyos városi jelleget kölcsönözve e településeknek. Vagyis eltérő a városi funkciók „sűrűsége”. S noha a városhierarchiában elfoglalt pozíció s a városi funkciók mennyisége között szoros korreláció mutatkozik, ám egyazon hierarchikus szinten belül is jelentősen eltérhet egymástól az egyes városok városi funkcióinak mennyisége, mert pl. a népes települések saját lakosságának ellátása megköveteli bizonyos intézmények többszöröződését, ám ez nem vezet közvetlenül a hierarchiaszint megemelkedéséhez.

A városi funkciók mennyiségi vonatkozásainak elemzéséhez a következő mutatókat vettük figyelembe:

- A kereskedelemről élő keresők száma, fő, 1910;³⁵
- A közszolgálati keresők száma, fő, 1910;³⁶
- A házcselédek száma, 1910;³⁷
- Az ügyvédek száma, 1910;³⁸
- A pénzügyintézetek bankbetétállománya, 1909, korona;³⁹
- A középiskolai tanulók száma, 1910/1911;⁴⁰
- A telefonállomások száma, 1910.⁴¹

A különböző jellegű mutatók – fő, középiskolai tanuló, bankbetétállomány koronában, telefonállomások száma – összehasonlíthatósága-összegezhetősége érdekében kiszámítottuk a városi funkciók által ellátott lakosság számát. Ezt lehetővé teszi a kereskedelmi és közszolgálati keresők, a bankbetétek, ügyvédek stb. egységnyi lakosra jutó országos értékének ismerete, ill. ebből következően az egy kereskedő, házcseléd, ügyvéd vagy egy korona bankbetét által átlagosan „kiszolgált” lakosok száma.⁴² Ebből a város lakosságszámát levonva megkapjuk az *ellátott vidéki lakosság* számát, a város „jelentőségét” (l. előbb), egyes geográfusok szerint a városhierarchia „valódi” mérőszámát.⁴³

A számítások eredményeként nyert értékek alapján a *hierarchikus rangsor* összevethető az *összes ellátott* és az *ellátott vidéki lakosság* számával, az ellátott városi és „vidéki” lakosság *arányával*, a települések lakosságszámával, illetve a funkciók sűrűségével, de természetesen e mutatók *egymás közötti viszonya* is vizsgálható, sőt mindez funkció-csoportonkénti – tehát a kereskedelem, a telefonállomások száma, a pénzügyi szolgáltatások mennyisége szerinti – bontásban is. Ezek az összevetések igen sokoldalúan tárhatják fel a városok településhálózati

szerepét; e helyütt néhány szembeötlő jellegzetességre hívhatjuk fel az olvasó figyelmét.⁴⁴

A hierarchikus rangsor és az összes ellátott népesség száma alapján kialakított rangsor között a korreláció igen szoros, a rangkorrelációs együttható +0,94. (Megjegyzendő, hogy a városok lélekszáma s az ellátott népesség közti korreláció még szorosabb, a városállomány egészét vizsgálva +0,98. Vagyis a városállomány egészét tekintve a városi funkciók koncentrációjának e kétféle megnyilvánulási formája jó megfelelést mutatott, az egyes hierarchikus szintek városi funkcióinak súlya egyértelműen különbözik egymástól (5. táblázat).

Az ellátott lakosság hierarchikus szintenkénti átlagos száma is több, a városi hálózatra vonatkozó következtetés levonására alkalmas. Mindenekelőtt megállapítható: annak ellenére, hogy városállományunk a modernizációs folyamat kezdetén járt a századelőn, s hogy az Alföld településszerkezeti sajátosságai – pl. épp a vonzáskörzetek csökkenés volta – nem kedveztek a városi-vidéki térségek egyértelmű elkülönülésének, következésképp a városi szerepkörök koncentrálódásának, városaink mégis külön-külön is jelentékeny számú népességet láttak el városi javakkal, s az igénybevevők többsége a középvárosokkal bezárólag a „vidékiek” közül került ki. S ha voltak is egészen kicsiny, elsősorban a vidék ellátására berendezkedett városaink, mégis az olvasható ki a táblázat adataiból, hogy minél magasabb hierarchikus szintű volt egy város, annál nagyobb volt arányaiban is részvétele a vidék ellátásában. Így az ország lakosságának vagy akár a vidéki lakosságnak városi javakkal való ellátásában a magasabb hierarchia-szintű települések játszottak döntő szerepet, annak ellenére, hogy

5. táblázat: Az egyes hierarchia-szintekbe tartozó városok által átlagosan ellátott összes és vidéki lakos

Hierarchia-szint	Települések száma	Átlagos			Ellátott lakos az előző kategória százalékában	
		lélekszámuk*	ellátott lakos	ellátott vidéki lakos		az ellátottból vidéki, %
Budapest	1	863 735	4 098 618	3 234 883	78,9	–
Regionális központok	12	67 367	248 382	181 015	72,9	6,1
Megyeközpontok	50	23 940	74 992	51 052	68,1	30,2
Középvárosok	65	14 718	32 189	17 470	54,3	42,9
Kisvárosok	204	6 004	9 801	3 798	38,7	30,4
Járási funkciókkal rendelkező települések	95	4 275	4 202	-74	–	42,9

*Polgári népesség

számuk jóval kisebb volt. A 12 regionális centrum városi funkcióinak súlya felülmúlta a kereken 300 kisváros ill. járási központ szintű település városi intézményeinek súlyát. Tehát annak ellenére, hogy feltételeztük, a vidéki lakosság elsősorban járási székhelyeivel lépett rendszeresebben kapcsolatba, a városi javakkal való ellátás jórészt a magasabb hierarchikus szintű települések feladata volt. (Természetesen figyelembe kell vennünk a város-falu kapcsolatok vizsgálatánál, hogy épp a kisvárosi funkciók egy részét hagyta figyelmen kívül mutatórendszerünk, mint pl. a kisiparosok szolgáltatásait, a hetipiacokat, állat- és kirakodóvásárokat stb., másrészt a nagyvárosok intézményeiben egy-egy „tranzakció” jóval nagyobb volumenű lehetett, mint a kisvárosokban; pl. a nagyvárosi bankok kliensei között nagyvállalatokat is találunk, a kisvárosi takarékpénztárak ügyfelei pedig csekélyke megtakarításaikkal keresték fel a pénzügyintézetet.) Budapest különleges településhálózati helyzete az ellátott lakosság terén is megmutatkozott: az ország lakosságának 4,8%-át tömörítő város „látta el” az ország lakosságának 22,6%-át városi javakkal, s a regionális központok városi intézményeinek átlagos súlya mindössze 6%-át tette ki a budapestinek.

Annak ellenére, hogy a *hierarchikus rangsor* s az *ellátott lakosság* (a városi intézmények volumene) között szoros korreláció mutatható ki, a mégis előforduló nagyobb fokú meg-nem-felelések jellegzetes várostípusokat jelölnek ki, illetve egyes városok sajátos helyzetére utalnak. Így például jól elkülönülő város csoportot alkotnak azok a kisméretű települések, melyeket a polgári igazgatás központ-igénye „emelt fel” városhiányos térségekben, telepített oda magas hierarchia-szintű intézményeket – megyei intézményeket is –, ám sem a népességszám növekedése, sem a sokoldalú urbanizáció, a városiasodás járulékos jegyei s a „járulékos” intézmények – kereskedelem, kulturális intézmények, pénzügyintézetek stb. – nem követték a hirtelen bekövetkező hierarchikus emelkedést. A tisztviselő-rétegen kívül csekély volt a valódi polgárság súlya-aránya is. E települések már a hierarchikus rang s népességszámuk összevetése alapján is sajátos típust képviseltek. Pl. *Dicsőszentmárton* (1910: 4417 lakos) a hierarchikus rangsorban a 83., az ellátott lakosság száma alapján kialakult rangsorban a 163. helyet foglalta el; hasonlóan alakult a településhálózatban elfoglalt helyzete *Ipolyságnak*, *Liptószentmiklósnak*, *Aranyosmarótnak*, *Csikszeredának*, *Homonnának* vagy *Alsókubinnak*. De a nagyobb városok esetében is, ha azok elsősorban igazgatási központok voltak, s a „modern” funkciók nem nyertek teret bennük, jellemző volt a hierarchiaszinthez képest a városi funkciók csekély súlya. Besztercebánya, Zalaegerszeg, Trencsén, Lőcse, Máramarossziget, Nagyenyed, Déva, Zilah tartoztak e város csoportba, de még Kolozsvárra és Kassára is jellemző az ilyen irányú „diszkrepancia”, jelezvén a modern funkciók mérsékelt térhódítását, az igazgatási-kulturális funkciók túlsúlyát.

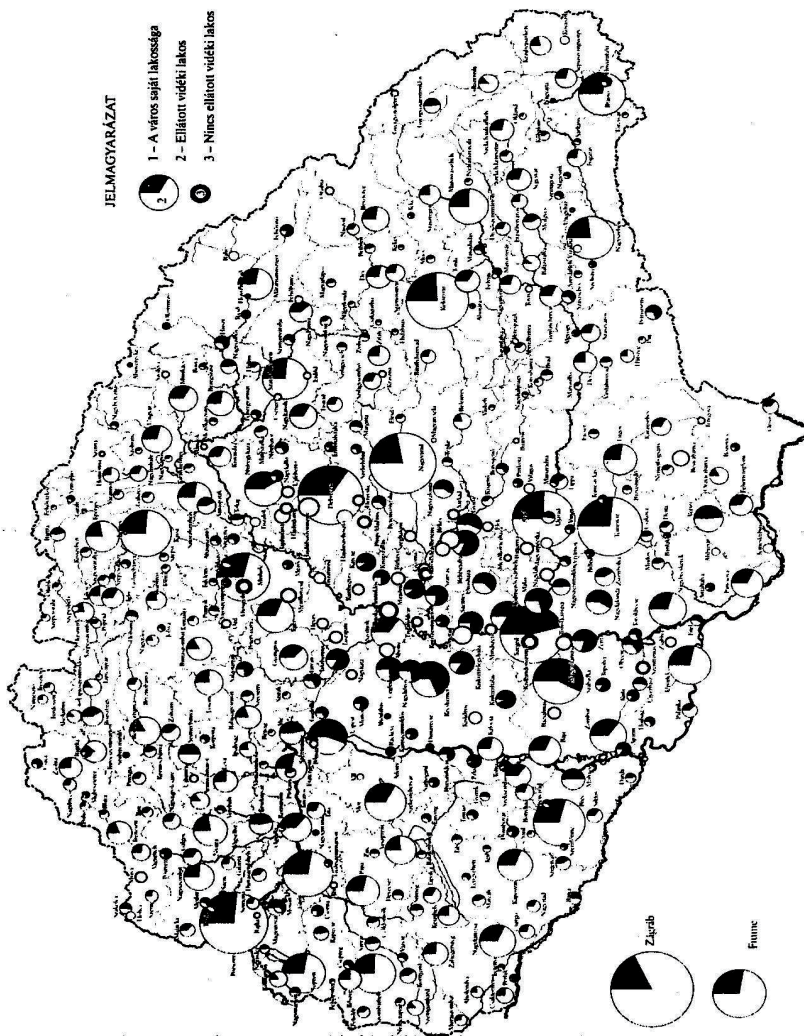
Az ellenkező irányú eltérésekre elsősorban a népes alföldi városok szolgáltatnak példát; az ellátandó „saját” lakosság sok, de ez csak alacsonyabb szintű városi intézményeket telepít a mezővárosokba, az intézményi piramis „csonka” marad, hiányoznak a nagyvárosi intézmények, így alacsony a hierarchiaszint. *Hód-*

mezővársárhely pl. a hierarchikus rangsor 93. települése, az ellátott lakosság száma alapján viszont a 33. Hasonló irányú „elcsúszások” mutatkoztak Kiskunfélegyháza, Magyarkanizsa, Kecskemét, Cegléd, Orosháza, Hajdúnánás, Baja, Törökszentmiklós, Abony esetében, vagy a speciális helyzetű Újpest és Újarad esetében (elővárosok igen nagy népességgel hierarchia-szintjükhez képest). Megjegyzendő, hogy Debrecen vagy Szeged esetében a városi szerepkör kétféle „vetülete” pontosan megfelel egymásnak, vagyis a hierarchikus piramis csúcsán az „összerendeződés” az Alföldön is végbement. *Fiume* az ország egyik legjelentősebb kereskedővárosa, pénzügyi központja, speciális közjogi helyzete következtében azonban hierarchia-fokozata viszonylag alacsony (a városnak nincs megyéje). Előfordul a szétcsúszás a jelentős kereskedő-kézműves városok esetében is, ha igazgatási funkcióik szerények, pl. nem megyeszékhelyek (Baja, Pápa, Losonc, Munkács stb.). A megyeszékhely Nyíregyháza esetében népes, ám „várostalan” megyéje, a városi „alapjavakkal” ellátandó kiterjedt vonzáskörzet emelte a városi funkciók mennyiségét a hierarchikus pozíció fölé.

A városok által ellátott lakosság számát feltüntető térkép (2. ábra) akkor nem kelt meglepetést, ha figyelembe vesszük a városhierarchia és az ellátott lakosság száma közötti szoros korrelációt. Ennek ismeretében érthető, hogy az Alföld „nem maradt üresen” a városi javak mennyiségét feltüntető térképen sem, s az Alföld gyakorta feltételezett „alurbanizáltsága”, a városok fejletlensége semmiképp nem jelenti a városi funkciók-intézmények hiányát vagy gyér voltát ebben az országrészben, hasonlóan a hierarchikus tagolódás regionális megjelenéséhez. Az alföldi mezővárosok sajátos településhálózati helyzete más viszonylatokban nyilvánult meg, mindenekelőtt a vidék ellátásában játszott szerepükben.

De még az ellátott vidéki lakosság számát vizsgálva sem teljesen egyértelmű a városhálózati jellemzők terén az ország „szétcsúszása” az Alföldre és a többi országrészre. Mindenekelőtt a nem „mezővárosi utat” járó alföldi városok esetében felelnek meg többé-kevésbé egymásnak a hierarchikus szint és az ellátott vidéki lakosság száma alapján kialakult rangsorokban elfoglalt pozíciók. *Temesvár*, *Arad*, az alföldperemi *Nagyvárad*, azután *Újvidék*, *Baja*, *Nagybecskerek*, *Lugos*, *Pancsova*, *Nagyszentmiklós*, *Versec*, *Nagykikinda* esetében az ellátott vidéki lakosság száma megfelel hierarchikus szintjüknek, nem egy esetben valamelyest még meg is haladja azt (*Újvidék* a hierarchikus rangsorban a 30., az ellátott vidéki lakosság rangsorában a 19., *Baja* a 60. illetve a 38., *Arad* a 11. illetve a 6. stb.). A városi szerepkör ezen vetületének számbavétele is alátámasztja, hogy a Bánát településhálózata a „szabályos” modell szerint alakult, s hogy *Baja* vagy *Újvidék* „dunántúli” jellegű város. De még a mezővárosi utat járó *Debrecen*, *Szeged*, *Szabadka*, *Zombor* vagy *Nyíregyháza* is hierarchikus rangjának megfelelő népességű vonzáskörletre – pontosabban „elméletileg ellátott vidéki lakosra” – tudott szert tenni, újfent igazolva azt a megállapítást, hogy a városhierarchia magasabb szintjein előrehaladt az urbanizáció elemeinek összerendeződése, a városiasodás megbirkózott a regionális helyzetből ill. az eltérő várostörténeti múltból fakadó különbségekkel is. *Szabadka* – jelentősebb igazgatási szerepkör

2. ábra: A városok központi funkciói által ellátott összes és vidéki lakos

nélkül is! – a számítások szerint 70 ezer vidéki lakost látott el városi javakkal, többet mint pl. *Eger*, *Kaposvár* vagy *Nyíregyháza*. Ugyanakkor kétségtelen, hogy az ellenpéldák számosabbak: *Kecskemét* (36. helyen a hierarchikus, 55. helyen az ellátott vidékiek rangsorában), *Makó* (65. illetve 109. hely), *Szentes* (76. illetve 138. hely), *Cegléd* (95. illetve 121. hely), *Mezőtúr* (104. illetve 241. hely), *Békéscsaba* (62. illetve 139. hely), *Zenta* (72. illetve 155. hely), *Kiskunfélegyháza* (83. illetve 162. hely) szerepe a „vidék” ellátásában jóval szerényebb, mint a hierarchikus rangjuk alapján elvárható lenne. Az is figyelemre méltó, hogy a negatív értékekkel jelentkező települések között (vagyis az esetben, ha az ellátott lakosság számított értéke kevesebb, mint a város saját lakossága) egy sor alföldi kisvárost találunk. A városok közé „felvett” települések közül a legnagyobb „deficittel” *Törökszentmiklós* rendelkezett (szerény városi funkciói mellett a közeli Szolnok versenye s a szomszédos nagyvárosok hasonló központi szerepköre ezt indokolja), közel 12 ezer „ellátatlan” lakos élt a városban, de a jelentősebb mezővárosok közül *Békés* (több, mint 9 ezer helyileg ellátatlan lakos), *Csongrád*, *Hajdúböszörmény*, *Nánás*, *Szoboszló*, *Magyarakanizsa*, *Túrkeve*, *Kiskundorozsma*, *Tiszaföldvár*, *Kunhegyes* stb. úgyszintén saját lakosságát sem volt képes városi javakkal ellátni – legalábbis ha számításainkra hagyatkozunk.

Az egyedi esetekből levonható következtetéseknél megbízhatóbbat kapunk, ha hierarchia-szintenként vetjük egybe az alföldi mezővárosok és a többi országrész városainak jellemző adatait (6. táblázat).

A táblázat adataiból két alapvető tendencia bontakozik ki: egyrészt az alföldi városok, még inkább az alföldi mezővárosok minden hierarchia-szinten kevesebb számú vidéki lakost láttak el, mint a nem-alföldi városok, másrészt az eltérés az alsóbb szinteken válik igen jelentőssé. Míg az alföldi regionális központok által vonzott vidékiek száma a nem-alföldiek értékének 87%-át tette ki, a megyeközpontok esetében 85%-át!, addig a középvárosok esetében a különbség már igen markáns, az alföldi mezővárosok vonzása felét sem éri el a más országrészek központjainak. A kisvárosok körében pedig a „szétszűrés” egyértelmű: míg az ország más régióiban a kisvárosok is számottevő szerepet játszottak a vidék ellátásában – az általuk ellátott lakosság több mint fele „vidéki” –, addig az alföldi kisvárosok saját lakosságukat sem tudták ellátni (a számítások szerint). Ez pedig alapvetően eltérő településhálózati szerepkörre – illetve eltérő településrendszerre – utal.

Mindenesetre pusztán az ellátott vidéki lakosság – feltételezett – száma alapján is következtethetünk a mezővárosok egyik jellegzetességére: *Hódmezővásárhely*, *Békés*, *Hajdúböszörmény*, *Csongrád*, *Mezőtúr* vagy *Szentes* – általában a nem a „legmagasabb körökbe tartozó” mezővárosok – utcai „forgatagában” piacain, boltjaiban, hivatalaiban feltűnően kevesebb lehetett a „vidéki”, mint a helyi lakos, ellentétben mondjuk *Rimaszombattal*, *Besztercebányával*, *Trencsénnel*, *Balassagyarmattal*, nem is beszélve *Túrocszentmártonról*, *Alsókubinról*, *CsíkSZeredáról*, *Liptószentmiklósról*, ahol viszont a „vidékiek” valósággal elárasztották a várost, uralták a „városi tereket”. (Való helyzetet tükrözhet az anekdotikus helyzetjelentés, hogy

6. táblázat: Az ellátott vidéki lakosok átlagos száma az Alföld és a többi országrész városaiban, hierarchia-szintenként

Hierarchia-szint	Az ellátott vidéki lakosok átlagos száma				Az ellátott lakosokból vidékre eső hányad, %			
	országosan	a nem-alföldi városokban	az alföldi városokban	a mező-alföldi városokban	országosan	a nem-alföldi városokban	az alföldi városokban	A mező-alföldi városokban
1. Regionális központok	181 015	183 300	176 446	160 081	72,9	76,1	67,0	60,3
2. Megyeközpontok	51 052	52 477	46 997	47 044	68,1	72,9	56,3	52,7
3. Középvárosok	17 470	20 778	11 430	9 063	54,3	68,0	32,5	23,9
4. Kisvárosok	3 798	5 058	625	-553	38,7	52,7	6,1	-
5. Járási funkciókkal rendelkező települések	-74	685	2 197	-3 727	-	18,4	-	-

nemzetiségek lakta vidékek többnyelvű városaiban napszakonként változott a „nyilvánosság” nyelve: a német anyanyelvű kereskedő vagy kézműves napközben szlovákul vagy románul beszélt kuncaftjaival, ily szó hallatszott a piacokon, vásárokon, s alkonyattal tért vissza a város a „németre” – esetleg magyarra vagy jiddisre –.) Ebből következett, hogy az alföldi mezőváros sokkal izoláltabb, magára utaltabb, zártabb, mint a dunántúli vagy felvidéki városok.

Az alföldieken kívül találunk olyan városokat a századelő városállományában, melyek kevés szerepet játszottak vidékük ellátásában, nem épültek be szervesen a településhálózatba. Ilyen településhálózati pozíciót foglaltak el pl. a frissen felnőtt iparvárosok (Resicabánya, Ózd, Diósgyőr), az egykor jelentősebb szerepet játszó, de reménytelenül eljelentéktelenedett városok (Szepesbela, Szepesolaszi, Felsőbánya, Újbánya, Gölnicbánya, Vízakna stb.) s egy sor kis adminisztratív központ – járási székhely –, melyekben az igazgatási szerepkörhöz még nem társult átfogóbb városiasodás, hasonlóan a korábban már említett kisnépességű megyeszékhelyekhez. E központocskák Turdosintól Perlakig, Girálttól Szinnáig tucatjával jelennek meg a térképen. A mind megannyi „szétszűrés” ellenére a *hierarchikus rang és az ellátott vidéki lakosok száma közötti korreláció* meglehetősen szorosnak tetszik – a rang-korrelációs együttható 0,83 –, ám ne feledjük, hogy a magas hierarchia-szintű városok s a kisvárosok átlag-értékei között akkor a különbség, hogy ez részben elfedi a regionális helyzetből fakadó meg-nem-feleléseket.

Míg az egyes városok által ellátott vidéki lakosság száma elsősorban e településeknek a vidék életében játszott szerepét, a településhálózatban elfoglalt pozíció súlyát méri, addig az ellátott vidéki és a saját lakosság aránya részben azt tükrözi, hogy a városok életében mekkora szerepet játszanak a városi funkciók, a város – önmagához mérten – mekkora szerepet játszik a vidék ellátásában, mily mértékben „telepszik rá” vidéke. A „vidékre eső hányad” oly városok esetében magas, ahol a lakosságszámhoz képest nagy volumenűek a városi intézmények, ill. ahol a városi funkciók nagyon „tisztán” jelentkeznek (vagyis a lakosság túlnyomó többségét a városi intézmények foglalkoztatják, csekély az ipari vagy agrárszerepkör aránya). Az e „mutató” alapján kirajzolódó kép már gyökeresen különbözik a városhálózat eddig tárgyalt „vetületétől”, a hierarchia, az ellátott összes ill. vidéki lakos száma alapján kialakult képtől. A rangsor élén markáns profilú kis- és középvárosokat találunk, elsősorban a Felvidék nyugati megyéiből – Túrocszentmárton, Alsókubin, Aranyosmarót, Liptószentmiklós, Ipolyság –, Erdélyből – Balázsfalva, Csíkszereda, Belényes, Kézdivásárhely –, elvéve a Dunántúlról – a magához mérten hatalmas, elaprózott településszerkezetű járással bíró markáns kisváros, Szentgotthárd, a hozzá hasonlatos településhálózati szituációban lévő Alsólendva, vagy hazánk egyik leginkább urbanizált térségének kisvárosa, Kismarton –. Többségük kicsiny megyeszékhely vagy speciális szerepet betöltő központ, mint Balázsfalva, a kétezer lakosú görög katolikus egyházi központ, vagy Liptóújvár és Szepesszombat, az ezer főt sem elérő járási székhely. De e rangsor élére kerültek a valamivel népesebb, magasabb hierarchikus-szintű, de elsősorban igazga-

tási-adminisztratív funkciókat ellátó megyeszékhelyek is, mint Rimaszombat, Trencsén, Balassagyarmat, Lőcse, Déva (valamennyi a 10 ezres lélekszám-határ alatt), valamint Besztercebánya, Eperjes, Nyitra, Veszprém, 14-16 ezer lakossal.

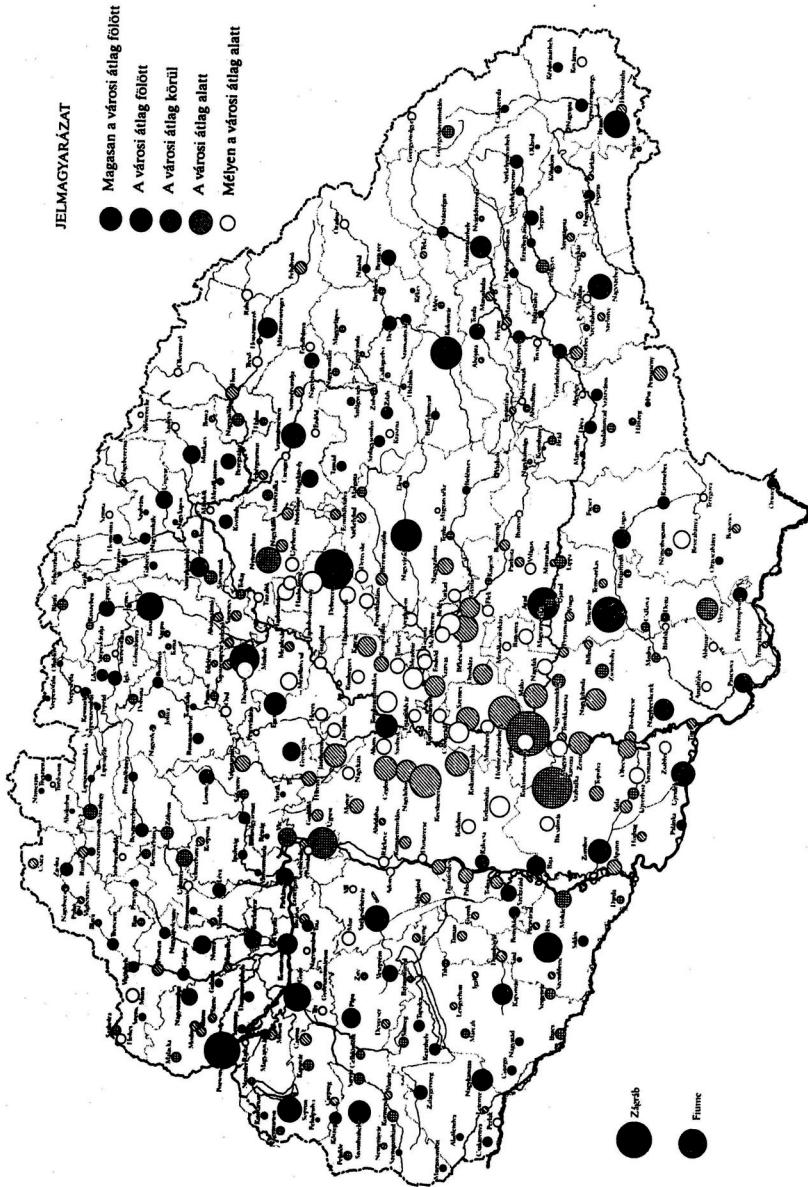
Egyes városok számításaink szerint saját lakosságukat sem voltak képesek városi javakkal kiszolgálni. Számuk nem elhanyagolható, a valamilyen szinten városi funkciókkal rendelkező 426 településből 72 került e csoportba. Szinte valamennyi kisváros vagy „járási funkciókkal rendelkező” település – Hajdúböszörmény kivételével –, bennük 652 ezren éltek 1910-ben. Többségük alföldi kismezőváros, de mint előbb vázoltuk, erőtlen járási székhelyek (Tét, Vál, Rajka, Felvinc, Szinna, Elek, Csenger stb.), teljesen eljelentéktelenedett kisvárosok (Szepesbéla, Vízakna, Felsőbánya), elővárosok, ipari települések is találhatóak soraikban.

Végül számbavehetjük, hogy mekkora a városi funkciók súlya a település lakosságához mérten (milyen fajlagos értékei vannak az egyes városi intézményeknek). Az így adódó értékek messzemenősen befolyásolták a települések város-voltáról, városiasságáról alkotott képet, hozzájárultak például az alföldi urbanizáció ill. városodás negligálásához, melyre a geográfiai irodalomban is találunk példákat. Az Alföldön ugyanis a „fajlatos” értékek alacsonyok, a városi szerepkör elveszett az agrárfunkciók tengerében. Kétségtelen, hogy a városi funkciók sűrűsége kapcsolatban állt – ha nem is mindig oksági kapcsolatban – az alföldi mezővárosok falusias településképével, infrastrukturális fejlettségével – fejletlenségével –, társadalmának parasztos voltával és így tovább.

A városi funkciók sűrűségét feltüntető térkép (3. ábra) a vidékre eső hányadhoz nagyon hasonló képet ad, ezért részletesebb elemzésétől eltekintünk.

A városi szerepkör különböző aspektusait vizsgálva a többirányú megközelítés néhány markáns központ-típus létét valószínűsítette. Ezek pontosabb körülhatárolására többféle eljárás kínálkozik (pl. klaszteranalízis, a rangszámok összevetése stb.); mi egy viszonylag egyszerű módszerrel, a „keresztábla-elemzéssel” tettünk kísérletet a típusok kialakítására. A módszer s a nyert eredmények kezelhetőségére tekintettel egy-egy alkalommal három aspektust vontunk be a vizsgálatba s a „mutatókat” aspektusonként három „szintbe” soroltuk (átlag feletti, átlag körüli és átlag alatti értékek), így egy 3x3x3-as „keresztáblába” sorolódtak be a vizsgálatba vont települések. A mutatók sokféle lehetséges csoportosítása közül a három legjellegzetesebb „aspektus” – a városhierarchiában elfoglalt helyzet, az ellátott összes lakos és a vidékre jutó hányad értéke (%) – bevonásával készült változat eredményeit értékeljük röviden. A 3x3x3-as keresztábla használata esetén elméletileg 27 típus jöhet létre, esetünkben 18 „dobozba” kerültek települések (öt vagy több 12 dobozba). A típusok részletes elemzésére ehelyütt nincs lehetőségünk. Példaként említjük a hazai városállomány elit csoportját, amelybe 39, mindhárom mutató alapján átlagfeletti értékekkel rendelkező város került. Szeged kivételével valamennyi regionális központ ebben a csoportban található, és a legfejlettebb, kiegyenlített igazgatási-gazdasági sze-

3. ábra: A város funkciók fajlagos értékei (sűrűsége)

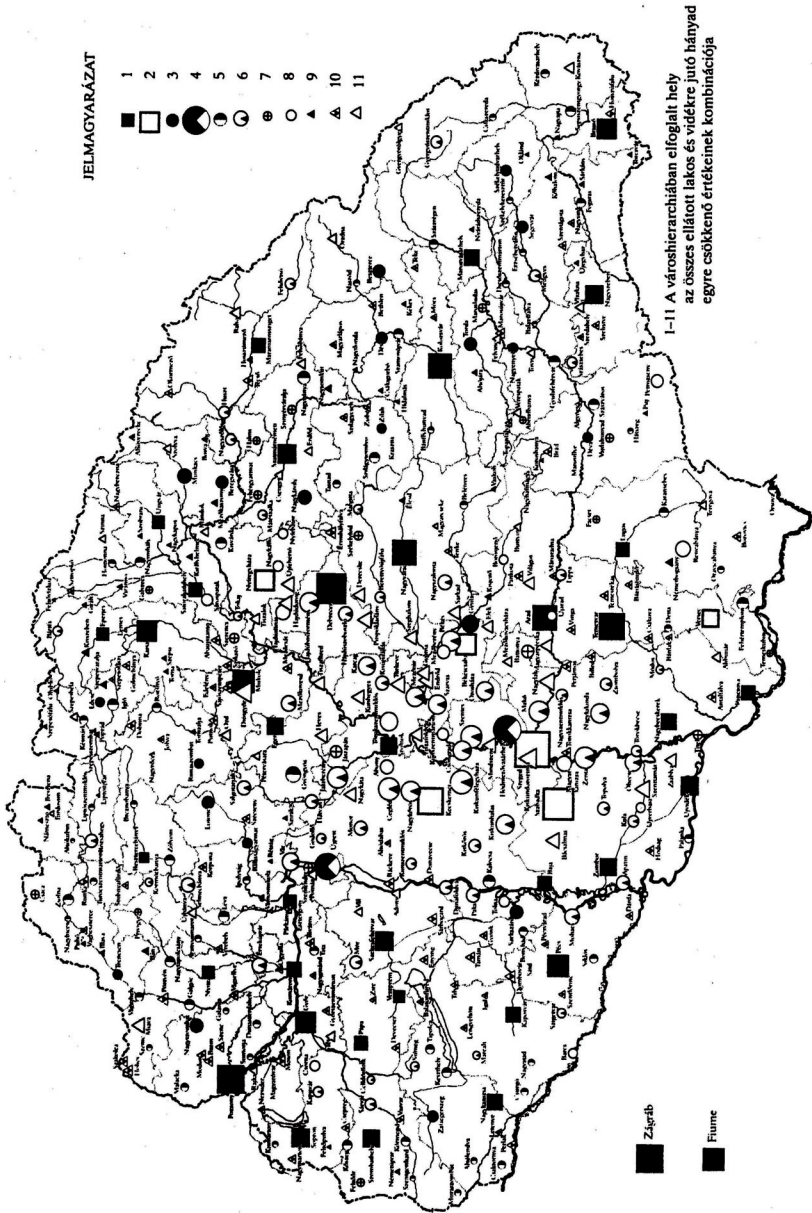

repkört betöltő megyeközpontok (Szombathely, Sopron, Szatmárnémeti, Székesfehérvár, Marosvásárhely, Miskolc, Nagyszeben, Ungvár, Újvidék, Komárom, Esztergom, Zombor stb.), illetve néhány jelentős gazdasági, kereskedelmi központ (Nagykanizsa, Fiume, Baja, Pápa). Átlagos lélekszámuk meghaladta a 36 ezret, átlagosan több, mint 100 ezer „vidéki” lakos ellátását végezték. Meglehetősen egyenletesen hálózták be az ország területét (4. ábra), különösen ha azt a hat alföldi várost is ideszámítjuk, melyek csak a „jelentőségtöbblet” szerényebb hányada miatt kerültek másik típusba (Szeged, Kecskemét, Szabadka, Nyíregyháza, Békéscsaba, Versec).

Markáns csoportot képez az a 16 felvidéki, erdélyi és dunántúli megyeközpont, melyeknek lélekszáma hierarchikus szintjükhez képest csekély (átlagosan kevesebb, mint 11 ezer fő), ezért a városi funkciók volumene is szerényebb, mint a legelőkelőbb csoportban (átlagosan mintegy 40 ezer lakos), „központ-voltuk” azonban hangsúlyos, a városi javak vidékre eső hányada magas (pl. Nagykároly, Zalaegerszeg, Segesvár, Balassagyarmat, Rimaszombat, Beszterce, Trencsén, Zilah, Beregszász stb.). 66 település került a hangsúlyos városi funkciókkal rendelkező közép- és „jobb” kisvárosok körébe (átlagos lélekszámuk 6 ezer fő); hierarchiaszintjük s városi funkcióik súlya alapján átlagkörüli értékekkel rendelkeztek, magas, esetenként kiugróan magas volt viszont „vidéki” hányaduk, markáns a településhálózatban betöltött központi szerepük (pl. Túrocszentmárton, Csíkszereda, Ipolyság, Dicsőszentmárton, Alsókubin, Fogaras, Sepsiszentgyörgy, Igló, Kőszeg, Tapolca, Késmárk, Breznóbánya, Kismarton, Keszthely, Kalocsa, Mura-szombat, Kézdivásárhely). E típusba kerültek tehát a kisépességű, egyoldalú igazgatási szerepkörrel rendelkező, viszonylag alacsony hierarchia-szintű felvidéki, erdélyi megyeszékhelyek is, melyek szinte minden irányból közelítve extrém csoportot képeztek. Alföldi mezőváros viszont nem bukkant fel e város csoportban, legfeljebb alföldperemi vagy sajátos helyzetű város, mint Kisvárdá, Kalocsa, Fehértemplom stb.

Népes – 54 várost felölelő – csoportba kerültek a hasonló hierarchia-szintű, hasonló súlyú városi funkciókkal rendelkező, ám szerény „vidéki hányaddal” rendelkező városok, köztük egy sor alföldi mezőváros a „középmezőnyből”, melyek nem tartoztak a mezővárosok elit klubjába (mint pl. Szabadka, Kecskemét, Hódmezővásárhely stb.), ám népesekek, városi szerepkörül egyértelmű s mezővárosi múltjuk számos vonását megőrizték, mint Kiskunhalas, Szarvas, Nagykőrös, Szentés, Jászberény, Cegléd, Makó, Óbecse, Karcag, Mezőtúr, Orosháza stb. Jóvoltukból a város csoport átlagos lélekszáma meghaladta a 14 ezer főt. Az alföldi városok mellett néhány város „itteni” felbukkanása első pillanatban meglepő, ám végülis e városok településhálózati pozíciójuk alapján rokoníthatók a mezővárosokkal, mint a helyi energiákon felnőtt, nagyszámú ipari keresővel rendelkező, tartósan hanyatló bányaváros, Selmecbánya, a hasonló helyzetű Körmöcbánya, az ugyancsak iparvárosként növekvő Rózsahegy és Salgótarján, az „alföldies” dunamenti Paks és Dunaföldvár, s néhány dél-dunántúli kisváros, melyeknek a vidék életében játszott csekélyebb szerepe nehezen magyarázható (Mohács, Szigetvár, Marcali). Egyes esetekben a cseké-

4. ábra: A várostípusok a központi funkciók mennyiségi és minőségi összetevőinek kombinációja alapján

lyebb arányú „jelentőségtöbblet”mögött nagyszámú ellátott vidéki lakos húzódik meg, ezért idesorolódásuk esetleg vitatható (Vác, Érsekújvár, Nagykikinda, Medgyes, Zsombolya vagy a már említett Mohács, Rózsashegy és Selmecbánya).

Végül három alcsoportra bontható azon városok köre, melyek hierarchiaszintje s városi funkcióik volumene egyaránt csekély, ám a „vidéki hányad” aránya erősen eltérő. E típusba került az általunk városként számon tartott települések közel fele, 197 kisváros. A szerény városi funkciók mellett kiemelkedő arányú jelentőségtöbblettel rendelkező városkák csekély népességűek (átlagosan alig 1900 fő lakta őket), ennek ellenére közigazgatási központi feladatokat látnak el, többnyire igen elaprózott településszerkezetű régiókban; túlnyomó többségük felvidéki vagy erdélyi illetőségű, dunántúli városkák is csak mutatóban jelennek meg e típusban (Felsőpulya, Németújvár, Sásd, illetve a felvidéki Poprád, Kisszeben, Szepesszombat, Torna, Liptóújvár, Ólubló, Námesztó, az erdélyi Nyárádszereda stb.). A még több-kevesebb vidéki lakost is ellátó (abszolút értékben maximum 3 és félezer főt) központok köre roppant vegyes: hanyatló, egykor szebb napokat látott városkák – Modor, Bazin, Jolsva, Holics, Szepesolaszi, Gölnicbánya, Dobsina stb. –, szerény városi funkciójú, piacközponti múlttal nem vagy alig rendelkező újszülött járási székhelyek – Tab, Igal, Szentlőrinc, Nagyigmánd, Vámosmikola –, speciális helyzetű központok, mint Tóváros Tata árnyékában, Moson Magyaróvár mellett, Párkány Esztergom „szatelitájaként”, s megjelennek közöttük az alföldi, habár nem tipikusan mezővárosi múltú települések (Temesrékas, Törökkanizsa, Hódság, Antalfalva, Bánlak, Mezőcsát stb.). Végül a városi lét határán álló települések alkották a harmadik altípust, melyek minden szempontból a rangsorok végén álltak, városi intézményeik kapacitásai – az elméleti számítások szerint – saját lakosságuk ellátásához sem voltak elegendők. Többségük alföldi település, de nem feltétlenül rendelkezik tipikus mezővárosi múlttal (Nagylak, Szeghalom, Tiszalök, Újfehértó, Hajdúdorog, Túrkeve, Tiszafüred stb.). De néhány, a városi lét küszöbértékét elérő feltörekvő település – Ózd, Diósgyőr – vagy éppen elhanyagolt városka – Szepesbéla, Verespatak, Vízakna, Felsőbánya, Újbánya, Óradna – is található soraik között.

Összefoglalás

Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy empirikus módszerrel – 88 városi intézmény településenkénti számbavétele, megléte-hiánya alapján – a századelő magyarországi városhierarchiáját rekonstruáljuk. 425 – szigorúbb kritériumok alapján 332 – településben érték el a városi szerepkörök-intézmények oly koncentrációt, hogy e településeket városoknak minősíthetjük. Ugyanakkor 139 településünk rendelkezett városi joggal (ezek egynémelyikében viszont vizsgálatunk nem mutatott ki városi szerepkört), tehát a magyarországi városállomány, városodottság, urbanizáció vizsgálatakor nem szorítkozhatunk a városi jogú települések figyelembevételére. Míg a városi jogú településekben az ország lakosságának

20,4%-a, addig a városi funkciójúakban 29,2% élt 1910-ben. A területi igazgatásban betöltött központi szerepkör – megye illetve járási székhelyek – Magyarországon messzemenően befolyásolta a városhierarchia alakulását. A városállomány „gerince” nem cserélődött le a polgári korszakban, viszont megkezdődött a magasabb hierarchikus szinteken álló városok átformálódása, helyi társadalmuknak, funkcióiknak kicserélődése. A modern gyáripár mindössze 5-7 települést emelt a városok sorába 1910-ig. A Kárpát-medencében markáns különbségek mutatkoztak az Alföld és a többi országrész városhálózata között; az Alföldön igen népes, ám jórészt agrárkeresők által lakott népességtömörülésekbe települtek a városi funkciók, így „fajlagos értékeik” alacsonyak, az alföldi városok város-voltát ezért vitatják. Az ellátott városi funkciók mennyisége terén azonban nem voltak hátrányban az ország többi régiójának városaihoz képest.

Jegyzetek

- 1 Ady Endre: A város ellen. – Budapesti Napló, 1907. aug. 6.
- 2 Vörös Károly 1982.
- 3 Bácskai Vera–Nagy Lajos 1984.
- 4 Magyarországon az 1514/3. tc. szerint a király elidegeníthetetlen tulajdonában álló városok között találjuk a nyolc un. tárnoki várost – közéjük tartoztak a kor legfejlettebb városai, Buda, Pest, Sopron, Pozsony, Nagyszombat, Kassa, Eperjes, Bártfa –, a bányavárosokat – mint pl. Selmecebánya, Besztercebánya, Körmöcbánya –, az un. koronavárosokat, mint pl. Nagybánya, a szepességi és erdélyi szász városokat, erdélyi bányavárosokat, s azokat a király tulajdonában lévő szabad városokat, melyeknek fellebbviteli hatósága nem a tárnokmester volt, mint pl. Székesfehérvár, Lőcse, Kiszseben, Szeged, Szokolca stb. A 18–19. századi szabad királyi városok között az is különbséget tett, hogy becikkelyezte őket az országgyűlés vagy sem. A mezővárosok még tarkább képet mutattak tulajdonosuktól ill. privilégiumaik jellegétől függően. A 18–19. században a mezővárosok tulajdonosai között megtaláljuk a királyi családot, a „magyar koronát”, a kincstárt (kamarát), az egyházat, s a magánföldesurakat, privilégiumaik jellege szerint pedig megkülönböztethetők a kiváltságos, curialista (cenzualista), a taksás és az úrbéres mezővárosok. A mezővárosok tulajdonviszonyairól, illetve privilégiumaikról l. Pálmány B. 1995, illetve Pálmány B. 1998.
- 5 A várostörténet-írás egyik klasszikusa, Henri Pirenne szerint a középkori város „... kereskedelemből és iparból élő közösség egy erődített fal védelmében, önkormányzattal és saját igazságszolgáltatással, amelyek egy kiváltságolt kollektív személyiségé teszik”. Les villes et les institutions urbaines, I-II.” c. munkájából idézi Györffy Gy. 1997: 50. Fügedi Erik: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. – In: Kolduló barátok, polgárok, nemesek.. Budapest, 1981.
- 6 Fügedi E. 1981. eljárását indokolja, hogy a koldulórendek a jelentősebb városokba (azok mellé) települtek.
- 7 Kubinyi A. 1971. szerint: „... valamely magyarországi településből származó és külföldön tanuló diákok száma a település gazdasági fejlettségéhez egyenesen aránylik, így lehetőséget nyújt a különféle települések összehasonlításához, hierarchiájának megállapításához.”
- 8 Gyimesi S. 1975, illetve Bácskai–Nagy 1984.
- 9 Gyáni Gábor–Kövér György: Magyarország társadalomtörténete. Budapest, 1998. A szerzők megemlítik, hogy 1848-ban a szabad királyi városokra vonatkozó törvény a lélekszám alapján három nagyság-kategóriát különböztetett meg: a kisvárosokat 12000 főig, középvárosokat 12000-30000

- lakossal, és 30000 fő felett nagyvárosokat. Keleti Károly, a 19. század második felének jeles társadalomstatistikusa pedig a 10 ezer főt javasolta a városok alsó lélekszám-határának.
- 10 Részben e megkötés eredménye lett a várossá-nyilvánításra kijelölt települések mesterséges felnövelése a környező falvak hozzácsatolásával, ha a városi rang várományosai nem rendelkeztek a szükséges lélekszámmal.
- 11 A Dunántúlon hozzávetőleg öt ezer lakos felett már egyértelmű a városi szerepkörök megjelenése, az Alföldön viszont 8-10 ezer főnél húzódik ez a határ, ám itt még a 15-20 ezer lakosú néptömörülések városi jellege is igen szerény, elmosódott lehet; pl. a 18 ezer lakosú Balmazújvároson napjainkban sem működik bíróság, kórház, idegenforgalmi hivatal, földhivatal, ingatlanközvetítő, utazási iroda, a pénzügyekkel egyetlen takarékpénztári fiók képviseli stb.
- 12 A várostörténet során e „mutató” használhatósága változott, az ipari kor előtt a nem-mezőgazdasági jelleg többet árult egy egy-egy település településhálózati szerepéről, mint manapság, habár pl. a magyarországi városok esetében a kézműves-kereskedő lakosság a legritkább esetben került túlsúlyra egy-egy településben, különösképp nem az alföldi mezővárosok esetében. Az ipari kor kezdetén is több összefüggés mutatkozott az „urbanizáció” és a települések foglalkozási szerkezete között, ma azonban az életmód, a civilizatorikus javak elterjedése, az infrastrukturális ellátottság stb. függetlenedett a települések gazdasági jellegétől.
- 13 Idézi: Pounds 1997: 69.
- 14 Mumford 1985: 36.
- 15 Oudin é.n.: 37.
- 16 Oudin é.n.: 37.
- 17 Niedermüller 1994.
- 18 Niedermüller 1994. A Szerző kifejti: „...a városok nemcsak formájukat, kiterjedésüket, nagyságukat, építészetüket tekintve különböznek egymástól, hanem elsősorban azért, mert a városok lakói másképpen élik meg saját városukat, és ezeken az eltérő „megéléseken” keresztül másképpen teremtik meg azt; mert a mindennapi életüket élő emberek másképpen alkotják meg önmön képüket a városról és ez a másképpen megalkotott kép nagyon különböző városokat hoz létre, azaz a közigazgatásilag ott lévő, egy adott fizikai teret elfoglaló város mindig másképpen és másképpen válik az »elképzelt« városná, az egyedül valóságos városná, amiben élni lehet.”
- 19 Park, Robert E. a városszociológia egyik klasszikusa szerint „...a város lelkiállapot, szokásokból és hagyományokból, a szokások keretében szerveződő s a hagyomány által közvetített viselkedésmódból és érzelmekből összetevődő egész.” Idézi L. Benevolo im-ben Park „The City: Suggestions for the Investigation of Human Behaviour in the Urban Environment” c. tanulmányából, Chicago, 1925. Kalmár Zoltán megfogalmazásában „A város nem csupán az ember által megkonstruált-épített környezet, nem egyszerűen építészeti vagy szociális probléma, életmód vagy életforma, hanem az általános emberi életstruktúra feltűnése is. A város termékeny meditatív lehetőség, hiszen a városról gondolkodni nem jelent mást, mint az emberekről gondolkodni. A város az emberek konkrétabb konklúziója, realisabb életegysége, mint az állam vagy a natio eszméje.” Kalmár 1996: 64
- 20 Erre a vélekedésre jutott Niedermüller P. is im-ban: „Hiszen a városok sokféleségét, a tényleges város és az elképzelt város közötti kapcsolatokat, összefüggéseket és feszültségeket nem lehet statisztikailag megragadni, vagy ha lehet is, az eredményből éppen az fog hiányozni, amit az adott táblázat ábrázolni szeretett volna.”
- 21 Christaller 1933.
- 22 Fügedi 1981.
- 23 Kubinyi 1971.
- 24 Major 1964. Mégpedig a: $K = F_v - L_v \times F_m$ képlettel, ahol K a központ jelentőségtöbblete (a kereskedelmi forgalom vidékre jutó hányada),
 F_v a város szaküzleteinek éves forgalma,
 L_v a város lakosság száma,
 F_m a megye szaküzleteinek éves forgalma, és
 L_m a megye lakosság száma.
- 25 Pl. a postaigazgatóságok, közjegyzői kamarák, királyi főügyészségek, a Magyar Általános Hitelbank fiókjai, legalább 22 milliós koronás pénzügyi betétállomány stb.

- 26 Pl. az ügyvédi kamarák, honvéd ezredparancsnokságok, az Osztrák-Magyar Bank fiókjai, a Phónix biztosító fiókjai, kerületi iparfelügyelet, felsőkereskedelmi iskolák, harmincnál több ügyvéd stb.
- 27 Pl. erdőhivatalok, pénzügyigazgatóságok, megyeszékhelyek, törvényszékek, honvéd zászlóaljparancsnokságok, legalább 8 millió koronás pénzügyintézeti betétállomány, legalább 17 ügyvéd stb.
- 28 Pl. erdőgondnokságok, MÁV osztálymérnökségek, csendőrszakaszok, középiskolák, kincstári postahivatalok, legalább 4 millió koronás pénzügyintézeti betétállomány stb.
- 29 Pl. polgári iskolák, közjegyzők, adóhivatalok, járásbírók, jogbírók, szolgabírók székhelyei, legalább 2 millió koronás pénzügyintézeti betétállomány, legalább három ügyvéd stb.
- 30 A mutatókat az egyes szinteken belül két csoportra osztottuk, az állam- és közigazgatási ill. igazságszolgáltatási intézményekre („államilag” kijelölt székhelyű, adminisztratív funkciójú intézmények) és a „piaci alapokon” szerveződő szolgáltató intézményekre (pl. pénz- és biztosítók, ügyvédek száma, a pénzügyintézeti betétállomány, középfokú oktatás, kereskedelmi és iparkamarák stb.). A mutatók összegzésekor ugyanis mindkét mutatócsoportban meg kellett felelniük az egyes városoknak a hierarchia-szintenként előírt feltételeknek ahhoz, hogy a szóban forgó szintbe besorolást nyerjenek. Ezzel el kívántuk kerülni, hogy egyes adminisztratív központok (megye- vagy járási székhelyek) csupán igazgatási funkcióik révén bekerüljenek valamely hierarchia-szintbe, miközben egyéb városi funkcióik jelentéktelenek.
- 31 Beluszky 1990.
- 32 Az egyes hierarchia-szintek átlagos városméretének megítélése abból a szempontból, hogy a népességtörmörülések mennyire biztosították a sokoldalú városi élet kibontakozását, meglehetősen bizonytalan. Tény, hogy európai viszonylatban a 20. század elején városaink többsége kisvárosnak számított. Azt is figyelembe kell vennünk, hogy az átlagos városnagyságokat az alföldi népes mezővárosok alaposan megemelték. Pl. ha teljes értékű középvárosok kategóriájában az alföldi városokat figyelmen kívül hagyjuk, a 16 ezres átlagos lélekszám 10 ezer alá csökken. Ez a településméret viszont már pusztán kicsinysége okán is kizárja, hogy bennük erősebben differenciált városi társadalom, nagyobb lélekszámú nagy- és középpolgárság alakuljon ki, hogy sokoldalú kulturális élettel rendelkezzenek – állandó színház, napilapok, nincs „szabadidő-tevékenység” stb. –. (Ha azt feltételezzük, meglehetősen szubjektív módon, hogy a megyeközponti szerepkör mellett legalább 20 ezer lakos, a középvárosi funkciók mellett 25 ezer lakos szükséges, akkor a századelőn 53-55 városunk rendelkezett a sokoldalú városi élet feltételeivel.)
- 33 A klasszikus tanyaelvű települések esetében a tanya nem önálló település, hanem az anyatelepülésben álló lakóház tartozéka, gazdasági udvara. Tulajdonosa is a mezőváros helyi társadalmának tagja. A mezővárosok megítélése szempontjából figyelemreméltó, hogy a magyar településföldrajz klasszikusa, Mendöl Tibor ezeket egyenesen három külön településként írta le: „városnak” csak a középületeknek, boltoknak, műhelyeknek s az „iparforgalmi” lakosságnak helyet adó városmagot fogadta el, a főleg parasztpolgárok és a városi szegénység által lakott városperem szerinte falusi funkciójú (külön) település s a tanyavilág adta a város vonzáskörzetét (Mendöl 1963).
- 34 Vörös Károly (szerk.) 1978. Jellemző példa, hogy 1888-ban az 1184 legnagyobb adófizetőjéből 15 évvel korábban, 1873-ban csupán 347 szerepelt (maga vagy felmenője) e listán.
- 35 KSH 1913.
- 36 KSH 1913.
- 37 KSH 1913.
- 38 KSH 1910.
- 39 KSH 1911a.
- 40 KSH 1911b.
- 41 Magyar Posta 1911
- 42 1910-ben pl. az egy kereskedelemről élő kereső által ellátott népesség száma országos átlagban 65,7 főt tett ki. Így a Pozsonyban 1910-ben tevékenykedő 3552 kereskedő által ellátott lakosság kerekén 233 ezer főre rúgott. Miután az egy főre jutó bankbetétek országos átlaga 1909-ben 175,4 korona volt, Pozsony 70 millió koronát meghaladó betétállománya 401 ezer lakos pénzügyintézeti kiszolgálását valószínűsíti.
- 43 A fenti példa esetén ennek értéke 115 ezer kereskedelem által ellátott vidéki, illetve 323 ezer a pénzügyi szolgáltatások terén ellátott vidéki lakos.

- 44 Hangsúlyoznunk kell, hogy e számításokkal nyert különféle eredmények „képletes számok”, nem a tényleges helyzetet tükrözik, pl. az ellátott vidéki lakosok száma nem azonos a városok vonzásterületének nagyságával, annak lakosságszámával. Ennek okai sokrétűek. Az egyes funkciók regionális elterjedtsége eltérhet az országos átlagtól; jobb kereskedelmi ellátottságnak örvendő területeken pl. ugyanannyi kereskedő kevesebb lakost lát el, mint a gyéren ellátott területeken. A városi szerepkörök koncentrációja vidékenként eltérő, s a falvak is ellátnak bizonyos, általunk figyelembevett tevékenységeket. A városi funkciók igénybevételenek gyakorisága a városokban élők részéről magasabb, mint a vidékiek részéről, ahol az igények s a „vásárlóerő” is alacsonyabb, így az ellátott lakosság mechanikus szétosztása városira-vidékre a városok lakosság száma alapján minden bizonnyal nem felelt meg a tényleges helyzetnek.

Források

- KSH 1910: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: Magyarország Tiszti Cím- és Névtára. 1910 Budapest.
- KSH 1911a: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: Hitelintézeti Statisztika az 1894-1909. évekből. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat 35.) Budapest.
- KSH 1911b: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: Magyar Statisztikai Évkönyv. 1910. Budapest.
- KSH 1913: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: 1910. évi népszámlálás. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új Sorozat 48.) Budapest.
- Magyar Posta 1911: Magyarország távbeszélő névsor 1911

Irodalom

- Bácskai V.–Nagy L. (1984): *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest.
- Bácskai V. (1988): *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*. Budapest.
- Beluszky P. (1990): A polgárosodás törekeny váza. Városhálózatunk a századfordulón I. (Városhierarchia – vázlat tényképekkel.) *Tér és Társadalom* 3–4. 13–56.
- Benevolo, Leonardo é. n.: *A város Európa történetében*. Budapest.
- W. Christaller (1933): *Die zentralen Orte in Süddeutschland*. Jena.
- Fügedi E. (1981): Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. In: *uő Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Budapest, 57–88.
- Gyáni G.–Kövér Gy. (1998): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest.
- Gyimesi S. (1975): *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Budapest.
- Györffy Gy. (1997): *Pest-Buda kialakulása*. Budapest.
- Kalmár Z. (1996): Mi az, hogy van európai város? In.: Beszteri B.–Kálmán Z.–Szilágyi I. (szerk.) *Hazánk és Európa*. Veszprém, 63–78.
- Kubinyi A. (1971): A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *Településtudományi Közlemények* 22. 58–78.
- Major J. (1964): A magyar városhálózatról. *Településtudományi Közlemények* 16. 32–65.
- Mendöl T. (1963): *Általános településföldrajz*. Budapest.
- Mumford, Lewis (1985): *A város a történelemben*. Budapest.
- Niedermüller P. (1994): A város: kultúra, mítosz, imagináció. *Mozgó Világ* 5. 5–17.
- Oudin, Bernard é.n.: *A város védelmében*. Budapest.

- Pálmány B. (1995): Szempontok a magyarországi mezővárosok típusaihoz az úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadítás befejezéséig (1767–1870). In.: Mikó Zs. (szerk.) *Mezőváros - kisváros. (Rendi társadalom - Polgári társadalom 4.)* Debrecen, 5–47.
- Pálmány B. (1998): A felföldi mezővárosok típusai az úrbérrendezésétől a községrendezésig (1767–1871). *Limes* 2–3. 31–54.
- Pounds, Norman J. G. (2003): *Európa történeti földrajza*. Budapest.
- Vörös K. (szerk.) (1978): *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Budapest.
- Vörös K. (1982): Pécs a 20. század elejének magyarországi városhálózatában. In.: Sándor L. (szerk.) *Tanulmányok Pécs város történetéből*. Pécs, 73–82.

A Kárpát-medencei városhálózat mint a régió integrátora a 19–20. század fordulóján

Előzmények

A Kárpát-medence egységes, integrált államalakulatának kialakulásában megkülönböztetett szerepet játszott Pest-Buda, a 700 éves integrációs erőközpont – vagy ha úgy tetszik, „vízfej”.

Az államalapítással megteremtődött a Kárpát-medence politikai-uralmi egysége – ha ezt az egységet időlegesen egyes tartományurak, „kiskirályok” meg is kérdőjelezték –, de a gazdasági-településközi kapcsolatok hosszú időn keresztül ezt az összetartozást nem erősítették az autarkiahoz közelálló országban. A 13. század második felétől kezdett kifermődni az a gazdasági központ, integrációs erőközpont, Buda, amely a középkor folyamán mindvégig egyedül rendelkezett az ország egészére kiterjedő kapcsolatokkal. Ebbéli szerepének kibontakozását határozott uralkodói akarat is támogatta: Budának árumegállító jogot adományoztak, s ehhez „útkényszert” rendeltek (vagyis más városok kereskedői külföldi útjaik során vagy a külhoni kereskedők Magyarországra érkezvén kötelesek voltak Budát érinteni s ott áruikat eladásra kínálni). 1402-ben aztán több jelentős kereskedőváros polgárai nyertek mentességet az útkényszer alól. Ám addigra, ill. a 15. század folyamán Buda a nemzetközi jelentőségű kereskedelmi központok közé küzdötte magát, már nem csak esetlegesen érkeztek külföldi kereskedők a városba, hanem élénk, közép-európai hatókörű vásárokat tartottak, s Buda gazdasági tevékenysége beépült az európai gazdasági rendszerbe. (Pl. jelentős tőkével rendelkező német és itáliai kereskedők telepedtek le Budán, s a nagy „multinacionális” cégek – a Fuggerek, az augsburgi Welsercég, több firenzei kereskedőház stb. – képviselői is „megnyíltak” Budán.) Becslések szerint a külhoni áruk 70%-a budai polgárok közvetítésével került az országba, az exportban pedig 50%-os részesedést szereztek. Kezdett kiépülni az ország integrációs váza – a kapcsolatok gyér voltára s az érintett lakosság ropant alacsony arányára tekintettel inkább integrációs „pókhálóról” beszélhetünk –, középpontjában Budával, s egyelőre további jelentősebb csomópontok nélkül. E kiemelkedő pozíció megszerzésében segítségére volt Budának kiváló földrajzi fekvése: a nemzetközi jelentőségű dunai vízi út mellett, az ország gazdasági és népesség súlypontjában feküdt.

Európa gazdaságának regionális átrendeződése – a jelentős gazdasági akcióközpontoknak az Atlanti-óceán partvidékére húzódása – és az Oszmán Birodalom hódításai nyomán Buda országközponti, fővárosi (uralkodói székhely) szerepköre elenyészett; a város visszavétele (1686) után – miközben a Habsburg

Birodalomba kényszerült Magyar Királyság politikai-adminisztratív központja Bécsben vagy Prágában működött – majd egy évszázadig Buda és Pest Európa perifériájának kisvárosa. Azon erőforrások közül, melyek Pest-Budát a polgári korban ismét az ország politikai-államigazgatási-szellemi fővárosává, gazdasági központjává tették, elsőként az *árucseré* lépett színre a 18. század végén (addig a testvérvárosok kereskedelme legfeljebb a regionális piacon tevékenykedett). Pest vásárait a ország távolabbi régióiból is érkeztek eladók (legfeljebb Erdély tartotta távol magát a pesti vásároktól), s a Birodalom nyugati tartományaiából is felkeresték mezőgazdasági termékek iránt érdeklődő vásárlók. Különleges szerepet játszottak a 18–19. századi pest-budai kereskedelemben a török alattvalóként itt élő „görög” kereskedők, akik balkáni s „keleti” árukat importáltak s adták tovább azokat magyarországi viszonteladóknak ill. nyugat-európai kereskedőknek. Ám Pest-Buda ekkor még elsősorban helyszínt biztosított az árucserének, a vásárok forgalma nem jelentett egyben „pesti” kereskedelmet. De a testvérvárosok kereskedelme még e korlátozott formában is fokozatosan az ország legerősebb gazdasággal rendelkező városává tette Pest-Budát, melyet – s a városok központi fekvését – figyelembe véve a „felvilágosult” II. József az ország adminisztrációjának racionalizálására tett intézkedések során a legfontosabb kormányhivatalokat – helytartótanács (tulajdonképp a kormányhivatal), kamara (a pénzügyi és gazdasági irányítás hivatala), főhadparancsnokság, országos levéltár, Királyi Kúria – Pestre ill. Budára költöztette. Itt működött 1777 óta az ország egyetlen egyeteme is. (Csupán az országgyűlés ülésezett továbbra is Pozsonyban.) Pest-Buda életében az 1780-as évek markáns határvonalat jelentettek: a testvérvárosok az ország államigazgatási-adminisztratív központjává váltak. A következő évtizedekben az igazgatási szerepkör mellé társult a kulturális, oktatási, tudományos és társadalmi élet központjának, a nemzeti törekvések központjának a funkciója. Pest-Budára már 1848 előtt az egész ország figyelt, ahová „behúzódtak” íróink, tudósaink, az ország szellemi, társadalmi elitje, ahol a nemzeti felbuzdulás intézményeit – Nemzeti Múzeum, könyvtár, színház, tudományos akadémia, kaszinó stb. – létrehozták, felépítették. Ez a még 1848 előtt, a polgári forradalom előtt kibontakozó folyamat támaszkodhatott a gazdaság rohamos fejlődésére, noha 1848-ig elsősorban kereskedelmi központ a két város; az árucseré mellett a közlekedés, a pénzpiac, a gyáripar országos súlyú központjává majd a polgári átalakulást követő évtizedekben válik Budapest, különösen a kiegyezés (1867) nyomán kialakított dualista állambe rendezkedés keretei között.

E korszak végén Budapest már nem csak az ország legnagyobb gazdasági tömörülése, hanem egy rendszerre szerveződő országos gazdaság szervezője-irányítója, döntési központja, intézményi központja, egyben legnagyobb termelője. Budapest szerepe meghatározó a településhálózat rendszerében is, súlya kiemelkedő, s ezt a pozícióját mindmáig megőrizte.

Budapest a magyarországi településhálózat csúcsán

Budapest gyors növekedésének forrásai

Első kérdés, amelyre válaszolnunk kell, hogy mely tényezők emelték Budapestet magasan az ország többi városa fölé, a településhierarchiában a főváros és a regionális központok között több fokozatnyi hiátust teremtve. A szerтеагаzó okok közül megemlíтjük

- a regionális fejlődés általános törvényyszerűségét, azt, hogy egy-egy ország vagy régió gyors modernizációja során a modernizáció – eszméi, intézményei, képviselői, anyagi bázisa – első lépésként kevés számú, olykor csak egy-egy „hídфőállást” épít ki, itt felhalmozva erőit indul – a „hierarchikus terjedési modellt” közvetve-alkalmazva – a régió további területeinek meghódítására. Magyarországon kézenfekvő volt Budapest hídфőállásul választása gazdasági súlya, már meglévő intézményei, presztízse s kiváló forgalmi helyzete okán.
- Pest-Buda fejlődésének már a *polgári berendezkedés* törvényi feltételeinek és intézményeinek megteremtése (1848 áprilisi törvények) is nehezen túlbecsülhető ösztönzést adott (a gazdaság és társadalom rendi korlátainak megszüntetése, ezek nyomán a településfejlődésben a szabad verseny meghatározóvá válása, márpedig ebben a már jelentős erőfőlénnyel rendelkező Pest-Buda hatalmas előnnyel indult), annak ellenére, hogy az abszolutizmus évei (1849–1867) korlátozták is a város energiáinak kibontakozását. (A főváros-funkció időlegesen szüneteltetése, önálló gazdaságpolitika hiánya, a hazai iparfejlődést gátló közös vámterület a Birodalom fejlett tartományainak versenyével stb.) A kiegyezés azonban „megnyitotta a zsilipeket”, szabadon érvényesülhettek a visszanyert *állami szuverenitásból* fakadó energiák. Ebben a korszakban döntő jelentőségű volt Budapest életében az államvezetés és – kezdetben – az országos közvélemény *feltétlen Budapest-pártisága*, a főváros fejlesztésének *tevéleges, áldozatokat is vállaló támogatása*. Budapest modern nagyvárossá, nagysúlyú hatalmi, szellemi és gazdasági központtá növelése része volt az államvezetés – elsősorban a dualizmus első miniszterelnöke, Andrássy Gyula – hosszú távú „nemzetstratégiájának”: Magyarország súlyának növelése a Monarchián belül, ennek részeként Budapest Bécs „ellenpólusává”, valamint a balkáni magyar expanzió kiinduló bázisává, Délkelet-Európa legjelentősebb városává fejlesztése. E célt szolgálta, hogy az ország államigazgatását erősen centralizálták, fel sem merült „decentrumok” kialakításának lehetősége-igénye (az is tény, hogy Magyarországon a tartományi igazgatásnak, a föderalista államszervezetnek nem voltak hagyományai, annak ellenére, hogy a kiegyezésig Erdély nem volt része a Magyar Királyságnak), így szabadon érvényesülhettek a főváros-szerepkör városfejlesztő hatásai. De maga az államvezetés, nevezetesen Andrássy Gyula kezde-

ményezte alig néhány hónappal a kiegyezés után az akkor még közigazgatásilag különálló városok városfejlesztési, -rendezési koncepciójának elkészítését, pénzügyi garanciákat vállalt a városépítési „projektek” megvalósítására, mozgósította a törvényhozást a városfejlesztés jogi háttérének megteremtésére, részt vett a Közmunkák Tanácsában, végül ösztönözte a három város, Buda, Pest és Óbuda egyesítését (1872–1873). Budapest fejlődését támogatta a kormányzat közlekedésfejlesztési koncepciója s jó néhány gazdasági döntése (pl. a magyarországi, zömével Budapesten működő kereskedelmi nagymalmok számára az importált, lisztte feldolgozott gabona vámmentességét biztosító törvény).

- Kedvezőek voltak Budapest – s általában az ország gazdasága – fejlődésének nemzetközi feltételei. Európában a 19. század második felében erőteljes konjunktúra, ennek részeként agrárkonjunktúra alakult ki. Eredményeként tökefeleslegék halmozódtak fel, kedvezőek voltak a hitelfelvétel lehetőségei, feltételei. Budapest nagy városépítési projekteit jórészt külföldi hitelekkel valósították meg, s az agrárkonjunktúra legfőbb haszonélvezője is Budapest volt; az 1860-as évekre az ország vetélytárs nélküli gabonakereskedő városává és feldolgozó központjává (malomipar!) vált; itt alakultak ki az „agrárbiznisz” legfontosabb intézményei (árutőzsde, pénz- és biztosítóintézetek stb.).
- Az ország gazdasági és népességi súlypontjában Budapest forgalmi helyzete kiváló; a Kárpát-medence markáns vásárvonalainak találkozási pontja, a természeti földrajzi nagytájuk érintkezése, a Duna vízi útja, a folyami átkelőhely eredetileg is az ország legenergiikusabb pontjává tették a budapesti térséget; a vasúthálózat kiépítése pedig az ország kimagaslóan legjobb forgalmi helyzetű településévé tette a várost. Már Széchenyi koncepciója, majd a kiegyezés utáni önálló közlekedéspolitikát kidolgozó államvezetés koncepciója szélsőségesen centralizált vasúthálózatot képzelt el s valósított meg, az ország minden nagyrégiójából könnyen és a kor viszonyai között gyorsan megközelíthetővé, ugyanakkor a nagytávú kapcsolatokban szinte kikerülhetetlenné tették a fővárost. Budapest a kelet-nyugati irányú agrárkivitel s a nyugat-keleti irányú iparcikk-áramlás fordítókorongjaként is uralta az ország gazdaságát.
- A 20. század elején elővárosaival együtt már milliós nagyváros – lélekszáma majd tízszerese (!) volt a sorban utána következő magyarországi városnak, Szegednek – egyedülálló agglomerációs előnyökkel rendelkezett, gyáripára pl. nemcsak más üzemekkel kooperálhatott, hanem élvezhette a milliós nagyváros felvevőpiacát, támaszkodhatott a város nyújtotta tudományos háttérre – a főváros gyáriparának modern üzei a századfordulón több nagyjelentőségű szabadalommal, újítással jelen voltak a nemzetközi piacokon is (izzólámpagyártás, villanymozdony, áramfejlesztők és átalakítók, telefonközpont stb.) –, pénzintézeteire, a páratlan közlekedési adottságokra stb.

A városfejlődés eredményei illetve következményei

A vázolt tényezők példátlanul gyors városnövekedést eredményeztek – 1851-ben 173 ezer, a kiegyezés után, 1869-ben 269, 1910-ben 880 ezer lakos; Budapest Európa 8. legnagyobb városa –, a város a modernizáció élén haladt – 1878 óta működött elektromos közvilágítás, 1881 óta telefonközpont, 1887-ben indult útjára az első villamosjárat, 1896-ban nyitották meg a földalatti vasutat stb. – s kiemelkedő súlyra tett szert az ország gazdaságában, irányításában, település-hálózatában (1. táblázat). A főváros lakosságának aránya is növekedett (a polgári kor kezdetén csak 1,5%-ot tett ki), ám még 1910-ben is csak az országlakosság 4,8%-a élt Budapesten. Ugyanakkor a magas szintű városi funkciókból való részesedése esetenként a 60%-ot is meghaladta. A számok mögött „rejtőzködő” tényleges helyzetet még inkább Budapest javára billentette a mérleget. Pl. a budapesti pénzüintézetek ugyan „csak” a betétállomány egyötödét mondhatták magukénak, ám tulajdonképp korlátlan urai voltak a magyarországi pénzüpiacnak. A bankok birtokában lévő értékpapírok 67,3%-ával budapesti bankok rendelkeztek, a pénzüintézeti vagyon 59,7%-át koncentrálták (1909), a folyó- és csekk számláknak viszont 87,9%-át fővárosi bankok vezették.

Mivel a bankok a 20. század elején már a gazdaság minden szférájában jelen voltak – a részvénytőke 66,3%-ával a bankok rendelkeztek –, végül is a budapesti nagybankok döntő befolyást gyakoroltak az ország gazdaságára.

Még inkább kitűnik Budapest kiemelkedő súlya, ha városi funkcióinak mennyiségét nem az országos értékekhez, hanem a városhálózat értékeihez mérjük: lakosságszáma több, mint az ország 12 regionális központjéé (beleértve Zágrábot is) együttvéve, a fővárost a hierarchikus rangsorban követő 32 városban élt annyi kereskedelmi kereső, mint Budapesten, ennél is több város pénzüintézeti vagyona volt egyenlő Budapestével – miközben a „vidéki” bankok

1. táblázat: Budapest súlya az országban, 1910 (Horvát és Szlavonország nélkül)

Mutatók	Értékük		Budapest részesedése, %
	az országban	Budapesten	
1. Lakosságszám	18 064 533	880 371	4,8
2. Folyó- és csekk számlák (1000 korona)	636 749	559 964	87,9
3. A felsőoktatás hallgatóinak száma	14 021	8 675	61,9
4. Épületre adott jelzalog (1000 korona)	1 196 376	733 373	61,3
5. Pénzüintézeti vagyon (1000 korona)	13 197 280	7 881 076	59,7
6. Telefonbeszélgetés (1000 hívás)	171 951	71 396	41,5
7. Iparvállalati alkalmazottak	392 939	128 358	32,7
8. Feladott távirat (1000 db)	9 209	2 427	26,4
9. Kereskedelemből élő kereső	278 104	64 881	23,3
10. Takarékbetét-állomány (1000 korona)	3 861 277	768 496	19,9

Forrás: KSH: Magyarország Statisztikai Évkönyve, 1910. – Budapest, 1911.

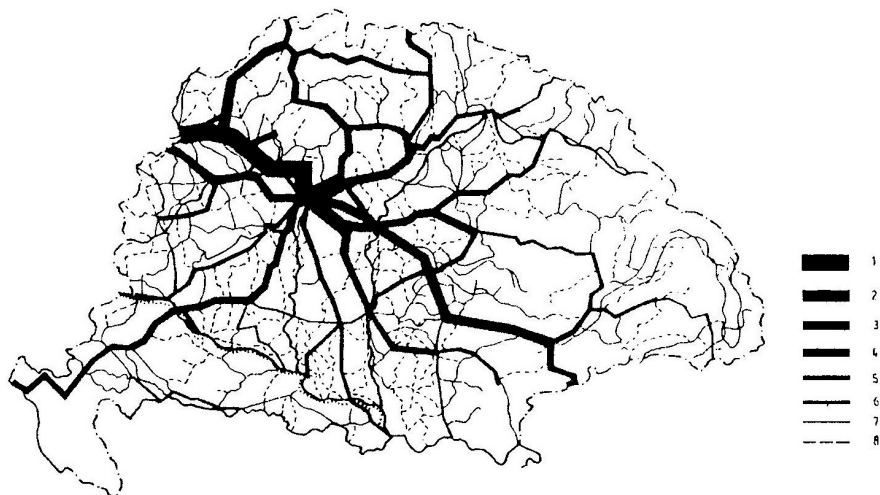
vagyonának tekintélyes hányadát is fővárosi pénzintézetek birtokolták –, s a lélekszám-növekedés üteme is meghaladta a regionális centrumokét, vagyis a dualizmus alatt tovább tágult a szakadék a fő- s a többi város között.

– Budapestnek az országon belüli kiemelkedő súlya magyarázza, hogy a Kárpát-medence egyetlen tényleges integrációs erőközpontja csak a főváros lehetett (a társországban, Horvát-Szlavonországban Zágráb némiképp hasonló szerepet töltött be). Ezen integrációs szerep létrejöttére csak néhány példát, „bizonyítékot” hozunk:

- Budapest nem csak az ország közlekedési hálózatának központja, hanem az ország tényleges forgalmának is. A vasúti teherforgalom (1. ábra) és a regionális léptékű személyforgalom – a gyorsvonati forgalom – térképe (2. ábra) egyértelműen tükrözi, hogy a főváros – s csakis a főváros! – „keze” mindenhová elért, a térszerkezet s az „integrációs váz” központja Budapest.

- Budapest volt a dualizmus korában a magyarországi migráció motorja; a fővárosban 1910-ben 520 ezer „bevándorló” élt, a lakosság 59%-ának nem itt volt a szülőhelye. Ebben az évben a migránsok – pontosabban a nem „szülő-törvényhatóságukban” összeírtak –ötödét Budapesten számlálták össze. A főváros a hazai migráció „fogadásában” kb. akkora szerepet ját-

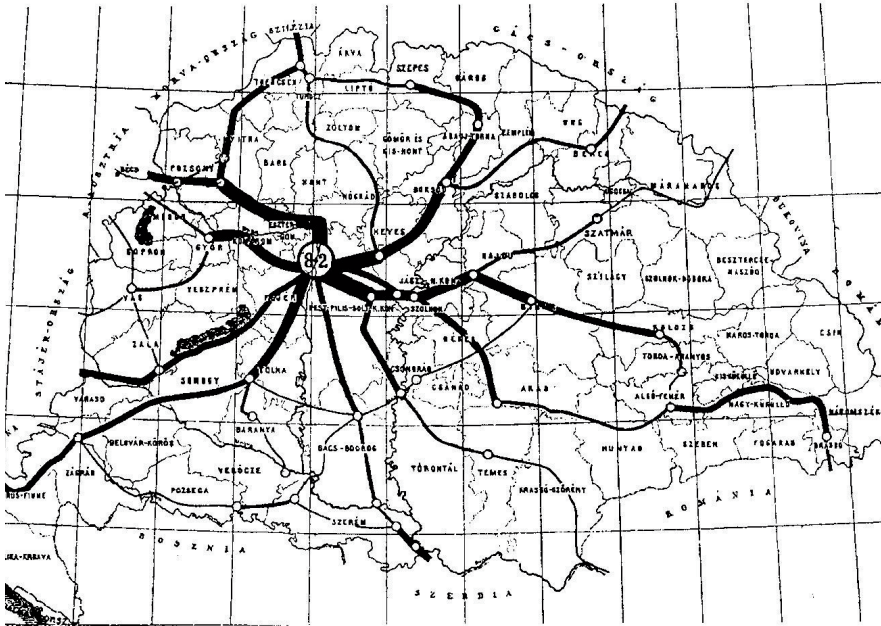
1. ábra: Magyarország vasútvonalainak teherforgalma 1913-ban

Jelmagyarázat: 1 = 13 000 bruttó tonna forgalom kilométerenként; 2 = 10 000 bruttó tonna forgalom kilométerenként; 3 = 7 000 bruttó tonna forgalom kilométerenként; 4 = 5 000 bruttó tonna forgalom kilométerenként; 5 = 4 000 bruttó tonna forgalom kilométerenként; 6 = 3 000 bruttó tonna forgalom kilométerenként; 7 = 2 000 bruttó tonna forgalom kilométerenként; 8 = 500 bruttó tonna alatt

Forrás: Hanák P.–Mucsi F. 1988 után.

2. ábra: A gyorsvonatok útvonalai és járatsűrűsége 1914-ben

Forrás: Fodor F. nyomán.

szott, mint az őt követő 30 város együttvéve (hasonló érték, mint a kereskedelmi keresők esetében!). Budapest népességpótló hinterlandja az ország egészére kiterjedt, ismét csak a főváros integrátor szerepét igazolva. A regionális központok népességvonzása jóval korlátozottabb, csupán egy-egy országrészre terjedt ki.

- A budapesti pénzintézetek „súlyára” már utaltunk; itt csak azt említjük, hogy az 5 legnagyobb fővárosi bank az általa ellenőrzött bankcsoporton keresztül a hitelintézetek össztrókéjének 58%-a felett gyakorolt ellenőrzést (1913), s további 134 fiókot tartott fenn.

- A dualizmus korában a társadalmi elit csak Budapesten érte el a „kritikus tömeget”, itt fejlődhetek ki a maguk teljességében intézményei – az arisztokrácia „gyüldéjétől, a Nemzeti Kaszinótól a lóversenyen, az operán, a növekvő számú színházon át az orfeumokig, a dalba foglalt Kuglercukrászdáig, a vurstliig, az állatkertig, a Ludovika Akadémiáig –, kultúrája; az ország más településeinek lakója, beleértve az ott élő nagy- és középpolgárságot is, mintegy kliensi viszonyba került a fővárossal, az diktálta a divatot, közízlést, „termelte” a „kultúrát” számukra, mintakövetésre kárhóztatva a „vidéket”. (Ahogy a kortársak megjegyzték, a Pesten bemutatott operettek slágereit néhány nap múltán már egyaránt füttyülték Brassó vagy Kőszeg suszterinasai.) Ez a mintakövetés erős integrációs erőt jelentett, más kérdés, hogy e kultúrát – különösen annak

populárisabb, „kispolgári” rétegeit – egy évszázada támadások érik, hivatkozási alapot teremtve egyfajta Budapest-ellenességnek.¹

- A Budapest vezényelte-vezette Kárpát-medencei integrációs folyamatot a trianoni békeszerződés egyik pillanatról a másikra annullálta. Ám a korábbi folyamat eredményei ma is hatnak: Budapest a Kárpát-medence máig egyetlen világvárosa (nem tévén ki itt a világvárosok kritériumaira ill. hierarchikus kategóriáira). Mégpedig a Kárpát-medence számos, a mai országhatárokon kívül eső régiójából is a legkönnyebben elérhető nagyvárosa. Ez a tény ma is jelentős *geopolitikai előny*, adottság. Ha ezen szócikkünkkel a „geo” kerülne előtérbe – s ehhez az EU-csatlakozás nagymértékben hozzájárulhat –, ezen pozíciójából a mindennapok gyakorlatában is profitálhat a főváros (pl. Közép- és Kelet-Szlovákiából, a Kárpátaljáról, a Partiumból Budapest a legelőnyösebben elérhető valódi nemzetközi periferiával rendelkező város).

A városhálózat többi tagjának integrációs szerepe

Budapestnek az integrációban játszott kiemelkedő szerepe ellenére a századfordulón már voltak jelei annak, hogy a modernizáció, a magyar városfejlődés kitört a fővárosi hídfőállásból, elérte a regionális központokat s néhány kedvező helyzetben lévő Kárpát-medencei középvárost. Az ország Zágrábal együtt 12 regionális központja – Zágráb mellett Pozsony, Temesvár, Kolozsvár, Nagyvárad, Debrecen, Szeged, Kassa, Pécs, Győr, Arad és Brassó – már egy sor, mégénél nagyobb hatósugarú intézménnyel rendelkezett, ha az általános közigazgatásban nem is tervezték a kerületek bevezetését vagy jelentősebb megreformot. Többségük gazdasága is rendelkezett regionális kapcsolatokkal, ha a város-vidék kapcsolatok intenzitása mégoly gyenge volt is. A 20. század elején már az államvezetés is túltekintett Budapest fejlesztésének primátusán. A decentralizáció jele, hogy a budapesti s a már a kiegyezés után megalapított kolozsvári egyetemek után újabb vidéki egyetemek megszervezésébe kezdtek: Debrecenben 1912-ben ténylegesen is megindult az oktatás, a szerveződő pozsonyi egyetem működését a világháború kitörése hátráltatta; a kormányzati tervekben szerepelt műegyetem szervezése is, Temesváron és Szegeden. A regionális központok hatásköre természetesen csak egyes országrészekre terjedt, de e területen közvetítették a budapesti „impulzusokat” – pl. a fővárosi nagybankok egymás után szereztek részesedést a vidéki nagyvárosok bankjaiban, melyek maguk is rendelkeztek a környező kisebb városokban fiókokkal vagy érdekeltségekkel –, illetve „becsatornázták” a helyi gazdaságot – ismét csak főleg Budapesten keresztül – az egységes országos piacba.

Ezen egykori regionális központok nagyobb hányada a mai országhatárok közelében fekszik – Arad, Szeged, Kassa, Nagyvárad, Debrecen, Pécs stb. –, s napjaink Kárpát-medencei integrációban meghatározó szerepet játszhatnak az-

által, hogy a határokon átnyúlva, azokat áthidalva építhetnék ki kapcsolataikat, mintegy egységbe vonva az ún. utódállamokat.

A 20. század elejére már egységes hierarchikus rendszerré szerveződött a Kárpát-medencei városhálózat, mely több áttételen keresztül fogta egységbe az államterületet, annak gazdaságát, igazgatását – a városhálózat a Kárpát-medence szilárd integrációs vázává vált a dualizmus korában.

Jegyzet

- 1 „Mindent, ami szép, ami drága, az egyetlen kedvencre halmoztunk s a külsőségeken túl nem terjedt vágyunk, akár egy hiú parvenünek. Arra senki sem gondolt, hogy mi a város, a főváros hivatása a nemzet egésze szempontjából s mik a feltételei annak, hogy jól betölthesse ezt a hivatását. Öncélú városiasodás és városimádat vett erőt a nemzeten s az ország népe mintegy bővílten hordta kincseit a városba, hogy áldozhasson a bálványozott kedvenc oltárán... Nem bánta, hogy a város a magyar nép természetes kivirágzása-e vagy idegenlelkű Moloch...” Ez az egyes orgánumok által ma is szívesen fogadott eszmefuttatást ugyan már a két világháború között adták közre – Szombatfalvy György: „Város – magyar város” c. tanulmánya Mártonffy Károly szerkesztette a „Mai magyar város” c. könyvben, Budapest, 1938. 155–162. o. –, de a 20. század elejének publicisztikájában is megfogalmazódtak hasonló vélekedések.

Irodalom

- Beluszky Pál (2000): Egy félsiker hét stációja (avagy a modernizáció regionális különbségei a század-elő Magyarországon). In.: Dövényi Z. (szerk.) *Alföld és nagyvilág*. Budapest, MTA FKI.
- Beluszky Pál (2003): *Magyarország településföldrajza*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- Beluszky Pál (szerk.) (2006): *Magyarország történeti földrajza*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- Gyimesi Sándor (1975): *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet során*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kövér György (1982): *Iparosítás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete, 1848–1914*. Budapest, Gondolat Kiadó.

Falusi térségeink településformáló folyamatai 1990 előtt

A faluállomány feudális kori öröksége

A magyarországi falvak „modern” története 1848-cal, a rendi társadalom törvényi felszámolásával, a jobbágyi állapot megszüntetésével vette kezdetét, ám e jogi aktus egyértelmű következményei csak a 19. század végére váltak általánossá (de országrészenként jelentős eltérések mutatkoztak az átalakulás ütemében, mélységében, társadalmi kihatásaiban). Ám a polgári korszak falvainak fejlődési pályáját, lehetőségeit, „sorsát” hosszú időn keresztül, egyes vonatkozásokban mindmáig befolyásolták a feudális kor évszázadai alatt kialakult viszonyok. A 19. század elejére a magyarországi *falvuállomány differenciálódása* előrehaladt; ez egyaránt megmutatkozott a falvak eltérő nagyságában (lélekszámában), és ennek is függvényében az ellátottságukban, az agrártermelés színvonalában és az árutermelés méreteiben, ebből következően vagyoni helyzetükben, a lakáskultúrában, a faluképben, jogi helyzetükben, mindezek következményeként helyi társadalmi jellegzetességeiben és így tovább. Ez a differenciálódás végbement az országrészek között, *kistáji és települési* szinten is, de a nagyobb falvak esetében a *településen belül* is (felvég-alvég, nemesek, telkes jobbágyok és a zsellérek elkülönülése a falun belül stb.).

A településállomány *nagyságrendi tagolódásában* már a 19. századra kialakultak azok a területi különbségek, amelyek ma is jellemzőek. Általánosságban a szélsőséges településméretek a jellemzőek a Kárpát-medencére. Noha a Dunántúl töröknek hódolt megyéiben, a határövezet hadak dúlta sávjában szintén erősen megritkult a faluállomány, és a falvak egy része – például Baranyában mintegy fele – nem is éledezt újjá a 18. században, mégis ebben az országrészben (kivéve a nyitottabb Mezőföldet), valamint *Felső-Magyarországon, Erdély* legtöbb középtáján fennmaradt a középkorias településsűrűség. A lakosság sok és kis faluban szóródott szét. *Vas vármegyében* például több mint 650 településben élt a 220 ezer főnyi lakosság; az átlagos községnagyság 338 fő. Horvátországban, valamint a magyarországi Őrségben, Göcsejben, a Vendvidéken még kisebb településekben, néhány házból álló bokrokban – Vasban, Zalában szernek vagy szegnek nevezték ezt a településformát – élt a lakosság, s több házcsoport, szer alkotott egy-egy „eszmei községet”. Az *Alföld* hódoltsági területei közül a *Tisza-Maros közben (Bánát), Arad és Csanád* megye egyes körzeteiben, ahol a hódoltság korának pusztításai szinte nyom nélkül eltüntették a korábbi településállományt, s a terület a Kamara tulajdonába került, a tervszerű telepítés közepes- és nagynépesű falvakat hívott életre. *Temes és Torontál* vármegyékben az átlagos faluméret

meghaladta az ezer főt. Közepes méretű – átlagosan 600–800 lakosú – falvak többnyire a hódoltság peremén alakultak ki; itt a középkori faluállomány megirtult ugyan, de a falvak egy része fennmaradt; a megnagyobbodott faluhatár lehetővé tette közepes méretű falvak kialakulását (Nógrád megye – átlagos faluméret 559 fő –, Heves, Borsod megye alföldi és hegylábi zónája, Szabolcs megyének a Hajdúsággal szomszédos sávja, Komárom megye dunántúli fele stb.).

Egészen sajátosan alakult az Alföld „magterületének” településszerkezete, amely ma is egyértelműen tükröződik a régió településhálózatának jellegzetességeiben, többek között a falvak (községek!) által elfoglalt terület csekély arányaiban (mert az országrész területének többségét a városi ranggal rendelkező települések foglalják el), a sajátos falutípusokban (tanyaközségek, óriásfalvak). Az Alföld település-struktúráját a hódoltság korától a 20. század első feléig a mezővárosok-tanyák – egymástól el nem választható, egymást feltételező – kettőssége jellemezte. Az alföldi mezővárosok a 16–17. században, a török hódoltság korában tértek sajátos fejlődési pályára, különültek el az országban másutt is gyakori jogi kategóriába tartozó sorstársaiktól, a földesúri tulajdonban lévő, ám bizonyos autonómiát élvező településektől. Az alföldi falvakat a „török kor” szinte kivétel nélkül eltörölte a föld színéről (a Sárrétek mocsarai között, a Tiszazugban, a Kalocsai-Sárközben vészelték át nagyobb számban falvak a hódoltság korát), lakóik elpusztultak, elhurcolták őket vagy sikerült a némi védelmet biztosító mezővárosok falai közé menekülniük. A pusztán maradt faluhatárokat a mezővárosok szerezték meg vagy árendálták azokat. Sok tízezer holdas faluhatárok alakultak így ki, és területüket külterjes állattartással hasznosították. A közös kezelésben álló – jobbágytelkekre nem osztott – városhatárokon folyó állattartás szervezése, szabályozása, a puszták bérlése, az adóbeszedés végrehajtása stb. a mezővárosok feladatává vált, az egyébként is távol lévő – elmenekült – feudális „felsőbbség” – a vármegye, a földesurak, az úriszék – csak mint közösségekkel léphetett velük kapcsolatba. A feudális függőség lazulása, a gazdasági közösséggé válás a kor viszonyai között jelentős mértékű autonómiát biztosított számukra, a hatalmas városhatárok még a rideg állattartással való hasznosítás mellett is népes, városi méretű településeket tartottak fenn. Ez a településforma a török kiűzése után, a („magyar”) feudalizmus újra berendezkedése ellenére is olyan előnyöket biztosított lakóinak – lazább feudális függés, szabadabb gazdálkodási lehetőségek, földbőség, városi intézmények stb. –, amelyeket nem kívántak feladni. Ám a török hódoltság, illetve a felszabadító háborúk során erősen megfogyatkozott lakosság számának a 18. században bekövetkezett gyarapodása – a telepítési akciók, a spontán migráció és a természetes szaporodás eredményeként – intenzívebb földhasználatot kívánt meg, a szántógazdálkodás kiterjesztését, viszont a mezővárosok belsősegeitől esetenként több tíz kilométerre fekvő határrészek művelése a belterületekről megoldhatatlannak tűnt. A mezővárosi közösségeknek azzal a dilemmával kellett szembenézniük, hogy vagy lemondanak az agrártermelés belterjesítéséről – ezt a gazdasági kényszer miatt nem tehették meg –, vagy

a lakosság egy része kiköltözik a távoli határrészekre, feltámasztva a hódoltság előtti faluállományt. Ez utóbbi megoldás viszont a mezővárosokban élvezett előnyök feláldozásával járt volna. A mezővárosok lakossága egy harmadik, sajátos megoldást választott: a *tanyás gazdálkodási-települési rendszer* kialakítását. A tanya a szórványtelepülések közé sorolható, ám a tanyák – legalábbis a keletkezésük utáni évszázadokban – nem szakadtak el anyatelepüléseiktől, a mezővárosoktól, nem váltak önálló településekké. Ugyanis a *tanya* elvű *szórvány* egy *osztott* (funkciójú) *településrendszer* egyik, *nem önálló*, a zárt belterülettől távolabb fekvő egysége, amely a belterületi lakóházzal és telekkel együtt alkot egy lakó- és gazdasági egységet, egy családi gazdaságot. Ezen egységen belül elsősorban a gazdasági udvar (üzemközpont) feladatait látja el. A tanya tehát *üzemközpontként*, *gazdasági udvarként* létesült; a *tulajdonos állandó lakhelye a mezővárosban* volt. (A legtöbb mezővárosban nem is tarthatott tanyát az, akinek nem volt lakóháza a belsőségben.)

A tanyás településrendszer „továbbfejlődését” a tanya lakófunkcióinak alakulásán, illetve – ezzel összefüggésben – a tanya s a városi lakóház kapcsolatainak változásán mérhetjük le:

- Kezdetben csak „*tanyázó helyek*” létesültek a határban, tartósabb építmények nélkül, s itt kizárólag a mezőgazdasági munkák idején tartózkodtak a család munkaképes tagjai.
- Majd *tartósabb épületeket*, *kutat*, *marhaállást* stb. készítettek, a *munkát végző családtagok a nyári hónapokra* legszükségesebb tárgyakkal *kiköltözhettek a tanyákra*. A hétvégét, ünnepeket a városban töltötték, mindennemű családi, közösségi eseményre itt került sor.
- A jószág belterjesebb tartása, istállózása megkövetelte a család valamely tagjának (legényfiú, esetleg cseléd) állandó kinttartózkodását. Tartósabb, fűthető épületeket – „*tüzelős ólakat*” – emeltek, de a tanya-anya-település kapcsolata nem változott.
- *A tanyai lakóház és az istálló különválasztása lehetővé tette a család huzamosabb kinttartózkodását*, ám a városi lakást nem adták fel. A családtagok, illetve a tartózkodás megoszlása a tanyai ház és a mezővárosi otthon között sokféle lehetett. Általános volt, hogy a család a mezőgazdasági munkák befejezése után a téli hónapokra mindenestől beköltözött a városi házba. A 19. század második felében, a 20. században – a tanyákról kialakított közfelfogás keletkezésekor – a tanya-mezővárosi otthon közötti kapcsolat leggyakoribb formája az volt, hogy a család munkaképes tagjai idejük nagyobb részét a tanyán töltötték, de városi házukat is fenntartották. Ott töltötték a hétvégeket, az ünnepeket, városi otthonukból járatták iskolába gyermekeiket, ide vonultak vissza munkaképes koruk után. Továbbra is a városi lakóház jelenti az „*otthont*”, itt zajlanak a családi események, itt élnek „*közösségi*” életet. (Jellemző mozzanata a mezővárosi életnek a vasárnapok pezsgő élete; ekkor tartották a hetipiacot, délután kinyitottak az üzletek, hogy a tanyákra visszatérők bevásároljanak stb.)

- Végül e „fejlődés” betetőzéseként – tömegesebben csak a 19. század végétől – a tanyaiak feladták városi házukat – a tanya valódi szórvánnyá vált. A századfordulón több mezőváros felparcellázta legtávolabbi, többnyire sivatár homokon, sziken lévő pusztáit; az itt földet szerző, tanyát építő városi szegénység eleve nem rendelkezett városi házzal; kiköltözése a tanyákra végleges volt. Hasonló volt a nagygazda-tanyákon élő béresek, gazdasági cselédek helyzete is. A tanyák 20. századi megítélését elsősorban a tanyákra végleg kiszoruló, illetve a tanyasi cselédség helyzete határozta meg, az ő életkörülményeik alapján születtek elmarasztaló vélekedések a tanyás településrendszerről.

A tanyás településrendszer megítélése messzemenően függ a tanyák s a mezőváros belsősége közötti mindenkori kapcsolatoktól. Amíg a tanyák tartozéktelepülés jellege egyértelmű volt, a tanyák gazdáinak sikerült fenntartaniuk városi lakásukat is, így élhettek a mezővárosban lakás előnyeivel, a tanya s a belterület kapcsolata szoros maradt, addig a tanyás településrendszer előnyös vonásai egyértelműek. Addig a tanyák és az anyatelepülés társadalmi egysége vitathatatlan. E kérdésben, pontosabban a tanyák s a mezővárosok települési (földrajzi) egységének kérdésében keveredett vitába a geográfus Mendöl Tibor és a szociológus Erdei Ferenc. Önálló szórványtelepülés-e az (állandóan lakott) tanya – ahogy ezt Mendöl Tibor állította –, vagy tartozéktelepülés, a mezőváros szerves része, amint azt Erdei Ferenc vélte? A kérdésre adható választ a belterület–tanya közötti kapcsolatok jellege, a fent vázolt „fokozatok” gyakorisága alakította ki; így az természetszerűleg helyről helyre, és az idő múlásával, a kapcsolatok átalakulásával együtt változott. Mindenesetre a 16–19. században a tanya tartozéktelepülés jellege dominált; a valódi szórványok tömegesebb kialakulása a 20. századra esett. (Itt nem áll módunkban kitérni olyan, a tanyás gazdálkodási-települési rendszerrel kapcsolatban álló kérdésekre, mint például a tanyák középkori létezése körüli vitára, a tanyák kialakulásának konkrét folyamatára, arra a kérdésre, hogy a tanyák az úgynevezett „mezei kertekből” alakultak-e ki vagy a mezővárosok ólaskertjeinek a határba való kitelepítése nyomán jöttek létre, hogyan alakult a tanyák megítélése a tanyafejlődés korai szakaszában stb.¹⁾

Az a szoros kapcsolat, amely a településnagyság és az „alapellátás”, sőt a demográfiai-társadalmi folyamatok között mindmáig fennáll, a 19. század második felében vált egyértelművé, de nyomai már a 18. században fellelhetők. Tessedik Sámuel, a Pozsonyból Szarvasra került evangélikus lelkész a túlságosan népes s a túl kicsiny településeket egyaránt hátrányosnak tartotta, az előbbieket azért, mert nagykiterjedésű határuk művelése nehézséget okozott (a mezőváros–tanya problémája), az utóbbiakat pedig azért, mert a lakosság legmindennaposabb szükségletei sem elégíthetők ki helyben; nincs kovácsuk, mesterembereik, lelkésziük stb.²⁾ A népesebb alföldi községekben már ekkor működött elemi iskola, pap, egyházközség, gyakorta jegyző, bába, dolgoztak iparosok, vásárokat tartottak, míg az egy-kétszáz lakosú falvak mindezen „szolgáltatásoktól” elestek, vagy csak nehézkesen jutottak hozzá; az árutermelő körzetektől távolabb még alig-alig léptek ki az autarkia keretei közül.

A falvak gazdálkodási lehetőségeit és vagyoni helyzetét számos tényező befolyásolta, mindenekelőtt a rendelkezésre álló földterület és a földek minősége, másrészt az árutermelés kibontakozásának feltételei (szállítási lehetőségek, a piacközpontok közelsége stb.). E feltételek részletező bemutatására itt nincs lehetőségünk. Általánosságban megállapítható, hogy a földellátottság északnyugatról, *Felső-Magyarország* hegyvidéki területeitől az *Alföld*, a *Temesköz* felé haladva egyre kedvezőbbé vált. Az utóbbi területeken még a feudális kor végén is viszonylagos *földbőség* mutatkozott; míg az ország északi megyéiben a megművelhető földterületek népsűrűsége a 100–120 fő/km² értéket is meghaladta, addig az Alföld több megyéjében ennek alig harmada volt (Csongrád vármegye 42, a Jászkon kerület 44, Békés megye 47 fő/km² stb.). Az ekkor már közel másfél évszázados vándormozgalom sem egyenlítette ki a hegységkeret, illetve az Alföld népsűrűsége közötti különbségeket. Ehhez járult a földek minőségében mutatkozó különbség, ismét természetesen az alföldi és dombvidéki területek javára; ugyancsak a Nagyalföld falvait-mezővárosait hozta kedvező helyzetbe az a tény, hogy itt csekély volt az allodiális földek aránya, de a jobbágytelki állományé is (a Jászkunországban és a Hajdúkerületben, a szabad királyi városok területén nem fordult elő, az alföldi megyék többségében pedig nem érte el a 30 százalékot sem: Szabolcs vármegye 10,7, Pest-Pilis-Solt 23,9, Bihar 26,3, Heves és Külső-Szolnok 28,9, Békés 28,7, Csongrád vármegye 29,8 százalék). A földek jó része a mezővárosi polgárok használatában állt. A Dunántúlon is alacsony volt a jobbágytelki földállomány aránya (Fejér vármegyében csak 15,3, Győrben 17,6, Zalában 17,7, Veszprém vármegyében 20,2 százalék és így tovább), ám itt a földesurak által közvetlenül műveltetett majorsági gazdaságok szorították szűk térre a jobbágy-gazdálkodást. Az árutermelés feltételei némiképp már regionális elrendeződést mutattak. Az ország nyugati kapuja Sopron és Pozsony között nyílt; e központból mintegy koncentrikus gyűrűket vetve nyomult előre minden irányban az agrár-árutermelés igénye. Először a *Kisalföld* – egyébként is kedvező agráradottságokkal rendelkező – területét hódította meg (Pozsony, Moson, Sopron, Győr vármegyék, valamint Komárom, Veszprém, Vas vármegyék Kisalföldhöz tartozó részei). Északkelet felé, *Nyitra vármegyén* túl a szántógazdálkodásra alkalmatlan természeti környezet, a Bakony–Balaton vonalától délre részben szintén a gabonatermelésre kevésbé alkalmas természeti adottságok, részben a forgalmi feltáratlanság szabott gátat az árutermelés terjedésének. A kereslet növekedése nyomán a Duna vízi útja mentén tört előre az agrár-árutermelő régió, kiterjeszkedett Fejér vármegyére, *Tolna és Baranya* Duna menti sávjára, majd az Alföld középső területeit mintegy átugorva a *Dél-Alföldre*, *Bács-Bodrog*, *Torontál*, *Temes vármegyékre*, *Csanád*, *Békés* és *Arad* vármegyék egyes körzeteire, különösen a Bácska és a Bánát 18. század végi vízrendezése után. Ezek a nagytáji keretek szabták meg a falvak gazdasági, vagyoni helyzetének alakulását, modernizációjukat, „polgárosodásukat”. E szempontból előnyös helyzetben voltak a:

- Pozsony–Sopron közötti kapuvidék kistrégiói – Fertőmellék, az Ikva és Répce mente, Vas, Sopron, Moson, Pozsony vármegyék nyugati sávja, Győr megye, a Marcal-medence községei stb. –, ahol ugyan általános volt a földszűke, de az intenzív gazdálkodás – vetésforgó, kapásnövények és ipari növények termelése, szőlőtermelés, tejgazdálkodás stb. –, az igen jó forgalmi helyzet – egyes körzetekből közvetlenül Bécs hetipiacaira hordták az árut –, a paraszti kereskedelembe való bekapcsolódás stb. ezt ellensúlyozni tudta. A Németújvár–Kőszeg–Sopron–Moson–Pozsony vonaltól nyugatra németajkú lakosság élt e falvakban.
- A *Duna menti községek*, kisebb megszakításokkal Mohácsig; az agrártermelés mellett a dunai vízi út s az azt követő fontos szárazföldi út kiszolgálása, a kereskedelem, a specializálódott ipari tevékenység – például kőbányászat, kőfaragóipar a *Dunakanyarban*, az *Esztergom–Komárom* közötti út mentén – is hozzájárult e községek „urbanizációjához”. Pest és Buda körül már egy szűkebb városellátó övezet is alakulóban volt. A falvak egy részét németek és szerbek lakták.
- A *Bácskában*, a *Bánátban*, a *Maros mentén*, kiváló földeken már a 18. század végétől egyre növekvő volumenű árutermelés folyik. A búza mellett kukoricát, ipari növényeket, dohányt, zöldségfélét – hagyma, paprika – is termeltek. A hajózható folyók – Duna, Tisza, Maros, Ferenc- és Béga-csatorna – lehetővé tették a felvásárolt termények elszállítását. E régió községeit tervszerűen telepítették, méreteik közepesek–nagyok, lakóik közt magyarok, szerbek, szlovákok, németek egyaránt találhatók.
- A nehezülő borexport ellenére előnyös helyzetben voltak a történeti borvidékek községei, mindenekelőtt a *Hegyalján* (noha itt a bortermelés jórészt mezővárosi keretek között folyt), a *Mátra- és Bükkalján*, a *Balaton-felvidéken*.
- A mindenekelőtt mezőgazdasági árutermeléstől befolyásolt anyagi helyzet tükröződött a faluépítészetben, lakáskultúrában is. A *Magyarország története 1790–1848* című kötet szerint: „úgy látszik, mintha a két háztípusnak, illetve a típuson belüli változataiknak területi elterjedése nagyjából egybeesnék a századelő mezőgazdasági konjunktúrájából kinövő paraszti árutermelés lehetőségeinek területi érvényesülésével”.³

A szerző – Vörös Károly – által említett két alaprajzi típus a keleti (kelet-európai) belsőkemencés, egytűzhelyes, gyakran „egysejtű” (egyetlen helyiségből álló) lakóház, és a közép-magyar háztípus, külső fűtésű kemencével, két vagy három lakóhelységgel (szoba, pitvar, kamra), kéménnyel. A két alaptípus közötti *határ* Nyitra környékétől a Sajó-torkolaton, a Felső-Tiszavidéken, Szatmár megyén, a Szilágyságon, Kelet-Biharon keresztül futott a Székelyföldre.

Messzemenő és tartós – napjainkig kimutatható – hatást gyakoroltak a falusi társadalmakra a feudális kor végére kialakult birtokviszonyok. A jobbágyszabadítás során az ország összlakosságának háromnegyede szabadult meg a hátrányos rendi kötöttségektől, a mezőgazdaságilag művelt területeknek viszont mintegy 38–41 százaléka került kezükbe (12,4 vagy 13,6 millió kh), a job-

bágytelki állomány, a földesúrral közösen használt legelők és erdők egy része, a szőlőskertek, a falvak belterülete. Az 1860-as években a parasztbirtok a mezőgazdasági területek 45-46 százalékát tette ki. A felszabadult jobbágyok alig kétötöde volt telkes jobbágy, köztük minden második rendelkezett fél- vagy egész telekkel, ami biztosította egy-egy parasztcsalád eltartását. A töredékelkekkel rendelkezők, a csak házat bíró zsellérek, vagy az uradalmakban, majorságokban magukat meghúzó házatlan zsellérek tették ki az agrárlakosság négyötödét (vagyis az ország lakosságának kerekén 60 százalékát).

Falvaink a polgári korszakban

Az 1848. évi úgynevezett áprilisi törvények felszámolták hazánkban a feudális berendezkedés jogi és gazdasági kereteit, megszüntették a rendi előjogokat, a rendi alapokon szerveződött intézményeket (így többek között a földesúri fennhatóságot a jobbágyközségek, illetve a magánföldesúri mezővárosok felett), felszabadították a jobbágyokat, eltörölték az úrbéres szolgáltatásokat, kimondták a köztelherviselést. A polgári átalakulást célzó törvények az abszolutizmus idején (1849–1867) is érvényben maradtak.

A társadalmi és politikai berendezkedés gyökeres változása merőben új feltételeket teremtett a településfejlődés, így a faluállomány formálódásának számára. E hatások közül a legfontosabbak:

- Megszűnt a települések feudáliskori jogállása, megnyílt az út a települési autonómia kialakulása előtt.
- A gazdaság rendi korlátainak felszámolása a gazdasági fejlődésben, annak regionális alakulásában is szabad verseny viszonyokat teremtett, s ennek folyományaként a településfejlődésben is a szabad verseny vált meghatározó tényezővé.
- A kapitalizálódó gazdaság, a polgári közigazgatás, illetve a technikai haladás új településfejlesztő tényezőket hívott életre, például az agrártermelést messzemenően érintő vasúti közlekedést, feldolgozó üzemeket stb.
- A birtokviszonyok változása, a jobbágyfelszabadítást követő határrendezés nyitotta meg jó néhány település esetében a tanyásodás lehetőségét, a falvak belterületének rendezését.
- A jobbágyfelszabadítás jogilag is lehetővé tette a migrációt.

A polgári korszak kezdetén szórványos kivételektől eltekintve a falu *Magyarországon egyet jelentett a mezőgazdasággal*, pontosabban a mezőgazdasági funkciót betöltő településsel. (A „képlet” fordítottja nem érvényes: agrártevékenységet legtöbb városunk is folytatott, különösen az Alföld mezővárosai.) Hazánk a dualizmus korában mindvégig agrárország maradt – az agrártermelők aránya még 1910-ben is meghaladta a 60 százalékot (lásd az 1. táblázatot). Kézenfekvő, hogy egyúttal „falusi ország” is volt: a községi lakosság aránya az 1857-es 86,6 százalékról 1910-re csupán 79,6 százalékra csökkent (ha a funkció-

1. táblázat: A foglalkozási szerkezet alakulása Magyarországon, 1870–1910*

Foglalkozási csoport	1870		1890		1910	
	keresők		keresők		keresők	
	száma (ezer fő)	%	száma (ezer fő)	%	száma (ezer fő)	%
1. Őstermelés	5 002	75,9	4 499	67,4	4 656	60,1
2. Bányászat, ipar	657	10,0	862	12,9	1 418	18,3
3. Kereskedelem, szállítás	126	1,9	242	3,6	467	6,0
4. Napszámosok	177	2,7	289	4,3	203	2,6
5. Egyéb keresők	633	9,5	780	11,8	1 006	13,0
Összesen	6 595	100,0	6 672	100,0	7 751	100,0

*Megjegyzés: korrigált adatok, bizonyos foglalkozási csoportok – például a napszámosok – keresőinek más csoportba való átsorolása következtében.

Forrás: Magyarország története, 1848–1890; Magyarország története, 1890–1918.

nális értelemben vett városokkal-falvakkal számolunk, akkor 1910-ben az ország lakosságának „csupán” mintegy 70–71 százaléka élt falun). Regionális szinten csekélyek a mezőgazdaságból élők arányaiban mutatkozó különbségek, csupán Horvát-Szlavonország 80 százaléknyi agrárkeresője tükrözi a társország „tradicionális állapotát”, s az ország keleti felének, Erdélynek, a Partiumnak és Északkelet-Magyarországnak agrárkereső arányai haladták meg az országos átlagot.

Ha a mezőgazdaság és a falu a századelő Magyarországon igen szoros szimbiózisban élt, akkor feltételezhető, hogy a falu életjelenségeit, a helyi társadalom alakulását, életmódját, vagyoni helyzetét, szemléletét első renden a mezőgazdasági termelés és az agrártársadalom milyensége határozta meg. Az agrártermelés–agrártársadalom–falufejlődés kérdésköréből kiemelendő:

- Az agrárium helyzetét alapvetően meghatározta a világméretű konjunktúra részeként kibontakozó agrárkonjunktúra; a Nyugat-Európában kibontakozó ipari forradalom tovább növelte az élelmiszerek, mezőgazdasági nyersanyagok iránti igényt. Hazánkban minden „összejött” ahhoz, hogy az agrárkonjunktúra újabb szakasza kibontakozzék:
 - az Ausztriával fennálló vámközösség előnyös piaci pozíciókat biztosított a magyar termények számára a Monarchia területén.
 - Az állandó kereslet kedvező árviszonyokat teremtett a magyar agrárkivitel számára.
 - Az ármentesítés nyomán növekedett a szántóterületek kiterjedése, a legfontosabb kiviteli cikkek termőterülete.
 - A vasútépítések nyomán az ország egész területén megteremtődtek az agrártermékek szállítási lehetőségei, újabb körzetek kapcsolódhattak be a mezőgazdasági kivitelbe.
 - A tulajdonossá vált parasztság munkakedve nőtt, a mezőgazdasági technika – részben épp a növekvő pénzbevételek eredményeként – fejlődött, a termésátlagok emelkedtek. A kiegyezés és a századforduló kö-

zött a búzatermés két és félszeresére, a kukoricatermelés hétszeresére, a cukorrépa-termelés hatszorosára emelkedett. A gabonakivitel az 1860-as évek végén ötszöröse volt az '50-es évek átlagának.

- Magyarország gazdaságában a 19. század második felében a bányászat vagy az ipar látványos növekedése ellenére minden az agrárium körül forgott, a gazdasági növekedés (fejlődés?) gyújtópontjában az agrártermelés tőkés átalakítása, technikai, agrotechnikai modernizációja állt: a mezőgazdasági termékek felvásárlása, kereskedelme, szállítása (a vasútépítések elsőrendű ösztönzője az agrárbiznisz volt), feldolgozása (malom-, szesz-, cukoripar, tejfeldolgozók), kivitele, a mezőgazdasági termelést szolgáló hitel- és biztosítási intézetek kiépítése stb. E tényezők biztosították a településfejlődés legfontosabb forrásait is.
- A mezőgazdaságban gyors ütemben lezajlott *eszköz- és technológiaváltás* (a század közepén a vaseke és a kaszás aratás általánossá válása, az istálló állattartás terjedése, az ipari növények vetésterületének növekedése, a századfordulón a cséplés gépesítése, a műtrágyák használata, a speciális mezőgazdasági kultúrák térhódítása, a feldolgozó üzemek megjelenése) nemcsak a termelés gazdaságossága és termelékenységére teremtett előrelépést, hanem dinamizálta a falvak társadalmát is; megkövetelte az írni-olvasni tudást, honorálta az informáltságot és a vállalkozó kedvet, innovációs készséget, végső soron felgyorsította a helyi társadalmak modernizációját.
- Az a tény, miszerint a századelő Magyarországon a falu – kevés kivételtől eltekintve – a mezőgazdaságból élők települése volt, *nem jelenti egyúttal azt, hogy a „parasztnak” települése lett volna.* A századelő statisztikájának mezőgazdasági keresői ugyanis társadalmi, vagyoni helyzetüket, életvitelüket, -körülményeiket, -szemléletüket, de akár a lakóhelyükhöz fűződő kapcsolataikat, demográfiai viselkedésüket stb. tekintve rendkívül eltérő helyzetű személyek, akik közül csak a számbeli kisebbség tekinthető társadalomtudományi szempontból „parasztnak”. A korabeli népszámlálások és mezőgazdasági statisztikák korlátozottan alkalmasak a mezőgazdasági népesség társadalmi csoportjainak elkülönítésére (arról nem is beszélve, hogy a társadalmi állást nem csak a statisztikai adatokkal megfogható viszonyok – vagyoni helyzet, földtulajdon, foglalkozási viszony stb. – alakítják, hanem számos történeti, szociológiai tényező is, a vallási és nemzetiségi hovatartozás, a származás, neveltetés, iskolázottság stb.). Az 1910. évi népszámlálás a mezőgazdasági keresőkön belül megkülönböztette a *100 kh-nál több földdel rendelkező birtokosokat* és *hasonbérlelőket*, a *10-100 kh-dal és az annál kevesebbrel bíró önálló birtokosokat* és *bérlelőket*, a *mezőgazdasági cselédeket és munkásokat* (napszámosokat), valamint az önálló keresők mellett az úgynevezett *„segítő családtagokat”* (2. táblázat).

2. táblázat: A mezőgazdasági keresők száma és aránya a birtokviszonyok, illetve a foglalkozási viszony alapján, 1910*

Birtokkategóriák, illetve a földdel nem rendelkezőknél foglalkozási viszony	Számuk		Százalékos arányuk	
		a mezőgazdasági keresőkön belül	a segítő családtagok nélkül	az összes keresőn belül
1. 100 kh-on felül	17 629	0,38	0,52	0,23
2. 10–100 kh	520 829	11,34	15,50	6,72
3. 10 kh alatt	1 064 114	23,16	31,67	13,73
4. Egyéb, saját kezelésű földdel rendelkezők**	27 359	0,60	0,81	0,35
1–4. összesen	1 629 931	35,48	48,50	21,03
5. Gazdasági cselédek	508 003	10,06	15,12	6,55
6. Mezőgazdasági munkások	1 222 676	26,62	36,38	15,77
5–6. összesen	1 730 679	36,68	51,50	22,32
1–6. összesen	3 360 610	72,16	100,00	43,35
7. Segítő családtagok	1 233 218	26,84	–	15,91
Mindösszesen	4 593 828	100,00	–	59,26

* Horvát-Szlavonország nélkül.

** Részos földművesek, kertészek, „majorosok”, baromfitenyésztők.

A meglehetősen bizonytalan statisztikai kategóriát képező „segítő családtagokat”⁴ figyelmen kívül hagyva a birtokkal rendelkezők (az önállóak) aránya a mezőgazdaságból élőkön belül 48,5 százalék; a „szociológiai értelemben vett” parasztokat az ő soraikban kereshetjük. Ám a népszámlálási adatközlés az önállóakhoz sorolt mindenkit, aki bárminő kis földtulajdonnal rendelkezett (illetve bérelt), akkor is, ha annak nagysága az 1 kh-at sem érte el. Nyilvánvaló, hogy az egy-két-három holddal rendelkező törpebirtokost csekélyke földje nem tartotta el, legfeljebb ha igen intenzív gazdálkodást, kertészkedést, szőlő- vagy gyümölcsstermelést folytatott. Így bevételeinek többsége egyéb tevékenységből, főleg napszámos munkából származott, a mezőgazdasági munkásokhoz hasonló életmódot folytatott. Az ország egészére ismert a parasztbirtokok további tagolódása (3. táblázat). A táblázat adatai szerint a birtokos parasztok közel két-ötöde (!) – 39,5 százalék – legfeljebb 5 kh földdel rendelkezett.

Természetesen a birtoknagyság csak a földek termőhelyi adottságaival, a műveléségi megoszlással, a vetésszerkezettel, a művelés intenzitásával stb. kombinálva adhatna pontosabb képet a tulajdonosok vagyoni állapotáról, társadalmi pozíciójáról, ám az 5 kh-nál kevesebb földdel rendelkező gazdák csak fenntartásokkal sorolhatók a parasztság körébe. Így az önálló birtokosparasztok aránya a mezőgazdaságból élőkön belül nem érte el az egyharmadot.

A mezőgazdaságból élők egyes csoportjainak vagyoni helyzetében (következésképp lakóhelyének, lakóházának milyenségében, életkörülményeiben, életvitelében stb.), a településhez fűződő kapcsolataiban (például tagja-e a közbirtokosságnak,

3. táblázat: A 100 kat. hold alatti birtokosok tagozódása 1910-ben

Birtokkategória (kat. hold)	A birtokosok		Ebből magyar anyanyelvű	
	száma	aránya	fő	%
50–100	26 927	1,7	14 837	55,1
20–50	163 049	10,3	76 144	46,7
10–20	330 853	20,9	133 003	40,2
5–10	437 982	27,6	161 615	36,9
1–5	567 210	35,8	239 808	42,3
1 alatti	58 922	3,7		
Összesen	1 584 943	100,0	625 407	39,5

Forrás: Hanák P. – Mucsi F. (szerk.): *Magyarország története 1890–1918*. Budapest, 1988.

az elöljáróságnak, a falusi elitnek vagy sem), „településközi kapcsolatainak” irányában, intenzitásában és jellegében (piacozás, munkamigráció, házasodási-rokoni kapcsolatok stb.), következőképp a világról alkotott képében, kultúráközvetítő szerepében mélyreható különbségek voltak, s mivel e csoportok regionális megoszlása, illetve a településeken belüli kombinálódása is különbözött, *településformáló szerepük meghatározónak* bizonyult a falusi térségekben.

A mezőgazdaságból élők legegységesebben elkülönülő csoportját a *mezőgazdasági cselédek* alkották. A cselédség viszonyai őrizték meg leginkább a jobbágyfelszabadítás előtti földesúr–jobbágy (zsellér) viszonyt. A cselédek zöme a közép- és nagybirtokokon, a falvaktól térben és társadalmilag is szigorúan elkülönítve, majorokban – más néven pusztákon – élte szigorúan meghatározott, hierarchizált struktúrába foglalt életét. A majorok és a falubelsőségek, a cselédség és a falubéli „parasztköz” között semmiféle kapcsolat nem alakult ki, alig értették egymás viszonyait, életvitelét, olykor beszédét. *Illyés Gyula* írta a *Puszták népében*: „Erkölcseben, szokásban, világfelfogásban, de még járásban és karjának mozgatózásában is ez a népréteg minden mástól élesen különbözik. Még a falvak mögött is eldugva és elzárva, tökéletes elszigeteltségben él. Egész napi, sőt vasárnapi elfoglaltsága miatt a pusztát szinte sohasem hagyja el...”⁵ A cselédeket időről időre, többnyire évről évre megújított szerződés kötötte munkaadójukhoz, ebben szabták meg járandóságait is.

A gazdasági cselédek legnagyobb számmal természetesen a „nagybirtokos” vidékeken fordultak elő, a *Dunántúlon* és a *Kisalföldön* (Fejér megyében Székesfehérvárral nem számolva a mezőgazdasági keresők 23,7 százaléka gazdasági cseléd – a segítő családtagokat figyelmen kívül hagyásával 28,6 százalék –, Mosonban 21,0 százalék – korrigálva 27,6 százalék –, Somogyban 18,4 százalék – korrigálva 25,6 százalék –, Nógrád megyében 17,3 százalék).

A mezőgazdasági települések sajátos típusa volt a nagybirtokok cselédségének lakóhelye, a *puszta* vagy *major*. Jellemzésükre ismét *Illyés Gyula*t célszerű segítségül hívni. „A »puszta« dunántúli magyar nyelven... a nagybirtokok közepén épült s néha egész falu számba menő cselédlakások, istállók, fészerek és magtárak együttesét jelenti, amelyet azért nem lehet tanyának nevezni, mert a

tanyán csak egy-két család él, ezeken meg néha száz-kétszáz is. A dunántúli pusztán van iskola, van templom, vagy legalább kápolna, rendszerint a kastély egyik szárnyához ragasztva... A cselédek háza... egyáltalán nem díszes. A cselédek egy tető alatt, hosszú, földszintes házban laknak, akár a kültelki proletárok, lakásaikat csak vékony fal választja el egymástól. A hosszú tömeglakások beosztása olyan, hogy két-két szoba közé esik egy szabad tűzhelyű közös konyha”. Magyarország művelhető területeinek csaknem felét a puszták cselédei művelik.⁶ A majorok közigazgatási önállóságra ritkán jutottak (ilyen község volt a kincstár tulajdonában lévő majorokból álló Mezőhegyes, a bácskai Kisszállás, a Csongrád megyei Sövényháza, a tolnai Fürged, Simonmajor, a somogyi Somogytarnóca stb.), így aztán statisztikai számbavételük is nehézkes, illetve meglehetősen rejtve maradtak a kortársak előtt is.

A cselédséghez viszonyítva a *mezőgazdasági munkások, napszámosok* (ideszámítva a törpebirtokosok szegényebb csoportjait) helyzete több szempontból kedvezőtlenebb volt, noha saját portájukon, házukban éltek, betagozódva egy-egy helyi társadalomba, s „mozgásterük” nagyobb volt, mint majorbéli társaiké. Ugyanakkor munkát csak az év egy részében találtak, jövedelmeik a cselédségétől is elmaradtak. A mezőgazdasági munkások jellegzetes csoportját képezték a *summások*. „Bandákba szerveződve távoli birtokokra szegődtek el a tavaszi-nyári munkák idejére, április végétől szeptember végéig. Munkájuk, helyzetük ekkor a cselédekéhez hasonlatos, lakhatásuk még primitívebb (istállókban, fészerekben stb.). Munka mindig és mindenkor napfelkelte előtt fél órával kezdődik, naplemente után fél órával végződik, mindazon által a reggelizésre és uzsonnára fél óra, ebédre egy óra adatik... Az engedelmesség megtagadása, vissza való feleselés vagy a munkának helytelen végzése miatt a munkás a megdolgozott bérének elvesztése mellett a munkából azonnal elbocsátható...”. Számuk, arányuk az Alföldön és a Felvidék alföldperemi zónájában magas: a törpebirtokosokat figyelmen kívül hagyva Szabolcsban a mezőgazdaságból élők 46,5 százalékát napszámosként írták össze 1910-ben – a segítő családtagokat ismét figyelmen kívül hagyva arányuk 55 százalék fölé emelkedett –, Csanádban 40,1 százalék – korrigálva 48,3 százalék –, Hevesben 39,1 százalék –, illetve 48,9 százalék –, Borsodban és Hajdúban 38,8, Szolnok megyében 36,0 százalék. Abaúj déli járásaiban, Borsod, Heves, Nógrád alföldperemi zónájában a summásfalvak összefüggő övezete alakult ki.

A vázolt, az adott körülmények között kedvezőtlennek bizonyuló földbirtokmegoszlás, illetve a mezőgazdaságból élők társadalmi tagozódása kihatott a településfejlődésre is. Következmenyei közé sorolhatjuk:

- a polgárosodás és a modernizáció vontatott térhódítását a falusi térségekben.
- Az elaprózott birtokszerkezet ösztönözte az önellátásra való törekvést, a parasztgazdaságok jó részét kizárta a rendszeres, specializált áruteremelésből.
- A mezőgazdaságban felhalmozódott munkaerő-felesleg váltotta ki a nagy volumenű munkamigrációt – summások, aratómunkások, kubiko-

sok stb. –, a belföldi vándorlásokat, majd a 19. század végétől az egyre nagyobb arányú kivándorlást.

A századelőn a falvak „társadalmi képlete” és a gazdálkodás-életmód-szemlélet „polgárosodásában” történt előrehaladás differenciálta első renden a falvakat, alakította ki típusaikat. Am már jelentkezett az eltérő településméret hatása is a falvak életében. A falusi intézményhálózat kiépülése során – elemi iskola, jegyzőség, orvos, bába, szatócsüzlet, iparosok, egyletek, olvasókörok, tejszövetkezetek stb. – ugyanis fokozott szerephez jutott a településméret; a túl kicsiny falvakba (500 fő alatt) az alapellátás intézményei közül is csak kevés jutott el, míg a népe-sebb falvak (1–2 ezer lakos felett) a 20. századra már tagolt alapfokú intézmény-hálózatot alakítottak ki, ami a „polgárosodás” egyik feltétele is volt (a fentiek mellett iparoskőr, ipariskola, ügyvéd, patika, posta, sokféle egyesület, takarékpénztári fiók és így tovább).

A századforduló Magyarországon alig félezer községben (a 12 ezerből!) kerültek kisebbségbe a mezőgazdasági keresők. E falvak

- vagy az agrártermelésre kevésbé alkalmas hegyvidékek fuvaros, kézműves, vándoriparos falvai voltak (a Felvidék szlovák vándoriparosainak – üveges-, drótos-„tót”, gyalcsárusainak falvai; a mai országterületen a Zempléni-hegység iparos-vándoriparos falvai),
- vagy „új” iparos és bányászfalvak – Bánhida, Felsőgalla, Alsógalla –, bányászközséggé váló egykori agrárfalvak (Dorog, Tokod, Sárísáp stb.),
- vagy a már jelentkező agglomerálódás nyomán keletkezett telepek, kertvárosok (főleg Budapest környékén, mint Erzsébetfalva, Albertfalva, Pestújhely, Rákosszentmihály, Alsó- és Felsőgöd stb.), illetve foglalkozást s funkciót váltó korábbi agrárfalvak (mint például Csepel, Békásme-gyer, Nagytétény, Rákospalota stb.),
- vagy fejlődésnek induló üdülőtelepek, elsősorban a Balaton partján, többnyire még közigazgatási önállóság nélkül (például Balatonföldvár, BÉlatelep stb.).

A dualizmus korának falutípusait – kísérleti jelleggel – Beluszky Pál kísérelte meg meghatározni,⁷ Erdei Ferencnek a két világháború közötti tipizálása ugyancsak használható a 20. század elejének falusi világában való tájékozódásra.⁸

A dualizmus idejére esett az alföldi *tanyavilág* benépesedése. Terjeszkedett (az ármentesített területeken, a paraszti kézbe került jobbágytelkeken, a feltört legelőkön, a mezővárosok által felparcellázott távoli pusztákon), sűrűsödött (főleg a szőlő- és gyümölcsstermő területeken, az eke alá fogott legelőkön) a tanyavilág, növekedett a tanyák száma. A tanyák szerepkörének – korábban vázolt – módosulása nyomán egyre több tanyát laktak állandóan. A tanyán élők – statisztikai adatfelvételek által kimutatott – számának növekedése főleg ez utóbbi folyamat következménye. 1850 táján mindössze 45–55 ezren, 1870-ben kb. 200 ezren, 1910-ben 700 ezren éltek az Alföld tanyavilágában. A tanyák szerepkör-módosulásának legszembeötlőbb vonása a tanya lakóhelyfunkciójának felerősödése, a tanya és az anyaváros közötti kapcsolatok lazulása; a századfordulón kezdtek

szaporodni azok a tanyák, melyeknek lakói végérvényesen kiszorultak a mezővárosból; vagy azért, mert gazdasági cselédek voltak, vagy mert elszegényedésük folyományaként feladták mezővárosi lakásukat, vagy mert a városban eredetileg sem volt lakóházuk, s a mezővárosok parcellázási akciói során némi földet szerezvén, a határ távoli fertályán kezdtek tanyás gazdálkodásba. E pusztai tanyák szokványos szórványtelepülésként keletkeztek s éltek, nélkülözték az anyatelepüléshez fűződő különleges kapcsolatokat.

Néhány határrész tanyái közigazgatási önállóságra tettek szert (például a kiskun pusztákban Orgovány, Ladánybene, Bócsa, Jakabszállás, Csongrádban és Békésben Csabacsúd, Kondoros, Csorvás, Fábíánsebestyén stb.). Ezek a városoktól, utaktól, közintézményektől távol fekvő pusztai szórványfalvak, a mezővárosi kapcsolataikat elvesztő tanyák helyzete irányította a tanyákra a közfigyelmet a századforduló táján, anélkül, hogy a tanyák s a tanyaiai között különbséget tettek volna. Így lőn „*tanyakérdés*”, *tanyapolitika*, duzzadt hatalmassá a „tanyairodalom”. A tanyákkal kapcsolatos közvélekedés abból a feltételezésből indult ki, hogy a tanyák mindenkor és mindenhol a társadalmi elesettség, a korszerűtlen gazdálkodás színterei. „Valóságos nemzeti kötelesség a tanyák állapotát, mint a magyar társadalom fájó sebére emlegetni s különös igyekezettel kutatni az orvoslás útjait” – jellemezte a tanyapolitikát Erdei Ferenc.⁹

Magyarországon az alig egy évszázadra korlátozott (első!) polgári korszakot az első világháborúban – az Osztrák–Magyar Monarchia részeként – elszenvedett vereség, a trianoni békeszerződés két, egymástól élesen elkülönülő szakaszra tagolja. (A szűkebb értelemben vett – Horvátországgal nem számoló – országterület 67,2 százaléka, népességének 58,3 százaléka került más államok fennhatósága alá.) A békeszerződés, amellet hogy harmadára zsugorította az ország területét, súlyos veszteségeket okozott a gazdaságában, szétzúzta a kialakult földrajzi munkamegosztást, mélyreható következményekkel járt a társadalomra nézve is. Az új szituációban felszínre kerülő problémák kívánta reformok helyett a területi revízió (irredenta) került a politika középpontjába. Trianon traumájának, az 1918–19. évi forradalmaknak visszahatásaként jobbratolódás ment végbe a politikai életben s részben a közgondolkodásban, az antiliberalis, konzervatív kurzus nem kedvezett a polgári törekvéseknek.

Az új országhatárok természetesen összekuszálták, felszabdalták az ország gazdaságát, közlekedési hálózatát, vonzaskörzet-rendszerét, a földrajzi munkamegosztást. Strukturális változást idéztek elő az ország településhálózatában: a főváros aránytalanul nagy súlyt képviselt (1930-ban már az ország lakosságának 11,6 százaléka élt Budapesten – 1910-ben csak 4,8 százaléka –, Nagy-Budapest területén 16,4 százaléka), a formálódó regionális központok többsége az országhatáron kívül rekedt (Pozsony, Kassa, Kolozsvár, Nagyvárad, Temesvár, Zágráb). A „megmaradt” faluállományra, annak életére, fejlődési lehetőségeire azonban viszonylag csekély hatást gyakoroltak a megváltozott viszonyok. (A magyarországi falvak két világháború közötti helyzetének megítélésakor figyelembe kell venni, hogy a trianoni határok között épp a jobb helyzetű falusi térségek maradtak, a

Dunántúl és a Kisalföld, Pestvidék falvai, s az Alföld vidéki térségeinek helyzete is jobb volt, mint „Nagy-Magyarország” számos régiója vidéki térségeinek.)

Hazánk továbbra is agrárország, a keresők több mint fele a mezőgazdaságban dolgozott, s a nemzeti jövedelem előállításához is a mezőgazdaság járult hozzá a legnagyobb arányban (még 1934–35-ben is 40 százalékkal). Az 1920-as földreform korlátozott volt, a nagybirtokok területének 10 százalékát vette igénybe, a kiosztott kis parcellákon életképes parasztbirtokok nem alakulhattak ki. A 100 kh-on felüli birtokok – ezek zöme nem paraszti birtok – továbbra is a mezőgazdasági terület közel felét (48 százalékát) tették ki. A mezőgazdasági keresők bő kétötödének (42 százalék) 1 kh-nál kisebb földje volt (gazdasági cseléd, napszámos, földnélküli summás). Helyzetüket súlyossá tette, hogy a mezőgazdaságon kívüli ágazatok továbbra sem kínáltak kellő mennyiségű munkaalkalmat, s a kivándorlás lehetősége csökkent. Az agrárkeresők, a falusiak munkaerő-kapacitásának kb. fele hasznosult (a '30-as években végzett számítások szerint az agrárszektorban ledolgozott munkanapok évi átlagos száma 105 volt), miközben egyes csoportok – gazdasági cselédek, summások, kisparaszti gazdaságok tulajdonosai – „látástól vakulásig” dolgoztak. A munkaerőbőség következtében a munkabérek igen alacsonyak. Mindezekhez járult, hogy a mezőgazdaság a Monarchia garantált, vámokkal védett piacainak elvesztése nyomán értékesítési nehézségekkel küzdött, a földbirtok aprózódott, ez pedig növelte az önellátásra való törekvést. Mindez a „falukérdést” szociális-társadalmi problémává tette s hívta életre a '30-as években a népi szociográfiát, a falukatató mozgalmat, a „népi írók” ténykedését, majd az államhatalom csekély hatását, tétova szociális intézkedéseit. E komor képen az sem sokat változtatott, hogy egyes agrárágazatok termelése növekedett, nemzetközileg is ismert tájtermelő körzetek alakultak ki (kalocsai, szegedi fűszerpaprika-termelő körzetek, kecskeméti, nagykőrösi zöldségtermelés, hevesi dinnyetermesztő körzet, homoki szőlő- és gyümölcs-termelő tájak stb.), növekedett a feldolgozott agrártermékek aránya (konzerv-, tejfeldolgozó-ipar, húsipar stb.).

A falvakban élők aránya a dualizmus korához képest csökkent, ám a csökkenés látszólagos (4. táblázat). 1910-ben a községekben élt az ország lakosságának 79,6 százaléka, 1920-ban már csak 64,8, 1941-ben 61,9 százaléka. (Az 5. táblázat összeállítója a községek lakosságát két oszlopban közli: külön az úgynevezett városias községek lélekszámát – ezt a településkategóriát a szerző elsősorban a foglalkozási szerkezet és a lakosságszám figyelembevételével jelölte ki; ez a korrekció indokolt, de az 1910-es értékekkel való összevetés csak a közigazgatási kategóriák szerint lehetséges. Budapest adatait pedig már az 1950-es határok között adta meg a szerző.) Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a határmódosulások következtében a Budapesten élők aránya automatikusan emelkedett, másrészt az ország nagyrégiói közül az Alföldön volt a legalacsonyabb a falusi népesség aránya a sajátos településszerkezet következtében, s az Alföld részaránya is erőteljesen megnövekedett az országban „Trianon” után. A falvak lakóinak száma egyébként 1920 és 1941 között is növekedett, igaz, némiképp

4. táblázat: A városi és vidéki népesség alakulása, 1920–1949

Év	Budapest		Többi város		Városias község		Falvak		Magyarország	
	lakos	%	lakos	%	lakos	%	lakos	%	lakos	%
1920	1 231 606	15,4	1 576 327	19,8	830 108	10,4	4 348 834	54,4	7 986 875	100,0
1930	1 440 961	16,6	1 691 792	19,5	914 439	10,5	4 637 917	53,4	8 685 109	100,0
1941	1 711 106	18,4	1 841 210	19,7	993 427	10,7	4 770 331	51,2	9 316 074	100,0
1949	1 589 065	17,3	1 751 711	19,0	980 603	10,7	4 883 420	53,0	9 204 794	100,0

Megjegyzés: Budapest adata már az 1950-es határok figyelembevételével korrigálva. A „városias község” kategóriáját a szerző elsősorban a foglalkozási szerkezet figyelembevételével jelölte ki s az így nem azonos a funkcionális értelemben vett városok körével.

Forrás: *Thirring L.: Magyarország népesség 1869–1949 között. Budapest, 1963.*

lassúbb ütemben, mint az országos átlag (az előbbi érték 111,3 százalék, az utóbbi pedig 116,6 százalék).

A „Trianon előtti” országhatárterület 12 és félezer községből 3 és félezer maradt a megkisebbedett országban. A falvak 95 százaléka még mindig egyneműen agrárszerepkörű, de a kialakulóban lévő bányá- és nehézipari körzetekben fekvő községek funkcióváltása előrehaladt; a *Dorog-Komárom* közti vonalon, *Várpalota-Ajka* között, *Ózd* környékén és a *Sajó-völgyben* bányász- és ipari községek sorakoztak, néhány nagyváros környékén (Budapest, Miskolc, Győr, Szombathely) megindult az agglomerálódás is. A Balaton déli partján üdülőfalvak keletkeztek. Az agrárfalvak legégetőbb kérdése nem települési, hanem társadalmi probléma volt: a földbirtokmegosztás aránytalansága, az agrártúlnépesedés, a szegény falusi arányának felduzzadása. Mindazonáltal a falvak az alapfokú intézményhálózat kiépítése és a technikai civilizáció terén előrelépést könyvelhettek el; ekkor jelentek meg nagyobb számban a falvakban az orvosok, a gyógyszerárak, állatorvosok, az egyletek, egyesületek, vallásos szerveződések, a sport, helyenként a mozi. Míg a dualizmus korában a vasútépítés, a háborúk között a közútépítés oldotta a falvak zártságát (a kiépített utak hossza megkétszereződött), megjelent a falusi térségekben az autóbusz, megkezdődött a falvak villamosítása. Mindez növelte a falvak nagyságának, lélekszámának jelentőségét a falvak közötti különbségek alakításában (a népesebb falvak könnyebben jutottak intézményekhez, közművekhez, úthoz stb.). A falvak közötti alapvető különbségeket azonban továbbra is a falvak helyi társadalmának jellege, összetétele alakította ki.

A két világháború között felgyorsult a tanyák állandó lakókkal való benépesülése, lazultak az anyatelepülések–tanyák között a klasszikus tanyaelv alapján szerveződött kapcsolatok, differenciálódott a tanyák funkciói. 1930-ban az alföldi lakosság kerekén 30 százaléka, közel egymillióan külterületen éltek, a tanyai lakosok számát *Becsei József* 800 ezer főre becsülte.¹⁰ A két világháború közötti időszak viszonyait figyelembe véve alkotta meg Erdei Ferenc a tanyák tipológiáját.¹¹ A magyar „vidék” elesettsége a '30-as években – politikai indíttatású – állami akciókat kényszerített ki: korlátozott földhöz juttatással járó telepítési akciókat (egy-egy felparcellázott nagybirtok-részre falusi szegények

telepítése), úgynevezett ONCSA-házak (Országos Nép- és Családvédelmi Alap) építését (állami támogatással épült típusház-telepek), „mintafalvak” létesítését stb. Felvirágzott a „népi” szociográfia, a falukutatás. Az 1930-as évek közepétől nagyhatású, máig „élő” szociográfiaiák sora jelent meg.¹²

Az első polgári korszak Magyarország számára a vesztes második világháborúval, a „front” átvonulásával, az emberélet s az anyagi javak nagyarányú pusztulásával, a politikai és gazdasági elit képviselői java részének elmenekülésével zárult. A szövetséges hatalmak előzetes megállapodása alapján hazánk a szovjet befolyási övezetbe került.

Falvaink sorsa a „szocializmus” évtizedei alatt

A falufejlődés feltételei

1945 rendkívül éles cezúra a magyar falvak életében, még ha 1948-at emlegetjük is a „fordulat” éveként. Már az úgynevezett *koalíciós években* (1945–1948) is viharos gyorsaságú történések változtatták meg falusi térségek – s az ország egészének – állapotát.¹³ A gyors változások mindenekelőtt a tulajdonviszonyok, a társadalmi struktúra átalakítása, a politikai-közalkalmazotti elit cseréje terén következtek be. A közhangulatot, a jogalkotást, a politikai cselekvéseket, a „helyi történéseket” egyaránt a politikai-társadalmi „előzmények” erőteljes tagadása jellemezte, „antifeudális”, „antifasiszta” attitűdök motiválták a politikai törekvések mellett a szakmai javaslatokat, döntéseket is (például a közigazgatás radikális átalakítására tett javaslatok, a földreform végrehajtása stb.). A konzervatív, nemzeti vagy polgári értékrendek helyét *baloldali és „népi”* értékek foglalták el. Ez a közhangulat a falvakat is elérte – a földreform végrehajtásában a helyi földosztó bizottságok is aktívan részt vettek, meglepő mértékben aktivizálódott a pártok tevékenysége, a politikai élet a falvakban is –, de ha ez nem tette volna egyértelművé az „új világ” kezdetét, a konkrét események igen.

A koalíciós évek legfontosabb, a falvak életét gyökeresen befolyásoló eseménye a *földosztás* (földreform) volt. A két világháború között tevékenykedő, reálisan gondolkodó agrárszakemberek egyetértettek abban, hogy a magyar mezőgazdaság számos megoldásra váró gondja közül a legsúlyosabb a „földkérdés”, a nagybirtok nyomasztó túlsúlya, az életképtelen törpebirtokok és a földnélküliek hatalmas tömege. 1945 után valamennyi mértékadó politikai párt programjában szerepelt a földreform, a földtulajdon-viszonyok átalakítása. A legradikálisabb álláspontot a Nemzeti Parasztpárt képviselte¹⁴, javaslataikat a MKP is támogatta.¹⁵ A Szociáldemokrata és a Kisgazda Párt mérsékeltebb, a gazdasági racionalitást előtérbe helyező álláspontot képviselt.¹⁶

Az 1945. március 17-én elfogadott földreform a *radikális javaslatok* alapján született: a Függetlenségi Front pártjai a kommunista-parasztpárti javaslatot

fogadták el március 15-én s ezt hagyta jóvá a minisztertanács ülése.¹⁷ Az ország mezőgazdaságilag művelt területének 35 százaléka, 3,22 millió ha (5,6 millió kh) föld került az úgynevezett földalapba, s ebből 660 ezer igénylő jutott földhöz, további 350 ezer házhelyhez. A szétosztandó földalapba kerültek az 1000 kh-on felüli birtokok, a 100–1000 kh közötti birtokok 100 kh-on felüli részei, a háborús bűnösök földjei, a 20 kh-on felüli szőlő- és gyümölcsbirtokok, a 10 kh-nál nagyobb erdőbirtokok. A rendelet alapján tehát 3 millió 223 ezer ha föld került a földalapba (75 500 földbirtokot vagy annak egy részét kisajátították), ebből később 1 millió 876 ezer hektárt kiosztottak (a maradék főleg erdőbirtok, állami kezelésben maradt). Az igénylők közül előnyben részesültek a földnélküli cselédek, mezőgazdasági munkások, majd a törpebirtokosok.¹⁸ A 730 ezer igénylő közül 660 ezer jutott átlagosan 5,1 kh (2,9 ha) földhöz. 110 ezer gazdasági cseléd (átlag 8,4 kh-hoz), 261 ezer mezőgazdasági munkás (átlagosan 4,9 kh-hoz), 214 ezer törpebirtokos (3,9 kh-hoz) volt a juttatottak között. 65,5 százaléknak egyáltalán nem volt földjük a földreform előtt. Kiosztottak 350 ezer házhelyet is, részben kisvárosok, városok területén. A földosztás arányaiban jelentős regionális különbségek mutatkoztak. A volt „nagybirtokos” megyékben a művelt terület két-, háromötödét is kiosztották (Fejér megyében 56 százalékát, Nógrádban 44 százalékát, Szabolcsban 41 százalékát), az alföldi megyékben viszont nem tudták kielégíteni az igénylőket. Részükre a Dunántúlon osztottak földet, s a kitelepített németajkú lakosság helyére költöztették őket 1946–1948-ban. A földosztás nyomán kialakult földbirtok-megoszlásról (a mezőgazdaság üzemi viszonyairól) az 5., a mezőgazdasági népesség tagolódásáról a 6. táblázat tájékoztat.

A földosztás sokrétű hatást gyakorolt a faluállományra:

- Változott az agrártársadalom társadalmi (vagyon) szerkezete; míg 1941-ben a földdel rendelkezők aránya mindössze 47 százalékot tett ki, addig 1945-ben meghaladta a 80 százalékot (az 1 kh-nál kisebb gazdasággal rendelkezőket figyelmen kívül hagyva), visszaesett a földnélküliek száma, aránya. Nem feltétlenül sorolható a kedvező változások közé, hogy a parasztpolgárosodás élén járó gazdagparasztok aránya is jelentősen csökkent. Noha

5. táblázat: A mezőgazdaság üzemi szerkezetének változása, 1935–1949

A gazdaságok területe (kh)	A gazdaságok számaránya (%)		A gazdaságok földterülete (%)	
	1935	1949	1935	1949
0–1	19,8	9,0	0,9	0,9
1–5	39,7	41,3	9,5	18,6
5–10	17,0	29,4	11,6	32,3
10–20	13,8	15,5	18,6	28,5
20–50	7,4	4,4	20,5	15,9
50–100	1,3	0,4	7,6	3,1
100 kh felett	1,0	0,0	31,3	0,7

Forrás: Molnár E. (szerk.): Magyarország története II. Budapest, 1971.

6. táblázat: A mezőgazdasági keresők társadalmi tagolódása 1949-ben

Társadalmi csoport	Fő	Az összes kereső %-ában
1. 25 kh-as és nagyobb gazdasággal rendelkezők*	67 424	3,1
2. 10–25 kh-dal rendelkezők*	409 056	18,7
3. 5–10 kh-dal rendelkezők*	674 855	30,8
4. 1–5 kh-dal rendelkezők*	667 313	30,5
5. 1 kh-nál kisebb gazdasággal rendelkezők*	85 206	3,9
6. Állandó mezőgazdasági munkás	70 413	3,2
7. Időszaki mezőgazdasági munkás	213 023	9,7
8. Egyéb önálló mezőgazdák*	3 293	0,1
Összesen	2 190 583	100,0

*Önállóak, bérlők és segítő családtagjaik.

Forrás: 1949. évi népszámlálás, 7.

1945 után a magyar falu legnagyobb súlyú társadalmi csoportjává a birtokos parasztság vált, a mezőgazdasági keresők közel fele még mindig nem rendelkezett annyi földdel, amely elegendő lett volna az eredményes (a családot önmagában eltartó) gazdálkodáshoz. Mindezzel együtt a föld-reform javíthatta volna a falvak polgárosodásának esélyeit.

- Módosultak a falvak társadalmi típusai, csökkentek a vagyoni-társadalmi különbségek a falvak, illetve a falvak egyes településrészei között, a falvakon belül; ezzel felértékelődött az egyéb tényezők szerepe a faluosztályozásban. (Noha a falvak között 1949 előtt mutatkozó társadalmi különbségek – azok vagyoni alapjainak megszűnte után is – évtizedekig éreztették hatásvukát a falvak lakóinak értékrendjében, a mentalitásban, az életstratégiák kialakításában, a termelőszövetkezeti gazdálkodás eredményességében, a háztáji gazdálkodás jellegében stb.)
- A korábbi nagybirtokok cselédségének sajátos településformái, a *majorok* (puszták) *elvesztették létük alapját*; a más községek külterületén álló (tehát közigazgatásilag nem önálló) puszták számai számolódtak fel, meglehetősen észrevétlen. E silány, szegényes, a földtulajdonossal szemben kiszolgáltatott helyzetben lévő településekre kevés figyelem fordítódott, nem úgy, mint a tanyákra.
- A földosztás idézte elő az *utolsó tanyásodási hullámot*; az alföldi újgazdák kb. 75 ezer tanyát építettek a kiosztott földekre.
- A nagybirtok kiesése az agrárbizniszből (az agrártermékek összegyűjtése, raktározása, feldolgozása, kereskedelme stb.) az agrárpiac „újracsatolásához” vezetett – volna, ha rövidesen szét nem zúzzák a piacgazdaságot.
- A földosztás *belső migrációt* is kiváltott; az *Alföldről* költöztek újgazdák a *Dunántúlra*, ahol bővebben állt rendelkezésre kiosztható föld.
- Ugyancsak a falu világot bolydították fel a *kitelepítések és népességcserék*.

Az 1930. évi népszámlálás szerint 479 ezer német anyanyelvű lakos élt az országban, a lakosság 5,5 százaléka. A „kollektív bűnösség” elvét elfogadva, a

potsdami konferencia határozatainak megfelelően 1946 januárja és júniusa között kb. 170 ezer németajkú vagy származású – „sváb” – magyar állampolgárt telepítettek ki Németország amerikai övezetébe, majd 1947-ben újabb kitelepítési hullám indult el; ekkor a szovjet megszállási zónába szállítottak kb. 54 ezer magyarországi németet. Az Ausztriába telepítettek száma mintegy 15 ezer volt. Így kb. 240 ezer magyarországi német kényszerült elhagyni 1946–1948 között az országot; ez a hazai németiségnek kerekén a fele volt. (Megjegyezzük, hogy a kitelepítettek számára vonatkozó adatok némileg eltérnek egymástól; egyes források csak 185 ezer kitelepítettről tudnak.¹⁹) A németek által sűrűbben lakott területeken egyes falvak teljesen kiürültek. Elsősorban *Baranya* és *Tolna* megye szenvedte meg a svábok kitelepítését; a baranyavári járásban 1930-ban a lakosság 80,2 százaléka vallotta magát német anyanyelvűnek, a mohácsi járásban 65,7, a pécsváradiban 60,9 százalék. Tolnában a völgyeségi járás falvaiban élt nagyszámú német anyanyelvű lakos (72,8 százalék). De az osztrák határrészen Burgenland Ausztriához csatolása után is maradtak szinte kizárólag németek által lakott községek, például Balf 95,6, Ágfalva 92,1, Sopronbánfalva 88,9 százalék német anyanyelvű lakossal, a Bakonyban Ganna 95,6, Bakonyjákó 89,7, Béb 87,7, Kislőd 85,7 százaléka német anyanyelvű, *Buda környékén* Üröm 95,6, Nagykovácsi 91,3, Budaörs 78,9 százaléka „sváb”, és így tovább. A *Bácskában*, s szétszórtan szerte az országban jó néhány német vagy német származásúak által lakott falu létezett 1945 előtt.

A közel negyed millió német kitelepítésével az ország elvesztette a paraszti polgárosodásban kiemelkedő szerepet játszó falusi lakosságának jelentős hányadát. A „sváb” lakosság racionális gazdálkodása és életvitele, innovatív készsége, szorgalma és munkakultúrája, eredményes gazdálkodása a kortársak megítélése szerint is vitathatatlan. A németajkúak által lakott falvak rendezettségük, jól karbantartott voltak, lakóházállományuk színvonala alapján is kiemelkedtek környezetükből. A németajkú lakosság gazdálkodásának módja, fejlett termelési technikájuk ösztönzően hatott környezetük „magyar” falvaira is. A falu polgárosodásának ezen magterületeitől fosztotta meg a magyar vidéket a kitelepítés. A hazánkban „hagyott”, 1930-ban vagy 1941-ben magát német anyanyelvűnek valló bő kétszáz ezer lakosból 1949-ben már csak 22 és félezen vállalták német eredetüket (anyanyelvüket). Napjainkban megfigyelhető viszont, hogy több évtizedes „rejtőzködés” után reneszánszukat élík az egykori sváb vagy svábok által is lakott falvak, s ez nemcsak a hagyományápolásban, a folklór egyes elemeinek feltámasztásában figyelhető meg, hanem az értékrend, az életvitel, a vállalkozó kedv újrakedésében is, még azokban az esetekben is, ha egyes falvakban a német származású lakosságnak csak töredéke maradhatott szülőhelyén. Például Kiss Réka empirikus kutatásai szerint Budajenőn – ahol 1930-ban a lakosság 93,6 százaléka vallotta magát német anyanyelvűnek, s 1946-ban az ott élő 187 sváb családból 172-t kitelepítettek (2001-ben már csak 55-en vállalták német anyanyelvüket) –, a későbbiek során is a helyben maradt néhány sváb család szolgált mintául a „törekvőknek”, a gyakorolt kimutatható pozitív hatást a falu fejlődésre.²⁰ A „sikerese”

falvak divattá vált kutatásai során is gyakorta mutatták ki a sváb eredet, illetve identitás szerepét a „sikerben”, például a Tatabánya melletti mintafalu, Tarján esetében.²¹ Az elnéptelenedett sváb községekbe a második világháború viharai által a határon túlról idesorolt magyar néptörödékeket, Szlovákiából kitelepített magyarokat, a földreform során földhöz nem jutott alföldi gazdasági cselédeket, napszámosokat telepítettek. Csehszlovák kezdeményezésre *szlovák-magyar népeségcsere* is lezajlott, amelyben mindkét részről kb. 74 ezer embert vett részt. (A népeségcsere az abban résztvevő magyarok számára többnyire kényszert jelentett.) A volt németlakta falvakban összeverődött lakosság évtizedeken keresztül átmenetinek érezte helyzetét, gyökértelen maradt, a helyi adottságokhoz alkalmazkodó agrárgazdálkodáshoz kevésbé értett; sokan a „kapott” vagyon felélése után elhagyták a települést.

Am az 1945-ben kialakult helyzet – a rendies társadalom összeomlása falun (is), a földosztás nyomán előállt üzemi és társadalmi viszonyok stb. –, az életképes paraszttársadalom, a polgárosodó falu kialakulásának lehetősége csak röpké pillanatnak bizonyult a magyar vidék életében. A baloldali eszmék térnyerése ellenére az 1945-ös és az 1947-es országgyűlési választásokon a baloldali pártok nem kerültek a hatalom kizárólagos birtokába,²² azonban függetlenül a választások eredményeitől (a Szovjetunió fokozódó beavatkozására, a szovjet befolyási zónában bekövetkező változásokra, az országon belül kialakult hatalmi dualizmusra – a végrehajtó hatalomban a Kommunista Párt a még az 1944–45-ös „ideiglenességben” szerzett pozícióit kihasználva meghatározó súlyt képviselt – támaszkodva) 1948 júniusában a MKP kikényszerítette a „munkáspártok egyesülését”, a hatalom tényleges birtokosává vált. 1948: a fordulat éve, s az új idők szeleit – vagy inkább viharát – a falu is csakhamar megtapasztalta.

Az 1948. június 13-án a kommunista és szociáldemokrata párt egyesülésével létrejött Magyar Dolgozók Pártja programja az *állam jellegét* „...a munkásosztály és a dolgozó parasztság diktatúrájaként” határozta meg. Ez az önmeghatározás jelentette az „*ideológia*” fordulátát, ami a változások (egyik) kiindulópontja volt, a társadalom és gazdaságirányítás merőben új elveit és gyakorlatát. Az „*ideológia fordulata*” korántsem csak azt jelentette, hogy a társadalomszervezés kizárólagos alapjává – deklaráltan legalábbis – az úgynevezett *marxizmust-leninizmust* tették, azt az ideológiát s még inkább hatalomgyakorlási módot, amit a bolsevista Szovjetunióban továbbélő kelet-európai jellemzők mélyen átjártak (totalitárius hatalomgyakorlás, autonómiák hiánya, a pluralizmus hiánya, a magántulajdon garanciáinak hiánya, a „polgári értékek” kialakulatlansága stb.). Jelentette az

- ideológiának s hirdetőinek idegenségét,
- a kontinuitások tagadását,
- a másság, így a „lokalitások” tagadását, illetve figyelmen kívül hagyását,
- az értékek és hagyományok iránti érzéketlenséget.

*Ideologikus célok*at (is) követett a *gazdaságfejlesztés egésze*, mindvégig egy nehezen feloldható ellentmondással küzdve. Ez az ellentmondás abból fakadt, hogy a maga

társadalmi-ideológiai-gazdasági felsőbbrendűségét hirdető politikai rendszer Európa fejletlen régiójában alakult ki, így a hirdetett elvek s a tények naponta szembe-sültek egymással. Ez a „meg nem felelés” a szocialista rendszert legfőbb s majdnem egyetlen *legitimációs érvétől fosztotta meg*, s belehajszolta egy feszített, erőltetett, minden más szempontot háttérbe szorító gazdaságfejlesztési programba. Állandósította a „megvalósult szocializmus” országaiban a „*hadigazdálkodás*” viszonyait.²³

Ennek jellemzői:

- *Pazarló*, mert a szorongató viszonyok közepette a *ráfordításokra érzéketlen*. (A szűkös kapacitások maximális kihasználására törekszik, márpedig a ráfordítás-eredmény optimuma nem a kapacitások maximális kihasználására esik.)
- A hadigazdálkodás *parancsuralmi viszonyokat* (diktatúrát) feltételez, az egyéni és csoportérdekeket nem ismeri el, lemond azok mozgósító hatásától. *Szükségyszerűen megszünteti a magántulajdont*. A teljesítményt, a kreativitást adminisztratív és ideológiai eszközökkel kívánja fokozni – job-bára eredménytelenül („szocialista munkaversenyek”, a munkások dicsőítése a tömegkommunikációban, a rossz gazdasági eredmények „szabotázsként” való büntetése stb.).
- A gazdaságilag fejletlen Közép- és Kelet-Európában, így Magyarországon is a növekedést az erőforrások korlátozták, nem a kereslet. A hadigazdálkodáshoz szükséges többletráfordítások a *nemzetgazdaságon belüli át-csoportosítással* szerezhetőek meg. Az *erőltetett növekedés szükségképp szelektív*: egyes ágazatokra és területekre terjed, más ágazatoktól és területektől a fejlesztési forrásokat elvonja.
- A preferált ágazatok (bányászat, alapanyagipar, nehézipar, hadiipar, általában a termelőeszközök gyártása), illetve a preferált területek (kezdetben az úgynevezett „szocialista” városok, majd a hatalmi központok, megyeszékhelyek) fejlesztése csak úgy volt keresztülvihető, hogy minden egyebet externalitásként kezeltek, illetve a járulékos fejlesztéseket halasztották. (Magyarországon lehetséges volt ipart telepíteni úgy, hogy annak infrastrukturális hátterét nem teremtették meg. „Természetes” volt, hogy a mezőgazdasági nagyüzemekben korszerű – légkondicionált, villamosított, gépesített-istállóknak tartották az állatokat, gazdájuk lakásában viszont nem volt villany, folyóvíz, fürdőszoba.)
- Miután a „feszített” kapacitáskihasználás állandó többletráfordítást igényel, a ráfordítások hasznosulása pazarló, az erőltetett fejlesztés sem vezet kiegyensúlyozott, önfejlődő modellhez; a többletráfordítások újabb és újabb forrásait kell feltárni és „kiélni”. A modell – *öngerjesztő!*

Magyarországon a többletráfordítások legfontosabb forrásai a következők voltak:

- A *mezőgazdaság* kirablását ideológiai érvek is „alátámasztották”; noha a jelszavak a munkás-paraszt szövetséget hirdették, valójában a hatalom a parasztságban ellenséget látott, a magángazdálkodásban a „kispolgárosodás” fenyegetését érezte. A mezőgazdaság kirablását jelentette a köte-

lező beszolgáltatás, a szétnyíló agrárrolló, az ötvenes-hatvanas években a munkások bérétől messze elmaradó jövedelmi viszonyok, az állami lakásépítés hiánya stb. A mezőgazdaság diszkriminációjának területi-települési kihatása természetesen a *falú leértékelődése* volt a városokkal, az agrártérségek leértékelődése az iparvidékekkel szemben. A mezőgazdaság drasztikus kirablása – a kollektivizálás befejeződését követően – a '60-as évek végétől mérséklődött.

- Az *infrastruktúra* egésze externalitásként kezelődött, de különösen a lakossági infrastruktúra, az iparfejlesztésektől „távol eső” infrastruktúra, az úgynevezett humán-szféra. A „maradékfelvívó” infrastruktúrafejlesztés kihatásai katasztrofálisak s ez a fejlesztési stratégia a közelmúltig tartott. Az infrastruktúra diszkriminatív kezelése szintén az agrártérségeket, a községeket és kisvárosokat sújtotta, noha voltak esetenként – többnyire politikai töltetű – kampányok, melyek az infrastruktúra egy-egy elemét fejlesztették (például faluvillamosítás, „kulturház”-építési akció, bekötőút-építési program stb.).
- A legkülönbözőbb formákban történt az *emberi erőforrások* felélése, „kirablása”. A lakossági fogyasztás kedvelt céltáblája a gazdaságfejlesztésnek, illetve a restriktióknak. Az életszínvonal erőteljes visszafogására került sor az 1950-es években, majd számottevő javulás után a '80-as évek második felében is. A munkaerő tömeges bevonása a termelésbe, a munkaidő-felhasználás (gazdaságtalan felhasználás!) állandó bővítése volt a legfőbb forrása Magyarországon – s a „szocialista utat” járó országokban mindenütt – a pótlólagos, pazarló ráfordításoknak. A nők tömegesen kényszerültek munkavállalásra; míg 1949-ben 1,2 millió, 1980-ban 2,2 millió kereső nő volt az országban; a keresők nagyarányú növekedésének 90 százaléka a nők munkavállalásából származott. A nők munkavállalása nem szabad döntés eredménye volt, hanem a szűkös jövedelmi viszonyok között kényszer. A nők munkavállalása a falvakban is egyre általánosabbá vált; a nők tömeges munkába állása drasztikusan csökkentette a születések számát.
- Teljesen általánossá vált, különösen a hatvanas évektől a főfoglalkozás melletti kiegészítő munkavégzés, a „háztájizás”, fusizás, mellékállások, túlórák vállalása, a kalákában végzett lakásépítés stb. Különösen súlyos terheket rótt ez a falun élő ingázókra, akik az ipari vagy bányász-munkahelyeken végzett munka, az utazás mellett „otthon” művelték a házköri kertet, háztájiztak, építkeztek stb. A hatvanas-hetvenes években Európa élmezőnyébe tartozott hazánk a munkával töltött idő alapján. Ez is magyarázza, hogy ezekben az években a születéskor várható élettartam csak a Szovjetunióban volt alacsonyabb (a férfiak esetében 64,8 év), mint hazánkban (a férfiak esetében 65,4, a nők esetében 73,8 év).
- A hadigazdálkodás szükséges feltétele volt a *hatalom koncentrációja, monolitikus-diktatórikus* jellege. A javak nagyarányú központosítása és újraelosztása, a

magántulajdonnak, a piacnak a kiiktatása megkövetelte a gazdaságon kívüli kényszer alkalmazását, a társadalom „felülről” való irányítását, mindenfajta autonómia – beleértve a települési autonómiát, a „civil” szervezetek autonómiáját is – szétzúzását. A centralizált, diktatórikus hatalomgyakorlás a terület és települések fejlődési folyamatait is meghatározta. A hatalom *koncentrálódása* kezdetben (kb. 1948–1965 között) országos keretekben ment végbe s végső soron *Budapest szerepét növelte*.

A '60-as évek derekán kezdtek megerősödni a másodlagos hatalmi centrumok, a megyeszékhelyek. Ettől kezdve a fejlesztési eszközöket megyékre bontva osztották szét az országos központokban (tervhivatal, pénzügyminisztérium stb.), a *további szétosztás részben a megyék feladata* volt. Ebben a „továbbosztásban” a megyeszékhelyek kedvező pozícióba kerültek. A hetvenes évek, a nyolcvanas évek eleje a megyeszékhelyek viharos növekedésének, hatalmuk gyarapodásának jegyében telt el. Így a falusi térségek s a kisvárosok egy másodlagos periféria részeivé váltak.

Végül a '70-es években *hatalmi (települési) koncentráció* ment végbe a *falusi térségeken belül* is, különösen a kistalvas területeken (vagyis a Dunántúl déli és nyugati felében, Északkelet-Magyarországon). Itt tömegesen hoztak létre úgynevezett „közös tanácsokat”. A közös tanács székhelyére koncentráltak az alapellátás intézményei (elemi iskola, orvos, gyógyszertár, postahivatal stb.), itt voltak a termelőszövetkezetek központjai. Így a tanácsok székhelyei viszonylag kedvező munkaerő-piaci helyzetbe kerültek s kedvező volt a pozíciójuk az elosztási rendszerben is; a „felülről” kapott – egyébként csekély – beruházási javak aránytalanul nagy részét irányították saját falujukba.

Tehát háromszintű hatalmi központ-rendszer jött létre s így egyes területek – a nagyszámú nem tanácsszékhely-község – *háromszoros perifériává váltak*. Ehhez a háromszintű piramishoz a társadalom, a gazdaság, a gazdaságfejlesztés számos eleme kapcsolódott – például a területfejlesztési eszközök elosztása –, így az abban elfoglalt pozíció rendkívül szigorúan megszabta a *települések helyzetét, „életpályáit”*.

A vázoltak viszonylag tisztán az úgynevezett „kádári konszolidáció” kezdetéig érvényesültek. A „kiegyezésként” is emlegetett folyamatok eredményeként megszűnt a „kemény diktatúra”; az állam hátrább vonta hadállásait, s kevésbé kívánta uralni a magánszférát; a lakosság egy része ide „emigrálhatott”. A hatalom lehetővé tette a gyarapodás egyéni útjait; ezek legtöbbször a *második gazdasághoz* kötődött (mezőgazdasági kistermelés, háztáji termelés, másodállások vállalása, önerős építkezések stb.). Mivel a családoknak a *második gazdaságban elfoglalt pozíciója* befolyásolta társadalmi helyzetüket, ez egyben a *piaci alapú szerveződést is bevitté a társadalom strukturálódásába*. A '60-as évek derekától a mindennapi élet kereti (például munka-erőpiaci helyzet, a lakáshoz jutás feltételei, az iskoláztatási lehetőségek stb.) is konszolidálódtak, kiszámíthatókká, hosszabb távra tervezhetőkké váltak. Megszilárdultak a társadalom rendezőelvei. Növekedett a társadalmi helyzet továbbörökítésének lehetősége, illetve kényszere.

A szocialista korszak falusi fejlődésének vázolt keretei, feltételei a négy év-tized alatt különböző intenzitással érvényesültek, illetve maguk is változtak. A falu „történetének” 1948 utáni korszaka több periódusra osztható:

- I. szakasz: 1848–1961;
- II. szakasz: 1961–1975;
- III. szakasz: 1975–1989;
- IV. szakasz: a rendszerváltozás utáni időszak.

(Az alábbi falutörténeti vázlatunkban azonban a II. és a III. szakaszt együtt tárgyaljuk, mert közöttük nincs markáns határvonal, folyamataik egymásba nyúlnak.)

A szocializmus első „hosszú évtizede” falun (1948–1961)

Az 1950. évi tanács törvény formálisan fenntartotta ugyan az önkormányzatiságot, ám a közigazgatás jellege, feladatai, viszonya a hatalomhoz, illetve a helyi közösségekhez gyökeresen megváltozott: a gyakorlatban a tanácsok az állami akarat végrehajtóivá váltak. A tanácsválasztások során a falvak élére többnyire „kívülről” odahelyezett „káderek” kerültek, vagy a megbízhatóbbnak vélt volt mezőgazdasági cselédek, munkások közül kerültek ki. A tanács törvény végrehajtása során a községek száma 3250-ről 3169-re csökkent – miközben egy sor település, elsősorban a tanyaközpontok községi önállóságot nyertek –, ezek többségében viszont létrehozták a községi tanácsokat (1950-ben 2978 tanácsot „választottak”, szemben a korábbi 1853 közigazgatási egységgel, nagyközséggel, illetve körjegyzőséggel). Mindössze 361 községet szerveztek úgynevezett közös tanácsok kereteibe. A kistelepülések közigazgatási önállóságának fenntartása, illetve a tanáccsal rendelkező községek számának növelése nem a „szolgáltató” jellegű igazgatás megteremtését szolgálta: a „...tanácsok települési szintű kiépítése elsődlegesen politikai, s nem igazgatási célokat szolgált. Az államhatalom ott akart lenni minden településen, minden településen ható- és akcióképes akart lenni”.²⁴

Az államhatalom berkeiben formálódó „jövőkép” a falvak nagy hányada számára kevés jót ígért, igaz, ezek az elképzelések nem nyertek szélesebb körű nyilvánosságot – s így nem bolygatták fel a falusi világot, illetve a közvéleményt – s végül csak egyes elemei valósultak meg. Az első ötéves terv (1949) készítése „...megkövetelte egy átfogó településpolitika kidolgozásának szükségességét”²⁵. Ez a feladat az 1949-ben létrehozott Területrendezési Intézetre, majd az Országos Tervhivatalra hárult. A településpolitika ideológiai alapját „...valójában a társadalmi és területi munkamegosztásról, a város–falu történetileg változó kapcsolatáról vallott, leegyszerűsített, sőt torzított sztálini felfogás jelentette”.²⁶ A *településpolitika* elsődleges célja az iparosítás településhálózati feltételeinek megteremtése, ugyanakkor a településfejlesztés legfontosabb eszköze is az iparosítás; a településhálózat szocialista átalakítása a szocialista iparosítás eredménye lehet, vélték az első koncepció készítői. A településeket három alapkategóriába sorolták s a fejlesztési célokat ezen ka-

tegoriák számára határozták meg. Az I. és II. kategória 156 települését városi szerepkör betöltésére jelölték ki. A települések zömét, a falvakat a III. kategóriába sorolták. A koncepció szerint az e csoportba sorolt „...települések fejlesztését oly módon kell irányítani, illetve korlátozni, hogy egy új, a szocialista termelés érdekeinek megfelelő község-hálózat kialakulásához vezessen.” Mivel egyrészt a fejlesztési eszközök szűkösen álltak rendelkezésre, másrészt úgy vélték, hogy a gazdaságos településméret 3000 lakosnál kezdődik – az ekkora népességű településeket lehet ellátni megfelelő intézményekkel és közművekkel –, a III. kategóriába sorolt települések között a „fejlesztetheőség” szempontjából éles különbségeket tettek; e tervek szerint a III/A. kategória települései a helyi szükségleteket továbbra is önállóan látják el, saját kategóriájukon belül korlátlanul fejleszthetők. A III. B. kategória települései csoportjukon belül korlátozottan, s egy másik, közeli településsel együtt fejleszthetők s a két települést fokozatosan egyesíteni kell. A „...C. csoportba soroltuk azokat a községeket, amelyek lélekszámuknál, gazdasági helyzetüknek, közlekedési adottságaiknál, területi elhelyezkedésüknek fogva nem illeszthetők bele a kialakítandó szocialista község-hálózatba és ezért nem is fejleszthetők”. E községekben a koncepció szerint beruházás csak kivételesen lett volna engedélyezhető, s csak a termelés érdekeit közvetlenül szolgáló vagy a lakosság elemi szükségleteit biztosító beruházásokat (bekötőút, villanyszolgáltatás, egészséges víví kút stb.) végezhetek volna. „A C. csoportba sorolt települések területére építési engedélyt lakóépületre kiadni nem szabad. A jelentkező építési szándékat – kellő politikai felvilágosítás útján – a felé az A csoportba sorolt település felé kell irányítani, amelyhez a település kapcsolódik” – írta a tervezet. Egyértelműen állást foglalt tehát a községállomány háromötödét kitevő III/B. és III/C. kategóriába sorolt falvak fokozatos elsorvasztása, felszámolása mellett. (A „falurombolás” magyarországi változata!) 1951 decemberére elkészült a települések osztályba sorolása (7. táblázat), ám végül a tervezet nem vált törvényté vagy határozottá, de egyes elemei, mint például bizonyos településekre, településtípusokra kimondott építési tilalom, vagy a „bűvös” 3000 fős ellátási egységre vonatkozó elképzelés évtizedekig alakították a településpolitikát, s hatása a szaktudományokban, így a társadalomföldrajzban is kimutatható.²⁷

7. táblázat: A települések osztályba sorolása, 1951. december 21.

Osztály	A besorolt települések száma
Osztályon felül	2
I. osztályú	73
II. osztályú	81
III. osztályú	
III/A.	1 254
III/B.	283
III/C.	1 530
Összesen	3 223

Forrás: Hajdú Z. 1989.

Száznál is több község születését eredményezték viszont a „tanyakérdés” megoldására tett intézkedések. Mivel az alföldi szórványtelepülések a „szocialista településhálózatról” alkotott elképzelésbe nem illettek, a feltételezések szerint a kollektivizálást is fékeztek, nehezítették a nagyüzemek kialakítását s megfelelő életkörülményeket sem nyújtottak, gyors felszámolásukat tűzték ki célul a fordulat éve után (egyes tervek szerint a mintegy 1 milliós lakosságú tanyavilág 1955-re megszűnt volna). A tanyavilág felszámolását úgynevezett tanyaközpontok, illetve tanyaközségek szervezésével kívánták megoldani: a nagyhatárú tanyás városok egy-egy határrészét közigazgatásilag önállósították, községi szervezetet hoztak létre, házhelyeket mértek ki, ide kívánták összehelyezni a szórványkon-tanyákon élőket. Vagyis az 1930-as évek közigazgatási indítatású elképzeléseit tették magukévá a „szocialista faluhálózat” tervezői, *Erdei Ferenc* kritikáját figyelmen kívül hagyták. E folyamat irányítására 1949-ben létrehozták az úgynevezett Tanyai Tanácsot, élén *Erdei Ferenc*cel, akinek korábbi nézeteivel homlokegyenest ellenkező „tanyapolitikát” kellett megvalósítania. Az alföldi megyékben a kijelölt mintegy 300 tanyaközpontból 120 tanyaközség szerveződött, valódi településsé formálódásuk azonban vonatottan haladt annak ellenére, hogy a tanyaközpontok területén házhelyosztást végeztek, közművesítettek, rendezési tervekét készítették, közintézményeket létesítettek, a tanyaközpontok területén kívül viszont számos korlátozó intézkedést vezettek be a tanyavilágban (a külterületeken). Tiltották az építkezéseket, a tanyák átépítését, bővítését, közintézmények létesítését, nem tették lehetővé a villamosítást stb. E tilalmak a nyolcvanas évek közepéig-végéig voltak érvényben, noha egyes megyék „tanyapolitikája” eltérő volt. (Bács-Kiskun megyében – ahol a tanyás településrendszerrel behatóan foglalkozó *Romány Pál* volt egy ideig az MSzMP megyei első titkára – értőbb, engedékenyebb, a tanyán élők érdekeire, életkörülményeire is figyelemmel lévő tanyapolitikát folytattak, míg a „komócsinista” Csongrád megye vaskalaposan betartotta a központi direktívákat.)

A falvak életére azonban legnagyobb hatást kétségtelenül az állami *agrárpolitika*, az államvezetésnek a parasztsággal és a „faluvál” kapcsolatban kialakított s érvényre juttatott nézetei gyakorolták. A földosztás, a rendies alávetettség felszámolása nyomán a paraszti lét presztízsének emelkedése, a paraszti létbiztonság megerősödése, a polgárosodás lehetősége alig néhány évig bizonyult reális jövőnek a falu, a parasztság számára, annak ellenére, hogy a hatalom jelszavai között szerepelt a munkás-paraszt szövetség s az állam jellegét is „...a munkásosztály és a parasztság diktatúrájaként” határozták meg. Azonban az erőltetett gazdaságfejlesztés szükségessé tette a falu s az agrárium felvételét a kiélt források közé, másrészt a kisárutermelő parasztság veszélyt jelentett a „szocialista társadalomra”, lazította az állam és az egyén közt kívánatosnak tartott függő viszonyt. Az MDP I. kongresszusa már 1948-ban szorgalmazta a „teljes önkéntességen alapuló” szövetkezést, majd az 1951-es kongresszus már a teljes kollektivizálást tűzte ki célul. A valóságban a „meggyőzés” legkülönbözőbb formáit alkalmazták, ám 1950 végére így is csak a földterület 13 százalékát művelték a szö-

vetkezettek. Az első kollektivizálási hullám idején elsősorban a földnélküliek, bér munkások, a tőke, eszköz és szaktudás hiánya miatt tönkrement „újbirtokosok” léptek be a szövetkezetekbe, az önálló gazdákat nem sikerült a tsz-be kényszeríteni. Pedig a falu népe állandó zaklatásnak volt kitéve: bevezették a kötelező beszolgáltatást, az állami felvásárlási árakat. 1949 és 1955 között megháromszorozódott a parasztság adóterhe, 60-70 ezren kerültek fel a kuláklistára, így szinte törvényesítették zaklatásukat. A beszolgáltatás elmulasztása, adóhátralék, a parasztság számára is előírt „tervszámok” be nem tartása miatt az ötvenes években mintegy 400 ezer gazdát idéztek bíróságra.²⁸ Így 1953-ra a tsz-tagok száma megközelítette a 400 ezret, a szövetkezetek művelték a mezőgazdasági földterület egyötödét. Megindult a magángazdálkodás erőzítője, az ötvenes évek elején már tömegesen léptek ki a mezőgazdaságból. Csökkent a mezőgazdasági keresők s a magángazdaságok száma.²⁹ A falusi társadalmat felbolydító események azonban még kevés hatást gyakoroltak a falvakra, mint településekre. 1956-ban felbomlott a szövetkezetek mintegy fele, megerősödött a magángazdálkodás, több tízezen visszatértek a mezőgazdaságba. 1956-ban megszüntették a kötelező beszolgáltatást, a kuláklistákat, a parasztság rendőrségi zaklatását, ám a kollektivizálásról nem mondott le az államhatalom. Az 1959–1961 közötti kampányok eredményeként gyakorlatilag felszámolták a magángazdálkodást, a mezőgazdasági terület bő kétharmadával rendelkeztek a termelőszövetkezetek (8. táblázat). A kollektivizálásnak a falusi társadalomra és településekre gyakorolt hatása már a következő korszakban jelentkezett. Ismertetésükre ott kerül sor.

A vázolt történések nyomán már az ötvenes években tömegével hagyták el a keresők a mezőgazdaságot, egy részük a falut is. Ehhez azonban szükség volt a „másik oldal”, az ipar és a városok, ipari- és bányászkozségek fogadóképességének bővülésére is. A korszak gazdaságpolitikája ezt a feltételt megteremtette.

A településhálózat alakulására a legnagyobb hatást – közvetlenül vagy közvetve – az ország gyors iparosítása gyakorolta. Az 1950. január 1-én kezdődő I. Ötéves Terv fő célkitűzése „...az ország szocialista iparosítása és a mezőgazdaság egy részének szocialista átszervezése” volt. Öt év alatt az ipari termelés 90 százalékos, ezen belül a nehézipar termelésének 105 százalékos emelését tűzték ki célul; e tervfeladatokat már 1951-ben jelentősen megemelték; a gyáripari termelés 200 százalékos, a nehézipar 280 százalékos teljesítmény-növelését tűzve ki célul. Noha a hadigazdálkodás minden eszközét alkalmazták, az eredeti tervcélok teljesítetlenek maradtak, ám az ipari termelés 130 százalékos növelé-

8. táblázat: A mezőgazdaságilag művelt területek tulajdonviszonyai, 1970

Tulajdonforma	A hozzátartozó földterület a mezőgazdasági terület %-ában
Állami gazdaság, tangazdaság	26,1
Termelőszövetkezetek	67,9
ebből: háztáji	3,8
Kisegítő gazdaságok	4,8
Magángazdaságok	1,2

se (1955-ig), számos gigantikus nagyberuházás megkezdése átformálta az ország gazdasági szerkezetét, a lakosság foglalkozási struktúráját stb. Az iparosítás 19. századi mintákat követett, mindenekelőtt az alapanyag-termelésre, energiatermelésre, a klasszikus nehéziparra korlátozódott. A beruházási javak szűkössége is arra kényszerítette a gazdaságfejlesztés irányítóit, hogy a meglévő iparvidékekre, ipari központokra koncentrálják a beruházásokat, kihasználva a már meglévő infrastruktúrát. A bányakincseket – szén, bauxit, építőanyagok, kevés vasérc stb. – nyújtó középhegységek területén, a Borsod megyétől (Ózd, Kazincbarcika, Miskolc) Veszprém megyéig (Várpalota, Ajka) húzódo energetikai, nehézipari tengely mentén történt a nagyberuházások zöme, itt épültek a hatvanas évek úgynevezett „szocialista városai”, mint Ajka, Várpalota, Komló, Oroszlány, Kazincbarcika. Ebben a zónában folyt érdemleges állami lakásépítés, településfejlesztés, itt sokszorozódtak meg a munkalehetőségek, ide irányult a migráció. Továbbra is Budapestre koncentráldott az ország iparának kerekene fele. Az '50-es évtizedben háromnegyed millió munkavállalóval gyarapodott az iparban és építőiparban dolgozók száma, igen gyors foglalkozási átrétegződés indult meg az országban (1949 és 1960 között az ipari keresők aránya 21,6 százalékról 34,0 százalékra nőtt). A foglalkozási átrétegződés ekkor „egyirányú” utca: a mezőgazdaságból lépnek át a munkavállalók az iparba. A foglalkozásváltás generáción belül történt – tehát a mezőgazdaságban már hosszabb-rövidebb ideig dolgozók léptek át az iparba; közben „társadalmi státuszt” is cseréltek, önálló kisárutermelőből alkalmazottakká váltak – s nem generációk között. E ténynek és a folyamat rendkívüli gyorsaságának (az „ipari társadalom” kialakulása alig húsz évre szorítkozott; ez a folyamat Nyugat-Európában többnyire 80–100 évig tartott) számottevő társadalmi s településformáló kihatásai voltak (9. táblázat).

A vázolt körülmények, illetve feltételek közepette a magyarországi településhálózat átformálódásában éles területi különbségek alakultak ki. Jól körülhatárolt területen, az ún. „ipari-energetikai tengely” zónájában, a Dunántúli- és Északi-középhegység területén, a borsodi iparvidéktől (Ózd–Kazincbarcika–Rudabánya–Sajóbábony–Diósgyőr) a Bakony nyugati előteréig (Ajka, Halimba, Úrkút), illetve a Mecsekben (Komló, Nagymányok, Szászvár, Pécs stb.) indult meg a településhálózat

9. táblázat: Az aktív keresők számának és arányának, valamint gazdasági ágak szerinti megoszlásuknak alakulása, 1949–1990

Év	Az aktív keresők		Megoszlásuk gazdasági ágak szerint, %		
	száma (1000 fő)	aránya a népességből	ipar és építőipar	mezőgaz- daság	egyéb
1949	4 085	44,4	21,6	53,8	24,6
1960	4 760	47,8	34,0	38,5	27,5
1970	4 989	48,3	43,7	24,4	31,9
1980	5 069	47,3	42,1	18,6	39,3
1990	4 467	43,1	37,9	15,3	46,8

Forrás: 1990. évi népszámlálás „Foglalkozási adatok” c. kötet.

átalakulása. Az extenzív iparosítás megsokszorozta e zóna munkaerő-igényét. Elsősorban ez az igény váltotta ki a településhálózat átformálódását. E zónába irányult a migráció, itt haladt előre a foglalkozási átrétegződés, ide irányult a nagytávú ingázás (sőt itt dolgoztatták a politikai foglyokat is).

Az ipari tengely részét képezte a főváros, Budapest is. Mivel a második világháború után is a fővárosban volt a gyáripár bő fele, az ipari termelés növelésére tett erőfeszítések Budapest ipari kapacitásait is növelték; ipari keresőinek száma 1949 és 1960 között 291 ezer főről 603 ezer főre emelkedett. 1950-ben ugyan a fővároshoz csatolták agglomerációjának belső zónáját, 23 elővárost, kertvárost, alvótelepülés-jellegű községet, ám az így megnövekedett település sem tudta a növekvő munkaerő-szükségletet kielégíteni. Már az '50-es években rohamosan növekedni kezdtek a Budapesttel határos községek; folytatódott az agglomeráció, illetve a lakóhelyövezet tágulása.

Az ipari tengely mentén sok község növelte viharos gyorsasággal a népességét 1949 és 1960 között; nyilvánvaló, hogy ezek helyi társadalmá alapvetően megváltozott (10. táblázat). Ennek ellenére a szükséges munkaerő zömét a környező községek foglalkozási átrétegződése és az ingázás biztosította. 1960-ban ugyan még kevés az egyoldalúan lakószerepkörű település (a kiingázók aránya csak a községek 4,4 százalékában haladja meg a keresők 50 százalékát), de az a kb. 1100 község – a községek 34 százaléka –, ahonnan számottevő az ingázás (a keresők 20–50 százaléka eljáró) ebben a zónában található (11. táblázat). Az 1960. évi népszámláláson alapuló számítás szerint az ipari tengely s Budapest környékének legtöbb járásában „urbánus” és „kétlaki” településekben élt a lakosság többsége.

A falvak mint helyi közösségek számára rendkívül mozgalmas volt a második világháború utáni másfél évtized az ország „passzív zónájában” is (földreform, kollektivizálási kísérletek az ötvenes években, majd annak sikere az évtized végén, kitelepítések, a falusi társadalom egyes csoportjainak – „kulákok” – zakla-

10. táblázat: Az ipari tengely néhány településének népességszám-változása, 1949–1960

Község	Lakosságszám		Növekedés, %
	1949	1960	
1. Almásfüzitő	885	3 062	246,0
2. Sajóbáony	867	2 709	212,5
3. Nagybátony	3 051	7 211	136,3
4. Tát	1 984	4 447	124,1
5. Padrag	1 347	2 878	113,7
6. Kővágószőlős	685	1 438	109,9
7. Halimba	694	1 174	69,2
8. Mályi	1 132	1 748	54,4
9. Kurityán	1 294	1 982	53,2
10. Sajószentpéter	7 482	11 300	51,0

Forrás: 1960. évi népszámlálás megyei kötetek.

11. táblázat: A települések száma az eljáró aktív keresők aránya szerint

A városokból és községekből eljárók aránya (%)	1960	1970	1980
0,0–9,9	1103	152	89
10,0–19,9	871	476	166
20,0–29,9	567	614	264
30,0–39,9	340	554	360
40,0–49,9	186	497	416
50,0–59,9	97	387	510
60,0–69,9	46	262	524
70,0–79,9		137	455
80,0 felett		56	337
Együtt	3 210	3 135	3 121

Forrás: Bartke I. 1987.

tása stb.). A mezőgazdaság – s így a falu – a nagyarányú elvonások terhét viselte. A falvak, mint a *településhálózat alkotóelemei*, azonban keveset változtak. Azaz, hogy az I. tanácstörvény (1950) életbelépése nyomán a községek 88,6 százalékában önálló tanácsok alakultak, a községek közötti kapcsolatok (az aprófalvas vidékeken) lazultak; a korai termelőszövetkezetek egy-egy község keretei között szerveződtek, az intézmények körzetesítése még nem kezdődött meg. A települések 34,4 százalékában az ingázás 1960-ban is jelentéktelen volt (10 százalék alatt maradt). Szabolcs-Szatmár, Békés, Bács-Kiskun megyében 20, Szolnok, Hajdú-Bihar, Zala és Somogy megyében 25 százalék alatt maradt az úgynevezett urbánus foglalkozási szerkezetű települések aránya.³⁰ Az országnak az ipari tengelyen kívüli részében tehát még nem alakultak ki nagyobb munkahely-lakóhely komplexumok s nem váltak élessé a faluállományon belül a hierarchikus különbségek (az ellátottságban különbségek természetesen voltak).

A falvak és a mezőgazdaság „kiéléséről” mondtak ellenére az infrastruktúra kiépítettsége, a civilizatórikus állapotok és a lakásviszonyok terén kétségtelenül előrelépés történt a falvakban. Míg 1945-ben a községeknek csupán 45 százaléka volt az elektromos hálózatokba kapcsolva, 1962-re befejeződött a falvak villamosítása. A települések többségéhez már kiépített utak vezettek, és bekapcsolták őket az autóbusz-tömegközlekedésbe is, s ez – különösen a vasútvonalaktól távolabb fekvő falvak esetében – alapvetően megváltoztatta kapcsolatukat a külvilággal. A menetjegyek árai csekélyek. Az 1945–1948 között évente épült 15 ezer lakásból 11 400 (a lakások 76 százaléka) a községekben épült, s ez az arány még 1949 és 1953 között is 70,5, 1954–1960 között 64,4 százalék.³¹ Igaz, a falusi építkezések önerőből történtek, 1960 tájáig még többnyire a hagyományos faluképhez igazodva.

A községi jogállású települések népességszáma 1949–1960 között több mint 170 ezer fővel, 3,0 százalékkal növekedett. E növekedés mögött területileg igen eltérő értékek állnak. Az ipari tengely községeinek s a községi jogállású, de városi funkciójú települések népességnövekedése mellett az agrártérségek népes-

sége már az 1950-es években csökkent, egyes községekben fellépett a népesség eróziója (menekülésszerű elvándorlás, ennek nyomán elöregedés, a természetes szaporodás visszaesése, a helyben maradt lakosság demográfiai szerkezetének torzulása stb.), pedig ekkor még a községek többsége természetes szaporodást produkált. Különösen gyorsan csökkent

- a nagyarányú népességcserét elszenvedett területek községeinek lakossága (a bácsalmási járás 12,7 százalékos, a bajai 9,3 százalékos, a mohácsi 6,8 százalékos népességvesztése),
- a jugoszláv és osztrák határ menti községek (a szentgotthárdi járás 11,0 százalékos, a lenti járás 6,1 százalékos, a sellyei járás 6,0 százalékos népességcsökkenése),
- és a kisfalvak lakossága.

Baranya megyében például a falukutató mozgalom által „felfedezett” és leírt *Kemse* lélekszáma 1949 és 1960 között 37 százalékkal csökkent – 1960-ban már csak mintegy kétszázan laktak –, a ’70-es években „botránykövé” vált – mert 1972-ben teljességgel elnéptelenedett – *Gyűrűfű* népességcsökkenése „csak” 23,3 százalék volt, de a vele közös tanácsba szervezett *Ibafáé* 29,8 százalék, *Korpádé* 35,4 százalék! De akadt Baranyában olyan község – *Kisbudmér* –, amely az ötvenes években lakossága több mint kétötödét elvesztette (44,1 százalékos népességcsökkenés). Vasban a németajkú lakosság kitelepítésével megbolygatott, határ menti s kisépességű – „halmozottan hátrányos helyzetű” – *Rönök* népességcsökkenése 39,2 százalékos, *Rábafüzesé* 36,4 százalékos, *Pornóapátié* 30,2 százalékos.

A kisfalvak – amelyek a hatvanas-hetvenes években a magyar településhálózat legkritikusabb elemeivé váltak és a településpolitikai viták középpontjába kerültek – egy része már az ’50-es években produkálta az aprófalvas-jelenség számos tünetét (funkcionális elszegényedés, elmaradott infrastruktúra, a helyi társadalom eróziója stb.).

Az alföldi szóránytelepülések területén szervezett 120 úgynevezett tanyaközséggel növekedett a településállomány; a tanyak s a tanyán élők száma már az ’50-es években csökkenni kezdett. (1949-ben az alföldi megyékben 1,1 millióan, 1960-ban 770 ezren éltek külterületen, a csökkenés tehát meghaladta a 30 százalékot.)

Falvak az érett szocializmus évtizedeiben

Az 1956-os forradalom leverése után a hatalom nem volt képes visszaállítani a korábbi viszonyokat. A hatvanas évek elejétől szaporodtak azok a politikai megnyilvánulások, amelyek az évtized derekára az úgynevezett „kádári konszolidációhoz” vezettek. A társadalom irányításának jellege nem változott; a helyi társadalmakat is felülről irányítják. A hatalom személyi összetételébe, céljaiba, a hatalomgyakorlás módjaiba továbbra sincs beleszólása a társadalomnak. Viszonyuk azonban változott: a hatalom alapvető feladatának tartotta a társadalom „leszerelését”, hallgatólagos megállapodásra jutni vele. E törekvésbe beletarto-

zott a lakosság döntésekből való kirekesztése, a civil szféra mozgásterének erős korlátozása, de beletartozott az egyéni boldogulás útjainak megnyitása, az állam kivonulása a magánszférából, az ideológia háttérbe szorítása a gazdasági döntések során (lásd például a háztáji gazdálkodás kezelését, a tsz-ek mozgásterének bővítését stb.).

A társadalom alkalmazkodó, az egyén önmagát „rejtetten” megvalósító attitűdöt alakított ki. A *taktikázó-rejtőzködő* túlélési gyakorlatot (‘50-es évek) kezdte felváltani a *stratégiát alkalmazó* életvitel; ennek kibontakozása a hetvenes évekre tehető. Ennek következtében növekedett az egyének, családok, társadalmi csoportok döntéseinek szerepe a települések életében, fejlődésében (munkahelyválasztás, ingázás vagy elköltözés, az elvándorlás irányai stb.). A hatvanas-hetvenes években lassan visszakerült a gyakorlatba a *helyi érdek*, a települési érdek, a helyi sajátosságok érvényesítése. Az egyének, családok, helyi közösségek szerepe a településhálózat formálásában, különösen a falusi térségekben a „szocialista éra” végéig egyre jelentősebb. Egyrészt nyilvánvalóvá vált, hogy a területi egyenlőtlenségek kialakult struktúrája igazságtalan, nem biztosítja az esélyegyenlőséget, nem hatékony, ám megváltoztatására, jobbá tételére mint egyénnek s mint egy helyi közösség tagjának nem volt esélye. Nem megváltoztatni akarta tehát, hanem megkeresni benne a számára legkedvezőbb helyet. A társadalmi-vagyoni hierarchiában való előrelépés megkövetelte a *településhierarchiában való feljebb lépést*. Ám az egyén eldönthette, hogy e feljebb lépés csak a munkahely-változtatásra korlátozódjék (falusi lakás – városi munkahely – ingázás), a család lakóhelyét is megváltoztassák vagy csak a felnövő generációt „küldjék” a városba. Másrészt a hetvenes évek „felfutása” után a hetvenes évek végén, a nyolcvanas években a tanácsi és kommunális beruházások csökkenése, a lakossági beruházások – elsősorban a lakásépítés – növekedése a nyolcvanas évekre azt eredményezte, hogy a kommunális beruházásokból a lakosság nagyobb részt vállalt, mint a tanácsok, illetve az állam. A hetvenes évek második felében a kommunális beruházásokban a lakossági arány 40,7 százalék volt, a vidéki városokban is 35 százalék, a községekben viszont 70 százalék. Ennek egyik következménye lett, hogy a „telken belüli” infrastruktúra sok településben fejlettebb volt, mint a közösségi. Az 1980-as évtizedben az országban felépült 370 ezer lakás 78 százaléka magánérből készült.

A *gazdaságpolitika* alapvető célkitűzései 1956 után sem változtak: továbbra is a lehető legnagyobb ütemű, extenzív gazdaságnövekedést szorgalmazták, ennek rendeltek alá minden egyéb fejlesztést. A gazdasági fejlesztés középpontjában továbbra is az ipar állt. Az ipari termelés bővítése a legfőbb gazdaságpolitikai cél s egyben a legfontosabb eszköz is a legfőbb társadalmi-gazdasági feladatok megoldásához (például a teljes foglalkoztatás biztosítása, a településhálózat fejlesztése stb.). Az ipar továbbra is „önmagában” érték a kortársak szemében. Az infrastruktúra fejlesztése a hatvanas években is a legégetőbb hiányok pótlására korlátozódott. Ugyanakkor számos részletkérdésben módosult a gazdaságpolitika célkitűzése; az iparosításnak terület- és településfejlesztési célokat is szolgálnia kellett (az elmélyülő területi differenciák mérséklése, városfejlesztés), az ipar volt

hivatva biztosítani a teljes foglalkoztatottságot is. A megváltozó életszínvonalpolitika megkívánta a fogyasztási eszközök, a könnyűipar fejlesztését. Végül a korábbi iparvidékek tartalékainak – munkaerő, infrastruktúra – kimerülése is az ipar dekoncentrációját ösztönözte. A hatvanas-hetvenes évek iparosítása területileg egyenletesebben történt, ágazatilag is jobban szóródott. De az iparosítás továbbra is extenzív jellegű; a '60-as évek elején évente 5–6 százalékkal növekedett az ipari keresők száma; hangsúlyos szerepet kapott a női munkaerő foglalkoztatása. Az 1968-ban bevezetett *gazdasági reform* célja a „szabályozott piac” megteremtése, illetve egyes piaci mechanizmusok meghonosítása volt. A gazdasági reform legfontosabb társadalompolitikai (ideológiai) hatását *Bartke István* abban látta, hogy „...a termelést, a gazdasági növekedést értékékként előtérbe toló társadalomképbe a fogyasztást, az életszínvonal-növekedést deklaráción túlmutató érvénnyel ugyancsak elsőrendű értékékként beépítették”.³²

A gazdaságpolitika módosulását jelentette a mezőgazdaság diszkriminatív kezelésének enyhülése. Csökkent a mezőgazdaságból történő elvonás mértéke, különböző preferált célok megvalósítását az állam dotálta, felszámolták a mezőgazdaságban dolgozók hátrányos megkülönböztetéseit (például a betegbiztosításban, a nyugdíjellátásban). Ugyanakkor a *falu* hátrányos megkülönböztetése nem változott. 1971–1975 között a kommunális beruházások 90 százaléka a városokra jutott.

Annak ellenére, hogy az ötvenes évek rapszodikusan változó kurzusai után a kollektivizálás befejeződése nyomán „lehültek” a faluformáló folyamatok, a falu átformálódása folyamatos s mélyreható volt az „érett szocializmus” három évtizede alatt is.

A falvak gyökeres átformálásának okai, illetve megnyilvánulási területei közül a legfontosabbaknak a következők bizonyultak:

- a mezőgazdasági termelés területén bekövetkezett változások, a kollektivizálás következményei, a termelészövetkezetek hatása a falvak gazdaságára, társadalmára, a települések funkcióinak alakulására;
- a folytatódó iparosítás, az ennek nyomán fellépő foglalkozási átrétegződés, az ingázás általánossá s tömegessé válása;
- az iparosítás és az urbanizáció által kiváltott migráció, ennek (is) következményeként a demográfiai folyamatok kedvezőtlen irányba fordulása;
- a falusi alapellátás fejlődése, egyben koncentrálódása a kistalvas térségekben, a falvak közötti ellátottságbeli különbségek fokozódása, hátrányos helyzetű területek kialakulása;
- a falvak „hivatalos jövőképek” milyensége, a településhálózat-tervezés elmélete és gyakorlata;
- a műszaki infrastruktúra és a lakásállomány állapotának alakulása;
- s mindezek folyamányaként a falusi társadalom átformálódása.

A kollektivizálási kampányok eredményeként 1961-re az ország mezőgazdaságilag hasznosított területének túlnyomó többsége az állami gazdaságok és a termelészövetkezetek kezébe került³³ (lásd a 8. táblázatot); magánkézben, több-

nyire az úgynevezett „kisegítő gazdaságok” – zártkertek, házikertek, illetményföldek stb. – formájában, illetve néhány tízezer paraszti gazdaság kezén a földterület 6 százaléka maradt. (Ehhez számíthatjuk – mint az agrárkistermelés bázisát – nem egészen 4 százaléknyi háztáji területet.) Az egyéni parasztok száma 1968-ra 80 ezer közül állandósult, többségük mindössze 1–5 kh-nyi földterületen gazdálkodott. 1960 végéig több, mint 4 és félezer termelőszövetkezetet szerveztek, kevés kivételtől eltekintve minden településben alakult szövetkezet, a nagyobb határú falvakban, mezővárosokban több is (12. táblázat).

Néhány kistérségben, ahol vagy a természeti viszonyok zárták ki a nagyüzemi termelés feltételeit – mint egyes igen tagolt dombvidékünkön, középhegységben, például a Vendvidéken, az Aggteleki-karszton, a Zempléni-hegységben – vagy a mezőgazdasági kultúrák jellege – mint például a Duna-Tisza közti homokhátságon, ahol a szőlő- és gyümölcs-ültetvények nem tették lehetővé a nagyüzemi művelést –, úgynevezett termelőszövetkezeti csoportok – nevük később szakszövetkezetre változott – szerveződtek. A tszcs-ék a szövetkezés „alacsonyabb szintjét” képviselték, a földterületek zöme egyéni kézben és művelésben maradt. De a termelőszövetkezetek is már „indulásukkor” eltértek a klasszikus szovjet kolhozmodellől; lehetővé tették, néhány év múlva támogatták, sok helyütt termelési vertikumukba illesztették a háztáji termelést, így a „háztájiai” árutermelő kisgazdaságokká válhattak. 1968-tól egyre nagyobb teret nyertek a melléküzemágak, olyannyira, hogy az 1980-as évek elején a tsz-ek jövedelmének fele már a melléküzemágakból származott. A tsz-ek munkaszervezését és gazdálkodását mindenekelőtt a gazdasági racionalitás vezérelte (részesművelés, kooperáció a háztájival, bérmunkák vállalása, kereskedelmi tevékenység stb.). A hatvanas és hetvenes években nagymértékben csökkent a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok száma, egyre inkább hatalmas agrár-vállalkozásokként működtek, az agrártermelés teljes vertikumának integrátoraiává váltak (felvásárlás, feldolgozás, raktározás, értékesítés, beszerzés stb.), e tevékenységeket a falusi térségekben „tartva”. (Ezért jelentett súlyos gondot a tsz-ek felszámolása a kialakuló kisgazdaságok számára, mert az agrárbiznisz integrátorai kikerültek az agrártermelés és a falu köréből, kiszolgáltatva a kistermelőket a feldolgozóiparnak és a kereskedelemnek.) A tsz-összevonások másik következménye volt, hogy a munkahelyek egy részét, a döntéseket stb. áttelepítette a megmaradó tsz-központokba, mélyítette – különösen aprófalvas vidékeken – a

12. táblázat: A mezőgazdasági nagyüzemek számának alakulása, 1950–1990

Év	Állami gazdaságok	Termelőszövetkezetek	Szakszövetkezetek
1950	375	2 149	36
1960	333	4 507	196
1970	180	2 441	243
1980	131	1 338	61
1990	171	1 267	67

Forrás: Berényi István–Dövényi Zoltán: *Historische und aktuelle Entwicklungen des ungarischen Siedlungsnetzes. Beiträge zur regionalen Geographie*, 39.

falvak közötti különbségeket. A nagyüzemi gazdálkodás uralkodóvá válásának következményei:

- Gyors ütemben csökkent a mezőgazdaság (a falvak) munkaerő-igénye, illetve *eltartóképessége*. Részben, mert a kollektivizálás után felszínre került az elaprózott kisüzemek keretei között felhalmozódott munkaerő-felesleg. A nagyüzemi munkaszervezet, a '60-as évek végén felgyorsuló gépesítés, a kevésbé munkaigényes vetésszerkezet kialakítása is csökkentette a mezőgazdaság munkaerő-igényét. Végül a kollektivizálás módszerei, a szövetkezetektől való idegenkedés is tízezreket „vetett ki” a mezőgazdaságból. 1960 és 1970 között 615 ezer fővel csökkent az agrárágazat keresőinek száma (majd újabb kb. 280 ezer fővel a következő dekádban). Mivel ekkor a tsz-tagoknak nem volt még nyugdíjjogosultságuk, nyugdíjba alig vonultak az agrárágazatban; így az újonnan munkába lépők, valamint a korábbi eltartottak is duzzasztották a falusi munkahelykeresők számát.
- A falvak helyzetének megítélésénél mindenképp figyelembe kell venni a mezőgazdaság *eltartóképességének drasztikus változását*. (1980-ban az 1949-es agrárlétszám 42,8 százaléka, 1990-ben 31,6 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban. Az agrárkeresők aránya 1970-re 24,4 százalékra, 1990-re 15,4 százalékra csökkent.) Ez a folyamat akkor is alapvetően más feltételek közé helyezte volna a faluállományt, ha egyéb tényezők – például diszkriminatív településpolitika, az alapfokú intézmények megszűnése a kistalvokban stb. – nem alakították volna helyzetüket. A falvak „felesleges” lakossága foglalkozást váltott s részben elvándorolt; 1960 és 1970 között 600 ezer fős vándorlási veszteség érte a községeket, s ennek az értéknek a kialakításában részt vettek a budapesti agglomeráció gyorsan növekvő népességű községei, a korábbi iparvidékek továbbra is növekvő ipari- és bányászközségei, vagyis az *agrárterületek községeiből még nagyobb számú falusi lakos költözött el*. A foglalkozást váltók másik része továbbra is a községekben élt, és mint ingázó kapcsolódott az ipari munkahelyekhez. 1970-re az ingázók száma kb. 1 millióra emelkedett (az aktív keresők ötöde), s ez a szám 1990-ig alig változott. 1970-ben már a községek hattizedéből járt el más települések munkahelyeire dolgozni a keresők legalább 30 százaléka. A foglalkozás-, illetve lakóhely-változtatást „megkönnyítette” az a tény, hogy a „szocialista nagyüzemek” kialakulása lazította azokat a szálakat, amelyek a falusi lakosságot a földtulajdonlás révén lakóhelyükhöz fűzték.
- A kollektivizálás mélyreható változást gyakorolt a falvak társadalmára. *Valuch Tibor* megállapítása szerint „...a kollektivizálás a XX. század egyik legnagyobb társadalmi megrázkódtatása volt” a magyar falvakban, mert „...az átlátható egyéni gazdaság »maga ura« parasztyából egy tayloriánus elvek szerint szervezett, átláthatatlan nagyüzem mezőgazdasági munkásává kellett válnia.”³⁴ Ugyanez vonatkozik az iparba-bányászatba távozó, ingázóvá váló munkásokra is. Elmosódott a határ a mezőgazdaságban dolgozók és a

más ágazatokban munkát vállalók között, mert a szövetkezetekben dolgozók kb. fele családjában együtt élt más ágazatokban dolgozókkal, a tsz-ekben dolgozók között egyre többen voltak – kb. egyharmadnyian –, akik nem a parasztság soraiból érkeztek, mert „pendlizett” a gazdasági ágak között, mert tsz-tag volt ugyan, de nem mezőgazdasági munkát végzett stb. A szövetkezetek tagsági viszonya fokozatosan bérmunkás viszonyra alakult. Erről a homogenizálódó, sokféle kötődésű falusi társadalomról állapította meg az etnográfus, hogy a már *nem paraszti, legfeljebb paraszti*.³⁵ Mindeközben az 1949-ben még több mint 2 milliónyi mezőgazdasági kereső száma 1990-re 700 ezer alá csökkent (ez az úgynevezett nemzetgazdasági ág keresőinek száma, ám ebben a melléküzemágak dolgozói, az ügyvitelben alkalmazottak stb. is bennfoglaltatnak). 1990-ben a községek keresőinek már csak 28,8 százaléka agrárfoglalkozású, ugyanakkor a munkások fele falulakó.

- A kollektivizálás fenn vázolt hatásait némiképp ellensúlyozta a *mezőgazdasági kistermelés* fennmaradása, illetve fokozatos bővülése. A termelőszövetkezeti tagok úgynevezett „háztáji művelésébe” került a mezőgazdasági terület 3,8 százaléka; 4,8 százalékát pedig úgynevezett kisegítő gazdaságok (zártkertek, magánkézben maradó gazdaságok, szőlők, gyümölcsösök, illetményföldek stb.) művelték. A nagyüzemekkel kialakított kooperáció eredményeként (például a nagyüzemben előállított takarmány átadása a háztáji gazdaságok számára s az előállított termékek közös értékesítése) a mezőgazdaság „végtermékeinek” egyre nagyobb hányada származott a kistermelésből, a háztáji gazdaságokból, különösen a baromfi, tojás, sertés, gyümölcs, primőr zöldség stb. termelés terén (e termékekből 30–40 százalékos részesedés). Az agrárkistermelés „direkt” hatásai megmutatkoztak a falusi lakosság jövedelmeinek növekedésében, az elvándorlás mérséklésében, az ételmiszer-ellátás javulásában. Hozzájárult a második gazdaság kibontakozásához. Az agrárkistermelés nem korlátozódott a háztáji gazdálkodásra; a hetvenes években a mezőgazdasági kistermelésből 33 százalékkal részesedtek a munkások. A kisgazdaságok száma 1990-ben meghaladta az 1,4 milliót.³⁶ A mezőgazdasági nagyüzemekben dolgozók zöme így „...a nap egyik felében alkalmazott, a másik felében pedig a korlátozott piaci követelményeknek megfelelni igyekvő »vállalkozó«.”³⁷
- A „szervezetkorszerűsítési” kampány a ’60-as évek közepén a mezőgazdasági nagyüzemeket is elérte (12. táblázat). Abból a feltételezésből kiindulva, hogy a nagyobb gazdaságok pusztán méreteik következtében gazdaságosabbak, egymás után vonták össze – többnyire „felsőbb kezdeményezésre” – a szövetkezeteket. (1980-ra az 1960-as tsz-szám 30 százaléka maradt.) Kisfalvas területen több község alkotott egy tsz-t. A szövetkezetek átlagos területe 4 ezer ha fölött volt. A tsz-összevonások hozzájárultak a *falvak közötti hierarchikus különbségek elmélyüléséhez*, kedvezményezett helyzetbe hozták a szövetkezeti központtal rendelkező községeket, tovább

rontották az üzemközponttal nem rendelkező települések helyzetét (kedvezőtlenebb munkaerő-piaci helyzet; beruházások a központi településen stb.). A mamutgazdaságok központjaiban jelentős agrárcentrumok alakulhattak ki (például Boly, Bábolna, Nádudvar, Kaba stb.).

- Az agrártermelés közgazdasági feltételeinek központi szabályozása kiiktatta az eredmény alakításából a földjáraadékok hatását. A szabályozást az „átlagos” körülmények között gazdálkodó üzemek figyelembevételével alakították ki. Ez viszont az üzemek jelentékeny hányadát ráutalta a központi költségvetés által nyújtott üzemviteli és beruházási támogatások rendszeres igénybevételére. (Az 1980-as években a tsz-ek 48 százaléka bizonyult „kedvezőtlen adottságúnak” s részesült támogatásban.) Épp a más szempontból is hátrányos helyzetű körzetek (kisfalvas településszerkezet, kiépítetlen infrastruktúra, rossz forgalmi helyzet stb.) mezőgazdaság szorult rendszeres támogatásra, s nem tudta e térségeket stabilizálni.
- A nagyüzemi gazdálkodás gyakran élesen szembekerült a tanyás településrendszerrel, gyorsította a tanyák felszámolódását.

Az *iparosítás* az ötvenes évek után is folytatódott, területileg arányosabb elosztásban. A politikai szándékok³⁸ és a reálfolyamatok is új típusú iparosítást követeltek. Ugyanis:

- a hagyományos iparvidékek kapacitásainak növelését a munkaerő-, az infrastrukturális stb. tartalékok kimerülése korlátozta;
- a mezőgazdaságból hirtelen és tömegesen felszabaduló munkaerő foglalkoztatása a „régii” típusú iparosítással, állami mamutberuházások üzembe helyezésével nem volt megoldható annak koncentrált volta (tömeges ingázási, illetve migrációs igény), nagy beruházásigénye, viszonylagos lassúsága miatt. (Állami nagyberuházások természetesen az ötvenes évek után is folytak; a Tiszai Vegyi Kombinát – Tiszaújváros –, a százhalombattai hőerőmű és kőolajfeldolgozó, a paksi atomerőmű, a visontai hőerőmű építése, az úgynevezett eocén-program keretében szénbányák nyitása stb.)
- Megváltozott az ipari beruházások ágazati szerkezete, növekedett a gépipari, könnyűipari beruházások aránya, s ez utóbbiak telephelyválasztása rugalmasabb volt.
- Az *ipari beruházások* növekvő hányada vállalati beruházás volt. A vállalatok pedig érdekelték voltak kapacitásuk növelésében.
- Az erősödő megyei lobbik is erélyesen követelték megyéjük iparosítását, hisz az egyéb, központi forrásból megvalósított beruházások (lakásépítés, infrastruktúrafejlesztés) is az ipari fejlesztésekhez kapcsolódtak.

A vázoltak következtében 1960 és 1970 között 61 százalékkal (1,11 milliőről 1,75 millióra) növekedett a „szocialista” iparban foglalkoztatottak száma; majd 1970 és 1976 között csekély ingadozás közepette stagnált, ezután csökkenni kezdett. A kb. 650 ezer fős növekedés különösen azért jelentős, mert területileg igen egyenlőtlenül ment végbe. Az iparilag korábban fejlett területeken a növe-

kedés mérsékelt volt, 10 év alatt 20–25 százalék. Budapesten már a '60-as évek közepétől csökkent az ipari keresők száma. Ugyanakkor – s a településhálózatra ennek volt meghatározó jelentőségű kihatása – az ország iparilag fejletlen körzeteiben megháromszorozódott-négyszereződött egy évtized alatt az ipari keresők száma (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Békés, Bács-Kiskun stb. megyék). Így gyorsan csökkentek az iparosodottság regionális különbségei (13. táblázat); míg 1960-ban a legiparosodottabb „régiónban”, Budapesten a 100 lakosra jutó ipari keresők száma az országos átlag 253 százaléka volt, a legkevésbé iparosodott megyében, Szabolcs-Szatmárban csak annak 14 százaléka(!), addig 1970-re ezek az értékek 177 százalékra, illetve 37 százalékra módosultak. Az iparosodottsági szint kiegyenlítődése a „résztterületeken” is végbement, például majd azonos mértékűvé vált a nők munkába állása, noha 1960-ban még e téren is erős regionális különbségek mutatkoztak.

A vidék iparosításának hulláma sokrétű hatást gyakorolt a településhálózatra; a „vidék iparosítása” a vidéki városok iparosítását jelentette. A '80-as években, miközben az ország lakosságának kb. 40 százaléka élt községekben, az iparnak csak mintegy 16–17 százaléka működött ott, jobbára a „helyhez kötött” kitermelőipar és az arra települt iparágak. A vidéki városokba telepített ipar felszívta a városok „szabad” munkaerő-kínálatát, betelepédést váltott ki, s mivel még így sem tudták betölteni a kínáló munkahelyeket, nagyarányú ingázás alakult ki.

Mintegy negyedszázadon át, az 1990-es évek legelejéig, a magyarországi keresők egyötöde, kb. 1 millió kereső lakóhelyén kívül dolgozott. Míg az ötvenes-hatvanas években a nagytávú ingázás volt a jellemző (az Alföldről, Dél-Dunántúlról Budapestre, az ipari tengely munkahelyeire), s az ingázók csak hetente-kéthetente utaztak haza, addig a hetvenes-nyolcvanas évekre a bejárók kb. 80 százaléka napi ingázóvá vált az ipar szétterülése eredményeként. Szinte minden községben megjelent a lakófunkció (csupán a települések 8,2 százalékában maradt 20 százalék alatt az eljárók aránya az aktív keresőkből!), a települések közel 60 százalékában meghatározó jelentőségűvé vált 1980-ra; e települések keresőinek több mint fele nem lakóhelyén dolgozott. Az ingázás átformálta a falvak foglalkozási szerkezetét, kapcsolatrendszerét, életritmusát, a családok életvitelét. Az ország nagyobb része lakóövezetté vált, az agglomerálódás klasszikus ismérvei (nagyarányú beköltözés, népességgyarapodás, fejlett infrastruktúra kiépítése, sokoldalú kapcsolat az ingázási centrummal stb.) azonban csak igen csekély számú településben jelentkeztek (a főváros környéke, néhány nagyváros környéki község).

A termelőszövetkezetek számának rohamos csökkenése (13. táblázat) már jelzett egy olyan tendenciát, amely egyre általánosabbá vált a hatvanas-hetvenes években: a különböző *alapfokú intézmények koncentrációdsát* a faluállomány nagyobb, jobban megközelíthető elemeibe, az úgynevezett „körzetesítést”. Ez a folyamat, elsősorban az aprófalvas vidékeken alapvetően átrendezte a falvak pozícióit, a lakosság ellátását, életkörülményeit. Ebbe az irányba mutatott az intézmények önfejlődése is, a „méretgazdaságosság” elvének eluralkodása, a településhálózat-tervezés által is preferált, modellszerű megoldások, a szerve-

zetkorszerűsítési törekvések előtérbe kerülése. Az 1971-ben jóváhagyott Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció fejtette ki: „Ki kell jelölni azokat a településeket, centrumközségeket, amelyek a nagyüzemek gazdasági központjait és egyúttal az ellátási intézményeknek a telepítési helyét képezik, amelyek gazdaságos üzemeltetése meghatározott népességszámhoz kötött. Ezek vonzásközpontként a terület szervező centrumaivá fejlődhetnek”. Ugyanakkor nem vették figyelembe a körzetesítés társadalmi kihatásait, a „mellékhatásokat és kockázatot” – például a munkahelyek koncentrációját az alsófokú központokban, az alapfokú intézmények megszüntetését követően a kifizetési értelmiségének távozását, a beruházások egyenlőtlen eloszlását stb. –, és a körzetesítés feltételeinek meglétét vagy hiányát.

A körzetesítés „húzóágazatának” a közigazgatás bizonyult. A községi tanácsok számának csökkentése úgynevezett közös tanácsok szervezése ré-

13. táblázat: A megyék iparosodottságának néhány mutatója, 1960–1985

Megye, főváros	Az ipar foglalkoztatottjainak száma*				
	1960	1965	1970	1975	1985
Dunántúl					
1. Baranya	42 074	55 587	64 822	69 514	65 077
2. Fejér	33 076	46 794	60 250	65 894	72 486
3. Győr-Moson-Sopron	49 651	67 375	79 397	81 283	69 133
4. Komárom-Esztergom	56 673	65 815	73 399	71 023	59 605
5. Somogy	12 642	22 503	34 843	34 810	31 811
6. Tolna	11 958	19 389	29 426	32 654	33 804
7. Vas	18 314	29 684	42 799	46 201	39 428
8. Veszprém	46 961	58 960	70 538	75 390	65 433
9. Zala	15 175	21 507	34 103	41 496	43 937
Alföld					
10. Bács-Kiskun	20 016	44 032	63 000	68 939	64 011
11. Békés	15 978	34 735	52 510	57 733	53 421
12. Csongrád	29 763	54 283	68 589	68 413	59 991
13. Hajdú-Bihar	21 615	35 144	53 952	61 035	62 093
14. Jász-Nagykun-Szolnok	20 605	37 071	55 421	62 740	58 189
15. Pest	49 395	79 367	101 875	101 394	88 705
16. Szabolcs- Szatmár-Bereg	9 140	19 900	35 880	47 682	55 941
Észak					
17. Borsod-Abaúj-Zemplén	99 301	123 494	142 491	150 910	139 731
18. Heves	26 787	36 959	50 919	54 888	50 271
19. Nógrád	30 269	33 342	38 447	41 537	38 879
Budapest	500 250	612 206	602 312	510 942	341 852
Összesen**	109 593	1 497 247	1 754 973	1 744 478	1 496 436

* Az úgynevezett „szocialista ipar” adatai;

** Az országhatáron kívüli tevékenységgel együtt.

(A 13. táblázat folytatása)

Megye, főváros	A foglalkoztatottak 1000 lakosra jutó száma						
	1960			1985			
	A foglal- koztatot- tak 1000 lakosra	Az országos átlag %-ában	1965	1970	1975	A foglal- koztatot- tak 1000 lakosra	Az országos átlag %-ában
Dunántúl							
1. Baranya	104	94	134	153	162	151	107
2. Fejér	94	85	126	154	160	171	121
3. Győr-Moson-Sopron	127	114	171	196	197	161	114
4. Komárom-Esztergom	213	192	231	242	227	185	131
5. Somogy	35	32	62	98	97	90	64
6. Tolna	44	40	73	114	125	127	90
7. Vas	64	58	106	154	164	141	100
8. Veszprém	138	124	166	192	200	168	119
9. Zala	48	43	69	112	133	140	99
Alföld							
10. Bács-Kiskun	34	31	76	111	121	114	81
11. Békés	34	31	75	119	132	126	89
12. Csongrád	69	62	124	154	152	132	94
13. Hajdú-Bihar	41	37	66	102	113	113	80
14. Jász-Nagykun-Szolnok	44	40	82	125	141	133	94
15. Pest	64	54	95	116	109	90	64
16. Szabolcs-Szatmár-Bereg	15	14	34	63	82	96	68
Észak							
17. Borsod-Abaúj-Zemplén	137	123	164	183	191	176	125
18. Heves	78	70	108	150	159	147	104
19. Nógrád	130	117	142	164	175	166	118
Budapest	281	253	321	301	252	155	110
Összesen**	111	100	146	170	166	141	100

*Az úgynevezett „szocialista ipar” adatai.

** Az országhatáron kívüli tevékenységgel együtt.

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyvek.

vén beillett a „szervezetkorszerűsítési” törekvésekbe. 1960 és 1970 között a községi tanácsok száma 38 százalékkal csökkent, majd a folyamat befejezéseként 1980-ra a húsz évvel korábbi tanácsok 47 százaléka maradt fenn. Ekkor a községek több mint háromnegyedét közös tanácsok igazgatták (14. táblázat). Közös tanács esetén a tanácshoz tartozó községek különállásukat formálisan megőrizték (név, közigazgatási terület, statisztikai számbavételi egység stb.), a tanácstestületet viszont közösen választották (így az egyes községeknek saját képviselőjük nem volt), s közös volt a hivatal is. A közös tanácsokhoz átlagosan 3,3 község tartozott (1980), de volt 12 köz-

14. táblázat: A községi államigazgatási egységek száma, 1980

Megye	Községi tanácsok száma						Összes község
	Nagyközségi tanácsok	Községi tanácsok	Összesen	Ebből			
				önálló	közös	közös tanács társközsége	
1. Baranya	11	66	77	12	65	213	290
2. Bács-Kiskun	23	75	98	91	7	7	105
3. Békés	23	37	60	52	8	10	70
4. Borsod-Abaúj-Zemplén	26	124	150	57	93	199	349
5. Csongrád	9	32	41	31	10	13	54
6. Fejér	18	52	70	46	24	33	103
7. Győr-Sopron	12	63	75	35	40	85	160
8. Hajdú-Bihar	28	15	43	22	21	32	75
9. Heves	10	74	84	64	20	31	115
10. Komárom	9	36	45	28	17	25	70
11. Nógrád	5	48	53	15	38	68	125
12. Pest	53	68	121	88	33	50	171
13. Somogy	8	57	65	5	60	169	234
14. Szabolcs-Szatmár-Bereg	34	74	108	48	60	111	219
15. Szolnok	22	24	46	28	18	23	69
16. Tolna	12	45	57	33	24	48	105
17. Vas	6	60	66	8	58	149	215
18. Veszprém	10	59	69	13	56	151	220
19. Zala	4	62	66	3	63	189	255
Összesen	323	1 071	1 394	679	715	1 610	3 004

ségre kiterjedő közös tanács is (a Zala megyei Csesztreg és társközségei). A helyi igazgatás korszerűsítése, a közigazgatás egységeinek csökkentése sok európai országban végbement. Magyarországon azonban számos hátrányos mellékhatás is kísérte e folyamatot; a tanács körzetesítését több más alapfokú intézmény körzetesítése követte, a kommunikáció többnyire kiépítetlen volt az úgynevezett társközségek és a tanácsai székhely között (ritka tömegközlekedés, telefonhiány stb.), a tanácsai pénzeszközök elosztásában is előnyt élveztek a székhelyközségek és így tovább. Aprófalvas vidékeken a tanácsok körzetesítése, a közös tanácsok szervezése s a nyomában járó folyamatok falusi térségekben is kialakították a *centrum-periféria viszonyt*, hozzájárultak a faluállományon belüli erős differenciálódáshoz. Az 1971-ben érvénybelépő OTK (lásd előbb) „szentesítette” a már megindult „hierarchizálódást” a falusi térségekben is.³⁹

Így alakult ki az az állapot, amelyet a 15. táblázat tükröz, s amely oda vezetett, hogy az aprófalvas vidékek zöme a hetvenes évekre a hátrányos helyzetű területek közé került. E térségek mind az elosztási rendszerben, mind érdekérvényesítési lehetőségeiket tekintve, mind pedig demográfiai-társadalmi folyamataik következtében reménytelen helyzetbe kerültek. Egy, a hetvenes évek derekán végzett vizsgálat szerint az ország hátrányos helyzetű térségeiben kb. 2,4 millió-an éltek – ebből falvakban 2 millióan –, a minden szempontból elmaradott területeken is 1,3 millióan.⁴⁰ Hátrányos helyzetű térségnek bizonyult Szabolcs-Szatmár megye túlnyomó része, a Közép-Tisza-vidék és a Berettyó–Kőrös-vidék, a Duna–Tisza közti tanyás területek, a Dél- és Délnyugat-Dunántúl aprófalvas térségei, Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi fele, a Cserehát, az Aggteleki Karszt, a Zempléni-hegység és a Bodrogtó köz kistérségei.

Az aprófalvak, illetve a hátrányos helyzetű falvak kedvezőtlen helyzetét legegyszerűbben a *demográfiai folyamatok* tükrözték, különösen a hatvanas-hetvenes évtizedben. Az elvándorlás olykor menekülésszerűvé vált (16. táblázat). 1960–1970 között, tíz év alatt jó néhány község lakosságának harmada-fele elköltözött (Tagyon 55,6 százalékos, Korpád 50,9 százalékos, Debréte 48,7 százalékos, Libickozma 46,5 százalékos vándorlási vesztesége stb.). A folyamat 1970 után fel is gyorsult s messzemenően függött a településméretektől (17. táblázat). Az elvándorlás '80-as években tapasztalható lenyhülése a mobil népesség korábbi elvándorlásával magyarázható. A menekülésszerű elvándorlás következtében a *helyben maradt lakosság demográfiai-társadalmi struktúrája szélsőségesen*

15. táblázat: Az 5000 főnél kisebb népességszámú községek alapellátottsága, 1979

Megnevezés	A megnevezett intézménnyel ellátott községek aránya a				
	499 és kevesebb	500–999	1000–1999	2000–2999	3000–4999
	népességszámú községekben (%)				
A községek száma	831	752	713	321	222
Népességszámuk, fő	252 440	551 175	1 010 572	782 643	837 781
Tanácsi székhely	4,5	28,5	66,3	91,3	98,6
Postahivatal (fiókpostá)	39,6	91,5	99,0	99,4	100,0
Mezőgazdasági üzemműközpont	9,5	25,3	55,3	76,3	79,7
Iparcikk-bolt	0,4	1,6	8,6	32,1	70,3
Tüzipótelep	7,1	25,9	49,6	79,8	95,5
Körszeti orvosi székhely	4,1	28,3	76,6	99,1	100,0
Gyógyszertár	1,0	5,1	25,0	59,5	87,4
Bölcsőde	–	1,1	4,2	19,3	40,1
Óvoda	20,0	63,8	95,0	99,4	99,5
Felső tagozatos iskola	3,4	33,5	88,9	99,1	100,0
Filmszínház	49,8	86,2	92,3	96,3	98,6
Művelődési otthon	60,6	79,1	87,1	88,5	95,5
Közütemi vízhálózat	15,6	36,0	59,7	68,2	82,4

16. táblázat: Néhány község lakosságának alakulása, 1870–1990

Község	A népesség száma												
	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990
1. Pamlény	402	398	429	384	379	413	426	448	416	333	243	136	95
2. Percse	308	278	281	258	244	246	260	279	271	257	174	92	61
3. Debréte	222	238	222	210	216	194	208	211	220	191	105	60	42
4. Magyarlukafa	395	380	373	362	402	405	391	366	402	280	189	132	112
5. Tagyon	191	174	213	204	208	188	194	169	191	198	123	107	103
6. Gagypáti	146	110	119	111	123	134	147	136	136	96	71	33	19
7. Sima	155	172	188	198	187	199	183	177	171	150	78	42	24
8. Felsőszenterzsébet	205	225	224	250	210	194	168	146	129	85	57	38	20
9. Magyarföld	100	140	151	159	156	149	160	146	140	122	79	54	51
10. Zaláta	943	935	947	977	972	886	854	857	846	642	523	393	345

Forrás: Az 1990. évi népszámlálás megyei kötetei. Budapest, 1992–1993.

17. táblázat : A községek népességszámának alakulása nagyságcsoportonként, 1970–1980

Népesség nagyság- csoport (az 1980. évi népesség szerint)	A települések száma	A lakónépesség száma		A népesség változása, 1970–1980	
		1970	1980	szám szerint	%
–99	31	3 888	2 037	–1 851	–47,5
100–199	162	33 217	25 272	–7 945	–23,8
200–299	200	62 491	50 491	–12 293	–19,6
300–499	438	207 452	174 933	–32 519	–15,6
500–999	752	620 732	551 175	–69 557	–11,1
1 000–1 999	713	1 090 314	1 010 572	–79 742	–7,2
2 000–2 999	321	820 760	782 643	–3 817	–4,5
3 000–4 999	222	852 491	837 781	–20 710	–2,3
5 000–	186	1 514 290	1 572 944	58 704	3,9
Községek összesen	3 025	5 211 635	5 007 898	–203 737	–3,7

torzulhatott, így a demográfiai szerkezet a kistalvas jelenség következményéből annak (egyik) okozójává lépett elő. Az elvándorlás szelektív volt, a kedvezőbb helyzetűek (fiatalok, iskolázottabbak, tehetősebbek) költöztek el. A szelektív elvándorlás következtében a kistalvak népessége előregedett; a 60-éven felüliek aránya a kistalvakban elérheti az ott lakók felét-kétötödét, a természetes fogyás 20 százalék fölé emelkedhet. A kistalvak demográfiai folyamatai többnyire visszafordíthatatlanokká váltak. Bomlóban volt nem egy helyi közösség, olykor még a szomszédági kötelékek is. Az apró- és kistalvakból jobbra csak „kifelé” vezettek az utak, a társadalmi mobilitás, a „szociális kapillaritás”. (Említettük korábban, hogy a társadalmi hierarchiában való előrelépés megkövetelte a településhierarchiában való „feljebb lépést” is.)

A kistalvak hivatalos megítélése továbbra is kedvezőtlen. Az 1971-ben elfogadott OTK (Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió) már nem kívánta felszámolni az agrárfalvakat, nem is tiltott mindenféle beruházást ezen községekben, de az optimális településméret és a „szocialista falumodell” elképzelése tovább kísértett, így például hátrányos megkülönböztetések érték a kisebb falvakat a lakásépítési hitelek, támogatások elosztásánál, a tanácsi költségvetési összegek szétosztásánál stb. Említettük, hogy az OTK szorgalmazta az alapfokú intézmények „körzetesítését”.

A falvak infrastrukturális ellátottsága, a lakásállomány színvonala, a falukép a második világháború, de különösen 1960 után nagymértékben korszerűsödött. 1960 táján tért el a falusi lakosság a tradicionális falukép s építkezés folytatásától, jelentek meg a „kockaházak”, 1970 után pedig megjelentek az emeletes házak is a fejlettebb régiók falvaiban. A falu művi környezete szinte kizárólag a lakosság beruházásai nyomán korszerűsödött. E folyamat legfontosabb adatait a 18. táblázat tartalmazza. A falvak társadalmának átalakulásáról korábban szoltunk.

18. táblázat: Lakásnagyság és -felszereltség változása a községekben, 1960–1980

Megnevezés	1960	1970	1980
Egyszobás lakások aránya, %	63,6	45,5	26,6
Kétszobás lakások aránya, %	33,5	46,2	49,1
Három- és többszobás lakások aránya, %	2,9	8,3	24,3
Villannyal ellátott lakások aránya, %	61,4	86,2	95,9
Vízzel ellátott lakások aránya, %	3,1	10,8	41,6
Gázzal ellátott lakások aránya, %	1,6	40,5	72,0
Fürdőszobás lakások aránya, %	6,0	16,0	45,0

A vázolt folyamatok eredményeként a szocialista korszak végére jelentős területi differenciák tagolták a faluállományt, a kertvárosi jelleget öltő agglomerációs és lakóközségektől, a prosperáló mezőgazdasági nagyüzemek székhelytelepüléseitől, a jó agráradottságú térségek eredményes kistermelést folytató, gyarapodó-növekvő falvaitól a hátrányos helyzetű kistérségek demográfiai erózióval sújtott, fogyó népességű, a piacoktól-városoktól távol fekvő, veszteséges gazdálkodást folytató mezőgazdasági nagyüzemekhez tartozó falvakig, az alapfokon ellátatlan, csonka társadalmú aprófalvakig. Tulajdonképpen értelmetlen is általánosságban szólni a falvak állapotáról, a falusi térségek folyamatairól, hisz ezek faluról falura, kistérségről kistérségre változtak, egymástól gyökeresen eltérhettek.

A hatvanas évek elejétől új viszonyok közé került a tanyavilág is. A termelőszövetkezetek anyagi megerősödésével, a nagyüzemi üzemszervezés elterjedésével párhuzamosan a gazdaságok is szorgalmazták a tanyák megszüntetését.

1960 és 1970 között 188 ezer fővel, 24,4 százalékkal csökkent az Alföld tanyás településrendszerű területein a külterületi lakosság. 1970-ben a külterületi népességszám az 1949. évinek 61 százalékát tette ki. A külterületi népességszám-csökkenésében éles különbségek mutathatók ki a Tiszántúl és a Duna-Tisza közti Homokhátság tanyás vidékei között. A Homokhátságon a lakosságnak több mint egyharmada tanyasi lakos volt 1970-ben; a tanyás településrendszer szerkezetéig problémái messzemenően befolyásolják a körzet gazdasági-társadalmi életét. Ugyanakkor a Tiszántúlon a tanyai népesség viszonylagos súlya olyanmire csökkent, hogy ha esetenként komoly gazdasági erőfeszítéseket s fokozott társadalmi, politikai, szociális gondoskodást is igényel a tanyák megléte, vagy felszámolása, de a körzet megoldásra váró gondjai sorában lassan elveszti vezető helyét.

A vázolt csökkenés nyomán az 1970-es évek elején már csak mintegy félmillióan éltek tanyán. Ez a szám ezután is csökkent; 1980-ra a tanyán élők száma kb. negyedmillióra fogyott (19. táblázat), a feltüntetett 324 ezer külterületi lakos egy része nem tanyán él). Arányuk a Duna-Tisza közén a legmagasabb, itt a községek egy részének mindmáig jellemmeghatározója a tanyás településszerkezet.

A szocialista korszak falusi folyamatainak fenti áttekintését igazolták az 1982-ben publikált vizsgálatunk eredményei. Az akkor végzett faktoranalízis

19. táblázat: A tanyai (külsőterületi) népesség számának alakulása, 1960–1980 között

Megyék	A megye össznépessége			Külsőterületi népesség			A külsőterületi népesség aránya, %		
	1960	1970	1980	1960	1970	1980	1960	1970	1980
	1. Bács-Kiskun	593 131	569 156	568 903	210 977	164 477	103 006	35,6	28,9
2. Békés	473 663	441 081	436 910	112 019	70 066	36 471	23,6	15,9	8,3
3. Csongrád	433 197	445 220	456 300	121 165	90 785	58 645	28,0	20,4	12,9
4. Hajdú-Bihar	533 190	528 118	551 448	75 854	55 860	27 841	14,2	10,6	5,1
5. Szabolcs-Szatmár-Bereg	616 928	572 943	593 829	83 699	65 158	38 330	13,6	11,4	6,4
6. Szolnok	464 433	442 287	446 708	90 162	55 246	23 958	18,4	12,5	5,4
7. Pest*	342 790	354 332	372 582	65 634	61 518	35 950	19,1	17,4	9,6
Tanyás megyék összesen	3 457 327	3 353 137	3 426 680	759 510	563 110	324 201	22,0	16,8	9,5

* Csak a tanyás területek

szerint a hálózati elemek, mint az alapellátás, a faluméret, a közlekedés kiépítettsége stb. vezető helyre kerültek a falvak funkcióinak, életének alakításában. A változás az ötvenes-hatvanas évekhez képest egyértelmű volt; akkor a falvak gazdasági szerepköre, az ezt is tükröző foglalkozási szerkezet, az ingázás mértéke alakította ki a községek között a legszembetűnőbb különbségeket. A hetvenes-nyolcvanas években viszont a falvak mérete, fekvése, a dinamikus térségkehez való kötődés lehetősége, ellátottsági színvonala köré csoportosult számos olyan jelenség, amely mélyrehatóan megszabta egy-egy falu jellegét, életpályáját, lakosságuk reakcióit. A foglalkozási szerkezet és az ingázás mutatói csak a 2. faktorba kerültek be, míg a települések „dinamikáját” a 3. faktor tükrözte. A klaszteranalízis eredményei alapján 7, egymástól markánsan eltérő falutípust alakítottunk ki:

- I. Gyorsan fogyó népességű, alapfokon ellátatlan, kedvezőtlen életkörülményeket nyújtó, egysíkú funkciókkal rendelkező kis- és aprófalvak.
- II. Hagyományos falusi funkciójú agrár (járulékosan ipari vagy tercier) foglalkozási szerkezetű, közepes méretű falvak.
- III. Agrár-vegyes foglalkozási szerkezetű, stagnáló-csökkenő népességű nagy- és őriásfalvak, egykori kis mezővárosok.
- IV. Városias funkciókkal is rendelkező, tercier-ipari foglalkozási szerkezetű községek.
- V. Dinamikusan fejlődő, urbánus művi környezettel, gyors népességnövekedéssel rendelkező ipari községek.
- VI. Az agglomerációk, lakóövezetek községei.
- VII. Speciális szerepkörű falvak:
 - a) országos jelentőségű üdülőtelepülések,
 - b) vasutas községek.

Jegyzetek

- 1 Lásd erről: Beluszky P. 2001
- 2 Tessedik S. 1786
- 3 Mérei Gy.–Vörös K. 1983
- 4 A „segítő családtagok” meglehetősen bizonytalanul különíthetők el az eltartottnak és a keresőnek bizonyult családtagoktól. Erre utal, hogy népszámlálásról népszámlálásra erősen ingadozott számuk a statisztikában (1890-ben 1 millió 96 ezer, 1900-ban közel másfél millió [1 millió 479 ezer], 1910-ben ismét csak 1 millió 233 ezer segítő családtagot írtak össze). Másrészt a segítő családtagokat nem lehet „hozzárendelni” az egyes birtoknagyság-kategóriákhoz.
- 5 Illyés Gy. 1936. A szerző szerint helyzetüket súlyossá nem is az élelmezés szűkössége tette, hanem a hosszan tartó és megszakítatlan munka, valamint a szigorú és megalázó függelmi viszonyok (a cselédek testi fenytését csak az 1907. évi cselédtörvény törölte el). Lakásviszonyaik is nyomorúságosak voltak, a cselédházakban egy családnak egy szoba s egy közös konyha jutott.
- 6 Uo.
- 7 Beluszky P. (szerk.) 2005. A szerző megkülönböztette a „nem agrárfalvakat”, köztük a kisiparosok, kézművesek által lakott falvakat (a Duna mentén Dunabogdánytól Ácsig – mint például

Piszke, Süttő, Zebegény stb. –, az Ausztriával határos sávban – Lajtaújfalú, Pinkafő, Lakompak stb. –, elszórta a Felvidéken), a bányászfalvakat és ipari falvakat, a meginduló agglomeráció által életre hívott vagy átformált falvakat (szinte kizárólag Budapest környékén) s a fűrdőtelepeket (gyakorta községi önállóság nélkül). Az agrárfalvak jellegzetes típusai a majorok, a summásfalvak, a tanyaközségek, telepesfalvak, óriásfalvak.

- 8 Erdei F. é. n. Erdei Ferenc az 1930. évi népszámlálás adatait is figyelembe véve – tehát már a trianoni határok között – a következő falutípusokat különböztette meg.
- Szabályos parasztfalvak; „ez az a falutípus, amelyet a faluként szoktak idézni”. Lakosságuk mezőgazda parasztság, más foglalkozású csak a falu önellátásához szükséges számban lakta e településeket. Mérete akkora, hogy „magában megáll” (ennek határértékét Erdei 1000 főben látta), de még nem akkora, hogy különleges szervezete lenne. A szerző 1930-ban 1225 szabályszerű parasztfalut talált az országban (a falvak kerekén 37 százalék), bennük élt a falusi népesség 52 százaléka. Fejér, Győr, Komárom, Esztergom és Tolna megyékben ez volt az uralkodó faluforma, csakúgy, mint Pest megyében, a Nyírségben, az Északi-középhegység előterében. A szabályos parasztfalvak csoportján belül, társadalmi szempontból a szerző megkülönböztette az
 - ősfalvakat, zárt, félreeső vidékek „háborítatlan” parasztfalvait, folklorisztikus örökségükkel (például a matyófalvak, Tard, Szentistván, a palóc Hollókő, a sárközi Decs, Ócsény, Sárpilis, az Ormánság, Göcsej sok községe),
 - „jobbágyfalvakat”; gazdálkodásuk paraszti módon hagyományos, életberendezkedésük hagyományoszerű (Dunamellék, Bihar, Szabolcs, Szatmár),
 - telepesfalvakat (Csanád, Békés megye, a német telepesfalvak),
 - az egykor kiváltságokkal rendelkező szabados falvakat,
 - polgárosodó (gazda-jómódú) falvakat, főleg a Dunántúlon,
 - „romlott” falvakat, amelyek „megtagadták a falura kötelező élettörvények teljesítését” (egykezű falvak az Ormánságban, Tolnában, tiszazugi falvak stb.).
 - Apró parasztfalvak; jellegüket épp kicsinységük (Erdei Ferencnél ezer lelken aluli falvak) és ennek következményei adják: „Mert olyan kicsiny és olyan fogyatékos az önállósága, nem is egész falu, hanem csak részfalú, amelynek szükségképpen kapcsolódnia kell, vagy más hasonló részfalvakkal, vagy egy nagyobb faluhoz...”. Erdei Ferenc több mint 1700 községet (a falvak 51 százalékát) sorolta e típusba, s elterjedésük természetesen egybeesett a kistalvas településszerkezetű vidékkel (Zala, Vas, Baranya megyék, Veszprém, Somogy megye egy része, Bereg, Szatmár megyék stb.).
 - Különös parasztfalvak; e típusba sorolta Erdei Ferenc az
 - óriásfalvakat, melyek népességszáma meghaladta a 10 ezer főt, de megmaradtak agrártelepülésnek. Közéjük sorolta Erdei az egyik legkülönösebb magyar falut, a 20 ezer főnél népesebb Mezőkövesdet (1930), melynek még tanyái sem voltak; agrárlakosságának zöme törpebirtokos, kik messze vidékre szegődtek el summásnak, napszámosnak,
 - tanyás falvakat.
 - Uradalmi falvak; számuk, népességük – mivel többnyire nem alkottak közigazgatási egységet – csak becsülhető. A szerző mintegy 2 ezerre tette a trianoni országterületen számukat, ebből 1300 jutott a Dunántúlra. Életükre a teljes zárttság, az itt lakók legteljesebb szolgálati függése volt jellemző.
 - „Mindenféle polgári falu”; Erdei Ferenc megállapítása szerint Magyarországon – a harmincas évekig – „...nagyban és egészben megmaradt rendi jellegű vidéknek a falu és rendies jellegű parasztnak a falusi földművelő”. A parasztfalvakkal csak igen kis része lépett ki az agrártelepülések sorából, „polgárosodott”. „Van tehát nálunk is polgári vidék, azonban ezek csak szigetei a rendies vidéknek s olyan szigetei, amelyekre nem maradt hatás nélkül a körülvevő másfajta vidék”. A szerző a polgári falvak között megemlíti a
 - lakófalvakat (22 ilyen települést tartott számon), főleg Budapest környékén, Miskolc mellett Görömbölytapolca és Diósgyőr,
 - ipari falvakat, bányászfalvakat és
 - az üdülőtelepeket

- 9 A tanyapolitika megoldásként a tanyavilág községeit, majd „falvasítását” javasolja, tehát a községi önállóság vagy annak kezdetlegesebb formái – mint igazgatási kirendeltségek létesítése, tanyaközpontok kiépítése, iskola, posta, orvosi rendelő stb. szervezése – kialakítását, majd a tanyák „összetelepítését”, tanyaközségekké szervezését. Ez az alap gondolata a két világháború közötti, a tanyai közigazgatással foglalkozó munkáknak is (Kiss István könyve, a belügyminisztérium kiadványai stb.). Maga Erdei Ferenc mindkét megoldást – községeit, „falvasítását” – egyértelműen elvetette.
- 10 Becsei J. 1995.
- 11 Erdei a tulajdonviszonyok, az anyatelepülés és a tanyák közötti kapcsolatok milyensége, a gazdálkodás jellege alapján megkülönböztette a
- nagygazda (cselédes) tanyákat; esetükben a tulajdonos a mezőváros állandó lakója, a gazdaságot művelő cselédek viszont véglegesen a tanyára szorultak;
 - kiscsászda-tanyákat, ahol a család vagy egyes tagjai sajátos „váltógazdálkodás” szerint lakták a tanyát, illetve a városi házat;
 - haszonbéres tanyákat, ahol a tulajdonos nem vesz részt a termelésben, a tanya bérlője viszont a tanya állandó lakója, ameddig bérelte meg nem szűnik;
 - a farmtanyát, melynek birtokosa „teljesen és örökös kinnlakási szándékkal települt a tanyára”;
 - a szórványtanyákat, melyek esetében szintén teljes a kitelepülés, ám míg a farmtanyák „...a belterülethez tartoznak és az illető város vagy falu társadalmi egységébe szerveződnek, addig a szórványtanyák már egymás közt formálnak a belterületről leszakadt társadalmi egységet...”
- Mindezek s további szempontok (mint a tanyák topográfiai elhelyezkedése, közigazgatási helyzete és így tovább) kombinációja alapján eltérő tanyás vidékek alakultak ki az Alföldön. Erdei hangsúlyozta, hogy „Az Alföld mint tanyavidék, nem egységes, tájanként különböző tanyatípusok jelzik a tanyai külterületeket”.
- Megkülönböztette a
- szabályszerű tanyák területét (Hódmezővásárhely, a kiskunsági tanyák területe, Maros-Tisza-Körös-köz, a Duna bal partja stb.),
 - az elmaradt tanyák területét (ahol még fellelhetők voltak a tanyafejlődés első korszakára jellemző tanyatípusok, sőt a tanyázó helyek s a „még nem tanyák” is, mint például a Nagykunságban, Jászságban, a hajdúvárosokban, Debrecen akkori hatalmas határában),
 - a túlfejlődött tanyák területét (ahol a farmtanyák, az állandó kitelepedés vált uralkodóvá, mint a Háromvárosban vagy Szeged határában),
 - az átalakult tanyák területét (kalocsai szállások),
 - a megszakadt fejlődésű tanyák területét (Sárrét, Felső-Tisza-vidék),
 - a különleges tanyákat (mint például a nyírségi bokortanyák, a békési sortanyák) és a pusztai szórványokat. (Erdei Ferenc: Magyar tanyák. Budapest, é. n.)
- 12 1936-ban Kemse monográfiája (Gunda B. szerk. 1936), Szabó Zoltán „Tardi helyzete” (1936), Illyés Gyulától a „Puszták népe” (1936); 1937-ben indult útjára a „Magyarország felfedezése”, elsőként Erdei Ferenc „Futóhomokját” (1937) és Féja Géza „Viharsarok” című kötetét (1937) jelentette meg, majd e sorozatban jelent meg Kovács Imrétől a „Néma forradalom” (1937), Szabó Zoltántól a „Cifra nyomorúság” (1938). Egymás után jelentek meg Erdei Ferenc munkái a magyar városról, faluról, tanyáról. Részt vett a falukutató mozgalomban a geográfia is. Kemse monográfiája Teleki Pál „védnökségével” készült. Ezen eszmeáramlathoz csatlakoztak „hivatalos” részről a közigazgatási reform-kezdeményezések, a Magyar Zoltán vezette tényfeltáró vizsgálatok, illetve reformjavaslatok.
- 13 A történések forradalmi jellegű radikalizmusára és gyorsaságára jellemző, hogy az ország nyugati megyéiben még folytak a harcok, amikor az Ideiglenes Nemzeti Kormány már elfogadta a földreformról szóló törvényt 1945 márciusában, noha a földkérdés bonyolultsága a kortársak számára is nyilvánvaló volt (évtizedek óta viták tárgyát képezte, s javaslatok tucatjai születtek e tárgyban). Sok helyütt viszont már a rendelet megjelenése előtt megindult a nagybirtokok kisajátítása, szétosztása.
- 14 Valuch T. 2001.

- 15 A Nemzeti Parasztpárt valamennyi 100 kh-on felüli „úri birtokot” s a 200 kh-on felüli parasztbirtokot fel kívánta osztani, elkobzásra javasolta a Volksbund tagok földjeit (Valuch T. 2001, illetve Donáth F. 1976).
- 16 A Szociáldemokrata Párt a kisajátítandó birtokok határát 200 kh-ban kívánta meghúzni s ragaszkodott volna a kisajátítottak kárpótlásához is. (Ám a hitbizományokat és az egyházi birtokokat kártalanítás nélkül kívánták a földreform céljaira igénybe venni.) A Független Kisgazdapárt, gazdasági racionalitásra törekedve csak a 300–500 kh feletti birtokokat osztotta volna fel, korlátozni kívánták a földnélküliek földhöz juttatását, az erdőket meghagyták volna tulajdonosaik kezében, s magas kártérítést követeltek a kisajátított földekért (Valuch T. 2001).
- 17 A földreformról szóló jogszabályt tehát nem az Ideiglenes Nemzetgyűlés hagyta jóvá, az csak minisztertanácsi rendelet volt.
- 18 Az igények elbírálásánál figyelembe vették a családi állapotot, az eltartandók számát, a politikai múltat (például a partizánmozgalmakban vagy az antifasiszta ellenállásba való részvételt), ugyanakkor a 60 éven felülieket kizárták a jogosultak közül.
- 19 Lásd Bellér Béla: A magyarországi németek rövid története. Budapest, 1981. és Eke Ilona: Népesedési folyamatok., valamint Perczel Gy. – Tóth J. 1994 tanulmányait.
- 20 Kiss R. 2005.
- 21 Schwarz Gy. 2005.
- 22 1945-ben a Magyar Kommunista Párt a szavazatoknak csupán 17 százalékát, a szociáldemokraták 17,4 százalékát szerezték meg, szemben a kisgazdapárt 57 százalékával. Az 1947. évi választásokon a kommunisták még mindig csak a szavazatok 22,3 százalékát mondhatták magukénak, a szociáldemokraták pedig kereken 15 százalékát.
- 23 Miklóssy Endre használta a „hadigazdálkodás” kifejezést a (korai) szocialista korszak gazdasági viszonyaira (Miklóssy E. 1988).
- 24 Hajdú Zoltán összegző véleménye az I. tanácstörvényről: „...azt kell megállapítanunk, hogy politikailag és funkcionálisan alapvető változásokat hozott a korábbi időszakhoz képest, de területi és települési igazgatás tekintetében »nem forgatta fel sem az ország települési, sem pedig a közigazgatás területi struktúráját«... A létrejött tanácsrendszer elsősorban politikai-hatalmi-hatósági specifikummal jellemezhető, a szolgáltató jelleg csak másodlagosan jelent meg célként. A tanácsoknak nem állt megfelelő gazdasági eszköz a kezükben a helyi fejlesztések megvalósítására”. (Hajdú Z. 2001., 185. o.)
- 25 A korai – a 1940-es, '50-es években született – településtervezés ismertetésekor elsősorban Hajdú Zoltán tanulmányaira támaszkodtunk (Hajdú Z. 1981, 1990, 1992, 2001). Az idézetek is tőle származnak.
- 26 E felfogásról Hajdú Zoltán kifejti: „Röviden úgy összegezhethetjük a településpolitika ideológiai, gazdasági környezetét, politikai feltételrendszerét, hogy ezek direkt módon meghatározták a településpolitika irányait, illetve céljait; a településfejlesztést erőteljesen egybekapcsolták a gazdaság, a politikai struktúra, a társadalom átalakításának voluntarisztikus céljaival, illetve eszközeivel”.
- 27 A geográfus Kolta János az aprófalvas Baranya megye követendő településpolitikájáról írta: „...a népgazdaság és az itt élő lakosság életszínvonalának emelése érdekében feltétlenül szükséges a településsűrűség felszámolása...”, vagyis az aprófalvak felszámolása. (Idézi Beluszky Pál „A kisfalvakról – településtudományi megközelítésben” c. tanulmányában, Városépítés, 1982.)
- 28 Valuch T. 2001.
- 29 1949 és 1955 között 692 ezerrel csökkent a magángazdaságok száma (ezen belül a 25 kh-on felüli gazdaságoké 47200-ról 7100-ra) s 238 ezerrel a mezőgazdasági keresők száma. 1955-ben az agrárkeresők 72 százalékát foglalkoztatta a magángazdálkodás (Valuch T. 2001).
- 30 Lettrich E. 1965.
- 31 Illés I. 1993.
- 32 Bartke I. 1987.
- 33 Felvetődik a kérdés, hogy miért sikerült az 1950-es és 1960-as évek fordulóján egy-másfél év alatt a tsz-ekbe terelni a parasztság túlnyomó többségét? Valuch Tibor szerint 1956 után általánosan tapasztalható a társadalmi vereségtudat, nyilvánvalóvá vált, hogy a „rendszer”

- közeli összeomlására nem lehet számítani s így bizonytalanná vált a paraszti jövőkép, miközben a parasztgazdaságokra nehezedő gazdasági terhek folyamatosan növekedtek (Valuch T. 2001).
- 34 Valuch T. 2001.
- 35 Szilágyi M. 2005.
- 36 A kisgazdaságok termelésének kb. egyharmadát fordították önellátásra. Valuch Tibor a kisgazdaságot hat típusát írta le:
- tradicionális önellátó gazdaság (háztartásgazdaság),
 - szabadidős önellátó üzem,
 - paraszti kisüzem vegyes gazdálkodással,
 - integrált „félüzem”; a nagyüzem termelésének egy-egy munkafázisában vesz részt,
 - integrált vállalkozás,
 - szabadpiaci vállalkozás (az összes üzem kb. 5 százaléka).
- 37 Valuch T. 2001.
- 38 Az MSZMP Politikai Bizottságának az ipartelepítésről hozott 1958-as határozatában (1958. X. 29.) már felmerült az arányosabb ipari fejlesztés igénye; e feladatot „...Budapest ipari súlyának tervszerű csökkentésével, az iparilag elmaradott területek iparosításával, az egyes területek belső gazdasági szerkezetének összehangolásával, a gazdaságosság fokozott érvényesítésével kívánták megoldani” (Hajdú Z. 1992).
- 39 Megjegyzendő azonban, hogy téves az a vélekedés, hogy az alapfokú ellátás hiányosságai a szocializmus évei alatt, az akkori településpolitika „mesterkedései” nyomán alakultak volna ki. Erdei Ferenc a két világháború közötti állapotokat figyelembe véve külön falutípusként kezeli az „apró parasztfalvakat” vagy csonka falvakat; l. a 8. jegyzetet.
- 40 Beluszky P. 1976.

Irodalom

- Andor M.–Kuczai T.–S. Nigel (1996): Közép-európai falvak 1990 után. *Szociológiai Szemle*, 3–4., 125–147.
- Andorka R. (1994): A falusi társadalom változásai. *Agrártörténeti Szemle*, 1–4., 3–26.
- Andorka R. (1979): *A magyar községek társadalmának átalakulása*. Budapest.
- Bajmócy P.–Balogh A. (2002): Aprófalvas településállományunk differenciálódási folyamatai. *Földrajzi Értesítő*, 3–4., 385–405.
- Bali J. (2005): Hagyomány és modernizáció a nógrádi málnatermesztésben. In: Schwarz Gy.–Szarvas Zs.–Szilágyi M. (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest.
- Bali J. (1979): *Tovább a „harmadik úton”? A falusi társadalom és gazdaság fejlődésének tapasztalatai az '90-es években egy esettanulmány kapcsán*. IV. Falukonferencia - A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig. Pécs, 226–232.
- Baranyi B.–G. Fekete É.–Koncz G. (2003): A roma szegregáció kutatásának területi szempontjai a halmozottan hátrányos helyzetű encsi és sellyei-siklósi kistérségben. *Kisebbségkutatás*, 2.
- Baranyi B.–Süli-Zakar I. (1997): *A családi vállalkozások szerepe az átalakuló magyar mezőgazdaságban*. IV. Falukonferencia. - A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig. Pécs, 299–306.
- Barta Gy.–Beluszky P.–Berényi I. (1975): A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. *Földrajzi Értesítő*, 2–3., 299–390.
- Bárth J. (1996): *Szállások, falvak, városok*. Kalocsa.
- Bartke I. (szerk.) (1987): *A területi fejlődés fontosabb változási tendenciái az elmúlt másfél évtizedben (1971–1985)*. *Tervgazdasági Közlemények*, 4.
- Bartke I. (1985): *A területfejlesztési politika Magyarországon*. Budapest.
- Becsei J. (1995): *Az alföldi város és a külterületi népesség*. Budapest.
- Becsei J. (1983): *Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyavilágának településmorfológiája*. Budapest.

- Bellér B. (1981): *A magyarországi németek rövid története*. Budapest.
- Beluszky P. (szerk.) (2005): *Magyarország történeti földrajza*. Budapest–Pécs.
- Beluszky P. (1982): A falufejlesztés korlátai. *Napjaink*, 12.
- Beluszky P. (1988): A kisfalvakról – településtudományi megközelítésben. In: Sükösd F. (szerk.): *Aprófalvak közéleté és ifjúsága*. Pécs, 72–91.
- Beluszky P. (2001): *A Nagyalföld történeti földrajza*. Budapest–Pécs.
- Beluszky P. (1988): Az „Alföld-szindróma” eredete. *Tér és Társadalom*, 4.
- Beluszky P. (1965): Falusi településeink osztályozása. *Földrajzi Értesítő*, 2., 149–163.
- Beluszky P. (1999): *Magyarország településföldrajza*. Budapest–Pécs.
- Beluszky P. (2005): *Órség–Vendvidék–Felső-Rábavölgy*. Budapest–Pécs, 2005.
- Beluszky P.–Sikos T. T. (1982): *Magyarország falutípusai*. Budapest, 180.
- Beluszky P.–Sikos T. T. (1979): Szolnok megye falusi településeinek típusai. *Alföldi Tanulmányok*, 89–116.
- Beluszky P.–Sikos T. T. (1986): Szolnok megye falutípusai. *Földrajzi Értesítő*, 1., 79–111.
- Beluszky P.–Sikos T. T. (1981): Vas megye falusi településeinek típusai. (Településalakító folyamatok a megye falusi térségeiben.) *Településtudományi Közlemények*, 30., 100–127.
- Beluszky P.–Sikos T. T. (1981): Vas megye falusi településeinek típusai. *Vasi Szemle*, 498–517.
- Bíró Sz. (2000): A földtulajdon és a birtokszerkezet alakulása két nagyobb alföldi településen. In: Kovács T. (szerk.): *Integrált vidékfejlesztés. V. Falukonferencia*. Pécs, 2000.
- Bódi F.–Böhm A. (2000): *Sikeres helyi társadalmak Magyarországon*. (Agroinform Kiadóház), Budapest, 179.
- Bódi F.–Fekete A. (2005): Kormányzati kísérletek a területi különbségek enyhítésére. *Falu*, 4.
- Boros E.–Csite A.–Letenyei L. (szerk.) (1999): *Rendszerváltás után: falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*. Budapest.
- Böhm A. (1995): A magyar falu társadalmi a rendszerváltás után. In: Kovács T. (szerk.): *A mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig*. III. Falukonferencia. Pécs, 1995.
- Buday Sántha A. (2001): *Agrárpolitika – vidékpolitika*. Budapest–Pécs.
- Csatári B. (1994): A magyar faluhálózat állapotrajza és a jövő lehetőségei. *AGRO-21 Füzetek*.
- Csatári B. (2000): A magyarországi kistérségek vidékiségi-kritériumai. In: Horváth Gy.–Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs.
- Csatári B. (2000): A vidéki sokszínűség és a magyar területfejlesztési kistérségek. V. Falukonferencia. Integrált vidékfejlesztés. Pécs, 441–449.
- Csatári B. (1999): Az alföldi tanyarendszer változásairól. In: Kovács F.–Kovács I. (szerk.): *A falu- és vidékfejlesztés stratégiai kérdései*. Budapest.
- Csite A. (1999): A paraszti közösségtől a ruralitásig. *Szociológiai Szemle*, 1999.
- Csite A.–Kovács I. (1995): Posztszocialista átalakulás Közép- és Kelet-Európa rurális társadalmában. *Szociológiai Szemle*, 2., 49–72.
- Csite A.–Kovács I. (2002): Vidéki történet. In: Kovács I. (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás. A posztszocializmus vége*. Budapest, 219–308.
- Diebel A.–Szarvák T. (1977): *A rendszerváltás vesztesei – szociológiai vizsgálat eredményei egy határ menti falusi településen, Bagamérban*. IV. Falukonferencia. A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig. Pécs.
- Donáth F. (1969): *Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947*. Budapest.
- Donáth F. (1976): *Reform és forradalom*. Budapest.
- Duró A. (2000): Az alföldi tanyaközségek történeti útja. In: Horváth Gy.–Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs.
- Eke I. (1994): Népesedési folyamatok. In: Perczel Gy.–Tóth J. (szerk.): *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza*. Budapest.
- Elek S. (1991) (szerk.): *Faluszociológia II*. Budapest.
- Enyedi Gy. (1984): *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása*. Budapest.
- Enyedi Gy. (1980): *Falvaink sorsa*. Budapest.
- Enyedi Gy. (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon*. Budapest.
- Eperjessy K. (1966): *A magyar falu története*. Budapest.
- Erdei F. (1942): *A magyar paraszttársadalom*. Budapest.

- Erdei F. (1937): *Futóhomok*. Budapest.
- Erdei F.: *Magyar falu*. Budapest, é.n.
- Erdei F. (1942): *Magyar tanyák*. Budapest.
- Faludi E. (1977): *Aprófalvak – málladozó startkövek*. IV. Falukonferencia – A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig. Pécs, 425–432.
- Fehér I. (1988): *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950*. Budapest.
- Féja G. (1937): *Viharsarok*. Budapest.
- Fél E.–Hofer T. (1997): *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest.
- Ferge Zs. (2001): *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Budapest.
- Für L. (1983): *Kertes tanyák a futóhomokon*. Budapest.
- Gábor R. I.–Galasi P. (1981): *A „második” gazdaság*. Budapest.
- Glatz F. (szerk.) (1999): *A cigányok Magyarországon*. Budapest.
- Gunst P. (szerk.) (1998): *A magyar agrártársadalom a jobbágyág felszabadtól napjainkig*. Budapest.
- Gyula I. (1995): Gömörszőlős, a fenntartható falu modellje. In: Kovács T. (szerk.): *A mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig*. III. Falukonferencia. Pécs.
- Hajdú Z. (1990): A településpolitika „szocialista” modelljének kialakítása Magyarországon (1941–1951). In: Tóth J. (szerk.): *Tér-idő-társadalom*. Pécs, 157–169.
- Hajdú Z. (1989): Az első „szocialista” településhálózat-fejlesztési koncepció formálódása Magyarországon (1949–1951). *Tér és Társadalom*, 1.
- Hajdú Z. (2001): *Magyarország közigazgatási földrajza*. Budapest–Pécs.
- Hajdú Z. (1992): Település- és településhálózat-fejlesztési politika Magyarországon az államszocializmus időszakában. *Földrajzi Közlemények*, 1–2., 29–37.
- Hann, C. (2005): Utóparasztok a Futóhomokon: az „egyszerűbb” mezőgazdasági szövetkezetek bonyolult társadalmi öröksége. In: Schwarz Gy.–Szarvas Zs.–Szilágyi M. (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest.
- Harcza I. (1996): A paraszti népesség társadalmi mobilitása. In: *Magyarország agrártörténete*. Budapest, 531–548.
- Harcza I. (1991): A polgárosodás lehetőségei. *Agrártörténeti Szemle*, 1–4., 1–36.
- Hoffmann T. (1998): *Az európai parasztok*. Budapest.
- Illés I. (1993): A város- és falu-fejlesztés dichotómiája a magyar településhálózat-fejlesztésében. In: Kovács K. (szerk.): *Település, gazdaság, igazgatás a térben*. Pécs.
- Illyés Gyula: *Puszták népe*. Budapest 1936.
- Jávor K.–Molnár M.–Szabó P.–Sárkány M. (2000): A falusi társadalom a szocializmus időszakában. In: Paládi-Kovács A. (szerk.): *Magyar Néprajz*, VIII. Budapest, 977–1006.
- Juhász A. (1988): *A szegedi táj tanyái*. Szeged.
- Juhász G. (1997): A falu társadalmát terhelő szociális problémák – kitorési lehetőségek. In: *IV. Falu-konferencia. A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig*. Pécs.
- Juhász P. (1988): A településfejlesztési koncepció és a faluosztályok elmélete. *Tér és Társadalom*, 2., 3–18.
- Kanalis I.–Kiss A. (2006): *A perifériaképződés típusai és megjelenési formái Magyarországon*. Kecskemét.
- Kárpáti Z. (szerk.) (1997): *Társadalmi és területi folyamatok a 90-es évek Magyarországon*. Budapest.
- Kemény M. (2005): A mezőgazdaság helyzetének változása egyéni és közösségi szinten Muraszemenyén. In: Schwarz Gy.–Szarvas Zs.–Szilágyi M. (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest.
- Kertesi G.–Kézdi G. (1998): *A cigány népesség Magyarországon*. Budapest.
- Kiss R. (2005): Migrációs folyamatok hatása Budajenő társadalmára. In: Schwarz Gy.–Szarvas Zs.–Szilágyi M. (szerk.): *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest.
- Kolta János (1979): Az aprófalvak helyzete és jövője Baranya megyében. *Földrajzi Közlemények*, 4.
- Kósa L. (1991): *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. Debrecen.
- Kovács I. (1937): *A néma forradalom*. Budapest.
- Kovács K. (1985): A dunántúli szőlőhegyek betelepülése Zalaszántó példája alapján. *Ethnographia*, 2–3.
- Kovács K. (1987): Falutípusok a Dunántúlon. In: Degré A.–Foki I. (szerk.): *A dél-dunántúli aprófalvak és szórványok település- és társadalomtörténete*. Zalaegerszeg.

- Kovács K.–Bihari Zs. (2000): Változó agrárgazdaság a térben. In: Horváth Gy.–Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs.
- Kovács T. (1977): *A vidékfejlesztés problémái és feladatai*. IV. Falukonferencia – A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig. Pécs, 19–26.
- Kovács T. (2003): *Videkfejlesztési politika*. Budapest–Pécs.
- Kovács T. (szerk.) (2000): *Törpefalvak a településrendszerben*. Budapest.
- Kovacsics J. (szerk.) (1997): *Magyarország történeti demográfiája 1896–1995*. Budapest.
- Kulcsár Kálmán (1982): *A mai magyar társadalom*. Budapest.
- Kulcsár V. (1976): *A változó falu*. Budapest.
- Ladányi J.–Szelényi I. (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Budapest.
- Lettrich E. (1968): Az Alföld tanyai település- és gazdálkodási rendszere. *Földrajzi Közlemények*.
- Lettrich E. (1982): Faluhálózatunk fő vonásai. In: Vágvolgyi A. (szerk.): *A falu a mai magyar társadalomban*. Budapest, 41–90.
- Lettrich E. (1965): *Urbanizálódás Magyarországon*. Budapest.
- Lovas Kiss A. (2005): Illegális eljárások mint adaptációs stratégiák egy régió mezőgazdasági struktúrájában. In: Schwarz Gy.–Szarvas Zs.–Szilágyi M. (szerk.): *Utóparasztai hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest.
- Major J. (1962): Magyarország településhálózata, különös tekintettel a mezőgazdasági településekre. In: Perényi I.–Farágó K.–Major J.: *Mezőgazdaság és településtervezés*. Budapest.
- Márkus I. (1996): *Polgárosodó parasztság*. Budapest.
- Mészáros R. (1982): *A falusi átalakulás alapvető térfolyamatai a Dél-Alföldön*. Budapest.
- Mészáros R. (1981): A falusi átalakulás földrajzi típusai a Dél-Alföldön. *Földrajzi Értesítő*.
- Mezei I. (2000): Falvaink új szerepkörben. In: Kovács T. (szerk.): *Integrált vidékfejlesztés*. V. Falukonferencia. Pécs.
- Miklóssy E. (1988): *Regionális elmaradottság és szocialista nemzetgazdaság*. Budapest.
- Molnár Melinda (2002): *A nagykunsgói tanyavilágról jelen időben*. Budapest.
- Nagy O. (1997): Magyarország mezőgazdasági népessége. *Statistikai Szemle*, 7–8., 645–668.
- Nemes Nagy J. (1998): Vesztesek – nyertesek – stagnálók. *Társadalmi Szemle*, 8–9., 5–18.
- Novák L.–Selmeczi L. (szerk.) (1985): *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Budapest.
- Orbán S. (1980): Tanyaközpontosítási, közsegésítési kísérletek a felszabadulás után. In: Pölöskei F.–Szabad Gy. (szerk.): *A magyar tanyarendszer múltja*. Budapest.
- Orosz I.–Fűr L.–Romány P. (szerk.) (1996): *Magyarország agrártörténete*. Budapest.
- Papozsi L. (1977): *Az integráció falun*. IV. Falukonferencia – A fenntartható mezőgazdaságtól a vidékfejlesztésig. Pécs, 46–54.
- Perczel K. (1961): Milyenek lesznek a szocialista falvak Magyarországon? *Építésügyi Szemle*.
- Perényi I.–Farágó K.–Major J. (1962): *Mezőgazdaság és településtervezés*. Budapest.
- Porkoláb P. (2005): Parasztság és modern gazdálkodás a 20–21. század fordulóján Tiszadob példáján. In: Schwarz Gy.–Szarvas Zs.–Szilágyi M. (szerk.): *Utóparasztai hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest.
- Rácz I. (1980): A tanyarendszer kialakulása. In: Pölöskei F.–Szabad Gy. (szerk.): *A magyar tanyarendszer múltja*. Budapest.
- Romány P. (1996): A magyar falu az örök vesztes? *Gazdálkodás*, 19.
- Sárfalvi B. (1965): *A mezőgazdasági népesség csökkenése Magyarországon*. Budapest.
- Sárkány M. (2005): Vállalkozók Varsányban: mezőgazdaság és azon túl a nagyvilág. In: Schwarz Gy.–Szarvas Zs.–Szilágyi M. (szerk.): *Utóparasztai hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest.
- Schwarz Gy. (2002): A soltvadkerti szőlő- és bortermelők megélhetési stratégiái a kilencvenes években. In: Szilágyi M. (szerk.): *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999*. Budapest, 35–64.
- Schwarz Gy. (2005): Esélyek, adottságok és stratégiák: Agrártermelők Tarjánban és Kocséron. In: Schwarz Gy.–Szarvas Zs.–Szilágyi M. (szerk.): *Utóparasztai hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest, 139–156.
- Schwarz Gy.–Szarvas Zs.–Szilágyi M. (szerk.) (2005): *Utóparasztai hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest.

- Sikos T. T. (1984) (szerk.): Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei a területi kutatásokban. *Földrajzi Tanulmányok*, 19. Budapest.
- Szabó P. (2005): Életstratégiák Nagyrákoson. In: Schwarz Gy.–Szarvas Zs.–Szilágyi M. (szerk.): *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest.
- Szabó Z. (1936): *A tardi helyzet*. Budapest.
- Szabó Z. (2005): *Cifra nyomorúság*. Budapest.
- Szarvas Zs. (2005): A falu és a turisták. Az alsópáhoki Kolping-szálloda és a helybeliek kapcsolatai. In: Schwarz Gy.–Szarvas Zs.–Szilágyi M. (szerk.): *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest.
- Szelényi I. (1992): *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest.
- Szenyéri Z. (2003): Exodus a II. világháború után: a németeket ért kollektív megtorlás időszaka Dél-Dunántúlon 1944–1948 között. In: Süli-Zakar I. (szerk.): *Társadalomföldrajz*. Debrecen.
- Szilágyi M. (2005): Bevezetésként: az utóparaszi hagyományokról. In: Schwarz Gy.–Szarvas Zs.–Szilágyi M. (szerk.): *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest.
- Szoboszlai Zs. (szerk.) (2003): *Cigányok a szociális földprogramban*. Budapest.
- Szöke A. (2005): „Gyött-mentek” és őslakosok együttélése. Beköltözések és nyaralóvásárlások hatása egy aprófalu kapcsolathálójának alakulására. In: Schwarz Gy.–Szarvas Zs.–Szilágyi M. (szerk.): *Utóparaszi hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest.
- Sztretykó Gy. (2000): A fertőszentmiklósi agrártársadalom helyzete és jövőképe. In: Kovács T. (szerk.): *Integrált vidékfejlesztés*. V. Falukonferencia. Pécs.
- Szuhay P. (1996): Az életmód változása a magyarországi falvakban. In: Orosz I.–Für L.–Romány P. (szerk.): *Magyarország agrártörténete*. Budapest.
- Tessedik S. (1786): *A parasztember Magyar országban mitsoda és mi lehetne*. Pécs.
- Tímár J.–Váradai M. M. (2000): A szuburbanizáció egyenlőtlen területi fejlődése az 1990-es évek Magyarországon. In: Horváth Gy.–Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs.
- Vágvolgyi A. (1982): *A falu a mai magyar társadalomban*. Budapest.
- Vajtkai A. (1940): Cserszegtomaj (Egy hegyközség élete). *Néprajzi Értesítő*.
- Valuch T. (2001): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 389.
- Váradai M. M. (1997): Solymár: az aranyfalu. *Tér és Társadalom*, 4.
- Váradai M. M. (1996): *Vörösvári történet*. Pécs–Budapest.

Mi a helyzet falun?

Katasztrófális! – Legalábbis ezt sugallja a média, ezt tartja a közvélekedés, de még a szakirodalom jórésze is.¹ S abban is meglehetősen nagy az egyetértés, hogy a magyar falu tönkretételére valóságos összeesküvés szerveződött, falvainkat tudatosan rombolták a különféle „nemzetellenes” (?) erők, technokraták, multik, kozmopoliták, vulgármarxisták (hogy az ütősebb tetteseket ne is említsem). Mindez azért is elkésérítő – folytatódik a gondolatsor –, mert a valamikori falu idilli világ volt, lakói természetközeli életet éltek, minden szükségletüket maguk kielégítették, a falusi közösségek akolmelege mindenkit óvott, a falvak lakói egyszerű és tiszta életet éltek², egyszerűen a falvak már-már a földre szállt mennyországot kínálták lakóiknak.

Az vitathatatlan, hogy falvaink az elmúlt háromnegyed évszázadban – számukra! – kedvezőtlen folyamatok, hatások, erők között hanyódtak, küzdöttek fennmaradásukért. Ám az is vitathatatlan, hogy ezen folyamatok egy része – nagyobb része! – nem a faluellenes erők ténykedéséből fakadt, hanem *objektív* (a világméretű gazdasági, társadalmi folyamatokkal azonos, végső soron, a társadalom egészére vetítve progresszívnek ítélnélhető) „történések” határozták meg. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a mezőgazdaság által foglalkoztatottak száma *drasztikusan csökkent* a 19. század vége óta, s különösen a második világháború után (*1. táblázat*), hisz a magyar falu még a 20. század közepén is, kevés kivételtől eltekintve a mezőgazdaságból élők s az őket közvetlenül kiszolgálók települése. Márpedig az agrártermelés technológiájának gyökeres átalakulása nagyszámú munkaeőt „szabadított” fel hazánkban is a mezőgazdaságból. Még 1949-ben is az ország keresőinek 53,8%-át, 2 millió 190 ezer főt a mezőgazdaság foglalkoztatta; arányuk viszont 2001-re 5,5%-ra, számuk 203 ezerre, az 1949. évi 1/11-ére csökkent. Nem lehet vitás, hogy az agrárkeresők számának radikális csökkenése messzemenően kihat a falvak helyzetére, pozíciójukra, demográfiai folyamataikra, „népességmegtartó képességükre”. Ma a mezőgazda-

1. táblázat: Az agrárkeresők aránya az összes keresőből

Év	Agrárkereső, %
1870	75,9
1910	60,1
1949	53,8
1960	38,5
1970	24,4
1980	18,6
1990	15,3
2001	5,5

ság töredéknyi munkaerőt köt a falvakhoz, mint korábban, csak keveseknek *szükségszerű* lakóhelye a falu. (Természetesen a kép árnyaltabb, hisz a mezőgazdaságból élők ellátása, a falusi turizmus, a falvakban itt-ott fellelhető ipari tevékenység stb. szintén igényel munkaerőt.)

A mezőgazdaság munkaerő-szükségletének drasztikus csökkenése – meg a szövetkezetektől való idegenkedés – a 60-as évektől kezdődően rendkívül mértékben felgyorsította a falvakból történő elvándorlást. (Az alacsony hatékonyságú kisgazdaságok tömeges fennmaradása mérsékelte volna az elvándorlást.) 1960 és 1970 között 615 ezer fővel csökkent az agrárágazat keresőinek száma, a következő évtizedben pedig újabb közel 300 ezer fővel. Az így „feleslegessé” váló falusi lakosság foglalkozást váltott s részben elvándorolt; 1960 és 1970 között 600 ezer fős veszteség érte a községeket s az elvándorlás a következő évtizedben is folytatódott. (Az is igaz viszont, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek meglehetősen nagyszámú nem mezőgazdasági jellegű munkahelyet is teremtettek a falvakban: ipari melléküzemeket, feldolgozó üzemeket, „logisztikát”, irodista munkahelyeket és így tovább.) Különösen az aprófalvak lakossága csökkent gyorsan az elvándorlás következtében; egynémely község lélekszáma egy évtized alatt megfeleződött (Tagyon 1960–1970 között 55,6, Korpád 50,9, Debréte 48,7, Libickozma 46,5%-os vándorlási veszteséget szenvedett). A hetvenes évtized elejére esett az első falu – Gyűrűfű – teljes elnéptelenedése. (Napjainkban az alternatív életmód hívei keltik életre poraiból.) Az elvándorlás nemcsak csökkentette a falvak lélekszámát, hanem torzította a helyben maradók társadalmát, demográfiai szerkezetét. Az elvándorlás ekkor ugyanis szelektív; a fiatalabbak, a szakmával rendelkezők, iskolázottabbak, tehetősebbek költöztek el, kedvezőtlenül változtatva meg a falvakban maradók kor-, iskolázottsági, jövedelmi stb. összetételét. A falvak lélekszámának gyors csökkenése, az elhagyott ingatlanok felszaporodása nyomán a falusi telkek-házak gyorsan elértéktelenedtek, s az alacsony ingatlanárak vonzották-vonzzák a hátrányos helyzetű, szegény, munkanélküli – többségében cigány – családokat. Vagyis a rendkívül heveny foglalkozási átrétegződés, illetve ennek nyomán a falvak munkaerő-piaci helyzetének drasztikus megváltozása ma is, az átrétegződési folyamat lezajlása után is érezteti hatását.

A mezőgazdaságból kilépők másik része megtartotta korábbi lakóhelyét, de a városokban, ipari- és bányászközségekben vállalt munkát, vagyis *ingázóvá lett*. 1970-re az ingázók száma kb. 1 millióra emelkedett. A falvak többsége lakótelepüléssé vált. (Ma is a községek munkavállalóinak 62%-a ingázó.) Az ingázás az egyénekre és a helyi társadalmakra gyakorolt káros kihatásai mellett ugyanakkor mérsékelte az elvándorlást (mert lehetővé tette a városi munkavállalást a falusi lakás megtartása mellett).

Az „objektív folyamatok” felsorolását még hosszan folytathatnánk; megemlíthetnénk a *gépi technológiák* fejlődését, elterjedését – ez eredményezte a mezőgazdaság munkaerő-szükségletének gyors csökkenését –, vagy a „*géperejű közlekedés*” általánossá válását a vidéki térségekben is; ez utóbbi tette lehetővé a

lakó- és munkahelyük szétválását, az ingázást, de az alapfokú intézmények „körzetesítését” is. De ide sorolható a nyugdíjas lét általánossá válása a falvakban is (ez gyorsította a többgenerációs családok felbomlását, következképp befolyásolta a migrációs folyamatokat) vagy a technikai civilizáció – villany, vezetékes víz, gáz stb. – behatolását a vidéki térségekbe.

Ugyanakkor az sem vitatható, hogy az ún. „szocialista éra” évtizedeiben a falu, a „vidék” s évtizedekig a mezőgazdaság hátrányos elbánásban részesült. Mind a politikai, mind a gazdasági és társadalmi irányítás erősen centralizált modellben működött, a megtermelt javak szinte egészére rátette kezét az állam, s azt értékrendje, érdekei s kényszerei alapján újraosztotta. Mivel a szocialista éra erőltetett gazdaságfejlesztésének szűk keresztmetszete a beruházási javak szűkössége volt, az újraelosztás szükségyszerűen szelektíven történhetett; a preferált ágazatok és területek közé az ipar – kiváltképp az energetikai-, nehéz- és hadiipar –, a hadsereg, a „termelő” infrastruktúra, az állami- és pártapparátus, következképp a városok s a bányász- és ipari községek tartoztak.

A mezőgazdaság, a falu, a lakossági infrastruktúra, a „humán erőforrások”, a környezet a „kiélt” ágazatok közé került. Ebben a szisztémában az újraosztott javak 90–92%-a a városoknak jutott, akkor, amikor még az ország lakosságának több, mint fele a községekben élt. A településpolitika, illetve a településhálózat-fejlesztési koncepciók is ezt a szisztémát „képezték le”. A településpolitika elsődleges célja az iparosítás településhálózati feltételeinek megteremtése, ugyanakkor a településfejlesztés legfontosabb eszköze is az iparosítás; a településhálózat szocialista átalakítása a szocialista iparosítás eredménye lehet, vélték a koncepciók készítői. E koncepciók alapvető metódusa a települések fejlesztési kategóriákba való sorolása. Az első – jogerőre nem emelkedett – 1951-es koncepció a községek többségét az ún. III. kategóriába sorolta. A III. kategória altípusai között a fejleszhetőség szempontjából éles különbséget tettek. A III/C. kategória több, mint másfél ezer településéről igen kedvezőtlenül intézkedett a koncepció: a „...C. csoportba soroltuk azokat a községeket, amelyek lélekszámuknál, gazdasági helyzetüknél, közlekedési adottságaiknál, területi elhelyezkedésüknel fogva nem illeszthetők bele a kialakítandó szocialista községhálózatba és ezért nem is fejleszthetők... A C csoportba sorolt települések területére építési engedélyt lakóépületre kiadni nem szabad”. A koncepció tehát meglehetősen egyértelműen állást foglalt a faluállomány tetemes hányadának fokozatos elsorvasztása mellett. Ha nem is ily egyértelműen, de diszkriminálta a falvakat az 1971-es Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció is, mindenekelőtt az aprófalvakat.

Ha e koncepciók nem is valósultak meg a maguk teljességében – részben a beruházási javak szűkössége, a mezőgazdaság s ezen belül a háztáji gazdálkodás 70-es évekbeli felértékelődése, részben a tömegessé váló ingázás következtében –, de kölcsönhatásban a „reálfolyamatokkal” alakították a településhálózatot. Az alapfokú intézmények „körzetesítése” megritkította a falvak, mindenekelőtt a kistalvak alapfokú intézményhálózatát. Az alapellátottság a település-

2. táblázat: Az 5000 főnél kisebb népességszámú községek alapellátottsága, 1979

Megnevezés	A megnevezett intézménnyel ellátott községek aránya a				
	499 és kevesebb	500–999	1000–1999	2000–2999	3000–4999
népességszámú községekben (%)					
Községek száma	831	752	713	321	222
Népességszámuk, fő	252 440	551 175	1 010 572	782 643	837 781
Tanácsi székhely	4,5	28,5	66,3	91,3	98,6
Postahivatal (fiókposta)	39,6	91,5	99,0	99,4	100,0
Mezőgazdasági üzemközpont	9,5	25,3	55,3	76,3	79,7
Iparcikkbolt	0,4	1,6	8,6	32,1	70,3
Tűzép-telep	7,1	25,9	49,6	79,8	95,5
Körzeti orvosi székhely	4,1	28,3	76,6	99,1	100,0
Gyógyszertár	1,0	5,1	25,0	59,5	87,4
Bölcsőde	–	1,1	4,2	19,3	40,1
Óvoda	20,0	63,8	95,0	99,4	99,5
Felső tagozatos iskola	3,4	33,5	88,9	99,1	100,0
Filmszínház	49,8	86,2	92,3	96,3	98,6
Művelődési otthon	60,6	79,1	87,1	88,5	95,5
Közüzem vízhálózat	15,6	36,0	59,7	68,2	82,4

Forrás: saját gyűjtés.

nagyság függvényévé vált (2. táblázat). A „körzetesítés” azért is különösen hátrányosan érintette a falvakat, mert nem voltak meg annak a feltételei (sűrű tömegközlekedés, kiépült távközlés, magántulajdonban lévő személygépkocsi stb.). Nem meglepő, hogy a 60-as évek végétől a helyben igénybe vehető szolgáltatások választéka differenciálta elsősorban a faluállományt.³

Nemcsak a hivatalos településpolitika direkt hatásai jelentettek hátrányos megkülönböztetést a falvak kárára, hanem egyéb intézkedések hosszú sora is: az állami lakásépítést és az infrastruktúra-fejlesztést a városokba koncentrálták, a lakásépítési hitelekhez jutás feltételei közötti, a települések milyenségéhez kötött különbségek, a városok jobb áruellátása, de még a településpolitikai viták során gyakran felemlegetett eltérések az áramdíjakban is.

Vagyis megítélésünk szerint vitathatatlan, hogy az elmúlt évtizedek településpolitikája sok elemében faluellenes volt – árnyaltabban: kedvezőtlen hatásai elsősorban a falvakban mutatkoztak –, ideológiai vagy technokrata megfontolások a városfejlesztést szorgalmazták. (A társadalom- és gazdaságirányítás „szocialista modellje” általában sem kedvezett a helyi társadalmak autonómiájának, a civil kezdeményezéseknek, a tradícióörzésnek, a szerves fejlődésnek és így tovább, városban-faluban egyaránt.) De a cunamiszerűen jelentkező, nem az aktuális településpolitikából következő folyamatokat nem lehetett volna kivédeni, legfeljebb kártételeiket mérsékelni. A közbeszédben, a médiában, a politikában, esetenként a tudományban megnyilatkozó „csúsztatnak”, valótlanúságot állíta-

nak, amikor a falvaink mai állapotában csupán tudatos, rosszindulatú, „felülről” vagy „kívülről” érkező beavatkozások romboló hatását látják.

(A tanulmány limitált terjedelme miatt nem térhetünk ki bővebben a hajdanvolt falvak idilli világára. Csak megjegyezzük, hogy Tessedik Sámuel, Szarvas evangélikus lelkésze jó kétszáz éve az „ideális” falvokról szólva kárhoztatta a túlságosan kicsiny falvakat, mert „még kovácsuk sincs”. Vagyis „alapellátottságuk” hiányos.) Erdei Ferenc pedig a két világháború közötti magyarországi falvak típusokba sorolásakor megkülönböztette a „csonka falvakat”; ezeknek „...olyan kicsiny és olyan fogyatékos az önállósága, nem is egész falu, hanem csak részfalu, amelynek szükségképpen kapcsolódnia kell, vagy más hasonló részfalvakkal, vagy egy nagyobb faluhoz...”⁴

Am az alapellátás hiányos voltánál sokkal súlyosabb gondot jelentett a falvak lakóinak gazdasági és társadalmi helyzetük, a jövedelmi viszonyaik, életkörülményeik. Amíg a falu elsősorban és dominánsan a mezőgazdaságból élők s az őket közvetlenül kiszolgálók lakóhelye volt, addig meghatározó szerepet töltött be a falvak életében a földbirtokmegosztás s az ebből következő jövedelemszerzési lehetőségek s a lakosság társadalmi pozícióinak alakulása. Nyilvánvaló, hogy a mezőgazdaságból élők egyes csoportjainak *vagyonai helyzetében* (következésképp lakóhelyének, lakóházának milyenségében, életkörülményeiben, életvitelében stb.), a *településhez fűződő kapcsolataiban* (például tagja-e a közbirtokosságnak, az előjáróságnak, a falusi elitnek vagy sem), „településközi kapcsolatainak” irányában, intenzitásában és jellegében (piacozás, munkamigráció, házasodási-rokoni kapcsolatok stb.), következésképp a világról alkotott képében, kultúraközvetítő szerepében mélyreható különbségek voltak, s mivel e csoportok regionális megosztása, illetve a településeken belüli kombinálódása is különbözött, *településformáló szerepük meghatározónak* bizonyult a falusi térségekben.

Viszont a második világháború előtti statisztikákból kiderül, hogy a mezőgazdasági keresők több, mint fele nem rendelkezett saját földdel.⁵ Több, mint egyharmaduk mezőgazdasági munkás (napszámos, summás) volt – 1910-ben 36,4%-uk –, vagy gazdasági cseléd. De a birtokos parasztok többsége is 10 kh-nál kisebb földön gazdálkodott, ami csak nagyon szűkös életvitelt tett lehetővé, vagy kiegészítő jövedelmek után kellett nézniük a törpebirtokosoknak. A cselédek, napszámosok, törpebirtokosok, summások életkörülményeiről, társadalmi helyzetükről érzékletes képet fest a szépirodalom is (Illyés Gyula, Szabó Zoltán, Móricz Zsigmond stb.), így sorsuk leírásától eltekinthetünk.⁶ Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a falvak többségében a „muskátlis ablakok” mögé pillantva korántsem bontakozik ki valaminő nyugodt, kiegyensúlyozott, kiteljesedett élet képe.)

A máról szólva: a „médiakép” vezérmotívuma, mint már említettük, a falvak elszomorító helyzete, agóniája, szétesése; a magyar falu a sajtó (meg a közvélekedés) számára a „rémségek kicsiny boltja”. Különösen az aprófalvak. Csak a miheztartás végett említjük, hogy 2008-ban Magyarországon 2854 községi jogállású települést tartott számon a statisztika, bennük élt az ország lakosságának

3. táblázat: A települések nagyságrendi tagolódása Magyarországon, 2008

Lélekszám- kategória	A települések		A községek		A községek népességének	
	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya
– 499	1 062	33,7	1 062	37,2	281 425	8,7
500 – 999	674	21,4	674	23,6	486 440	15,0
1 000 – 1 999	640	20,3	636	22,3	915 075	28,2
2 000 – 4 999	496	15,7	438	15,3	1 266 204	39,1
5 000 – 9 999	138	4,4	42	1,5	271 533	8,4
10 000 – 49 999	122	3,9	2	0,1	21 285	0,7
50 000 – 99 999	11	0,3	–	–	–	–
100 000 –	9	0,3	–	–	–	–
Összesen	3 152	100,0	2 854	100,0	3 241 962	100,0

Forrás: Területi Statisztikai Évkönyv, 2008. KSH, 2009.

kereken egyharmada, 3,2 millió fő. A községek nagyobb hányada, 60%-a a hazai megítélés szerint kistalu (lakosság számuk nem éri el az ezer főt) (3. táblázat).

Kétségtelen tehát, hogy a kistalvak a magyarországi faluállomány meghatározó elemei, legalább is ha számukat tekintjük. A bennük élők számát tekintve már nem; a községi népesség kevesebb, mint negyede (23,7%-a) él kistalvakban, mintegy 770 ezer fő. A kistalu-problémát felerősíti, hogy az aprófalvak egyenletlenül oszlanak meg az országban, néhány megyénkben (Nyugat- és Dél-Dunántúlon, az ország északkeleti negyedében) a kistalvak dominálnak (4. táblázat). S a falvak sanyarú helyzetéről szóló hírek is elsősorban a kistalvak gondjairól szólnak (a kisiskolák bezárása, a kistalvak megszüntetése, a rendőri jelenlét hiánya stb.).

Az általánosan elfogadott képpel szemben két ellenvetésünk van:

- egyrészt a falvak – s közöttük az aprófalvak – helyzetében, lehetőségeiben, lakosságuk életkörülményeiben országrészenként alapvető eltérések mutatkoznak a mai Magyarországon,

4. táblázat: A kistalvak aránya néhány megyében, 2008

Megye	Az 500 főnél kisebb községek aránya		Együtt
	Az 500 főnél kisebb	Az 500–999 fős	
1. Vas	63,9	26,6	90,2
2. Baranya	71,5	16,7	88,2
3. Zala	63,3	23,0	86,3
4. Veszprém	49,8	27,7	77,4
5. Somogy	48,9	27,6	76,6
·	·	·	·
·	·	·	·
17. Csongrád	7,6	19,6	27,2
18. Bács-Kiskun	9,1	17,2	26,6
19. Jász-Nagykun-Szolnok	8,3	15,0	23,3

- másrészt ma már *nem elsősorban* az alapellátás kiépítettsége, hanem *munkaerő-piaci helyzetük* határozza meg a falvak állapotát.

Állításaink még a kisfalvak példáján is bizonyíthatóak, e hátrányos helyzetűnek tartott településállományon belül is akadnak szép számmal elfogadható helyzetű falvak, s „van remény”. Az *ötödik táblázatban* néhány apró- és kisfalvas megye, illetve kistérség társadalomstatistikai mutatóit közöljük. Nyugat-Magyarország kifejezetten kisfalvas régió; Vas megyében a községek kilenctizedében kevesebben élnek ezer főnél. A Vasvári és Őriszentpéteri kistérségben nincs is olyan község, amely elérné az ezer fős népesség-küszöböt. Jónéhány kistérségben az 500 főnél is kisebb falvak vannak többségben (arányuk a Lenti, Őriszentpéteri, Körmendei és Sellyei kistérségben meghaladja a 80, a Vasvári, Celldömölki, Letenyei és Zalaegerszegi kistérségben a 60%-ot). E szempontból helyzetük még kedvezőbb, mint Északkelet-Magyarorszáé. A hasonló településszerkezet ellenére a két országrész kisfalvas kistérségeinek állapota *alapvetően eltérő*, különösen *munkaerő-piaci helyzetüket* tekintve. A lakosság *gazdasági aktivitása* a nyugat-magyarországi aprófalvas kistérségekben meghaladja az országos átlagot. Az 1000 lakosra jutó adózók száma pl. még az Őriszentpéteri kistérségben – ahol „valódi” város nincs, a „címzetes” városban, Őriszentpéteren másfél ezren sem élnek – is meghaladja az országos átlagot (446 fő a 431 fős országos átlaggal szemben), nem is beszélve pl. a Bodrogi kistérség 294 főnyi adózójáról. Markáns különbségek mutatkoznak a *munkanélküliségi* adatokban (a Csornai kistérségben 3,1, a Körmendei kistérségben 3,8% nyilvántartott álláskereső, az Abaúj-Hegyközben 24,0, az Encsiben 22,4%), a vállalkozások lakossághoz mért arányában vagy a jövedelmi viszonyokra, illetve a szociális helyzetre rávilágító segélyezési adatokban (a Bodrogi kistérségben 51-szer több az 1000 főre jutó szociális segélyben részesülő, mint a Csornai kistérségben). Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy a kistelepülési vagy nyugat-dunántúli falvakban jóval nagyobb a munkahelyek kínálata, mint Kelet-Magyarország falvaiban. Viszont a városok az ingázók számára is kínálnak állásokat; a falvak keresőinek többsége bejár dolgozni a munkahely-centrumokba. A falvak kevés kivétellel lakótelepülésekké váltak (a kiingázók aránya pl. Bozsaiban 89,0, Bődén 89,9, Kisunyomban 88,8, Mesterházán 86,6, Nagykölkeden 84,8, Söptén 82,6%). A műszaki infrastruktúra manapság már a községekben is kiépíthető; e téren nem is mutatkoznak oly nagy különbségek az egyes országrészek falvai között, mint a foglalkoztatási mutatók terén. A magasabb jövedelmek, a lakosság jobb közérzete, a polgárosodás erősebb tradíciói következtében „nyugaton” a falvak közterületei, a lakóépületek, porták rendezettebbek, mint „keleten”, a falukép nem tükrözi a lakosság fásultságát, reményvesztettségét. Természetesen ennek következtében az ingatlanárak a kistelepülési, nyugat-magyarországi falvakban jóval magasabbak, mint az ország keleti sávjában, s ez távol tartja a falvaktól a szegény sorsú, munkanélküli „vándorokat”. Újabb előny „kelettel” szemben.

Az kétségtelen, hogy az alapfokú intézményhálózat a dunántúli kistelepüléseken is hiányosan épült ki. A „helyi” alapellátottság megítélésében azonban túl kell lépünk a hetvenes években kialakult beidegzettségeinken.

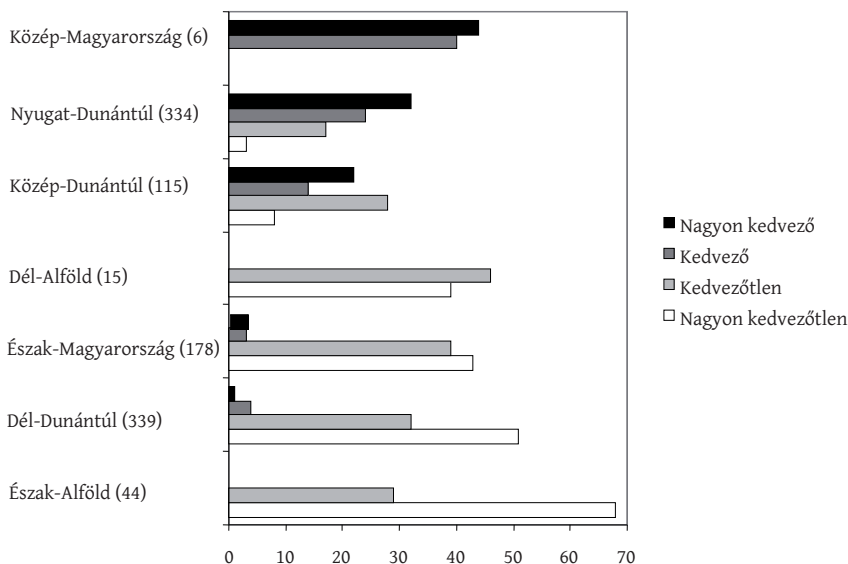
5. táblázat: Aprófalvas kistérségek társadalomstatistikai mutatói, 2007

Megye, illetve kistérség	> 1000 lakosú községek aránya, %	> 500 fő alatti községek aránya, %	Nyilvántar- tott állás- kereső, %	1000 lakosra jutó adózó	Közüzemi csatorna, % Közüzemi csatorna, % Közüzemi csatorna, %	Rendszeres szociális segély/1000 lakos	1000 lakosra jutó vállalkozás	1000 lakosra jutó személy- gépkocsi
Vas megye	90,2	63,9	4,5	493	66,8	6	111	311
Sárvári kt.	86,7	46,7	4,2	524	45,2	4	90	302
Vasvári kt.	100,0	63,6	7,5	438	16,7	15	71	283
Körmenői kt.	87,5	83,3	3,8	488	55,0	5	87	298
Celldömölki kt.	96,3	69,0	4,6	480	42,4	5	81	295
Óriszentpéteri kt.	100,0	85,7	8,3	446	54,2	11	100	329
Zala megye	86,3	63,3	7,0	470	66,2	16	127	308
Lenti kt.	94,0	82,0	7,3	454	59,1	19	97	300
Letenyei kt.	92,3	61,5	11,0	410	49,9	32	74	263
Zalaegerszegi kt.	87,6	61,9	5,3	497	67,6	10	133	318
Győr-Moson-Sopron megye	57,8	31,8	2,9	481	83,3	3	118	315
Csornai kt.	78,8	45,5	3,1	482	52,0	2	84	299
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	66,7	41,4	12,9	377	63,0	54	79	234
Abaúj-Hegyközi kt.	86,4	63,6	24,0	315	6,5	82	50	199
Encsi kt.	85,7	68,6	22,4	313	40,2	92	47	196
Edelényi kt.	87,6	66,7	18,3	323	51,7	85	50	190
Bodroközi kt.	68,8	31,2	21,7	294	5,5	102	30	186
Sátoraljaihegyi kt.	100,0	76,5	14,3	398	78,9	64	60	246
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	42,8	16,2	13,4	360	51,1	49	91	251
Fehérgyarmati kt.	87,5	41,7	19,6	319	37,5	83	69	240
Vásárosnaményi kt.	80,8	23,1	20,1	316	44,2	79	75	241
Sellyei kt. (Baranya)	97,1	88,2	21,4	372	14,5	85	58	223
Országos átlag	60,8	37,2	6,7	431	69,8	19	123	300

Az alapfokú intézményhálózat szerepe ugyanis változott a falusi térségek településformáló folyamataiban, a falvak életében, a közöttük lévő különbségek kialakulásában. A hetvenes-nyolcvanas évek szakirodalma, a publicisztika, a településpolitikai vitákban elhangzottak egyértelműen az alapfokú intézményekkel való ellátottságban, illetve ellátatlanságban, az alapfokú ellátás színvonalkülönbségeiben látta a falu életének legfontosabb tényezőjét, a hátrányos helyzetű falvak kialakulásáért az alapfokú ellátás hiányosságait, a „körzetesítést” tették felelőssé. Utólag természetesen hangsúlyoznunk kell, hogy a teljes foglalkoztatottság viszonyai közepette. Ma, amikor a gazdasági aktivitás csökkenése, a munkanélküliség, az eltarítottak, a nyugdíjasok arányának növekedése, a mezőgazdasági üzemek jelentékeny hányadának csekély jövedelmezősége a munkaerő-piaci helyzetet, a mellékjövedelmek szerzésének lehetőségeit, a lakosság jövedelmi viszonyait stb. állítják a falusi élet középpontjába, az alapellátás állapota automatikusan hátrébb sorolódik a fontossági sorrendben. De az alapfokú intézmények igénybevételének lehetőségei is változtak. Egyrészt növekedett ezen intézmények száma a falvakban, elsősorban a magánvállalkozások terjedése nyomán – boltok nyitása, sokféle szolgáltatás meglepedése, a kisiparosok számának növekedése stb. –, de néhány állami-önkormányzati intézmény is visszatelepült a kisfalvakba (iskolák, óvodák, jegyzőségek). Alapvetően megváltoztatta az alapfokú intézmények elérhetőségét a közlekedés és a kommunikáció változása. A személygépkocsi elterjedése – a jobb helyzetű falvakban három család közül kettő rendelkezik gépkocsival, az 1000 főre jutó kocsik száma 300 felett van –, kommunikáció egész eszközei – telefon, mobiltelefon, e-mail, internet, teleházak stb. – gyökeresen megváltoztatták az „ellátatlan” aprófalvak s az „alsó fokú központok” intézményei közötti kapcsolatokat, a „világgal” való érintkezés lehetőségeit. Szaporodtak a mozgó szolgáltatások, sok helyütt működik a falugondnoki rendszer; az ingázók is nap mint nap kapcsolatot teremtenek a közeli városokkal. A jövőben a kedvezőbb jövedelmi viszonyok, a vásárlóerő növekedése, az önkormányzatok kedvezőbb költségvetési helyzete esetén az alapfokú ellátás elérhetősége, színvonala tovább javulhat (a gépkocsi és a kommunikációs eszközök további elterjedése, a körzeti iskolák mikrobuszokkal való ellátása a tanulók szállítása céljából stb.).

Mindezekkel magyarázhatóan Közép-Magyarországon, a Nyugat-Dunántúlon, helyel-közzel a Közép-Dunántúlon a falvak helyzete nem gond nélküli, de stabil; itt a falvak többsége lassan-lassan a rendezett kertvárosok jellegét ölti magára. Szó sincs agonizáló falvokról. Ezt igazolja – sok más mellett – az MTA RKK TKO-n Kovács Katalin vezetésével folyó vizsgálat (1. ábra). Az aprófalvakat társadalomszerkezetük alapján 4 kategóriába sorolták: nagyon kedvező, kedvező, kedvezőtlen és nagyon kedvezőtlen helyzetű aprófalvak kategóriájába.⁷ Közép-Magyarországon (Pest megye) kedvezőtlen és nagyon kedvezőtlen helyzetű aprófalva nincs is (igaz, aprófalva se nagyon); a Nyugat-Dunántúlon is csak a faluállomány 3-4%-át teszik ki a nagyon kedvezőtlen helyzetű kisközségek. Az is tény, hogy a Dél-Dunántúlon, az Észak-Alföldön és Észak-Magyarországon a helyzet merőben más: az Észak-Alföldön nincs is kedvező helyzetű aprófalva; az e nagyságka-

1. ábra: Az eltérő társadalm szerkezetű falvak megoszlása a régiók aprófalvainak körében 2005, %

Forrás: Bihari Zs.–Koós B.–Kovács K. (2007): A települések szegénységi kockázata, adatbázis MTA RKK TKO.

tegoriába tartozó települések közel 70%-ának helyzete „nagyon kedvezőtlennek” bizonyul. E régiókban a kisfalvak mellett a közepes-, vagy akár a népes falvak s kisvárosok munkaerő-piaci helyzete katasztrofálisan rossz, a gazdasági aktivitás igen alacsony. Egyes falvakban a munkaképes korúak egytizede (!) sem rendelkezik állandó állással, s tömegével található olyan község, ahol a munkahellyel rendelkezők aránya nem éri el a 20%-ot. Ennek következtében nem csak a jövedelmek rendkívül alacsonyak, hanem a lakosság életvitelét, mentalitását, munkakultúráját is kedvezőtlenül alakítja. E régiókban számosan érik el a munkaképes kort úgy, hogy szüleiket, szomszédjaikat sohasem látták munkába indulni. A rendkívül alacsony jövedelmek, a falvak lakóinak lumpen-életmódja tükröződik a falvak megjelenésén, településképén (szegényes, romló állagú épületek, elhanyagolt lakóházak, porták, műveletlen kertek stb.). Ezért az ingatlanárak mélyre zuhantak, ami kiváltja a szegénység betelepülését e falvakba. Ennek következtében a legelesettebb falvak demográfiai folyamatai rendhagyóak: vándorlási nyereséget könyvelhetnek el, lélekszámuk növekszik, magas a születések száma, a korszerkezet fiatalos. Megjegyzendő persze, hogy e régiókban a városok, a városokban élők állapota-helyzete is összehasonlíthatatlanul kedvezőtlenebb, mint Nyugat-Magyarország városaiban. E falvak áldatlan állapota tehát nem „települési” probléma, nem a falvak problémája, hanem regionális probléma, gazdasági és szociális probléma. Nem a „falurombolás” eredménye, hanem regionális, ha nem országos probléma.

Összegezve: a politikában, médiában, közbeszédben általánosan elterjedt kép, miszerint a hajdan volt barátságos-kellemes falusi állapotokat a szocialista

éra kezdetétől napjainkig módszeresen rombolták-rombolják „ellenséges erők” s mesterkedéseik eredményeként már végveszélybe sodródott a magyar vidék, túlzó, féligazságokat tartalmaz vagy egészen egyszerűen hamis. (Noha kétségtelen, hogy a szocialista éra számos intézkedése, tulajdonképpen az egész „modell” a falvakra nézve hátrányos volt, s a magyarországi falvak nem csekély hányadának állapota siralmas.) Ám ezt a helyzetet nem lehet kizárólag a településpolitika rovására írni, másrészt az ország egyes régióiban reményteljes folyamatok zajlanak a falvakban is.

Jegyzetek

- 1 Csak két, a direkt politikai vonatkozásokat kerülendő forrásmegjelölés nélküli idézet a közelmúlt sajtójából: „Betegségének végső stádiumába fordult a magyar vidék, mert az ország- és vidékromboló ... erők teljesen ellehetetlenítették.” „...a farkaséhes multimaffia és a kormány miatt befellegzett a magyar vidéknek”. (A szövegkihagyás szintén a depolitizálást szolgálja.)
- 2 A hajdanvolt falvakról szóló áradásokat olvasva önkéntelenül a költő sorai jutnak eszünkbe: „Kicsiny kunyhó, szerető szív, Tiszta égbolt, messzi kék...”. S ugyancsak Karinthy Frigyesztől: „...nincsen abban nagy modernség, csak szelídség, szeretet.” (Igaz, ez utóbbi sort nem a falvakról írta.)
- 3 Beluszky Pál és Sikos T. Tamás az „érett szocializmus” korára végzett vizsgálata szerint (Magyarország falutípusai. – Budapest, 1982) az akkori faluállományt elsősorban az alapellátás kiépítettsége s az ezt alakító tényezők – lakosságszám, demográfiai folyamatok – differenciálták.
- 4 Még a „minden faluban volt legalább iskola, tanító, pap” sztereotípiáról is le kell számolnunk. Pl. az Őrségben, ezen az aprófalvas dunántúli tájon a két világháború között 51 település létezett; közülük 37-ben nem működött helyben jegyző, harmincban lelkész, kb. ennyiben posta, s tizenötből az elemi iskola is hiányzott! Kétségtelen, hogy az alapfokú intézményhálózat azóta is ritkult a falvakban, de azt állítani, hogy az alapfokú intézmények „hiánya” (?) az elmúlt évtizedek településpolitikájának eredménye lenne, egyszerűen ellentmond a tényeknek.
- 5 Az ún. „segítő családtagok” meglehetősen bizonytalan kategóriáját figyelmen kívül hagyva.
- 6 Helyzetüket egy Szabó Zoltántól vett idézettel, egy summácsolád gyermekének heti étrendjével érzékeltetem: „Hétfőn kenyeret meg főtt cukorrépát, dére kenyeret, estére tésztalevest. Kedden reggel vereshagymát, dére kenyeret, estére keménmagos levest. Szerdán reggel egy darab kenyeret meg répát, dére kenyeret, estére borsólevest meg kompristszát. Csütörtök reggel kenyeret, dére is kenyeret, estére tésztalevest. Péntek reggel kenyeret, répát, dére kenyeret meg két kocka cukrot, estére bablevest. Szombaton reggel kenyeret, dére nem hoztam iskolába semmit, estére kenyeret meg hagymát. Vasárnap reggel kenyeret, egy kis szalonnát, dére egy kis kalácsot, estére tésztalevest.” (Szabó Zoltán: A tardi helyzet. – Budapest, 1936.)
- 7 A felhasznált mutatók: 1. Fiatalodási index (a 0-14 évesek a 60 évnél idősebbek arányában) 1995, 2005; 2. Középfokú végzettségűek a 18 évesnél idősebbek arányában 1990, 2001; 3. Egy állandó lakosra jutó adózott havi jövedelem és nyugdíj 1995, 2005; 4. Regisztrált munkanélküliek a 18-59 évesek arányában 1995, 2005; 5. Nem korbetöltött nyugdíjasok aránya 1995, 2005.

Irodalom

- Beluszky P.– Sikos T. T. (1982): *Magyarország falutípusai*. Budapest, 180 o.
- Beluszky P.– Sikos T. T. (2007): *Változó falvaink*. Budapest, 459 o.
- Bajmóczy P.–Balogh A. (2002): Aprófalvas településállományunk differenciálódási folyamatai. *Földrajzi Értesítő*, 3–4. 385–405.
- Erdei Ferenc, én: *Magyar falu*.
- Hajdú Z. (1990): A településpolitika „szocialista” modelljének kialakítása Magyarországon (1949–1951). In: Tóth J. (szerk.): *Tér-idő-társadalom*. Pécs, 157–169.
- Kovács K. (2010): Vidéki változások a rendszerváltás után. In: Barta Gy.–Beluszky P.–Földi Zs.–Kovács K. (szerk.): *A területi kutatások csomópontjai*. Pécs, 91–119.
- Kovács T. (2003): *Vidékfejlesztési politika*. Budapest–Pécs, 284 o.
- Szabó Z. (1936): *A tardi helyzet*. Budapest.

Ment-e az OTK (1971) által a világ elébb?

A válaszadás látszólag könnyű. Egy tervgazdálkodást folytató országban természetes(nek látszik), hogy a településhálózat is a „szocialista jövőkép” szerint alakuljon, szoros kapcsolatban, kölcsönhatásban a szocialista gazdaság, társadalom, életforma kívánatos formálódásával. S az államnak minden eszköz rendelkezésére is állt ahhoz (?), hogy az elképzelt cél felé kormányozza az országot, annak „al-rendszereként” a településhálózatot. Az állam, mint majd kizárólagos tulajdonos, mint a legkülönfélébb döntések monopóliumának birtokosa, az „ellensúlyok és fékek” (politikai ellenzék, civil szerveződések, érvényesülni tudó ellenérdekek, kritikus sajtó stb.) majd teljes hiánya, az állam szolgálatában álló ideológia, szakmai tudás mind-mind szinte korlátlaná tették a (szocialista) állam mozgásterét, legalább is az adott lehetőségeinek keretei között (rendelkezésre álló pénzügyi források, a centralizált irányítás alacsony hatékonysága, az érdeksérült lakosság rejtett külön útjai stb.).

Ily viszonyok között (látszólag) nincs más feladatunk, mint összevetni az OTK célkitűzéseit a településhálózat alakulásának reálfolyamataival, s máris elkészíthető a mérleg a Konceptió hatékonyságáról, arról, hogy „ment-e elébb” a településállomány és -hálózat az OTK kijelölt úton.

Csakhoggy:

- Joggal feltételezhető, hogy az OTK készítői érzékelték, figyelembe vették a koruk gazdaságában, társadalmában, településállományában kimutatható reálfolyamatokat, trendeket. Ismerték a hatalomnak a gazdasággal, a társadalommal kapcsolatos elképzeléseit, törekvéseit, (legalább is a) rövid- és középtávú terveit, intézkedéseit (pl. a „vidék iparosítása”, a „szocialista mezőgazdaság” konszolidációja, a szolgáltatások fejlesztésére irányuló törekvések stb.). Ezek várható hatásait – értelemszerűen – beépítették a Konceptióba. Vagyis az OTK (részben!) az akkor zajló folyamatok extrapolációja, illetve az ezekből a folyamatokból a településhálózat (kívánatos) alakulására levonható konzekvenciák deklarálása. (Más szóval oly prognózis, amelynek beteljesülése az OTK-tól függetlenül is várható; a meteorológus dicsérhető jó előrejelzéséért, de nem ő irányítja az időjárást.)

A feltételezésem jogosságát látszanak bizonyítani a falusi térségek településállományában, pontosabban ezen települések alapfokú intézményekkel való ellátásában a '60-as-'70-es években tapasztalható változások, melyeket a '60-as évek közepétől kezdődően a szűk ágazati racionalitás alapján, a „méretgazdaságosságra” hivatkozva, „szervezetkorszerűsítésként” feltüntetve hajtottak végre, szinte kivétel nélkül „felülről jövő” kezdeményezésre. Ez a közbeszédben *körzetesítésként* emlegetett folyamat nem jelentett mást, mint a kisebb települések alapfokú intézményeinek – tanács, általános iskola, tsz-központ, posta vagy

akár vegyesbolt stb. – megszüntetését, valamely nagyobb községbe való áttelepítését, így igénybevételük megnehezülését, legalábbis az intézmények nélkül maradt települések lakói számára. (Most nem térve ki arra az ágas-bogas kérdésre, hogy meg voltak-e a körzetesítés feltételei, indokolt volt-e minden esetben az intézmények megszüntetése, kínálkozott volna-e más lehetőség az alapellátás megoldására és így tovább.) Ez a folyamat tehát már az OTK hatályba lépése előtt megindult, attól teljesen függetlenül. Pl. 1960-ban még 4507 tsz-központ létezett, 1970-ben már csak 2441; az 1960-ban működő községi tanácsok közel kettőtöde 1970-re megszűnt. Kisfalvas térségekben megritkultak az általános iskolák, postahivatalok, plébániák-parókiák, olykor még a vegyes boltok is (orvos, gyógyszerár, bölcsőde 1970 előtt is ritkaságszámba ment az aprófalvakban). Így már az OTK életbe lépésekor „hierarchizálódott” a faluállomány az alapfokú ellátás szempontjából s ezt „képezte le” az OTK botránykövévé vált kategória-rendszer a településhálózat alsó régióiban, a faluállományon belül megkülönböztetve a kiemelt alsófokú, alsófokú, részleges alsófokú és az „egyéb” településeket. (Ezzel teljesítvén azon célkitűzését, miszerint „...ki kell jelölni azokat a településeket, centrumközségeket, amelyek a nagyüzemek gazdasági központjait és egyúttal azoknak az ellátási intézményeknek a telepítési helyét képezik, amelyek gazdaságos üzemeltetése meghatározott népességszámhoz kötött. Ezek vonzásközpontként a terület szervező centrumaivá fejlődhetnek.”)

Ezen „eljárás” – a reálfolyamatok beépítése az OTK-ba – feltételezi Nemes Nagy Józsefet is egyik tanulmányában (Nemes Nagy 1987): „A település-, illetve a területfejlesztési politika, ahelyett, hogy vitatta volna az ágazati érdeket, az optimális gazdaságos „üzemméret” tudományos tételét (tulajdonképpen ideológiáját), elfogadva az egyébként nagyon különböző tartalmú szférák azonos irányú folyamataihoz egy átfogóbb, általánosabb „legitimációt” kreált. Ebben tényleges felelőssége van, de a folyamat hangsúlyozottan nem minősíthető településpolitikai indíttatásúnak”.

(Megjegyezzük – s ez kétségtelenül árnyalja a fenn vázolt képet –, hogy az 1940-es évek végének, az '50-es évek elejének településhálózat-fejlesztési elképzelései, hivatalosan el nem fogadott – „törvényerőre” nem emelkedett – koncepciója tulajdonképp hasonló, csak végletesebb – az életképtelen aprófalvak felszámolásával is számoló – elképzeléseket fogalmazott meg a falusi településekkel kapcsolatban, akkor, amikor a „körzetesítés” folyamata még alig indult meg [l. Hajdú 1989]).

- Másrészt: a településhálózat alakulását hosszú-, de már rövid távon is a *globális makrofolyamatok*, a termelőerők változásaiból (fejlődéséből?) fakadó kényszerek és lehetőségek, az ágazati törekvések, társadalmi elvárások, vagyis a településhálózat-fejlesztési koncepciók hatáskörén kívül eső folyamatok határozzák meg (vagy legalábbis jelölik ki a „fő irányokat”, kizárván vagy nagy mértékben csökkentvén a településpolitikát, a tervezést, a külső, „akaratlagos” moderáció lehetőségét, hatását). Manapság meglehetősen elterjedt a közbeszédben az a vélekedés, hogy a falvak

súlyos helyzetét – munkahelyek hiánya, munkanélküliség, szegénység, gettósodás, elnéptelenedés, „deviánsok” nagy aránya stb. – korábbi hibás döntésekre, településpolitikára, netán a falvak elleni összeesküvésre, rosszindulatra lehet visszavezetni. E nézetek vallói elfelejtik, hogy a falvak, tehát az eredendően a *mezőgazdasági tevékenység üzemműködéséül* s a *mezőgazdaság által foglalkoztatottak lakóhelyéül* szolgáló települések helyzetét messzemenően, meghatározó módon megszabja a mezőgazdasági tevékenység alakulása, helye a gazdaság és társadalom struktúrájában, eltartóképessége, a foglalkoztatásban játszott szerepe. Márpedig a mezőgazdaság még a második világháború utáni években is az ország lakosságának többségét foglalkoztatta; a háború utáni első népszámlálás időpontjában, 1949-ben a keresők 53,8%-a, 2 millió 190 ezer fő az agrárszektorban dolgozott (1870-ben még kereken 75%-ot tett ki az agrárkeresők aránya). Ma (2001-ben!) 203 ezer fő foglalkozású agrárkeresőt tartanak számon, ők a községek keresőinek is csupán 10,5%-át (!) teszik ki, az összes keresőnek pedig 5,5%-át. A 60-as, 70-es évtizedben százezrek fordítottak hátat a mezőgazdaságnak (a 60-as évtizedben több, mint 600 ezren), léptek át ekkor még főleg az iparba, váltak ingázóvá, s sokan el is költöztek a falvakból. E drasztikus „váltást” a modern technológiák alkalmazása tette lehetővé, s kétségtelenül gyorsították szubjektív mozzanatok is (erőszakos kollektivizálás). S a mezőgazdaság munkaerőigényének rohamos – és elkerülhetetlen – csökkenése, a falvak munkaerő-piaci helyzetének kedvezőtlen alakulása egy sor további következménnyel járt. Az elvándorlást említettük (a hatvanas évtizedben több, mint 600 ezer fős vándorlási veszteség érte a községeket, mintegy 8%-kal csökkent a községekben élők aránya). Az elvándorlás szelektív volt (főleg a munkaképes korosztály, az iskolázottabbak, szakmával rendelkezők, tehetősebbek költöztek el), a helyben maradók demográfiai és társadalmi struktúrája torzult. Csakhamar a falvakban a halálozások száma felülmúlta a születéseket („természetes” fogyás). Szegényedtek a falvak, vesztek értékükből az ingatlanok, tovább romlott a (kis)falvak ellátottsága. Ezt a folyamatot településpolitikai eszközökkel lehetett volna lassítani, súlyos következményeit enyhíteni, ám leállítani vagy más irányba terelni aligha. Vagyis a településpolitikát felülírták a „reálfolyamatok”.

- Végül említjük meg – a „mérlegkészítés” nehézségei között – az *időtényezőt*. A 71-es OTK az elképzelések szerint 2000-ig szabta volna meg a magyarországi településhálózat alakulását. Ám már a '70-es évek végén, majd 1984-ben is módosították, 1990-ben pedig szinte észrevétlenül ki-múlt. Így tervezett – remélt? – hatásait, az „eredményt” (különösen a településhálózat esetében, amely egy lassú reagálású rendszer) „egy féldő után” számba venni – vitatható!

De nézzük néhány konkrét területen az OTK elképzeléseit, illetve a „reálfolyamatok” alakulását.

- Gyakran érte bírálat az OTK-t azért, mert városfejlesztési koncepció volt, s nem településfejlesztési. Valóban, a szocialista korszak településpolitikájának legfőbb célja az iparosítás településhálózati feltételeinek (ipartelepítésre alkalmas városok kialakítása, a „munkaerő” lakhatásának biztosítása stb.) megteremtése. S ennek egyik, legfontosabb eszközét is az iparosításban látták (településfejlesztés iparosítással, az ipartelepítéshez kapcsolódó beruházásokkal). (Ahogy Hajdú Zoltán írta, a településpolitika alakítói szerint „...a településhálózat fejlődése, szocialista átalakítása és megújítása elsődlegesen a tervszerű szocialista iparosítás bázisán mehet végbe.” [Hajdú. 1989]). Az OTK szorgalmazta a városi funkciójú települések számának növelését, a városi szerepkörök erősítését. A koncepció születésekor 76 városi jogú település létezett, s a tervezet 130, egyértelműen városi szerepkörű település kiépítését írta elő. (Valamint 142 ún. kiemelt alsófokú központét, melyek több-kevesebb városi funkciót is elláttak volna.) A településfejlesztés – ha ezt egyáltalán annak lehet nevezni, s nem az iparosítás „velejárájának” – az ’50-es-60-as években az iparosítás helyszíneire korlátozódott: az iparvidékekre, az ún. szocialista városokra s Budapestre; településhálózati szempontokat nem vettek figyelembe. Mikor ezen területek tartalékai – munkaerő, infrastruktúra stb. – a 60-as évek végén kevésnek bizonyultak, került sor az ország más, addig az iparosításból kimaradó területein is a városfejlesztés szorgalmazására, a városok számának növelésére. Ez a célkitűzés látszólag teljesült – már ha e folyamat „mérőszámául” elfogadjuk a várossá nyilvánításokat -: 1990-ben már 166 jogi értelemben vett városa volt Magyarországnak. (Ma pedig már háromszáznál is több; számuk meghaladja az OTK felső-, közép- és kiemelt alsófokú központjainak számát is.) Eltekintve a városi jog s a városi funkció közötti jelentős különbségektől (1970-ben is több település töltött be városi szerepkört, mint a 76 városi rangú település, ma pedig számos városi rangú településünk város-voltában kételkedhetünk – joggal, eltekintve attól, hogy a városokra aránytalanul sok beruházási eszközt fordítottak (a 70-es évtizedben a településfenntartási és -fejlesztési eszközök 90–92%-át), még mindig maradhat elég kétségünk e „városítás” sikeréről. Nem valósult meg a városfejlesztéssel kapcsolatban – annak védelmében – legtöbbet hangoztatott érv, hogy ti. a városok „kisugárzása” majd „magához emeli” a vidéket is. A szocialista korszakban agyoniparosított, agyonurbanizált zónák közvetlen közelében találjuk ma az ország legsiralmasabb vidékeit (pl. Borsod megye), de még Budapest „kisugárzása” is rendkívül problematikus településövezetet hozott létre – budapesti agglomeráció –, mely egyenlőtlen viszony csak a közelmúltban kezdett megváltozni. (Megjegyzendő, hogy a településpolitika újabb varázsszava, a pólus – pólus-program – szintén a városok „vidékfelemelő” szerepét emlegeti.) Az is figyelemreméltó, hogy a szocialista korszakban, részben épp az OTK ösztönzésére felpumpált városok egynémelyike hogyan zu-

hant össze a viszonyok változása nyomán, ha létüket nem a *hálózati* szempontok indokolták.

- A falusi térségek kapcsán az OTK legfőbb célkitűzése a faluállomány *hierarchizálása* volt: a falvakat különböző fejlesztési kategóriákba sorolva, ehhez alapellátási követelményeket rendelve kívánta a „méretgazdaságos” falusi ellátást biztosítani, életképes falusi központokat (centrum-községeket) kialakítani, a szocialista mezőgazdasági nagyüzemek munkaerő-szükségletét helyben tartani. E téren még szembetűnőbben bizonyult hatástalannak az OTK, mint a városok esetében. A „körzetesítés” kétségtelenül előrehaladt, sőt *előreszaladt*. (Pl. már 1980-ban a Zala megyei aprófalvas területen szervezett két közös tanács, a csesztregi és rédicsi 22 községében mindössze egyben működött gyógyszerár és tűzép-telep, kettőben általános iskola, háromban körzeti orvos, négyben állatorvos és óvoda, hatban posta – ha-ha-ha! – és így tovább. Ramocsán, Bagladon és Szijártóházán az általunk figyelembevett 20 alapfokú intézmény közül egy sem működött – *horribile dictu*: még kocsmá sem! –, Felsőszenterzsébeten a kocsmá képviselte az alapellátást, Márokföldön a vegyesbolt, Külsősárdon a könyvtár, Zalaszombatfán, ha hinni lehet a statisztikának, filmszínház szolgálta a közt.) Ám a körzetesítés a kellő feltételek hiányában – tömegközlekedés, kommunikációs lehetőségek stb. – épp ellenkező hatást ért el, rontotta az apró- és kistalvak lakóinak alapfokú intézményekkel való ellátottságát. A szocializmus évtizedeiben a körzetesítés hozzájárult a „falusi nyomorúság” kialakulásához-felerősödéséhez, legalább is az aprófalvas térségekben; a falvak között is kialakult a *centrum-periféria viszony*. A rendszerváltás után pedig részben az új önkormányzati törvény nyújtotta lehetőségek nyomán, részben a tsz-ek felszámolása következtében ez az ellátási rendszer jórészt felbomlott. (Zárójelben jegyzem meg: ma már a falvak lakóinak kedvezőtlen helyzetéért nem elsősorban az alapellátás hiányosságai, hanem munkaerő-piaci helyzetük a felelős.)

Az is megérdemel egy megjegyzést, hogy a falvak egy részének gondjaiért az 1990 utáni gazdaságpolitika is felelős: a tsz-ek, általában a szövetkezés és a társas gazdálkodás hátrányos megkülönböztetése, a tsz-ek felbomlása-felbomlasztása rendkívül kedvezőtlenül érintette a falvakat: felszámolta a falusi telephelyű agrárbiznisszt – termékfelvásárlás, raktározás, feldolgozás, kereskedelem, melléküzemágak –, kiszolgáltatta a kistermelőket a feldolgozóiparnak, a közvetítő kereskedelemnek, „kivitte” a munkalehetőségeket s a „haszon” egy részét a falvakból.

- Budapest példáját csak azért említjük, mert szemlélteti, hogy az OTK nem volt alkalmas a strukturális átalakulásból és a minőségi változásokból következő folyamatok kezelésére. Budapest ipara már a hetvenes években zsugorodott, a nyolcvanas években ágazatilag is átalakult, majd a lakossága is csökkenni kezdett, de e folyamatok kezelésére-irányításá-

ra az OTK semmiféle útmutatást nem adott. A „fordista ipari korszak” végén tanácstalanság figyelhető meg Budapestnek, mint településnek sorsával kapcsolatban s erre nézve a mai napig nincs koncepciózus elképzelés. (A közterületek átkeresztelése nem az!)

Összegzésül megállapítható (most már a hatékonyság, a „megvalósulás” szempontját mellőzve, de a koncepciót saját korába helyezve):

Az OTK javára kell írni, hogy

- a korábbi, szinte kizárólag ágazati, gazdaságpolitikai szempontokat figyelembevevő tervezés után *deklarálta a területi, települési szempontok létét*, széles körben elfogadtatta a „regionális gondolkodást” (pl. a statisztikai adatszolgáltatásban, a tudományos kutatásban, a közigazgatás szervezésben stb.).
- Azzal, hogy az OTK a településfejlesztés központi kérdésévé tette a települések hierarchikus rendszerének kialakítását, a *funkcionális és hálózati szempontokat* helyezte a településhálózat-fejlesztés előterébe, szemben az ideologikus (pl. a nehézipari központok kedvezményezett helyzete), mechanikus (nagyságrendi kategóriák szerinti fejlesztés) stb. szempontokkal. Más kérdés, hogy az OTK szándékától (vagy deklarált célkitűzésétől?) függetlenül olyan pénzelosztási gyakorlat épült a Koncepció hierarchia-rendszerére, amely mind a társadalmi igazságosság, mind a fejlesztés hatékonysága szempontjából vitatható.
- Az OTK-nak szerepe volt az *infrastrukturális fejlesztések arányainak* növekedésében az 1970-es évek elején.
- A Koncepció hozzájárult a *megyék közötti fejlettségbeli különbségek mérsékléséhez*.

Ugyanakkor:

- Az *infrastrukturális fejlesztések* terén továbbra is a *tervutasításos irányításé* volt a vezető szerep. A települések fejlesztési lehetőségei az országos szerveknél dőltek el, másrészt a „kapott” javak hatékony telepítésében a helyi társadalmaknak csekély volt az érdekeltsége, beleszólása.
- A *tervutasításos típusú „fejlesztés”* szükségessé tette országos „normatívák”, *sematikus modellek* alkalmazását a tervezésben. E modellek figyelmen kívül hagyták a településhálózat helyi adottságait, sajátosságait. Ez különösen az Alföld vagy az agglomerációk területén tette alkalmatlanná az OTK-t a településfejlődés irányítására.
- Az OTK „*célrendszert*” adott, az elérendő célokat részletezte (pl. az egyes központ-kategóriák követelmény-rendszerét), de az elérendő célokig vezető útról vagy utakról nem volt érdemleges mondanivalója.
- Az OTK – legalábbis a megvalósulás gyakorlatában – *városfejlesztési koncepció* volt; azzá tette a beruházási eszközök szélsőséges koncentrációja, a városok „*kisugárzó hatásának*” túlbecsülése (mely felfogás szerint a fejlődő városok automatikusan megoldják környékük gondjait is).

A településhálózat változó rendszer, vannak hanyatló egyedei is; az OTK nem kínált megoldásokat a stagnáló, hanyatló települések számára. A

Koncepció növekedést tervezett (a városok népességnövekedése, infrastrukturális beruházások, új intézmények telepítése stb.), erre voltak (?) eszközei. Amikor a növekedés megszűnt, nem tudta (volna) kezelni a területi folyamatokat. De nem készült fel a településfejlődés közvetett irányítására sem.

- Az OTK egyoldalúan műszaki (s részben közgazdasági) szemlélettel készült; nem voltak eszközei a helyi társadalmak problémáinak kezelésére.

Irodalom

- Bartke I. (1985): *A területfejlesztési politika Magyarországon*. Budapest, Tervgazdasági Intézet.
- Beluszky P. (1998): Ország a rajzasztalon. – *Beszélő*, 4.
- Beluszky P. (1999): *Magyarország településföldrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest.
- Beluszky P.–Sikos T. T. (2007): *Változó falvaink*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.
- Hajdú Z. (1989): Az első „szocialista” településhálózat-fejlesztési koncepció formálódása Magyarországon (1949–1951). *Tér és Társadalom*, 1.
- Hajdú Z. (1992): Település- és településhálózat-fejlesztési politika Magyarországon az államszocializmus időszakában. *Földrajzi Közlemények*, 1–2.
- Juhász P. (1988): A településfejlesztési koncepció és a faluosztályok elmélete. *Tér és Társadalom*, 2.
- Nemes Nagy J. (1987): Regionális folyamatok a nyolcvanas évek első felében. *Tervgazdasági Közlemények*, 2.

A kötetben szereplő tanulmányok megjelenésének helyei

1. „...többnyire azt mondom, geográfus vagyok”. Korall, 14. 2003. december. 5–28. o.
2. Honnan – Hová? Tények és gondolatok az Alföld kistájairól. In: Rakonczi János–Szabó Ferenc (szerk.): A mi Alföldünk. Békéscsaba, 1996. 87–113. o.
3. Hegyalja – a páratlan táj. In: Gál András–Hanusz Árpád (szerk.): Tiszteletkötet Frisnyák Sándor professzor 75. születésnapjára. Nyíregyháza–Szerencs, 2009. 13–26. o.
4. Szűkmarkú, szép föld – az Őrség. – Földrajzi Közlemények, 2011/1. 45–58. o.
5. Alföldi táj – „alföldi út”. In: Rakonczi János (szerk.): Környezeti változások és az Alföld. Szeged, 2011. 355–362 o.
6. Az (egykori) szabad királyi városok a dualizmuskori városhálózatban. Urbs, 2006. Budapest. 269–288. o.
7. „A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés”: Magyarország városhálózata a 20. század elején. Korall, 11–12., 2003. 199–238. o. (Győri Róberttel)
8. A Kárpát-medencei városhálózat, mint a régió integrátora a 19–20. század fordulóján. In: Rácz Szilárd (szerk.): Regionális átalakulás a Kárpát-medencében. Pécs, 2006. 191–203. o.
9. Falusi térségeink településformáló folyamatai 1990 előtt. In: Belusky Pál–Sikos T. Tamás: Változó falvaink. Budapest, 2007. 25–83. o.
10. Mi a helyzet falun? In: Fábíán Attila (szerk.): Párbeszéd és együttműködés. Sopron, 2010. 83–96. o.
11. Ment-é az OTK (1971) által a világ elébb? In: Csapó Tamás–Kocsis Zsolt (szerk.): Az 1971. évi OTK és hatása a hazai településrendszerre. Szombathely, 2011. 24–29. o.

Tartalomjegyzék

Előszó.....	5
„többnyire azt mondom, geográfus vagyok” – Rácz Lajos interjúja.....	7
Honnan – hová? Tények és gondolatok az Alföld kistájairól.....	33
Hegyalja – a páratlan táj.....	69
Szűkmarkú, szép föld – az Őrség.....	81
Alföldi táj – „alföldi út”	101
Az (egykori) szabad királyi városok a dualizmuskori városhálózatban.....	111
„A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés”: Magyarország városhálózata a 20. század elején.....	131
A Kárpát-medencei városhálózat, mint a régió integrátora a 19–20. század fordulóján.....	173
Falusi térségeink településformáló folyamatai 1990 előtt.....	183
Mi a helyzet falun?.....	239
Ment-e az OTK (1971) által a világ elébb?.....	251

